

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
Інстытут гісторыі

НА ШЛЯХУ СТАНАЎЛЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ

гістарыяграфічныя
здабыткі і праблемы

Мінск
«Беларуская навука»
2011

УДК 94(476)
ББК 63.3(4Бел)
Н12

Аўтары:

В. В. Яноўская, Н. В. Анофранка, М. А. Сакалова, А. У. Унучак, А. М. Філатава

Навуковы рэдактар

кандыдат гістарычных навук В. В. Яноўская

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук М. П. Касцюк,
доктар гістарычных навук В. І. Менькоўскі

Праца выканана ў рамках Дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў на 2006–2010 гг. «Гісторыя беларускай нацыі, дзяржаўнасці і культуры» (навуковы кіраўнік праграмы доктар гістарычных навук, прафесар А. А. Каваленя); заданне 04 «Славянская гістарыяграфія XIX – пачатку XXI ст.: метадалогія, вопыт, праблемы беларускай гісторыі» (навуковы кіраўнік задання кандыдат гістарычных навук, дацэнт В. В. Яноўская).

На шляху станаўлення беларускай нацыі : гістарыяграфічныя здабыткі Н12 і праблемы / В. В. Яноўская [і інш.] ; навук. рэд. В. В. Яноўская ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 311 с. ISBN 978-985-08-1252-0.

У кнізе аналізуюцца гістарыяграфічныя здабыткі па вывучэнні і навуковай ацэнцы падзей мінулага, якія мелі месца ў рамках нацыятворчых працэсаў на тэрыторыі Беларусі. Прадстаўлены гістарыяграфічны аналіз тычыцца як шэрагу агульных, так і прыватных пытанняў, што падымаліся на працягу XIX–XX стст. у айчынай і замежнай гістарыяграфіях. Манаграфія дазволіць дапытліваму і неабыякаваму да сваёй роднай гісторыі чытачу пазнаёміцца таксама з вынікамі найноўшых даследаванняў па самых разнастайных аспектах дадзенай праблемы.

Прапануецца выкладчыкам вышэйшых навучальных устаноў, студэнтам, аспірантам, усім, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі.

**УДК 94(476)
ББК 63.3(4Бел)**

ISBN 978-985-08-1252-0

© Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2011
© Афармленне. РУП «Выдавецкі дом «Беларуская навука», 2011

УВОДЗІНЫ

У 2009 годзе Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі адзначыў сваё 80-годдзе. Думаецца, не будзе перабольшваннем, калі мы пазначым, што падвядзенне вынікаў зробленага супрацоўнікамі інстытута стала ў значнай ступені абагульненнем усяго творчага шляху беларускай гістарычнай навукі. Бо спрычыніліся да гэтага амаль усе вядучыя беларускія гісторыкі – альбо праз непасрэдную працу ў інстытуце (у якасці штатных ці па сумяшчальніцтву) навуковых супрацоўнікаў, кіраўнікоў навуковых падраздзяленняў, сувыканаўцаў найбольш значных тэм, альбо праз вучобу ў аспірантуры і дактарантуры, альбо праз абарону кандыдацкіх і доктарскіх дысертацый.

Аналіз створанага за гэты неадназначны адрэзак часу паказаў, што айчынная гістарычная навука зрабіла даволі шмат у навуковым асэнсаванні гісторыі Беларусі. Толькі за апошнія два дзесяцігоддзі былі адкрыты і ўведзены ў навуковы зварот раней не вядомыя дакументальныя крыніцы, даследчыкі звярнуліся да новага метадалагічнага інструментарыя, што дазволіла не толькі значна пашырыць тэматычныя сюжэты, але і ўдакладніць ранейшыя звесткі і ўяўленні па шматлікіх тэмах. Канешне, цяжка сцвярджаць, што за гэтыя гады беларуская гістарыяграфія стала цалкам аб'ектыўнай і менш палітызаванай. Але тое, што гісторыя нашай Бацькаўшчыны за апошні час узбагацілася, што галоўнай яе рысай стаў плюралізм думак і падыходаў – гэта відавочна. Відавочна і тое, што падвядзенне вынікаў выяўляе не толькі моцныя, але дэманструе і слабыя бакі. Як і раней, да іх мы адносім адставанне (скажам, ад украінскай, літоўскай, а тым больш расійскай і польскай гістарыяграфій) у друкаванні дакументальных зборнікаў і стварэнні гістарыяграфічных прац. Хоць нельга не адзначыць, што якраз за гэты кароткі час беларуская гістарыяграфія ўзбагацілася шэрагам гістарыяграфічных прац і тэматычных зборнікаў дакументаў. Прычым па асобных перыядах і праблемах* гэта быў, можна сказаць, сапраўдны прарыў. Што да перыяду знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі, то вопыт савецкіх часоў па стварэнні буйных храналагічных і тэматычных дакументальных зборнікаў не атрымаў належнага развіцця, а тыя зборнікі, што былі выдадзены ў ранейшыя гады, зараз уяўляюць сабой бібліяграфічную рэдкасць.

* Маецца на ўвазе перш за ўсё друкаванне кніг Метрыкі ВКЛ, а таксама зборнікаў дакументаў і матэрыялаў па знешняй палітыцы Беларусі.

Больш увагі стала ўдзяляцца праблемам гістарыяграфіі і методыкі даследавання гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. Праўда, тут важна адзначыць, які крытэрыі бярэцца за кропку адліку для дадзенага параўнання. Калі гэта здабыткі беларускай гістарыяграфіі савецкага часу, то выснова цалкам справядлівая: работ па гэтым кірунку гістарычнай навукі ў беларускай гістарыяграфіі амаль што не было. І зусім не таму, што яны не ствараліся. Проста нярэдка зробленае не даводзілася да лагічнага завяршэння – друку. Так, у 1950-я гады калектыўная тэма, што выконвалася ў Інстытуце гісторыі «Очерки развития исторической мысли в Белоруссии» была проста знята з плана ў сувязі з яго «перегрузкой». На яе падставе быў надрукаваны толькі навуковы артыкул¹. У 1966 г. была завершана падрыхтоўка калектыўнай працы «Историография Белоруссии» (ч. 1). Згодна з дакументамі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі, у працы знайшлі асвятленне «развіццё гістарычнай думкі ў Беларусі ў дасавецкі перыяд», «крытычны аналіз работ савецкіх і дасавецкіх гісторыкаў аб гісторыі беларускага народа з найстаражытных часоў да Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі»². Але і гэтая работа, як і работа З. Капыскага, што была прысвечана складаным праблемам метадалогіі і методыкі даследавання гісторыі Беларусі эпохі феадалізму, не пабачыла свет. Бо ва ўмовах панавання «единственно верной» метадалогіі, яны не толькі былі непатрэбнымі, але і лічыліся шкоднымі.

Вынікам дадзенай сітуацыі стала не толькі адмаўленне ў афіцыйнай гістарычнай навукі пасляваеннага часу наяўнасці нацыянальных школ, але і нацыянальных школ гістарыяграфіі, што прызнавалася і прызнаецца характэрнай асаблівасцю 1920-х гадоў. Што сталася з нацыянальнымі гістарыяграфічнымі школамі далей нікога не цікавіла. Пытанне аб эвалюцыі нацыянальнай гістарычнай думкі ў тыя часы не ставілася. У пасляваенныя гады вылучэнне нацыянальных гістарыяграфій у гістарыяграфічных творах, як правіла, адсутнічала. Тыя тэрміны, што выкарыстоўваліся ў выданнях – «историки союзных республик», «многонациональная армия историков» і інш. – разглядаліся ў якасці складаючай часткі агульнапрынятага абагульняючага тэрміна – «советские историки».

Калі ж у якасці крытэрыя ацэнкі стану сучаснай беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі браць патрабаванні часу і стан гістарыяграфій суседніх краін, то тут відавочна наша адставанне. Хоць трэба прызнаць: за апошнія два дзесяцігоддзі назапашаны важныя дасягненні ў вывучэнні гісторыі Беларусі розных храналагічных адрэзкаў, у тым ліку і перыяду знаходжання Беларусі ў складзе Расійскай імперыі. Пераймаючы эстафету ад савецкіх гісторыкаў, у цэнтры даследавання якіх знаходзіліся сацыяльна-эканамічныя працэсы, гісторыя класавай барацьбы і рэвалюцыйнага руху, сучасныя даследчыкі значна

¹ Перцаў У. М., Краўчанка І. С., Капыскі З. Ю. Развіццё гістарычнай навукі ў Беларусі за 40 год // Навука ў Беларускай ССР за 40 год. Мінск, 1958.

² ЦНА НАНБ. Ф. 3. Воп. 1. Спр. 529. Арк. 3.

расшырылі тэматычны дыяпазон даследаванняў і ўзбагацілі гістарыяграфію распрацоўкамі новых сюжэтаў. Гэта – спрэчная да сённяшняга дня праблема ацэнкі далучэння тэрыторыі беларускіх зямель да Расійскай імперыі; вызначэнне дзяржаўна-прававога статусу беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі; палітыка расійскіх улад адносна тэрыторыі і насельніцтва Беларусі; інерцыйнага ўплыву польскага фактару; вызначэнне ролі і месца беларускіх зямель у ваенна-палітычных падзеях; станаўленне грамадзянскай супольнасці; развіццё прадпрыемальніцтва, у тым ліку і ўдзел замежных прадпрыемальнікаў і фінансістаў у развіцці прамысловасці і транспарту Беларусі; гісторыя грамадскіх, у тым ліку і нацыянальных рухаў; дэмаграфічная і канфесійная гісторыя і г. д. Не так хутка, як хацелася б, але ідзе працэс асваення дасягненняў сусветнай гістарыяграфіі, выпрацоўкі новых метадалагічных падыходаў. З’явілася шмат навуковых меркаванняў па розных праблемах гісторыі Беларусі і ў гістарыяграфіях суседніх краін.

Аб’ём гістарычных ведаў, шматграннасць канцэптуальных падыходаў да іх выкладання і падштурхнулі аўтарскі калектыў да іх сістэматызацыі і абгульнення з мэтай стварэння цэласнай карціны ўяўленняў айчынай і замежнай гістарыяграфій да праблемы станаўлення беларускай нацыі. Чаму было вырашана ажыццявіць гістарыяграфічны аналіз менавіта праз прызму нацыятворчых ацэнак?

Праблема нацыянальнай ідэнтычнасці з’яўляецца фундаментальнай як для сучаснай славянскай гістарыяграфіі ў цэлым, так і для краін постсавецкай прасторы ў прыватнасці. Большасць цяжкасцей, з якімі сутыкнуліся супольнасці гэтых краін у пераходны перыяд, звязаны менавіта з адсутнасцю разумення шляхоў і перспектывў здабывання новай ідэнтычнасці. Для Беларусі гэта праблема мае асаблівую важкасць, бо на працягу стагоддзяў ішоў працэс разбурэння нацыянальна-культурнай ідэнтычнасці беларускага народа. У выніку склалася ўнікальная сітуацыя: існаванне самастойнай дзяржавы, характэрнай рысай насельніцтва якой з’яўляецца размытая ідэнтычнасць. Сучасныя даследчыкі праблемы адзначаюць, што хоць на ўзроўні палітычных і ідэалагічных канструктаў большасць насельніцтва ўяўляе сябе ў якасці грамадзян Беларусі, на ўзроўні штодзённага масавага ўсведамлення мае месца аморфная ідэнтычнасць з агульным усходнеславянскім арэалам, перш за ўсё з Расіяй.

На дадзены кірунак нас падштурхнулі як стан сучасных гістарыяграфій (у Беларусі і ў памежных з ёй дзяржавах), так і гістарычныя рэаліі XIX – пачатку XX ст. Мы цалкам падзяляем думку тых расійскіх даследчыкаў, якія прызнаючы наяўнасць розных падыходаў аналізу і выкладання гістарычных падзей адзначаюць перыяду, сцвярджаюць, што ў любым выпадку сучасную гістарыяграфічную сітуацыю ў незалежных дзяржавах, што раней уваходзілі ў склад СССР ці ў так званы сацыялістычны лагер, адрознівае відавочнае ўзмацненне этнацэнтрызму – даследчыцкага падыходу, для якога характэрна «спагадлівая фіксацыя рыс сваёй этнічнай групы, аж да вылучэння этнана-

цыянальнага фактару ў якасці асноўнага крытэрыя гістарычнага спазнання»¹. Лічым, што падобны кірунак мае рацыю.

Адным з важнейшых фактараў гісторыі, асабліва гісторыі еўрапейскай, пачынаючы з XIX ст., становіцца этнічнасць, што было абумоўлена злучэннем яе з палітыкай у межах нацыянальных рухаў. Пытаннем фарміравання нацыі і нацыянальнай дзяржавы, гісторыі і тэорыі нацыяналізму прысвечана вялікая колькасць сацыялагічных, паліталагічных, гістарычных, псіхалагічных даследаванняў. Аснову разыходжанняў у інтэрпрэтацыі гісторыі складаюць перш за ўсё розныя падыходы да тлумачэння паняцця «нацыя» ў рамках прымардыялісцкіх, інструменталісцкіх і канструктывісцкіх тэорыі. Шэраг новых распрацовак у сацыяльнай тэорыі спрыяў адыходу ад трактоўкі сацыяльных груп як рэальных субстанцыянальных супольнасцей. Нацыя пачала разглядацца як семантыка-метафарычная катэгорыя, якая мае эмацыянальную і палітычную легітымнасць, але не можа быць вызначанай праз навуковыя дэфініцыі. Аднак большасць сучасных даследчыкаў гісторыі нацыі і нацыянальнай дзяржавы стаяць на пазіцыях тэорыі мадэрнізацыі, у адпаведнасці з якой лічыцца, што сучасныя нацыі пачалі фарміравацца ў Новы час, калі разам са сцвярджэннем сістэм бюракратычнага кіравання, рынку і масавай адукацыі распаўсюджваліся культурна-моўнае адзінства, агульныя грамадскія і прававыя нормы².

У айчынай гістарыяграфіі падобны погляд на гісторыю нацыі спалучаецца са сцвярджэннямі аб тым, што этнічная і/ці нацыянальная ідэнтычнасць існавала заўсёды, а народнасці і народы, гісторыю якіх можна прасачыць на працягу стагоддзяў і тысячагоддзяў, складаюць аснову сучасных (у тым ліку і беларускай) нацый³. Да гэтага трэба дадаць, што гісторыя беларускай нацыі разглядаецца айчыннымі даследчыкамі ў непарыўнай сувязі з фарміраваннем беларускай ідэі.

У сучаснай сусветнай гістарыяграфіі аднадушна сцвярджаецца, што беларусы значна адставалі ад іншых еўрапейскіх народаў па тэмпах фарміравання нацыянальнай супольнасці. Такай жа думкі прытрымліваюцца зараз і беларускія гісторыкі. З гэтай нагоды важным гістарыяграфічным напрамкам становіцца правядзенне параўнальнага навуковага аналізу ацэнкі фактараў і складаючых нацыятворчых працэсаў на беларускіх і суседніх з ёй землях. Ажыццявіць такі аналіз, каб заявіць аб сабе як аб сучаснай развітай нацыі, якая мае трывалыя гістарычныя карані, можа толькі айчынная гістарыяграфія.

У якасці асноўных кірункаў гістарыяграфічнага аналізу былі: даследаванне ўплыву гістарычнага кантэксту на тэарэтычныя мадэлі фарміравання нацый, нацыянальных дзяржаў і на метадалогію гістарычных даследаванняў;

¹ Бурдюгов Г., Бухарев В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветском пространстве. М., 1999. С. 21.

² Соколова М. Этнос и нация как «дискурсивные формации» // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Мінск, 2001. С. 102–107.

³ Больш падрабязна аб гэтым гл.: Сакалова М. Пра разуменне паняццяў «этнос» і «нацыя» ў сучаснай айчынай гістарыяграфіі // Беларускі гістарычны альманах. 2002. Т. 6. С. 165–180.

адлюстраванне працэсу фарміравання беларускай нацыі, станаўлення беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі ў канцы XIX ст. – 1917 г. у айчыннай і замежнай гістарыяграфіях. Зыходзячы з гэтых напрамкаў, а таксама грунтуючыся на назапашаных у айчыннай і замежнай гістарыяграфіях працах па дадзенай праблеме, якія і з’яўляліся крыніцазнаўчай базай для навуковага калектыву, у полі зроку даследчыкаў знаходзіліся пытанні аналізу эвалюцыі канцэптаў «нацыя» і «нацыянальны суверэнітэт», вызначэнне метадалагічных падыходаў да даследавання гісторыі нацыі і нацыянальнай дзяржавы ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы; гістарыяграфічных ацэнак месца і ролі беларускіх зямель у ваенна-палітычных працэсах XIX – пачатку XX ст. і мадэрнізацыйных працэсах, што адбываліся ў Расійскай імперыі; этнаграфічнай ацэнкі тэрыторыі і насельніцтва Беларусі ў гістарычнай рэтраспектыве і этнакультурнага ўзаемадзеяння ўсходніх славян; вызначэнне ролі канфесійнага фактару, аналіз уяўленняў айчыннай і замежнай гістарыяграфій аб праблеме вытокаў беларускай нацыянальнай ідэі, распрацоўцы беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі інтэлектуальнымі коламі інтэлігенцыі (ад народнікаў да «нашаніўскага» перыяду), развіцці ідэалогіі «западнарусизма» і «краёўства» ў канцы XIX – пачатку XX ст., шляхах развіцця беларускай нацыянальнай ідэі падчас Першай сусветнай вайны.

У афармленні кнігі выкарыстаны матэрыялы з архіва З. Э. Герасімовіча.

МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ ПАДЫХОДЫ ДА ДАСЛЕДАВАННЯ ГІСТОРЫІ НАЦЫІ І НАЦЫЯНАЛЬнай ДЗЯРЖАВЫ

1.1. Эвалюцыя канцэптаў «нацыя» і «нацыянальны суверэнiтэт»

У розныя часы і ў розных абставінах людзі (як на ўзроўні бытавой свядомасці, так і ў навуковым дыскурсе) вылучалі розныя сацыяльныя канфігурацыі і па-рознаму іх называлі. Пры гэтым спосаб упарадкавання і бачання рэчаіснасці, які зафіксаваўся ў мове, не толькі адлюстроўвае, але і праектуе жыццё, г. зн. выяўляецца ў разнастайных (не толькі вербальных) практыках¹. Менавіта гэтыя рысы вызначаюць дыскурсіўны характар сацыяльных і гуманітарных навук, так што гэтыя навукі, можна разглядаць як практыкі, якія сістэматычна ствараюць свае аб'екты².

Да класа такіх аб'ектаў адносяцца і тэрміны «нацыя», «нацыянальнасць», «суверэнiтэт», «дзяржава», для выкарыстання якіх у якасці аналітычных катэгорый неабходна ўлічваць змену іх зместу ў часе. У сувязі з гэтым французскі даследчык Ж. Мерэ адзначаў, што спалучэнне гісторыі і філасофіі нельга вызначыць у катэгорыях абумоўленасці ці каўзальнасці. Наадварот, гісторыя, якая становіцца аб'ектам філасофскай думкі, ужо сама па сабе сфарміравана філасофіяй. Гістарычная практыка прасякнута суб'ектыўнасцю, праектамі, тэарэмамі і тэорыямі рознага кшталту. У прыватнасці, «палітычнае становленне канцэпцыі суверэнiтэту развіваецца ў жывой, часта смертаноснай гісторыі, дзе дзейнічаюць людзі з іх прыхільнасцямі і жаданнямі, так што філасофія гэтай гісторыі сама выступае мерылам практыкі»³. Вось чаму важна бачыць розніцу паміж гісторыка-эмпірычнымі абстракцыямі (значэннямі, якія надаваліся тэрмінам у розныя гістарычныя перыяды) і сучаснымі тэарэтычнымі трактоўкамі феноменаў «нацыі» і «нацыянальнай дзяржавы». Думаецца, што такое разуменне дазволіць пазбегнуць памылковых схем, у рамках якіх да «тэарэтыкаў нацыі» разам з сучаснымі даследчыкамі залічваюцца і Ж.-Ж. Русо, і Ё. Г. Гердэр, і шэраг іншых мысліцелей, якія не разглядалі і не маглі разглядаць праблему «нацыі» і «нацыянальнага суверэнiтэту» ў сучасным сэнсе. Таму важнымі перадумовамі даследавання гісторыі нацыі і нацыянальнай дзяржавы можна лічыць аналіз працэсу пераходу праблематыкі, звязанай з нацыяй, з поля філасофіі дзяржавы (пачатак XVIII ст.) праз філасофію гісторыі і філалогію да эмпірычнай сацыялогіі (канец XIX ст.) і вылучэнне перыядаў

¹ Миллер А. О дискурсивной природе национализмов // Pro et Contra. 1997. № 4. С. 141.

² Фуко М. Воля к истине: по ту сторону власти, знания и сексуальности. М., 1996. С. 428.

³ Мере Ж. Принцип суверенитету. Львів, 2003. С. 27–28.

актуалізацыі нацыянальнага дыскурсу ў залежнасці ад пэўных палітычных абставін як унутры краін, так і ў міжнародных адносінах. Разуменне ж гісторыі нацыі як тэлеалагічнага працэсу, накіраванага на стварэнне суверэннай нацыянальнай дзяржавы, патрабуе перш за ўсё вызначэння тэарэтычных падыходаў да вывучэння апошняй.

Эвалюцыя зместу паняцця «нацыя» да XVII ст. Як вядома, слова «нацыя» паходзіць ад лацінскага *natio* (род, племя). У старажытным Рыме «нацыямі» называлі групы чужынцаў з пэўнага рэгіёна, якія былі аб'яднаны кроўнымі сувязямі і не мелі правоў грамадзян імперыі. Грамадзяне ж Рыма называліся «*populus*». У класічным рымскім словаўжыванні «*natio*», як і «*gens*» было супрацьлегласцю «*civitas*». У гэтым сэнсе пад нацыямі першапачаткова разумеліся супольнасці людзей аднаго паходжання, звязаныя агульным пасяленнем, мовай, звычаямі і традыцыямі. Такое значэнне праходзіла скрозь усё Сярэднявечча да пачатку Новага часу. Слова *нацыя* выкарыстоўвалася купцамі, якія такім чынам вызначалі краіну, адкуль прыехалі. Студэнцкія ўніверсітэцкія нацыі-зямляцтвы (*nationem*) таксама складаліся па прынцыпе агульнага паходжання, якое разумелася вельмі шырока. Так, «французская нацыя» Парыжскага ўніверсітэта ўключала не толькі французаў, але і іспанцаў, італьянцаў; «нямецкая» – англічан і г. д. Як адзначаюць даследчыкі, ва ўніверсітэцкіх колах, дзе студэнты дапамагалі адзін аднаму, тэрмін «нацыя» набыў значэнне «супольнасць на аснове агульных інтарэсаў»¹.

З канца XIII ст. гэты тэрмін стаў выкарыстоўвацца рымска-каталіцкай царквой для абазначэння тэрытарыяльнай супольнасці і адначасова падданных аднаго манарха. Так, па *нацыях* адбывалася галасаванне на каталіцкіх саборах XIII–XV стст. На Венскім саборы 1311–1313 гг. былі прадстаўлены восем нацый: італьянская, іспанская, нямецкая, французская, дацкая, англійская, шатланская, ірланская. А на знакамітым саборы ў Канстанцы (1417 г.) было прадстаўлена чатыры нацыі: італьянская, нямецкая, французская і англійская. У склад «нямецкай нацыі» былі ўключаны венгерскія, чэшскія, польскія, шведскія і дацкія арыстакраты. Тут магчыма правесці паралель з назвай Свяшчэнная Рымская імперыя германскай нацыі (або з тэрмінам «германская нацыя» Свяшчэннай Рымскай імперыі), да якой адносілі князёў і імператараў гэтага дзяржаўнага ўтварэння).

Іншымі словамі, тэрмін «нацыя» выкарыстоўваўся ў дачыненні да прадстаўнікоў так званага свабоднага дваранства, якое жыло на пэўнай тэрыторыі (падпарадкоўвалася пэўнаму суверэну) і ўдзельнічала ў палітычным жыцці. Сутнасць такога разумення нацыі вельмі трапна вызначыў Ю. Хабермас. «Феадальная сістэма дала пачатак стратыфікаванай палітычнай супольнасці карпаратыўных дзяржаў, – пісаў ён, – саслоўі (*Staende*) у палітычным сэнсе будаваліся на дамовах (як знакамітая Вялікая хартыя), па якіх кароль ці імпе-

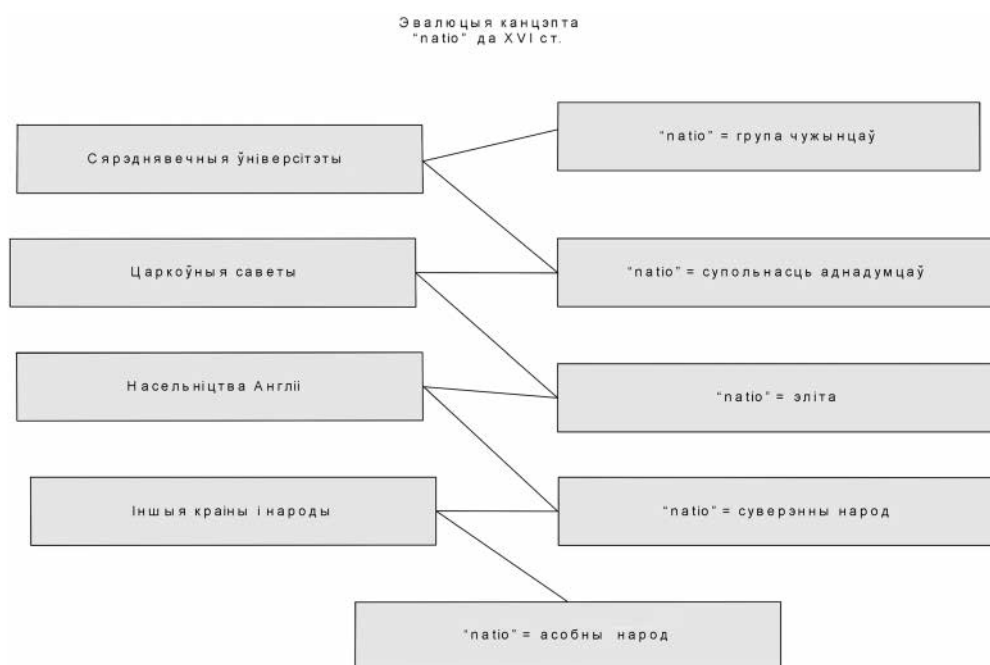
¹ Хабермас Ю. Европейское национальное государство // Нации и национализм. М., 2002. С. 365; Greenfield L. Types of European Nationalism // Nationalism. Oxford, 1994. P. 165–171.

ратар, які залежыў ад налогаў і ваеннай падтрымкі, дараваў арыстакратам, царкве і гарадам пэўныя прывілеі – іншымі словамі, абмежаваны ўдзел у палітычнай уладзе. Гэтыя кіруючыя саслоўі, якія сустракаліся ў «парламентах» ці іншых «прадстаўнічых сходах», прадстаўлялі *нацыю* перад манархам. Так арыстакратыя атрымала палітычнае існаванне ў якасці *нацыі*, у той час яшчэ недаступнае шырокім масам насельніцтва ці «прыватным падданым»¹.

З другога боку, захоўвалася і ўжыванне слова *нацыя* ў дачыненні да пэўных супольнасцей (нацыі купцоў, студэнтаў). Таму *нацыя* магла азначаць як арыстакратыю, так і любое саслоўе/карпарацыю².

Новая кардынальная змена зместу канцэпта *нацыя* адбылася ў пачатку XVI ст., калі ў кантэксце Рэфармацыі і ўзнікнення новых структур палітычнай свядомасці гэта слова пачалі ўжываць у дачыненні да ўсяго насельніцтва краіны і яно стала амаль сінонімам тэрміна «народ». Трэба адзначыць, што ў польскай мове ўжыванне слова «narod» у дачыненні да арыстакратыі захавалася да XVIII ст.³

Графічна эвалюцыю зместу паняцця «нацыя» на гэтым этапе можна адлюстравіць наступным чынам (Greenfield L. Types of European Nationalism // Nationalism. Oxford, 1994. P. 165–171):

¹ Хабермас Ю. Европейское национальное государство. С. 366.

² Хобсбаум Э. Нации и национализм. СПб., 1998. С. 28–29.

³ Pełowski F. Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu Oświecenia i Romantyzmu. Warszawa, 1961. S. 105–109.

У час развіцця нацыянальных літаратурных моў слова *нацыя* амаль зышло з агульнага ўжывання. У шырокае карыстанне ўвайшло слова *народ* (ням. Volk, фр. peuple, ісп. pueblo/gente, іт. popolo/gente і г. д.). Тэрмін «нацыя» захоўваўся пераважна ў працах па філасофіі дзяржавы і ў большасці выпадкаў быў сінонімам слоў «дзяржава», «насельніцтва», «грамадства» і азначаў прыналежнасць да пэўнай тэрытарыяльна-палітычнай ці сацыяльнай супольнасці¹. У рускую мову слова *нацыя* ўвайшло ва ўжытак у XVII ст. (праз польскую мову) у значэнні «жыхары адной вобласці, краіны, аб'яднаныя па падданстве», а таксама – «краіна, дзяржава». Сэнс славянскага слова *народ*, у адрозненне ад лацінскага запазычання, у якасці першага значэння азначаў «людзі», «насельніцтва дзяржавы, краіны, тэрыторыі» ці «нізкія па сацыяльным становішчы слаі грамадства, падатнае саслоў'е»².

Разуменне паняццяў «нацыя» і «суверэнітэт» у XVII–XVIII стст. Істотная трансфармацыя значэння слова *нацыя* адбылася ў XVII ст., што было звязана з распаўсюджаннем ідэі нацыянальнага суверэнітэту. Слова «суверэнітэт» (стар. англ.-фр. «*souveraineté*», лац. «*superanus*», «*superus*») у блізкім да сучаснага сэнсе – «вярхоўная ўлада ў межах пэўнай тэрыторыі» – фіксуецца ў англійскай і французскай мовах з XIV ст. Этымалагічна роднасным слову *суверэнітэт* з'яўляецца слова «сюзэрэн» (ад ст. фр. *suserain, sus...* – над, вышэй + лат. *vertere* – накіроўваць). У рускай мове слова *суверэнітэт* з'явілася ў часы Пятра I, як эквівалент слова «самаўладдзе» і было калькай з нямецкага слова «*Souveränität*», у сваю чаргу, запазычанага з французскай мовы.

Эвалюцыя тэрміна «суверэнітэт» адбывалася ў рамках працэсаў трансфармацыі разумення прыроды палітычнай улады ў сярэднія вякі, фарміравання сістэмы самастойных дзяржаў, што знайшло сваё адлюстраванне ў Вестфальскай сістэме (1648)*, а таксама філасофскага асэнсавання гэтага паняцця** ў працах Ж. Бадэна, Т. Гобса і інш.³ Лічыцца, што Н. Макіявелі і Ж. Бадэн

¹ Connor W. A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ... // J. Hutchinson and A. Smith (eds.). *Nationalism*. Oxford, 1994. P. 38; Dyson K. *The State Tradition in Western Europe: a Study of an Idea and Institution*. Oxford, 1980. P. 28–33, 48–60.

² Словарь русского языка XVIII века. М., 2004. Вып. 4. С. 17, 18, 97.

* Гэта сістэма паклала пачатак «дынастычнаму самавызначэнню» на секулярызаванай аснове. Лорд Эктан так пісаў аб гэтым: «Пасля 1648 г., калі скончыліся рэлігійныя войны, ваявалі толькі за спадчынныя ці залежныя тэрыторыі ці супраціў краін, сістэма кіравання каторых выключала іх з агульнага закону дынастычных дзяржаў, тым самым робячы іх не толькі безабароннымі, але і агіднымі, заслугоўваючымі пакарання. Такімі краінамі былі Англія і Галандыя, пакуль Галандыя заставалася рэспублікай, а ў Англіі паражэнне якабітаў не паклала канец саракапяцігадовай барацьбе за прастол; прастол аднаго з каралёў (у Рэчы Паспалітай. – М. С.) не знаходзіў сабе месца ў манархічнай сістэме ўзаемнага прызнання» (Актон Д. *Принцип национального самоопределения // Нации и национализм*. М., 2002. С. 29).

** Трэба адзначыць, што канцэпт «суверэнітэт» стаў аб'ектам тэарэтычнай і філасофскай рэфлексіі шмат раней, чым паняцце «нацыя».

³ Kantorowicz E. *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957; Hall R. *National Collective Identity: Social Constructs and International Systems*. New York, 1999; Мере Ж. *Принцип суверенитету*.

першымі сфармулявалі канцэпцыю суверэнітэту. У працы «Шэсьць кніг аб рэспубліцы»* (1576 г.) Ж. Бадэн вызначаў суверэна як асобу, якая стаіць над чалавечымі законамі і падпарадкоўваецца толькі боскім законам ці законам прыроды¹. Т. Гобс пераасэнсаваў канцэпт суверэнітэту ў рамках механістычнай метафары свайго часу і такім чынам «завяршыў разрыў з тэолага-палітычнымі матывамі антычна-міжземнаморскай традыцыі»². Для забеспячэння грамадзянскага міру, лічыў Т. Гобс, трэба звесці нормы справядлівасці і іх адлюстраванне ў законе да аднога суверэна (індывіда ці паўнамоцнага сходу). Пры гэтым Бог перастае быць асноваю і гарантам заканадаўства³. Дж. Лок бачыў аснову дзяржавы ў «згодзе народа», у «грамадскім пагадненні». Аднак суверэнітэт, з яго пункту гледжання, паходзіць ад уласніка. Для Лока ўласнік з'яўляўся суб'ектам, які ствараў закон, а чалавек без уласнасці – суб'ектам, які падпарадкоўваўся закону. Для пацвярджэння сваёй тэзы Дж. Лок нават выкарыстоўваў этымалогічнае падабенства слоў «esate» – маёнтак і «state» – дзяржава⁴.

Такое разуменне суверэнітэту набывала папулярнасць у Францыі ў XVIII ст., калі сярод французскай інтэлектуальнай эліты распаўсюджваліся англафільскія настроі. Разам з тым ужо Ж.-Ж. Русо зыходзіў з таго, што індывіды, якія складаюць палітычны арганізм, павінны мець падобныя звычаі і манеры, агульныя сацыяльныя ідэалы. Цэласнасць дзяржавы і палітычная свабода могуць існаваць толькі тады, калі грамадзяне адчуваюць моцнае пачуццё лаяльнасці, што немагчыма, калі звычаі і каштоўнасці значна адрозніваюцца⁵. Слова *нацыя* ў Ж.-Ж. Русо было сінонімам паняцця «суверэнны народ» і адносілася да грамадзян (citoyen)⁶. Д. Дзідро ў «Энцыклапедыі» таксама характарызаваў нацыю як значную колькасць людзей, якія жывуць на пэўнай тэрыторыі і кіруюцца адным урадам⁷.

Французская рэвалюцыя і канцэпты «нацыя», «нацыянальны суверэнітэт», «нацыянальнасць». З'яўленне новага тыпу светапогляду стала адным з важных ідэалагічных наступстваў эпохі Французскай рэвалюцыі⁸. Сутнасць змены зместу паняццяў «суверэнітэт» і «нацыя», якая адбылася ў гэты час, вельмі трапна абагуліў лорд Д. Эктан: «Гістарычная Францыя пала разам з традыцыйнай французскай дзяржавай. Старая вярхоўная ўлада была знішчана. <...> Новую цэнтральную ўладу трэба было будаваць на падставе новага

* На рускую мову гэта назва часта перакладалася як «Шесть книг о государстве».

¹ Bodin J. Six Books of the Commonwealth . Oxford, 1955.

² Мере Ж. Принцип суверенитету. С. 30–32.

³ Гоббс Т. Основы философии. Ч. 3: О гражданине // Сочинения: В 2 т. М., 1989. Т. 1. С. 271–505.

⁴ Мере Ж. Принцип суверенитету. С. 42–43.

⁵ Малинова О. Либеральный национализм: исторический и критический анализ концепций. М., 2000. С. 18–20.

⁶ Хьюбнер К. Нация: от забвения к возвращению. М., 2001. С. 118.

⁷ Kemilainen A. Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification. Jyvaskyla, 1964. P. 28.

⁸ Фюре Ф. Постигание Французской революции. СПб., 1998. С. 188–195.

прынцыпу аб'яднання. І вось у якасці асавання нацыі быў узяты натуральны стан, які лічыўся ідэалам грамадства, месца традыцыі заступіла паходжанне, і французскі народ пачаў разглядацца як нейкі матэрыяльны прадукт <...>. Зыходзілі з таго, што чалавечая супольнасць існуе сама па сабе, незалежна ад урада <...> поўнасьцю вызвалена ад мінулага і ў любую хвіліну гатова выразіць ці змяніць сваё меркаванне <...>. Так ідэя вярхоўнай улады народа <...> выклікала да жыцця ідэю нацыі. Яна зыходзіла з адмаўлення двух аўтарытэтаў: дзяржавы і мінулага¹.

У такім кантэксце насельніцтва як «аснова дзяржавы» не проста ўяўляла сабой асацыяцыю, якую павінен згуртаваць уладар (Maitre), а народ (people), які ўзначальвае носьбіт агульнай волі – chef. Толькі такім чынам дзяржава становіцца тым, чым яна павінна быць – палітычным целам (corps politique). Апошняя складаецца з духоўнага і калектыўнага. Чалавек павінен зрабіць пэўныя намаганні, каб стаць сапраўдным грамадзянінам і пераадолець своекарыснасць. Пакуль жа ён захоўвае «партыкулярызм», то разглядаецца як падданы, які падпарадкоўваецца законам. Аднак у такіх абставінах дзяржава не можа доўга існаваць². «Дэкларацыя правоў чалавека» 1789 г. (арт. 3) абвяшчала: «Аснова ўсялякага суверэнітэту па сваёй сутнасці заключаецца ў нацыі. Ніякае аб'яднанне, ніякі індывід не могуць быць крыніцамі ўлады, якая зыходзіць выключна з нацыі»³.

У гэты ж час новы змест замацаваўся і за словам «нацыянальнасць». Так, Напалеон сцвярджаў, што французы «не маюць нацыянальнасці», каб падкрэсліць, што прыналежнасць да «нацыі» не залежыць ад месца паходжання⁴. Менавіта ў гэтым кантэксце К. Клаўзевіц пераасэнсаваў сутнасць сучасных яму войнаў, у якіх сутыкаліся не падданыя манархаў, а суверэнныя народы. Праца К. Клаўзевіца пазначала пэўны рубаж у разуменні суверэнітэту, які ў дадатак да ўнутранага вымярэння («воля суверэна») набываў знешняе* – барацьба за тэрыторыю**. Іншымі словамі, французская рэвалюцыя не толькі

¹ Актон Д. Принцип национальности. С. 32.

² Хьюбнер К. Нация: от забвения к возвращению. С. 104.

³ Цікава, што ў амерыканскім «Біле аб правах» адзначалася, што палітычнае цела ствараецца на аснове добраахвотнай асацыяцыі індывідаў (Хьюбнер К. Нация: от забвения к возвращению. С. 110).

⁴ Schippers T. Cultural Identity: search for a Definition // The International Scope Review. 2001. № 6. Р. 16.

* Гістарычным выяўленнем гэтага стала такая працэдура вызначэння статуса тэрыторый, як плебісцыты. Па выніках плебісцытаў у 1860 г. Ніцца і Савоя адышлі да Францыі, у 1862 г. Іанійскія астравы – да Грэцыі.

** Лорд Эктан лічыў, што барацьба за аднаўленне Польшчы ў межах 1772 г. была тым гістарычным штуршком, які паклаў пачатак выпрацоўцы ідэі нацыянальнага суверэнітэту: «З таго часу (падзелаў Рэчы Паспалітай. – М. С.) з'явілася нацыя, якая патрабавала вярнуць ёй дзяржаўнасць, – душа, калі можна так сказаць, якая прагнула цялеснага ўвасаблення, якая марыла ва ўзноўленым целе пачаць новае жыццё; упершыню раздаўся тады крык нацыянальнага абурэння, упершыню прагучала сцвярджэнне аб тым, што рашэнне дзяржаў несправядлівае, што яны перайшлі свае натуральныя межы, у выніку чаго цэлы народ пазбавіўся права жыць сваёй назалежнай супольнасцю» (Актон Д. Принцип национального самоопределения. С. 30–31).

скасавала суверэнітэт манарха, але «стварыла» разам з «воляй народа» новы прынцып адзінства – «нацыянальнасць»¹, «усплёск» якой стаў зваротным бокам асветніцкай ідэі суверэнітэту народа»².

Разуменне канцэптаў «нацыя» і «нацыянальны суверэнітэт» у першай палове XIX ст. Разуменне паняццяў «нацыя» і «нацыянальны суверэнітэт» стала адным з аб'ектаў ідэалагічнай палемікі ў Францыі перыяду рэстаўрацыі. У працах кансерватара Ж. дэ Местра нацыя прадстае як статычная катэгорыя, заснаваная на непарушнасці такіх непалітычных прынцыпаў, як мова, дух і традыцыі. На яго думку, кожная нацыя мае агульную душу, асобны характар і выконвае пэўную, спасланую вышэйшай воляй місію. Аснову «нацыянальнага характару» як «грамадскай маралі» складае каталіцызм («без хрысціянства няма рэлігіі, а хрысціянства няма без каталіцызму»)³. Боскі парадак, якога «жадаюць нацыі» (г. зн. «суверэнныя народы»), Ж. дэ Местр атаясамліваў з манархіяй. Ён сцвярджаў, што нацыянальная еднасць, абсалютысцкая дзяржава і дзяржаўная рэлігія ўяўляюць сабой непарыўную ўзаемасувязь. Такім чынам, манарх з'яўляўся неабходнай умовай і падмуркам адзінства нацыі, выразнікам суверэнітэту, што было прадвызначана боскай воляй⁴. Тую ж думку падтрымліваў і французскі гісторык Ф. Гізо, які даказваў, што прынцып суверэнітэту (манарха ці народа) заўсёды вядзе да ўціску, калі толькі ён не існуе «ад Бога»⁵. Такім чынам, паміж дынастычнай дзяржавай і нацыяй фактычна зноў ставіўся знак роўнасці, а ідэя «нацыянальнага суверэнітэту» напаўнялася рэлігійна-манархічным зместам⁶. Іншымі словамі, Ж. дэ Местр, які ўспрыняў русаісцкія ідэі суверэнітэту «калектыўнай волі» народа, трактаваў суверэнную дзяржаву як своеасаблівы аналаг царквы, дзе калектыўная воля аб'ядноўвалася ў адзінае цэлае і праяўлялася праз волю манарха.

Разам з фармулёўкай ідэі суверэнітэту народа і палітызацыяй паняцця «нацыя» паўставала пытанне аб тым, што ж такое народ, які з'яўляецца суверэнам у якасці нацыі⁷. Адказы на гэта пытанне ў першай палове XIX ст. фармуляваліся ў рамках філасофіі дзяржавы і філасофіі гісторыі пад моцным уплывам як рэвалюцыйных падзей і напалеонаўскіх войнаў, так і рамантычнага «адкрыцця народа» – шырокага інтэлектальнага руху, які пачаўся яшчэ ў канцы XVIII ст. Не дзіўна, што ў такіх умовах народ трактаваўся як культурная еднасць.

¹ Lord Acton (John Emerich Edward Dalberg) *Essays on Freedom and Power*. Boston, 1948. P. 172–173.

² Хюбнер К. Нацыя: от забвения к возвращению. С. 118.

³ Тамсама. С. 210–211.

⁴ Фененко А. «Национальная идея» и её эволюция в творчестве французских консерваторов XIX века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Воронеж, 2003. С. 8–9.

⁵ Гизо Ф. *История цивилизации в Европе*. Минск, 2005. С. 67–91.

⁶ Фененко А. «Национальная идея» и её эволюция в творчестве французских консерваторов XIX века. С. 11.

⁷ Хюбнер К. Нацыя: от забвения к возвращению. С. 119.

У якасці пачынальніка традыцыі разумення народа як культурнай супольнасці можна назваць Ш. Монтэск'ё, які лічыў, што нацыю трэба разумець як пэўную форму сутнасці – агульны дух (*esprit generale*)¹. Нямецкі даследчык К. Хюбнер слухна заўважыў, што ім упершыню было дадзена яўнае вызначэнне нацыі як культурнай супольнасці. Менавіта погляды Монтэск'ё, а не русаісцкая тэорыя, як гэта сцвярджаюць некаторыя даследчыкі*, сталі асновай філасофіі дзяржавы, сфармуляванай у працах Ё. Г. Гердэра².

Звычайна Ё. Г. Гердэра называюць адным з першых «тэарэтыкаў» нацыяналізму, пачынальнікам нямецкай (калектывісцкай, культурнай) ідэі нацыі. Пры гэтым спасылаюцца на яго «Ідэі да гісторыі філасофіі чалавецтва» (1784–1791 гг.). Між тым трэба адзначыць, што нацыя не была прадметам цікавасці нямецкага філосафа. Пафас працы заключаўся ў звароце да народнай, г. зн. сялянскай, простанароднай культуры, якая, па Гердэру, з'яўлялася арганічнай асновай «агульнага духу». Другім важным пастулатам, што быў пакладзены ў аснову «Ідэй», было ўяўленне аб арганічным развіцці грамадства, якое першачаткова было сфармулявана філосафам у яго працах па мовазнаўстве**.

Сутнасць уплыву гэтага філосафа на эвалюцыю канцэптаў «нацыя» і «народ» заключаецца ў сцвярджэнні вяршэнства культуры над палітычным ладам краін, у стратэгіі «сакралізацыі мовы». Менавіта на іх падставе Ё. Г. Фіхтэ ператварыў крытэрыі мовы, які да гэтага часу ўспрымаўся як дадатковы ці другасны крытэрыі «нацыі» і «нацыянальнасці», у асноўны. У «Прамовах да нямецкай нацыі» (1806–1807 гг.) філосаф вызначаў народ як сукупнасць людзей, якія жывуць агульным жыццём, пастаянна ўзнаўляюць сябе фізічна і духоўна і якія падвяргаюцца ўсе разам дзеянню асобага закону ўнутранага развіцця боскага. Агульнасць гэтага асобага закону і звязвае людзей у вечным, а таксама і часовым свеце ў адно натуральнае, прасякнутае самім сабой цэлае³.

Чаму ж не Ё. Г. Фіхтэ ўзгадваецца ў пазнейшай традыцыі як пачынальнік ідэі «адзін народ – адна дзяржава»? Адказ на гэта пытанне вельмі просты. Шавіністычныя ідэі Фіхтэ, яго ўзвялічванне нямецкага народа, нямецкай гісторыі і нямецкай мовы сталі тымі чыннікамі, якія не спрыялі папулярнасці твораў пісьменніка сярод адукаваных людзей іншых краін. Ідэі ж Ё. Г. Гердэра, Ф. Шлегеля і іншых вучоных, якія разумелі народ/нацыю як цэласны арганізм, адзінства якога замацавана агульнасцю звычаяў і мовы, актыўна засвойваліся. У прыватнасці, частыя спасылкі дзеячаў «нацыянальнага адраджэння» славянскіх краін на Ё. Г. Гердэра тлумачацца тым, што філосаф прадказваў

¹ Монтэск'ё Ш. Избранные произведения. М., 1955. С. 350.

* Сучаснікі называлі Ё. Г. Гердэра «нямецкім Русо» за яго цікавасць да простанароднага быту і народнай творчасці.

² Малинова О. Либеральный национализм: исторический и критический анализ концепций. С. 17.

** Праца Ё. Г. Гердэра «Аб паходжанні мовы» (1769) атрымала першую прэмію на конкурсе Берлінскай акадэміі навук.

³ Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия // Нации и национализм. М., 2002. С. 119.

вялікую будучыню славянскім народам. Менавіта глава аб славянах неаднаразова перадрукоўвалася ў славянскай перыёдыцы. «Гердэр быў галоўны настаўнік славян у эпоху адраджэння», – адзначаў Т. Масарык¹. Разам з тым сучасны брытанскі даследчык чэшскага нацыянальнага адраджэння Р. Пінсэнт пераканаўча прадэманстраваў, што ў рэальнасці на Я. Палацкага і Т. Масарыка аказаў уздзеянне не столькі Ё. Г. Гердэр, які ўспрымаўся апасродкавана праз М. Юнгмана, а Ё. Г. Фіхтэ і яго «Прамовы да нямецкай нацыі»².

У гэтым дачыненні выклікае цікавасць эвалюцыя поглядаў М. Карамзіна. У «Лістах рускага вандроўніка» (1791–1792 гг.) ён пісаў, што ўсё народнае – нішто перад чалавечым, галоўнае – быць людзьмі, а не славянамі³. Аднак ужо ў 1802 г. у артыкуле «Аб любві да айчыны і народнай годнасці» ён падкрэсліваў, што нельга жыць чужым розумам, што трэба мець свае ўласныя заслугі, дасягненні і задачы, якія не саступаюць дасягненням іншых народаў, і разам з тым гаварыць аб адметнасці рускай мовы. Каля 1811 г. у творах М. Карамзіна з'яўляецца паняцце «духу народнага», які ён вызначае як «прывязанасць да нашага асобнага». Такім чынам, значэнне «старажытных навываў» і традыцый, якія спачатку асацыяваліся ў Карамзіна з грубасцю і невуцтвам, было кардынальна пераасэнсавана⁴.

Трансфармацыі значэнняў слоў «нацыянальны» і «народны» знайшлі сваё адлюстраванне ў рускай і польскай мовах. У сувязі з гэтым У. Вінаградаў прыводзіць словы П. Вяземскага: «Любы пісьменны чалавек ведае, што слова «нацыянальны» не існуе ў нашай мове і што ў нас слова «народны» адпавядае двум французскім словам: *populaire* і *national*»⁵. Слова ж «народнасць» ужывалася ў расійскай публіцыстыцы 30-х гадоў XIX ст. у розных сэнсах: «Само паняцце народнасці паміж намі таксама зусім рознае. Той разумее пад гэтым словам адзін так званы просты народ; другі ідэю народнай асаблівасці, а трэці – тыя рэшткі царкоўнага строю, якія засталіся ў звычаях і жыцці нашага народа»⁶. У польскай мове ў гэты час слова «народ» набывае сталае значэнне – «усе грамадскія класы», а слова «пася» фактычна зыходзіць з ужытку⁷.

Набыццё «нямецкай вучонасцю» дамінуючага статусу ў Еўропе з 1830-х гадоў⁸ спрыяла пашырэнню «стратэгіі сакралізацыі мовы» і пераўтварэнню мовы ў вядучы крытэрыі вызначэння як нацыі, так і народа. Разам з тым, адзначаў лорд Эктан, прынцып, «які быў народжаны першым падзелам Польшчы, якому Французская рэвалюцыя дала тэарэтычную дактрыну, дзякуючы па-

¹ Masaryk T. Česká otázka. Naše nynější krize. Praha, 1990. S. 64.

² Pynsent R. The questions of identity. Budapest, 1994.

³ Карамзин Н. Письма русского путешественника. Л., 1984. С. 253–254.

⁴ Кузнецова Т. Россия в мировом культурно-историческом контексте: парадигма народности. М., 1999. С. 52–54.

⁵ Виноградов В. История слов. М., 1999.

⁶ Тамсама. С. 207.

⁷ Peplowski F. Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu Oświeceniemia i Romantyzmu. S. 107–110.

⁸ Больш падрабязна аб гэтым гл.: Саид Э. Ориентализм: Западные концепции Востока. М., 2006.

мылкам рэстаўрацыі»¹, пераўтварыўся ў дактрыну, якая тлумачыла нацыю не толькі як паняцце культуры, а як чыста палітычны тэрмін. Так, у Ламбарды, Сіцыліі і П'емонце ў часы напалеонаўскіх войнаў зноў адраділася агульная назва «Італія». Дж. Мадзіні, услед за Ё. Г. Гердэрам, падкрэсліваў, што кожная нацыя мае сваё перадвызначэнне: «Дзяленне на нацыі павінна быць у адносінах да чалавецтва тым жа, што і раздзяленне працы ў майстэрні – прызнаным сімвалам асацыяцыі; зацвярджэннем індыўідуальнасці чалавечай групы, якая ёсць прызначанай у моц свайго геаграфічнага палажэння, традыцый і мовы выконваць асаблівую функцыю ў еўрапейскай працы па развіцці цывілізацыі»². Разам з тым уплывовы ідэолаг еўрапейскіх нацыянальна-вызваленчых рухаў першай паловы XIX ст. сцвярджаў, што агульнасць тэрыторыі, мовы і традыцый – аснова, на якой можа ўзнікнуць нацыя. Нацыя ствараецца не проста верай у агульнае паходжанне, а «верай у агульнае паходжанне і мэту»; не толькі матэрыяльнымі інтарэсамі, бо заўтра яна можа быць разбурана іншым, больш прывабным і магутным³.

Месіяністычныя настроі, ідэя народа як грамадзянскай супольнасці, заклікі да барацьбы з дэспатызмам складалі падмурак рэвалюцыйнага разумення нацыі ў грамадскіх колах беларускіх зямель. Сутнасць такога разумення народа была прадстаўлена ў папулярнай сярод іх працы Ж. Мішле «Народ», якая таксама была прасякнута месіянісцкімі настроямі таго часу. Так, французскі гісторык адзначаў, што «народ – гэта ўвасабленне нацыі», і што народы, якія стануць вольнымі ад дэспатызму створаць мірны еўрапейскі саюз⁴.

Перыяд рэвалюцый 1846–1848 гг. стаў важным этапам з пункту гледжання фарміравання дактрыны «нацыянальнага самавызначэння» ці «прынцыпу нацыянальнасці», якая стала ідэалагічным грунтам аб'яднання Германіі і Італіі, а таксама барацьбы за незалежнасць Польшчы, Грэцыі і інш.⁵ У гэты час адбываецца пераход ад канцэпцыі індыўідуальнага самавызначэння, як натуральнага наступства дэмакратыі, да канцэпцыі «нацыянальнасці», як аб'ектыўнага права «нацый» на незалежную дзяржаўнасць. Іншымі словамі, індыўідуальныя правы, абвешчаныя Французскай рэвалюцыяй, былі перанесены на калектыўныя супольнасці – народы. Набывала папулярнасць і ідэя аб неабходнасці аб'яднання ў адной дзяржаве тэрыторый, насельніцтва якіх размаўляла на адной мове (г. зн. адпаведнасць дзяржаўных меж моўнаму арэалу).

Важным складнікам гэтага працэсу стаў «уплыў інтэлектуальнай энергіі» нямецкай буржуазіі⁶. Стварэнне «нямецкай дзяржавы» было пажаданым як

¹ Lord Acton (John Emerich Edward Dalberg) *Essays on Freedom and Power*. P. 179.

² Малинова О. Ю. *Либеральный национализм (середина XIX – начало XX века)*. М., 2000. С. 63.

³ Тамсама. С. 63.

⁴ Мишле Ж. *Народ*. М., 1965.

⁵ *Европейские революции 1848 года. «Принцип национальности» в политике и идеологии*. М., 2001; *Право народов на самоопределение: идея и воплощение*. М., 1997.

⁶ Hall R. *National Collective Identity: Social Constructs and International Systems*. New York, 1999. P. 153.

перадумова эканамічнай мадэрнізацыі і канкурэнтаздольнасці буржуазіі¹. Такая праграма была сфармулявана яшчэ ў 1841 г. у кнізе нямецкага эканаміста Ф. Ліста «Нацыянальная сістэма палітычнай эканоміі». «Абавязковымі ўмовамі існавання нармальнай нацыі, – лічыў вучоны, – з’яўляюцца шматлікае насельніцтва і вялікая тэрыторыя з разнастайнымі рэсурсамі <...>. Нацыя ж з абмежаваным насельніцтвам і невялікай тэрыторыяй, тым больш калі яна размаўляе на мове, якая адрозніваецца ад моў іншых нацый, можа мець толькі вельмі бедную літаратуру, а яе ўстановы, якія павінны заахвочваць развіццё навук і мастацтваў, будуць няздольныя гэту задачу выканаць. Маленькая дзяржава* ніколі не зможа давесці да поўнай дасканаласці розныя галіны вытворчасці»².

Ідэі нацыі і нацыянальнага суверэнітэту ў другой палове XIX ст. У другой палове XIX ст. разуменне і вызначэнне паняццяў «нацыя» і «нацыянальны суверэнітэт» асэнсоўваюцца ў кантэксце спроб растлумачыць «прынцып нацыянальнасці» і ў рамках панаваўшай у той час канцэпцыі Realpolitik. У працы «Разважанні аб прадстаўнічым кіраванні» (1861 г.) Джон Сцюарт Міль прысвяціў «нацыянальнасці ў яе сувязі з прадстаўнічым кіраваннем» асобную главу. Ён даказваў, што адной з важных перадумоў устойлівага палітычнага саюзу з’яўляецца моцная і дзейная згуртаванасць паміж членамі абшчыны ці дзяржавы, якая выяўляецца ў «феномене нацыі». У прыватнасці, брытанскі філосаф пісаў: «Вядомую частку чалавечага роду можна назваць нацыянальнасцю, калі людзі, якія яе складаюць, звязаны паміж сабой агульнымі сімпатыямі <...>; калі па прычыне гэтых сімпатый яны дзейнічаюць супольна больш ахвотна, чым з іншым народам; калі яны маюць жаданне быць пад адным праўленнем і пры гэтым такім, якое б складалася выключна з іх саміх ці з часткі іх саміх»³. Такое пачуццё нацыянальнай асобнасці, лічыў вучоны, магло нарадзіцца ў выніку адзінства племені і паходжання; адзінства мовы і веры; геаграфічных меж. Але галоўным, на яго думку, была агульнасць папярэдніх палітычных падзей, адзінства гісторыі.

Лорд Эктан пад тэрмінам «нацыянальнасць» разумеў прыродную, натуральную агульнасць, а нацыяй ён называў супольнасць усіх грамадзян дзяржавы⁴. Паняцце «суверэнітэт народа» ён звязваў з самавызначэннем нацыянальнасцей. У эсе «Нацыянальнасць» (1862 г.) ён пісаў: «У старой еўрапейскай

¹ Winkler H. Nationalism and Nation State in Germany // The National Question in Europe in Historical Context. Cambridge, 1993. P. 182; Hall R. National Collective Identity: Social Constructs and International Systems. P. 156–158.

* Э. Хобсбаум адзначаў, што менавіта ў такім кантэксце фарміравалася паняцце «парога»: каб стварыць устойлівае і здольнае да развіцця цэлае, нацыя павінна мець дастаткова шматлікае насельніцтва і вялікую тэрыторыю (Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. С. 50–51).

² Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. С. 51–52.

³ Милль Дж. Ст. Размышления о представительном правлении. Вермонт, 1996. С. 222–223.

⁴ Малинова О. Либеральный национализм: исторический и критический анализ концепций. С. 50.

сістэме правы нацыянальнасцей ніколі не прызнаваліся ўрадамі і не зацвярджаліся народам. Межы рэгуляваліся інтарэсамі пануючых дынастый, а не нацый; і кіраванне ажыццяўлялася звычайна без якіх-небудзь спасылак на жаданні народа»¹. Падзел Рэчы Паспалітай, якая не мела спадчыннай манархіі і таму не была пад абаронай звычайнага права, якое рэгулявала адносіны паміж дынастыямі, па меркаванні лорда Эктана, быў вельмі паказальным фактам «старога абсалютызму». Менавіта гэты акт ператварыў права «нацыянальнасці» ў рэальную прэтэнзію, а пачуццё – у палітычнае права². Эктан прытрымліваўся меркавання, што не нацыя спараджае дзяржаву, а дзяржава (з цягам часу) – нацыю. Тое, што нацыя павінна парадзіць дзяржаву, адзначаў ён, супярэчыць прыродзе сучаснай цывілізацыі, бо менавіта дзяржава надавала супольнасці людзей новую маральную і палітычную якасць – патрыятызм³. Той жа пазіцыі прытрымліваліся і нямецкія кансерватары, якія імкнуліся абараніць «палітычную рэчаіснасць» ад «прынцыпу нацыянальнасці». Нават у 1870 г., напярэдадні аб'яднання Германіі, адзін з ідэолагаў кансерватараў Эдуард фон Горлах пісаў, што абсурдна рабіць нацыяналізм вышэйшым прынцыпам дзяржаўнага жыцця. Пасля аб'яднання кансерватары, якія згуртаваліся вакол часопіса «*Kreuzzeitung*», не прызнавалі нацыянальнай асновы аб'яднанай Германіі. Для іх, як і для Эктана, менавіта дзяржава вызначала асаблівасці нацыянальнага развіцця⁴.

У другой палове XIX ст., падчас абмеркавання «італьянскага» і «польскага» пытанняў, для вызначэння тэрытарыяльнай супольнасці ў расійскай публіцыстыцы пачало ўжывацца слова «народнасць», змест якога набыў палітычнае адценне «нацыянальнага суверэнітэту»⁵. У Вінаградаў адзначаў, што такі ж працэс назіраўся і ва ўжыванні слова «нацыянальны»⁶. Сцвярджалася, што «народнасць» стала новай сілай гістарычнага і палітычнага жыцця, што ішла на змену дынастычнаму праву.

Адным з выданняў, у якіх праблемы народнасці і нацыянальнасці абмяркоўваліся найбольш актыўна стаў «Рускі веснік». У 1861 г. адзін з аўтараў часопіса адзначаў, што самымі надзённымі пытаннямі з'яўляліся наступныя: Што складае сутнасць нацыянальнасці? Якія яе базавыя элементы? Як адбываецца аб'яднанне людзей ў нацыю? Што такое нацыя?⁷ М. Каткоў, рэдактар часопіса, сцвярджаў, што нацыя – больш стабільная супольнасць, чым

¹ Малинова О. Либеральный национализм: исторический и критический анализ концепций. С. 169.

² Тамсама. С. 170.

³ Lord Acton (John Emerich Edward Dalberg) *Essays on Freedom and Power*. P. 181, 187.

⁴ Мусихин Г. Россия в немецком зеркале (сравнительный анализ германского и российского консерватизма). СПб., 2002. С. 150.

⁵ Серова О. Горчаков, Кавур и объединение Италии. М., 1997; Renner A. Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the «Invention» of National Politics // *The Slavonic and east European Review*. 2003. № 4. P. 659–682.

⁶ Виноградов В. История слов. С. 207.

⁷ Шебальский П. Польско-русский вопрос // *Русский вестник*. 1836. Т. 36. С. 27–38.

аўтакратыя і ўкладаў у паняцце «народнасць» новы, мадэрнізаваны сэнс. Рускую народнасць ён разумеў як «палітычную нацыянальнасць», якая ўключае іншыя народнасці з роўнымі палітычнымі правамі. Такое ўяўленне, па меркаванні даследчыкаў, складалася як пад уплывам нямецкага нацыянальнага руху, так і прац брытанскіх тэарэтыкаў¹. У прынцыпе М. Каткоў пагаджаўся, што кожная нацыянальнасць павінна стаць нацыяй (ці палітычнай нацыянальнасцю) праз усталяванне асобнай дзяржавы. Але ў той жа час ён, як і большасць лібералаў таго часу, лічыў, што не кожная «народнасць» здольна да гэтага. У прыватнасці, па яго меркаванні, Польшча згубіла свой шанс, а ў выпадку атрымання незалежнасці стане пастаяннай пагрозай Расіі².

Менавіта М. Каткоў у дыскусіях наконт «польскай інтрыгі» зрабіў паняцці «народнасці» і «нацыянальнасці» «справамі штодзённымі» для грамадскасці Расійскай імперыі. Адным з галоўных вынікаў дыскусій на старонках «Рускага весніка» стала тое, што разуменне адзінства імперыі было перавызначана з пункту гледжання «нацыянальнага» ў чатырох адносінах: як моцнай еўрапейскай дзяржавы; як палітычнага саюза ўрада і грамадства; як інтэграванага цэлага – грамадства і народа; як гістарычнай аднасці з вялікай будучыняй. Іншымі словамі, як адзначыў А. Рэннер, «рускі патрыятызм» М. Каткова засноўваўся не на лаяльнасці да дзяржавы, а на лаяльнасці да народа³.

У працах ідэолагаў чэшскага адраджэння панавала гердэраўскае разуменне нацыі як натуральнага элемента гістарычнага развіцця, а дзяржавы – як штучнага. Так, Т. Масарык лічыў, што вядучая роля ў гісторыі належыць Боскай волі, якая падрыхтавала для кожнага народа свой план. А мэта гісторыкаў і філосафаў – зразумець гэты план⁴. Ён падкрэсліваў, што прынцып нацыянальнасці ўключае любоў да роднай мовы і да групы людзей, якія размаўляюць на ёй і на блізкіх да яе мовах; да зямлі, на якой гэта група жыве; да яе ладу жыцця. Але гэта любоў не вынікае са звыкллага жыцця, гэта – ідэал і палітычная праграма, а не інстынкт⁵. З гэтага рабілася выснова, што паколькі дзяржава – толькі інструмент, сума палітычных інстытутаў, таму стварэнне нацыянальнай дзяржавы не абавязковае патрабаванне. Вось чаму Т. Масарык лічыў, што даволі «слабая» чэшская нацыя не можа імкнуцца да нацыянальнай дзяржавы⁶. Праўда, пазней ён змяніў сваю пазіцыю, сцвярджаючы, што для таго, каб нацыя стала жыццяздольнай і інтэгралася ў сусветны працэс, яна павінна мець права самавызначэння⁷.

У «нашаніўскім» варыянце беларускай ідэі, нягледзячы на моцную дамінанту сацыяльнай роўнасці, культурная складаючая, і ў першую чаргу мова,

¹ Катков М. Идеология охранительства. М., 2009. С. 179–191; Renner A. Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the «Invention» of National Politics. P. 681, 688.

² Renner A. Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the «Invention» of National Politics. P. 670.

³ Ibid. P. 676.

⁴ Masaryk T. Česká otázka. Naše nynější krize. S. 7–8.

⁵ Малинова О. Либеральный национализм (середина XIX – начало XX века). С. 134.

⁶ Масарик Т. Мировая революция. Прага, 1926. Т. 2. С. 126.

⁷ Малинова О. Либеральный национализм (середина XIX – начало XX века). С. 137.

таксама была асноўным кампанентам. Так, М. Бабровіч прапанаваў наступнае вызначэнне нацыі: «Нацыю складаюць людзі, якія размаўляюць на адной мове і ўсведамляюць сувязь паміж сабой, прызнаюць сваю дадзеную мову ці культуру»¹.

Большасць тэарэтыкаў і публіцыстаў XIX ст. лічылі, што жывуць у эпоху, калі нацыі нараджаюцца ці набываюць новыя якасці. Пры гэтым Дж. Сцюарт Міль і Э. Рэнан лічылі нацыю вынікам свабоднага выбару людзей, якія выказвалі волю жыць разам і пад «сваім кіраваннем». У той час як Дж. Мадзіні, У. Салаўёў, Т. Масарык бачылі ў нацыі вышэйшую волю, якая акрэсліла для кожнай часткі чалавецтва сваю місію, натуральную форму супольнасці, што забяспечвала прагрэс чалавецтва.

Тэорыя нацыянальнай незалежнасці («прынцып нацыянальнасці», «нацыянальны суверэнітэт») у якасці складовай часткі ўваходзіць у гэты час у дэмакратычную тэорыю вярхоўнай улады народа, яго суверэннай волі. У прыватнасці, Дж. Сцюарт Міль пісаў: «Цяжка вызначыць, якія правы і свабоды павінны належыць таму ці іншаму падраздзяленню чалавечага рода, пакуль не вызначана, з якім з магчымых чалавечых калектываў ён сябе асацыіруе»². Паводле лорда Эктана, менавіта актам самавызначэння нацыя стварае сябе. Адзінства і нацыянальная самасвядомасць, падкрэсліваў ён, яшчэ больш важныя для паняцця «нацыянальнага суверэнітэту», чым звяржэнне манархаў і адмена старых законаў. «Нацыя, якая застаецца паслядоўнай, не можа дазволіць якой-небудзь сваёй частцы належыць да іншай дзяржавы і дапусціць расчлянэння цэлага на некалькі самастойных дзяржаў», – пісаў Эктан³.

У канцы XIX ст. папулярнасць набыла пазітывісцкая парадыгма, што не магло не паўплываць на разуменне нацыі. Так, чэшскія гісторыкі так званай школы Яраслава Гола негатыўна ставіліся да гердэрэанска-фіхтэанскіх падыходаў Т. Масарыка. Пасля выхату ў свет кнігі «Чэшскае пытанне» (1896 г.), яго ідэі былі раскрытыкаваны сацыял-дэмакратам Ё. Кайзлам. Даследчык гісторыі Сярэднявечча Ё. Пекарж у кнізе «Чэшская філасофія Масарыка» даказаў, што нельга сцвярджаць аб існаванні чэшскай нацыянальнай гуманістычнай традыцыі, пачынаючы з XV ст., і што канцэпцыя боскай місіі чэшскага народа неабгрунтавана. Развіццё чэшскага народа, тлумачыў гісторык, цалкам падобна на развіццё іншых еўрапейскіх краін. Пазначаючы разуменне паняцця «народ», прапанаванае Т. Масарыкам, як містычнае і міфічнае, Ё. Пекарж адзначаў, што трэба не разважаць аб місіі народа, а думаць аб адказах на канкрэтныя пытанні: якога ўзроўню нацыянальнага самавызначэння жадаць, як будаваць адносіны з суседзямі, на каго абапірацца – на Расію ці на Аўстрыю?⁴

Трэба адзначыць, што ў другой палове XIX ст. дамінавала разуменне нацыі як тэрытарыяльна-палітычнай, а народа як культурна-лінгвістычнай суполь-

¹ Гмылак Л. [М. Бабровіч]. Творы: Проза. Крытыка. Публіцыстыка. Мінск, 1994. С. 132.

² Милль Дж. Ст. Размышления о представительном правлении. С. 229.

³ Актон Д. Принцип национального самоопределения. С. 40–41.

⁴ Падрабязней аб гэтых дыскусіях гл.: Pynsent R. Questions of identity: Czech and Slovak ideas of nationality and personality. Budapest, 1994.

насцей. Гістарычная ж сувязь народа з сучаснай дзяржавай ці з дзяржавай, якая дастаткова доўга існавала ў мінулым; існаванне культурнай эліты і пісьменнай нацыянальнай мовы; «здольнасць да заваяванняў» і г. д.¹ у гэты час аб'ядноўваліся ў змесце тэрміна «нацыянальнасць».

Як аснова міжнароднай палітыкі «прынцып нацыянальнасці» (нацыянальнага самавызначэння) упершыню быў артыкуляваны на Берлінскім кангрэсе 1878 г. З гэтага часу тэрмін «народны (нацыянальны) суверэнітэт» стаў выкарыстоўвацца пераважна ў сферы знешняй палітыкі, а разуменне нацыянальнага самавызначэння пазбавілася такой складаючай, як права народа вызначаць сістэму кіравання ўнутры краіны.

Катэгорыі «нацыя» і «нацыянальнасць» у навуковым дыскурсе пачатку XX ст. Біялогія і сацыялогія: агульнае і адметнае. У пачатку XX ст. тэрмін «нацыя» ўсё яшчэ не набыў сталы агульнанавуковы характар. Так, у рускай мове слова «нацыя» лічылася іншамойным, недастаткова засвоеным, чужым². Сэнс яго быў бліжэй да зместу нямецкамоўнага паняцця, чым да англійскага ці французскага. У расійскай тэрміналогіі прадметам дзяржаўнага права лічыўся народ, а нацыя (нацыянальнасць) разглядалася як паняцце этнаграфічнае. Больш за тое, у шэрагу выпадкаў нацыянальнасць разглядалася ў якасці сіноніма тэрміна «раса»*.

Разам з тым фарміравалася ўсведамленне таго, што як ідэалагічны канструкт нацыянальнасць магла стаць чыннікам сацыяльнага жыцця. У артыкуле «Нацыянальнасць і дзяржава» У. Вадовозаў канстатаваў: «Антрапалогія да гэтага часу не высветліла пытанне аб тым, што такое нацыянальнасць <...>. Ніхто не сумняваецца, што, калі не як антрапалагічны факт, то, па меншай меры, як ілюзія, нацыянальнасць не толькі існуе, але і мае магутнае ўздзеянне на розумы чалавецтва. <...> Нацыянальнасць як нешта ўсвядомленае, як мэта, усё больш ярка выдзяляецца на агульным фоне сацыяльнага быцця, яна становіцца рэгулятарам грамадскага сумлення. Да пэўнай ступені дае кірунак усяму грамадскаму рэчышчу. У рэальным, грамадскім жыцці нацыянальнасць выступае перад намі як суцэльная сіла, як самастойны фактар»³. «Уяўленую» прыроду нацыянальнасці падкрэслівалі таксама П. Мілюкоў і П. Струве⁴.

¹ Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. С. 61–63.

² Водовозов В. Национальность и государство // Формы национального движения в современных государствах. СПб., 1911. С. 729–730.

* Тэрмін «раса» спачатку выкарыстоўваўся як сінонім паняцця «нацыя» і азначаў культуруна і/ці «марфалагічна» падобныя супольнасці насельніцтва. У выніку навуковых дыскусій аб узаемаадносінках «прыроды» і «культуры», біялагічнага і сацыяльнага ў працэсе эвалюцыі чалавечага грамадства, ва ўжытак уваходзіць слова *ethnè/ethnie* для азначэння сацыякультурнай спецыфікі групы, а слова «раса» набывае выключна біялагічны сэнс (Schippers T. Cultural Identity: search for a Definition. P. 17).

³ Водовозов В. Национальность и государство // Сб. Ярослав. гос. ун-та. 1920. Вып. 1. С. 727–728.

⁴ Соловьев В. Национальный вопрос в России. М., 1985; Милуков П. Национальный вопрос: Происхождение национальности и национальные вопросы в России. М., 2005; Малинова О. Либеральный национализм: исторический и критический анализ концепций.

У другой палове XIX – пачатку XX ст. рабіліся спробы асэнсаваць паняцці «нацыя» і «нацыянальнасць» у рамках біялагічных і сацыяльных навук. Менавіта ў гэты час стала шырока распаўсюджвацца паняцце «раса», якое перайшло з арабскай у англійскую і французскую мовы яшчэ ў пачатку XVII ст.¹ Ж. А. дэ Гобіно ў «Нарысах аб няроўнасці чалавечых рас» (1853–1855 гг.) прапанаваў сістэму «біялагічнага нацыяналізму»*. У Францыі распаўсюджваўся расісцкі «інтэгральны нацыяналізм» Ш. Мараса і М. Барэса. Цікава, што ў гэты ж час папулярнасць у Францыі набываюць «Прамовы да нямецкай нацыі» Ё. Фіхтэ: у 1893 г. з’яўляецца першы пераклад працы на французскую мову, а ў 1897 г. у кожнай муніцыпальнай бібліятэцы Парыжа меўся адзін асобнік трактата².

Пачатак сацыял-дарвінісцкага мыслення ў дачыненні да трактоўкі паняцця «нацыя» даследчыкі бачаць у працах Ч. Дарвіна «Паходжанне відаў шляхам натуральнага адбору» (1859 г.), Ф. Ліста «Нацыянальная сістэма эканомікі» (1841 г.), «Маніфеста камуністычнай партыі» (1848 г.) К. Маркса і Ф. Энгельса. Але, хоць прынцыпы тэорыі эвалюцыі энергічна засвойваліся ў самых розных абласцях сацыяльных ведаў – ад эканомікі і філасофіі дзяржавы да лінгвістыкі – шырокае выкарыстанне біялагічных аналогій для тлумачэння сацыяльнага жыцця пачынаецца менавіта на рубяжы XIX–XX стст.

У 1900 г. Ёненскі ўніверсітэт абвясціў конкурс навуковых прац на тэму «Чаму вучаць нас прынцыпы тэорыі паходжання відаў у адносінах да ўнутрыпалітычнага развіцця і заканадаўства дзяржавы», першае месца на якім заняла праца Ф. Шальмайера «Спадчыннасць і адбор у жыцці народаў»³. Англійскі даследчык У. Бэйджот імкнуўся даказаць, што «барацьба за існаванне» ў грамадстве адбывалася не столькі паміж індывідамі, колькі паміж групамі, а асноўны сацыяльны закон – гэта імкненне адных нацый да панавання над іншымі⁴.

Сацыяльны дарвінізм выступіў як парадыгма, пад уплывам якой у рознай ступені і ў розныя часы знаходзіліся К. Маркс, Г. Тард, А. Лорыа, Ж. Ляпуж, Э. Ферры, Г. Зімэль, Т. Веблен і інш. Нават Э. Дзюркгейм, нягледзячы на свой радыкальны антырэдукцыянізм у вывучэнні сацыяльных з’яў і акцэнт на ролю сацыяльнай салідарнасці, разглядаў раздзяленне грамадскай працы як мяккую форму барацьбы за існаванне.

Сацыяльны дарвінізм быў у аснове адносін да нацыянальнага пытання шэрагу расійскіх сацыялістаў. П. Лаўроў у лісце «Нацыянальнасці ў гісторыі» пісаў, што нацыянальнасць ствараецца з «патомства родавых саюзаў рознага паходжання» пад уздзеяннем клімата, геаграфічных і гістарычных умоў. Гэтыя групы засвойваюць агульную мову і сходныя псіхічныя рысы. Як толькі

¹ Проблема расы в российской физической антропологии. М., 2002. С. 12–15.

* Термин Г. Кона (Kohn H. Nationalism: Its Meaning and History. Princeton, 1955).

² Мере Ж. Принцип суверенитету. С. 80.

³ Гофман Б. Семь лекций по истории социологии. М., 2005. С. 58–64.

⁴ Bagehot W. Physics and Politics. Chicago, 1999 (1-е вид. – 1872 г.).

нацыянальнасць адасобліваецца «для яе пачынаецца, як і для ўсяго жывога, барацьба за існаванне, і яе наступныя пакаленні перадаюць адно аднаму вельмі простае імкненне: абараняй сваё існаванне, колькі можаш, распаўсюджвай свой уплыў і падпарадкоўвай сабе ўсё навакольнае, колькі можаш; з'ядай іншыя нацыянальнасці фізічна, палітычна і разумова, колькі можаш»¹.

Аўстрыйскі сацыёлаг Л. Гумпловіч у працы «Расавая барацьба» ўвёў паняцце «этнацэнтрызм», якое вызначаў як матывы, зыходзячы з якіх кожны народ верыць, што займае высокае месца не толькі сярод сучасных народаў і нацый, але і ў параўнанні з народамі гістарычнага мінулага².

У гэты час робяцца першыя падыходы да фармулявання тэарэтычных падстаў разумення нацыі. Так, У. Бэйджгот адзначаў, што хоць слова «нацыя» шырока распаўсюджана і цяжка знайсці людзей, якія не разумеюць, што значыць быць французам ці немцам, на пытанне аб тым, што такое нацыя «мы не ў стане даць выразнага і яснага адказу»³. У 1909 г. у кнізе «Нацыянальнае пытанне і сацыял-дэмакратыя» О. Баўэр пісаў: «Навука да гэтага часу амаль зусім не займалася пытаннем аб нацыі, – яна прадастаўляла яе амаль у выключнае вядзенне лірыкаў і фельетаністаў, прамоўцаў народных сходаў, і аддавала абмеркаванне гэтых пытанняў на водкуп парламентаў і піўных»⁴.

О. Баўэр адзначаў, што нацыя гэта не толькі натуральная супольнасць, яна «заўсёды яшчэ і культурная супольнасць», прычым гэтыя супольнасці могуць і не супадаць⁵. Больш за тое, «рознасць культурнай супольнасці рэзка размяжоўвае нацыі насуперак кроўнаму змяшанню»⁶. Нацыянальны характар, які складае сутнасць нацый, «нічым іншым не вызначаецца, як іх лёсам; нацыянальны характар ёсць нішто іншае, як асадак гісторыі дадзенай нацыі»⁷. Чыннікамі, якія стварылі сучасную яму нацыю, О. Баўэр лічыў сістэму народнай асветы, армію, асацыяцыі і супольнасці, рабочы рух. Толькі капіталізм, па яго меркаванні, стварыў сапраўдную нацыянальную культуру – культуру ўсяго народа, якая ўзвышаецца над вясковымі межамі. Адначасова ён адзначаў, што эксплуатацыя, як бар'ер для ўключэння працоўных у нацыянальную культурную супольнасць, – гэта тормаз стварэння нацыянальна-культурнай супольнасці. «Матэрыялістычнае разуменне гісторыі, падрыхтаванае, з аднаго боку, дарвінізмам, які пераадолеў нацыянальны матэрыялізм, а з другога – гістарычнай навукай <...>, – на думку О. Баўэра, – у стане растлумачыць нацыю, як прадукт бесперапыннага і бясконцага працэсу, які ніколі не

¹ Лавров П. Национальность в истории // Лавров П. Исторические письма. М., 1905. С. 84.

² Гумплович Л. Социология и политика. М., 1895.

³ Vagehot W. Physics and Politics. P. 20–21.

⁴ Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. С. 52.

⁵ Тамсама. С. 59, 78–79.

⁶ Тамсама. С. 80.

⁷ Тамсама. С. 60, 77.

завяршаецца, <...> рухаючай сілай якога з'яўляюцца ўмовы барацьбы чалавека з прыродай, развіццё вытворчых сіл, змены ў адносінах працы»*.

Гэта пазіцыя была цалкам супрацьлеглай меркаванню сацыялістаў аб тым, што «буржуазны прагрэс» прыводзіць да нівеліроўкі і знішчэння нацыянальнасцей. У прыватнасці, рускі сацыяліст П. Ткачоў пісаў, што «нельга быць сацыялістам і заставацца нацыяналістам»¹. Нельга, па яго меркаванні, нацыяналізаваць сацыялізм, бо «сацыяльная ісціна, як і ісціна матэматычная <...> можа быць толькі адна <...> яна не змяняецца пад уздзеяннем якіх бы там ні было геаграфічных, этнаграфічных і племянных асаблівасцей»². У выніку якімі б разнастайнымі не былі сродкі ажыццяўлення гэтай агульнай формулы, пад яе ўздзеяннем непазбежна павінны знікнуць усе племянныя асаблівасці, а «ўсе нацыянальнасці павінны зліцца ў адну агульначалавечую сям'ю»³.

Прынцып нацыянальнага самавызначэння не меў будучыні і ў меркаванні бальшавікоў. Так, У. Ленін пісаў: «Чым бліжэй дэмакратычны лад дзяржавы да поўнай свабоды аддзялення, тым радзей і слабей будзе на практыцы імкненне да аддзялення, таму што карысць буйных дзяржаў і з пункту гледжання эканамічнага прагрэсу, і з пункту гледжання цікавасці масы несумненныя»⁴. Тым не менш на пачатку XX ст. нацыянальнае пытанне ў Расійскай імперыі стала адным з цэнтральных палітычных пытанняў.

Такім чынам, на мяжы XIX–XX стст. дыскусіі па нацыянальным пытанні набылі новую вастрэню, паколькі палітычнае ўздзеянне нацыянальных лозунгаў на масы стала сутнасным пытаннем «рэальнай палітыкі». Э. Хобсбаум адзначаў: «Дэбаты па такіх пытаннях, як тэрэтычныя крытэрыі статусу нацыі, сталі бурнымі і заўзятымі <...>. Гэтыя пытанні былі важнымі не толькі для ўрадаў, якія сутыкаліся з рознымі відамі нацыянальных рухаў і дамаганняў, але і для палітычных партый, якія імкнуліся прыцягнуць выбаршчыкаў, аб'піраючыся на нацыянальныя, не-нацыянальныя ці альтэрнатыўныя нацыянальныя лозунгі»⁵.

Разам з тым на павестку дня выходзіць і пытанне «права нацыянальнага самавызначэння», а мэтай вызначэння паняцця «нацыя» становіцца абмежаванне ці пашырэнне колькасці прэтэндэнтаў на гэта права. У прыватнасці, разуменне нацыі О. Баўэрам выключала крытэрыі тэрытарыяльнасці. І. Сталін даў абмежавальнае** вызначэнне нацыі як гістарычна склаўшайся

* Тут О. Баўэр меў на ўвазе расавыя тэорыі Ж. А. дэ Гобіно і інш. С. 84.

¹ Ткачэў П. Революция и принцип национальности. Т. 2. С. 320.

² Тамсама. С. 321.

³ Ткачэў П. Революция и принцип национальности. Т. 2. С. 323.

⁴ Ленин В. Социалистическая революция и право наций на самоопределение // Полн. собр. соч.: В 55 т. М., 1967. Т. 27. С. 255.

⁵ Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. С. 71.

** Французскі сацыёлаг Д. Кала паказаў, што чым больш павялічваецца колькасць канатэрыяльных (дадатковых значэнняў), якія ўключаюцца ў вызначэнне, тым меншым становіцца дэнатат, аб'ём дадзенага паняцця (Кола Д. Политическая социология. М., 2001. С. 367).

ўстойлівай агульнасці людзей, якая ўзнікла на базе агульнасці мовы, тэрыторыі, эканамічнага жыцця і псіхічнага складу, які праяўляецца ў агульнасці культуры¹.

Рост цікавасці да пытанняў, звязаных з нацыяй і нацыянальным самавызначэннем, суіснаванне розных, часам кардынальна супрацьлеглых трактовак гэтых паняццяў, выклікалі неабходнасць упарадкавання розных падыходаў і распрацоўкі іх класіфікацыі. Адным з першых такую спробу ажыццявіў лорд Эктан, які вызначыў прынцыповую розніцу паміж разуменнем нацыі ў французскай і англійскай палітычнай думцы. «У адным выпадку, – пісаў ён, – нацыянальнасць зацвярджаецца шляхам нязменнага вяршэнства калектыўнай волі, г. зн. як заснаваная на тым самым народным суверэнітэце, для якога неабходным з’яўляецца адзінства нацыі <...>. Другая тэорыя <...> зыходзіць з таго, што нацыянальнасць ёсць істотны, але не самы важны элемент з ліку тых, якія вызначаюць форму дзяржавы. <...> У той час як тэорыя адзінства робіць нацыянальнасць крыніцай дэспатызму і рэвалюцыі, тэорыя вольнасцей разглядае яе як аплот самакіравання і першую мяжу, якая пакладзена празмернай уладзе дзяржавы»².

У 1907 г. нямецкі гісторык Ф. Мейнэке ў працы «Нацыяналізм і касмапалітызм» таксама вылучыў два падыходы да разумення нацыі: культурны і дзяржаўны. Па яго меркаванні, нацыі падзяляюцца на заснаваныя пераважна на пэўнай культурнай спадчыне ці на агульнай палітычнай гісторыі. У такіх краінах, як Францыя, Вялікабрытанія, Швейцарыя, нацыя ствараецца на падставе дзяржавы, на першы план высоўваецца імкненне да палітычнай супольнасці, а культура, паходжанне і мова з’яўляюцца другаснымі фактарамі і не адыгрываюць ніякай ролі. Іншымі словамі, нацыя ў якасці палітычнай адзінкі тоесна народу, дзяржаве і ўраду. У Германіі ж і Італіі пераважала культурнае тлумачэнне нацыі: большасць тэарэтыкаў спасылалася на натуральныя, а, значыць, дадзяржаўныя катэгорыі – мова, паходжанне, культура³.

Вызначэнне паняцця «нацыя» стала галоўнай праблемай Другога міжнароднага сацыялагічнага кангрэса, які адбыўся ў 1912 г. у Рыме. Менавіта на гэтым кангрэсе М. Вебер падсумаваў тыя разуменні нацыі, якія склаліся да пачатку XX ст. Ён падкрэсліваў: паняцце «нацыя», калі і можа быць вызначана, то не на падставе агульных характэрных рыс, якія могуць быць эмпірычна вылучанымі. Гэта паняцце адносіцца да сферы каштоўнасцей і сферы палітыкі і можа быць вызначана як «супольнасць пачуцця» (community of sentiment), якая знаходзіць адэкватную праяву ў дзяржаве. Нацыя – гэта супольнасць, якая звычайна схільна прадугавіваць уласную дзяржаву⁴. У 1915 г. П. Сарокін дадаў да гэтага вызначэння сцвярджэнне аб тым, што нацыянальнасці як адзінага сацыяльнага элемента няма, як няма і спецыяльнай нацыянальнай

¹ Сталин И. Марксизм и национальный вопрос // Соч.: В 13 т. М., 1946. Т. 2. С. 296.

² Актон Д. Принцип национального самоопределения. С. 41–42.

³ Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. М., 2000. С. 37–38.

⁴ Weber M. The Nation // Nationalism. Oxford, 1994. P. 21–25.

сувязі. «Тое, што абазначаецца гэтым словам, ёсць проста вынік нерасчлянёнасці і неглыбокага разумення справы. <...> «нацыянальныя пытанні» складаюць адну з глаў агульнага вучэння аб прававой няроўнасці членаў адной і той жа дзяржавы», – пісаў ён¹.

Такім чынам, у пачатку ХХ ст. асобую палітычную вастрыву набыў прычып «самавызначэння нацыянальнасцей». Разам з тым выспела разуменне неабходнасці тэарэтычнага асэнсавання паняццяў «нацыя» і «нацыянальнасць» у рамках сацыяльных навук.

Паняцці «народ» і «нацыя» ў практыцы кіравання насельніцтвам Расійскай імперыі. Важным складнікам аналізу працэсу фарміравання нацыянальнага дыскурсу з'яўляецца аналіз гісторыі практык кіравання насельніцтвам. Ператварэнне насельніцтва ў рэальнае грамадскае цэлае – тое, што М. Фуко назваў «візуалізацыяй» насельніцтва (ці падданных) – было абумоўлена вызначэннем канкрэтных спосабаў вывучэння гэтага насельніцтва ў рамках тэхналогій кіравання, якія сталі панаваць у Еўропе ў канцы ХVIII ст. Менавіта ў гэты час вызначыліся новыя спецыялізаваныя галіны, мэтай якіх былі ажыццяўленне кантролю над асобнымі бакамі жыцця насельніцтва і збор звестак аб ім: дэмаграфія, палітычная эканомія, санітарная медыцына і г. д. Не ў апошнюю чаргу гэта было звязана з вялікім дэмаграфічным выбухам, у выніку якога насельніцтва як аб'ект дзяржаўнага кіравання становілася ўсё больш складанай дыферэнцыраванай рэчаіснасцю, якая патрабавала арганізацыі і ўпарадкавання*. Кіраванне дзяржавай звязвалася з гэтым часам са шматлікімі тэхнікамі нагляду, аналізу, умяшання, «упарадкавання» насельніцтва ў залежнасці ад незлічоных мадыфікацый у часе і прасторы².

У гэтым кантэксце Б. Андэрсан, Э. Хобсбаум, В. Цішкоў і іншыя даследчыкі звярнулі ўвагу на перапіс насельніцтва як на адзін з механізмаў «прыпісвання» нацыянальнасці і канструявання пэўнага ўяўлення аб сацыяльнай рэальнасці. Усе людзі, адзначаў В. Цішкоў, у «перапісных» прасторавых межах залічваюцца ў лік жыхароў пэўнай дзяржавы. Тым самым «у адносінах да ўсяго дадзенага насельніцтва ажыццяўляецца канцэптуалізацыя палітычнай агульнасці, члены якой падзяляюць ці павінны падзяляць агульную калектыўную ідэнтычнасць»³. Менавіта ў выніку перапісаў крытэрыі, па якіх насельніцтва падзяляюць на катэгорыі, атрымлівалі легітымнае існаванне. Трэба дадаць, што дадзеныя перапісаў аналізаваліся і этнографамі, і актывістамі

¹ Сорокин П. Национальный вопрос как проблема социального равенства // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992. С. 245–252.

* Напрыклад, у выніку даследаванняў Ё. Даброўскага, П. Шафарыка, К. Калайдовіча, П. Кепена і іншых стала магчымым супастаўленне народаў Усходняй Еўропы ў моўным, культурна-гістарычным і этнаграфічным аспектах.

² Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. М., 2000; Яго ж. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994; Яго ж. Воля к знанию. Яго ж. Рождение клиники. М., 1998.

³ Тишков В. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. М., 2003. С. 187.

мі нацыянальных рухаў. Апошнія таксама выкарыстоўвалі іх для легітымацыі сваіх патрабаванняў. Напрыклад, статыстык Л. Лічкоў у сваіх публікацыях у «Кіеўскай даўніне» адзначаў, што колькасць рускіх у Паўночна-Заходнім краі была перабольшана, бо, калі на пытанне аб роднай мове пазначалася маларасійская, вывад аб нацыянальнасці рабіўся на карысць рускай мовы¹. На падставе дадзеных славіста Я. Карскага, А. Навіна адзначаў, што беларусаў было каля 8 мільёнаў, а не 5,8, як вызначана па выніках перапісу². М. Слаўніскі таксама лічыў, што колькасць рускага насельніцтва была павялічана за кошт яўрэяў, украінцаў, палякаў і армян³.

З другога боку, падрыхтоўка да перапісу і абмеркаванне пытанняў з'яўляліся тымі дыскурсіўнымі практыкамі, у працэсе якіх адбывалася інстытуцыяналізацыя рэфлексіўных катэгорый, такіх, напрыклад, як нацыянальнасць⁴. У прыватнасці, рашэнне аб уключэнні пытання аб мове* ў будучыя перапісы насельніцтва** было прынята толькі ў 1873 г. на Міжнародным статыстычным кангрэсе ў Пецярбургу. У час падрыхтоўкі перапісу 1897 г. статыстыкі вырашылі не фармуляваць пытанне аб нацыянальнасці, спасылаючыся на тое, што насельніцтва не будзе ведаць як адказаць на яго⁵.

Каб вызначыць сацыядэмаграфічны склад імперыі, у перапісе былі ўключаны пытанні аб грамадзянскім і эканамічным статусе, адукацыі, фізічных і псіхічных захворваннях, мове, рэлігіі і саслоўі⁶. Аднак у час падрыхтоўкі і асабліва асэнсавання вынікаў перапісу 1897 г. паўстала пытанне аб адпаведнасці мовы і «этнаграфічнага складу» імперыі. Статыстыкі лічылі, што,

¹ Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. 1905. № 90. С. 317–366.

² Новина А. Белорусские // Формы национального движения в современных государствах Австро-Венгрия, Россия, Германия. СПб., 1910. С. 30.

³ Славниский М. Великорусские // Формы национального движения в современных государствах Австро-Венгрия, Россия, Германия. С. 280.

⁴ Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет.

* Да гэтага часу ў статыстычны аглядах фіксаваліся дадзеныя аб плямёнах, насельніцтве, саслоў'ях, веравызнанні, узросце і г. д. Нямецкі даследчык А. Шлецэр, аўтар выдадзенай у 1804 г. «Тэорыі статыстыкі», дарэчы, лічыў, што статыстыка – гэта гісторыя, якая застыла, вылучаў тры асноўныя пытанні: насельніцтва, прамысловасць, тэрыторыя. З 1773 г. у Маскоўскім універсітэце на лацінскай мове прафесар Ё. Г. Рэйхель чытаў цыкл лекцый «Краткое руководство к познанию натурального, церковного, политического и учебного состояния некоторых знатнейших государств».

** Прадстаўнікі бюракратыі Аўстра-Венгрыі прапанавалі адтэрміноўку выканання гэтага рашэння да 1880 г., каб «хваляванне розумаў магло да гэтага часу супакоіцца» (Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1870 г. С. 69–70).

⁵ Cadot J. Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917) // The Russian Review. 2005. Vol. 1, № 3. P. 440–445; Steinwedel Ch. Making Groups, One Person at a Time: The Identification of Individuals by Estate, Religious Confession and Ethnicity in Late Imperial Russia // Documenting Individual Identity: The Development of State Practices since the French revolution. Princeton, 2000. P. 67–86; Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). М., 1999.

⁶ Darrow D. Census as a Technology of Empire // Ab Imperio. 2002. № 4. P. 145–177.

хоць мова і з'яўлялася найбольш карысным крытэрыем для збору дадзеных пра нацыянальнасць, аднак з нацыянальнасцю яна не заўсёды супадала. Так, у пытанні для Каўказа былі ўключаны два асобныя пункты – пра мову і пра нацыянальнасць. Мова пераўтваралася ў сінонім нацыянальнасці толькі ў працэсе апрацоўкі дадзеных. Пры вызначэнні «сапраўднай» нацыянальнасці параўноўваліся адказы на пытанні пра мову і пра саслоў'е. Але пасля шэрагу дыскусій было вырашана нацыянальнасць вызначаць выключна па мове¹. Разам з тым канфесійныя адрозненні, як і прыналежнасць да саслоўя, заставаліся асноўнымі чыннікамі вызначэння індывідумаў у Расійскай імперыі. Канфесійная прыналежнасць з'яўлялася ў шмат якіх выпадках маркерам нацыянальнасці як для насельніцтва, так і для адміністрацыі. Аб гэтым сведчаць як адказы на пытанне перапісу, так і адміністратыўная перапіска. Добра вядома, што ў той час на пытанне аб мове многія адказвалі «католік» ці «лютэранін». У большасці выпадкаў пераход з адной канфесіі ў другую азначаў і змену нацыянальнасці².

Важныя змены ў гэтым дачыненні адбыліся пасля выдання Маніфеста 17 кастрычніка 1905 г., які аслабіў жортскую адміністратыўную катэгарызацыю грамадства ў рэлігійнай сферы. Працэс падрыхтоўкі да новага перапісу, які быў павінны прайсці ў 1915 г., паказвае, што навукоўцы, адміністратары і грамадскасць актыўна ўключыліся ў абмеркаванне пытанняў вызначэння нацыянальнасці³. У гэтай сувязі ў перапіс планавалася ўключыць шэраг пытанняў аб мове (родная мова; мова, на якой размаўляюць; веданне рускай мовы)⁴. Пры гэтым стратэгічна істотным стала пытанне вызначэння нацыянальнасці. Віленскі губернатар М. Мураўёў у лісце да Дэпартаменту статыстыкі ад 30 лістапада 1908 г. адзначаў: «Відавочна, што лічыць людзей, якія назвалі рускую як сваю родную мову не гарантуе іх рускага паходжання, тым жа чынам, што і праваслаўе не можа служыць прыкметай нацыянальнасці»⁵. Падчас абмеркавання пытанняў, статыстыкі атрымалі ад губернскіх улад пажаданні аб тым, каб было ўключана прамое пытанне пра нацыянальнасць⁶. У 1909 г. член статыстычнага камітэта С. Яўрэінаў прапанаваў змяніць пытанне аб «роднай мове» пытаннем аб нацыянальнасці. А яго апа-

¹ Freeze G. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History // *American Historical Review*. 1986. Vol. 91. P. 11–36; Cadot J. Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). P. 444.

² Cadot J. Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). P. 445.

³ Ibid; Steinwedel Ch. Making Groups, One Person at a Time: The Identification of Individuals by Estate, Religious Confession and Ethnicity in Late Imperial Russia; Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.).

⁴ Cadot J. Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). P. 447–448.

⁵ Ibid. P. 451.

⁶ Ibid.

ненты лічылі, што пытанне аб нацыянальнасці павінна быць уключана і сфармулявана ў тэрмінах народнасці ці племені¹.

У дэбатах Цэнтральнага статыстычнага камітэта, якія адбыліся 24 ліпеня 1914 г., яго прэзідэнт П. Георгіеўскі крытыкаваў тэзіс аб тым, што «мова, якую кожны чалавек лічыць роднай, вызначае яго/яе нацыянальнасць, народнасць, племя». Ён адзначаў, што той, хто размаўляе па руску, не абавязкова з'яўляецца рускім. Народнасць – гэта не пытанне суб'ектыўнага стаўлення, а «аб'ектыўны кампанент»². Статыстык і эканаміст А. Каўфман таксама лічыў, што нацыянальнасць – гэта аб'ектыўны маркер, які не можа быць усталяваны на падставе індывідуальнага меркавання. Ён даказваў, што ніякае прыватнае меркаванне не зробіць этнаграфічнага рускага з русіфікаванага яўрэя ці латыша. Таму пытанне аб веданні рускай мовы не дасць нічога, акрамя вызначэння ўплыву дамінуючай нацыянальнасці³.

Вынікам гэтай дыскусіі стала рашэнне аб тым, што нацыянальнасць не можа вызначацца па выбары і з'яўляецца адлюстраваннем аб'ектыўнай рэальнасці, а таму павінна вызначацца на падставе спецыяльных экспертных ведаў. Такім чынам, у выніку навуковых дыскусій падчас падрыхтоўкі да перапісаў было прызнана адрозненне паміж суб'ектыўнымі пачуццямі наконт нацыянальнай ідэнтычнасці і аб'ектыўнымі крытэрыямі, якія маглі быць вызначанымі толькі праз навуковыя даследаванні мовы, фальклору, тыпу паселішчаў ці антрапалогіі.

Такім чынам, працэс фарміравання сучасных паняццяў «нацыя» і «нацыянальны суверэнітэт» прайшоў некалькі этапаў. Прыкладна да канца XVI ст. агульны змест тэрмінаў змяняўся праз наданне ім новых «лакальных» значэнняў. У XVI–XVII стст. на характар ужывання тэрмінаў уплываюць два наступныя працэсы: выціскання лацінскіх слоў з нацыянальных моў і тэарэтычнага асэнсавання паняццяў у рамках філасофіі дзяржавы. Менавіта ў гэты час суверэнітэт пачаў трактавацца ў свецкіх паняццях, як вярхоўная ўлада ў межах пэўнай тэрыторыі. Нацыя ж (ці народ) разглядалася як сукупнасць падданных суверэна. У шэрагу выпадкаў гэта паняцце адносілася толькі да «грамадзян», г. зн. тых, хто меў палітычныя правы, перш за ўсё да арыстакратыі.

Перыяд XVIII – першай паловы XIX ст. стаў важным рубяжом у гісторыі фарміравання вызначаных вышэй канцэптаў. Паняцці «народ» і «нацыя» ўвайшлі ў праблемнае поле філасофіі гісторыі, філалогіі, гісторыі літаратуры. У рамках гэтых дысцыплін прадпрымаліся спробы вылучыць культурныя, моўныя, «духоўныя» асновы нацыянальнай/народнай супольнасці. У той жа час фарміравалася разуменне «суверэнітэту народа» як вярхоўнай улады грамадзян, а не манархаў-суверэнаў. Падзеі і ідэі Вялікай французскай рэвалюцыі

¹ Cadot J. Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). P. 451, 452.

² Ibid. P. 453.

³ Каўфман А., Макаров И. По поводу переписи города Санкт-Петербурга 15 декабря 1910 г. СПб., 1911. С. 3, 19.

спрыялі далейшай палітызацыі паняццяў «нацыя» і «суверэнітэт народа». Разам з тым ва ўжытак уваходзіў тэрмін «нацыянальнасць» для вызначэння культурна-моўнай складаючай нацыі (менавіта гэта слова і яго славянскі варыянт «народнасць» у польскай, рускай і іншых мовах як поўны сінонім слова «нацыя»). А паняцце «нацыянальны суверэнітэт» разумеецца як знешні суверэнітэт дзяржавы.

З сярэдзіны XIX ст. у час асэнсавання працэсаў аб'яднання Германіі і Італіі, польскіх паўстанняў у еўрапейскім палітычным дыскурсе фарміруецца канцэпт «прынцып нацыянальнасці» (ці, як сінонім, – «прынцып нацыянальнага самавызначэння»). Эвалюцыя паняццяў «нацыя», «нацыянальнасць» адбываецца пад уплывам ідэалагічнай барацьбы прыхільнікаў розных палітычных партый. Менавіта з гэтага часу робяцца спробы тэарэтычнага асэнсавання паняцця «нацыя» ў напрамку палітызацыі і этатызацыі канцэпту. Праблема вызначэння паняцця «нацыя» стала асноўнай тэмай. На пачатку XX ст. вызначаюцца асноўныя напрамкі «нацыянальнага дыскурсу»: соцыябіялагічны (А. Габіно, П. Лаўроў), культурна-моўны (О. Баўэр), канструктывісцкі (М. Вебер, П. Сарокін). Аднак першыя тэорыі нацыі былі сфармуляваны толькі пасля Другой сусветнай вайны.

Асэнсаванне паняццяў «нацыя» і «нацыянальны суверэнітэт» у рамках розных гуманітарных і сацыяльных дысцыплін адбывалася не толькі пад уплывам палітычных падзей, але і ў адпаведнасці з «карнявымі метафарамі», якія вызначалі агульны кантэкст гэтых практык. Мехацысцкія метафары, уласцівыя эпосе Асветніцтва, змяніліся ў канцы XVIII ст. тэзісамі пра «дух народа», пра нацыю як адзінае «натуральнае» цэлае. Эвалюцыянісцкія метафары, якія распаўсюдзіліся пад уплывам прац Ч. Дарвіна і Ф. Энгельса, «сацыяльная фізіка» пазітывісцкай сацыялогіі надавалі новыя адценні разуменню феноменаў, звязаных з канцэптамі «нацыя», «нацыянальнасць», «нацыянальнае самавызначэнне».

Яшчэ адным важным чыннікам, які ўплываў на змест названых вышэй паняццяў, былі «практыкі кіравання насельніцтвам». Дзяржава, якая імкнулася ўпарадкаваць, улічыць, катэгарызаваць насельніцтва, павінна была для гэтага «вывучаць» яго. Падчас правядзення перапісаў ажыццяўлялася «прыпісванне» індывідаў да пэўнай нацыянальнай супольнасці, якая магла супадаць ці не супадаць з уласнай ідэнтыфікацыяй гэтых індывідаў. У гэтым кантэксце заслугоўвае ўвагі супадзенне перыяду выпрацоўкі «новых практык нагляду» (у сувязі з дэмаграфічным выбухам, развіццём эканомікі і г. д.) і з'яўленне так званых будзіцеляў, пачынальнікаў нацыянальнага адраджэння ў славянскіх краінах. Практыка перапісаў таксама патрабавала дэталёвага вызначэння нацыянальных характарыстык насельніцтва. Пытанні суадносін мовы і нацыянальнасці, рэлігіі і нацыянальнасці, а таксама крытэрыяў нацыянальнай прыналежнасці аказаліся ў цэнтры дыскусій статыстыкаў на рубяжы XIX–XX стст. Адначасова было пастаўлена пытанне аб суадносінах паміж суб'ектыўнымі

пачуццямі наконт нацыянальнай ідэнтычнасці і аб'ектыўнымі крытэрыямі, якія маглі быць вызначанымі толькі праз навуковыя даследаванні. Але каб актуалізаваць гэтыя пытанні, зрабіць іх цэнтральным пунктам навуковых дыскусій і тэарэтычнага асэнсавання спатрэбіўся вопыт двух сусветных войнаў і істотных змен палітычнай карты свету.

1.2. Метадалагічныя падыходы да даследавання гісторыі нацыянальнай дзяржавы

Цяжкасць выпрацоўкі і выкарыстання тэарэтычных падыходаў да вывучэння гісторыі нацыянальнай дзяржавы заключаецца ў тым, што большая частка тэкстаў, прысвечаных гэтай праблематыцы, хоць і маюць знешнія прыкметы навуковага аналізу дзяржавы, на самай справе «ўдзельнічаюць» больш ці менш непасрэдна ў яе «будаўніцтве».

У якасці прыкладу можна згадаць працу Нікола Макіявелі «Валадар», якая ўяўляла сабой практычны «дапаможнік» для Ларэнца Медычы ў змаганні за «нацыянальнасць» (чытай: тэрытарыяльнасць) суверэннага супраць каталіцкага ўніверсалізму¹. Менавіта ў гэтай працы, як лічаць сучасныя даследчыкі, упершыню былі дадзеныя як вызначэнне паняцця дзяржавы (*lo stato*) – палітычна арганізаванай супольнасці – у сэнсе блізкім да сучаснага, так і катэгорыі «аўтаномных» карысці і інтарэсаў улады, якія не залежаць ад карысці і інтарэсаў разнастайных сацыяльных ці палітычных груп, існуючых на пэўнай тэрыторыі².

У часы Рэфармацыі і рэлігійных войнаў Ж. Бадэнам упершыню было ўведзена паняцце дзяржаўнага суверэннага: незалежнасць дзяржавы ад Папы Рымскага, царквы, германскага імператара, саслоўяў, іншай дзяржавы; суверэннага як вярхоўная ўлада і права выдаваць і змяняць законы, абвешчаць вайну і заключаць мір, ажыццяўляць вярхоўны суд, выпускаць манеты, усталяваць меры і вагу, сабраць падаткі і г. д.³

У больш позні перыяд прадстаўнікі нямецкай гістарычнай школы права XVIII–XIX стст., якая стваралася ў кантэксце працэсаў аб'яднання Германіі (Фрыдрых Карл Савіні, Георг Фрыдрых Пухта, Густаў Гуго, Карл Фрыдрых Эйхгорн) лічылі, што «дух народа» абумоўлівае ўнутраныя заканамернасці развіцця прававых інстытутаў⁴.

Нельга не ўзгадаць і разуменне дзяржавы як «апарату гвалту», распрацаванае ў рамках тэорыі эканамічных фармацый, якая стала адным з падмуркаў фарміравання ідэалогіі класавай барацьбы ў XIX–XX стст. I, нарэшце, сучас-

¹ Макиавелли Н. Государь: Соч. М., 2001.

² Блюменкранц М. Макиавелли: уроки истории // Макиавелли Н. Государь. С. 3–5.

³ Агабеков Г. Б. Жан Боден – основоположник концепции государственного суверенитета. М., 1990; Баязитова Г. И. Политико-правовые воззрения Жана Бодена: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Тюмень, 2006.

⁴ Новгородцев П. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба: Опыт, характеристики основ школы Савиньи в их последовательном развитии. М., 1896.

ныя сацыяльныя, культурныя і палітычныя працэсы, у тым ліку, глабалізацыя, канструкцыя і рэканструкцыя розных форм ідэнтычнасцей таксама стымулююць з'яўленне адпаведных дыскурсіўных практык. Шэраг падобных прыкладаў можна працягваць і далей, але ўзгаданыя вышэй канстэляцыі, на наш погляд, дастаткова ясна дэманструюць неабходнасць крытычнага стаўлення да «само сабой зразумелых» тлумачэнняў у вывучэнні гісторыі нацыянальнай дзяржавы наогул і беларускай – у прыватнасці.

Тэорыі дзяржавы: крытэрыі даследчыцкага выбару. Карэктны выбар тэарэтычных мадэлей фарміравання нацыянальнай дзяржавы ў пэўных гістарычных кантэкстах патрабуе ўлічваць розніцу паходжання, трактоўкі шэрагу палітычных і юрыдычных паняццяў у славянскіх і германа-раманскіх мовах. Так, першапачатковае значэнне тэрмінаў «lo stato», «l'état», «the state» значна адрозніваецца ад тых, што прапаноўваюцца сучаснымі перакладамі на славянскія мовы. З другога боку, змест славянскага слова «дзяржава» ў большай ступені перадаецца лацінскім *domen*, а не *status*¹. Калі стаць на пазіцыі школы сацыяльнай гісторыі паняццяў (*Begriffsgeschichten*)², можна пагадзіцца з высновай аб тым, што тэрміналагічная разыходжанні адлюстроўваюць не толькі спецыфіку працэсаў стварэння дзяржавы, а і сутнасць самога феномена. І, безумоўна, гэтыя разыходжанні трэба ўлічваць пры вывучэнні гісторыі.

Працэдура вылучэння і выкарыстання адпаведных тэорый пры вывучэнні гісторыі беларускай нацыянальнай дзяржавы выклікае цяжкасці і таму, што павінна інтэграваць праблематыку, якая ў большасці выпадкаў разглядаецца рознымі дысцыплінамі. Па-першае, гэта тэорыі ўзнікнення інстытутаў, функцыянальных характарыстык і прыкмет, сукупнасць якіх абагульняецца ў сучасных нарматыўных сацыялагічных тэорыях у паняцці «нацыянальная (мадэрная) дзяржава». Па-другое – гэта падыходы, якія ў рамках сацыялагічных, палітычных, гісторыка-антрапалагічных тэорый нацыі, палітычных тэорый міжнародных дачыненняў, геапалітычных і ідэалагічных дактрын трактуюць прычыны стварэння незалежных нацыянальных дзяржаў на тэрыторыях былых імперый.

Па меншай меры некалькі акадэмічных дысцыплін займаюцца вывучэннем дзяржавы: палітычная геаграфія, паліталогія, сацыялогія палітыкі, сацыяльная і культурная антрапалогія, агульная тэорыя дзяржавы, гісторыя дзяржавы і права. Асобна стаяць нацыянальныя гістарыяграфіі, якія вывучаюць гісторыю існавання розных палітычных утварэнняў на тэрыторыі сучасных дзяржаў.

У сувязі з пашырэннем ужывання тэрміна «геапалітычныя працэсы» ў аичынной гістарыяграфіі трэба звярнуцца яшчэ да адной субдысцыпліны – геа-

¹ Понятие государства в четырех языках. М., 2002; Skinner Q. «The State»// *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge, 1989. P. 90–114; Kharkhordin O. What is the state? The Russian concept of «gosudarstvo» in European context // *History and Theory*. 2001. Vol. 40. P. 206–240.

² Козеллек Р. Социальная история и история понятий // *Исторические понятия и политические идеи в России XVI–XX века*. СПб., 2006. Вып. 5. С. 33–53; Koselleck R. *The Practice of Conceptual History: Timing, History, Spacing Concepts*. Stanford, 2002.

палітыкі. Перш за ўсё неабходна ўзгадаць, што ўпершыню геапалітычныя дактрыны былі сфармуляваны ў сярэдзіне XIX ст. у рамках арганічных і эвалюцыянісцкіх падыходаў. Дзяржава пры гэтым разглядалася як натуральны, «жывы» арганізм, не толькі як форма ўзаемадзеяння індывідаў паміж сабой, але і індывідаў і прыроды. З гэтага пункту гледжання дзяржава развіваецца за кошт росту, г. зн. пашырэння тэрыторыі, кіруецца толькі ўласнымі інтарэсамі, а вывучаецца як прасторава-геаграфічны феномен у экспансіянісцкім кантэксце. Яе галоўныя функцыі – рост і развіццё, якія рэалізуюцца за кошт іншых, больш слабых дзяржаўных арганізмаў¹. Менавіта для апісання такой экспансіі адзін з заснавальнікаў геапалітыкі Ф. Ратцэль увёў паняцце «жыццёвая прастора». Мяжа пры гэтым трактавалася не ў звычайным «рацыянальным» сэнсе, а як прыродны рубяж, размежаванне этнасаў, канфесій і г. д.² Так, Ф. Ратцэль адзначаў, што «дзяржава ёсць арганізм, у складзе якога пэўная частка зямной паверхні адыгрывае настолькі сутнасную ролю, што ўсе якасці дзяржавы вызначаюцца якасцямі народа і яго тэрыторыі»³.

Навуковы падмурак геапалітычных дактрын складаў географічны дэтэрмінізм XIX ст., а ідэалагічны – інтэлектуальныя традыцыі Прусіі і Другога Рэйха⁴, адлюстраваныя ў ёмікім выказванні О. Бісмарка аб тым, што адзінымі эфектыўнымі межамі Германіі з'яўляецца яе армія⁵. Дарэчы, менавіта ў гэтым асяроддзі была складзена канцэпцыя Цэнтральнай Еўропы (Mitteleuropa) – буйной тэрытарыяльнай адзінкі пад кіраўніцтвам Германіі⁶. Трэба адзначыць, што ў той жа час афармляўся і «дэідэалагізаваны» варыянт географічнага дэтэрмінізму. Гэты напрамак пазней інстытуцыяналізаваўся ў выглядзе такой дысцыпліны, як палітычная географія, ці гістарычная палітычная географія⁷.

¹ Mattern J. Geopolitik Doctrine of national Self-sufficiency and Empire. Baltimore, 1942; Strausz-Hupe R. Geopolitics: The Struggle for Space and Power. New York, 1942; Геополитики и геостратегии. СПб., 2003; Cohen S. B., Rosental C. D. A Geographical Model for Political Systems Analysis // Geographical Review. 1971. № 1. P. 5–31.

² Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет. М., 2001.

³ Ратцель Ф. Политическая география (в изложении Л. Синицкого) // Землеведение. 1898. Кн. 1–2. С. 52.

⁴ Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет; Моро-Дефарж, Ф. Введение в геополитику. М., 1996.

⁵ Паркер Дж. Преимущество и изменения в геополитической мысли Запада // Международный журнал социальных наук. 1993. № 3. С. 22–48; Плешаков К. Геоидеологическая парадигма // Международная жизнь. 1995. № 4–5. С. 109–117; Яго ж. Компоненты геополитического мышления // Международная жизнь. 1994. № 10. С. 29–34.

⁶ Brechtefeld J. Mitteleuropa and German Politics: 1848 to the Present. London, 1996.

⁷ Brunn S., Yanarella E. Toward a humanistic political geography // Studies in Comparative International Development. 1987. № 2. P. 3–49; Humanism and Geography. Papers Presented at the Annual Meeting of the Canadian Association of Geographers. Ottawa, 1986; Sack R. Human Territoriality: Its Theory and History. Cambridge, 1986; Connor W. Myths of hemispheric, continental, regional and state unity // Politics and geographic relationships. Toward a new focus. New Jersey, 1971; Pounds N. Political geography. New York, 1972. На жаль, на рускай і беларускай мовах не існуе даследаванняў геапалітыкі – толькі падручнікі. Найбольш паслядоўны і глыбокі аналіз падаецца ў кн.: Тихонравов Ю. Геополитика: Учеб. пособие. М., 2000.

У наш час узгаданыя вышэй падыходы геаграфічнага дэтэрмінізму ў вывучэнні палітыкі перажываюць пэўны рэнесанс у двух формах: гістарычнай палітычнай геаграфіі і геапалітыкі. Палітычная геаграфія канцэнтруецца на геаграфічных з’явах і дае ім палітычную інтэрпрэтацыю. Геапалітыка, наадварот, канцэнтруецца на палітычных з’явах і аналізуе геаграфічнае вымярэнне гэтых з’яў¹. Такім чынам, палітычная геаграфія вывучае тэрытарыяльныя змены ў часе; геапалітыка вывучае тыя ж тэрытарыяльныя змены, разглядаючы дзяржаву як суб’ект, які дзейнічае, зыходзячы з асабістых «нацыянальна-дзяржаўных» інтарэсаў.

У рамках гісторыі і тэорыі міжнародных адносін вывучаюцца «знешнія» функцыі дзяржавы і ўсё комплекс (сістэма) міжнародных дачыненняў. Паліталогія і палітычная філасофія распрацоўваюць пытанні легітымнасці дзяржаўнай улады і тыпалогію дзяржаў, а гісторыя дзяржавы і права – юрыдычныя дакументы, якія рэгламентавалі дзейнасць дзяржаўных устаноў і узаемадачыненні паміж імі і грамадзянамі.

Здаецца лагічным, што паміж усімі гэтымі дысцыплінамі павінны існаваць актыўны абмен тэарэтычнымі мадэлямі і эмпірычнымі дадзенымі. Аднак, на самай справе, складваецца зусім іншая сітуацыя. Аснову стварэння тлумачальных мадэлей, звязаных з гісторыяй нацыянальнай дзяржавы, складаюць тэорыі, распрацаваныя ў рамках сацыялогіі палітыкі, тэорыі міжнародных адносін, агульнай тэорыі дзяржавы, падмацаваныя гістарыяграфічнымі напрацоўкамі. У прыватнасці, дзяржаўна-ўладныя адносіны і месца нацыянальнай дзяржавы ў сістэме міжнародных дачыненняў вывучаюцца паліталогіяй. Эвалюцыя прававой формы дзяржавы з’яўляецца прадметам вывучэння ў юрыдычных навук і г. д. Сітуацыя ж з напрацоўкай тэарэтычных падыходаў да вывучэння гісторыі беларускай нацыянальнай дзяржавы ў айчынных сацыяльных і гуманітарных навук характэрныя існаваннем шэрагу ў пэўнай ступені ізаляваных напрамкаў: гісторыі дзяржавы і права, якая вывучае юрыдычныя інстытуты ў кантэксце разнастайных форм палітычнай арганізацыі грамадства, што існавалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі; тэорыі і гісторыі фарміравання беларускай нацыі, у рамках якіх гісторыкі імкнуцца аб’яднаць (часта вельмі эклектычна) напрацоўкі этналогіі, антрапалогіі, сацыялогіі, культуралогіі; аналіз, стварэнне і выкарыстанне рознага кшталту геапалітычных і ідэалагічных дактрын, якія «надаюць сэнс» існаванню незалежнай беларускай дзяржавы і легітымизуюць яе.

З усяго сказанага вышэй вынікаюць наступныя высновы. Па-першае, стварэнне тэарэтычнага падмурка для вывучэння гісторыі беларускай дзяржавы магчыма толькі на падставе інтэграцыі падыходаў розных акадэмічных дысцыплін (міждысцыплінарнасці). Па-другое, хоць аналіз тэарэтычных падыходаў уяўляе сабой значныя цяжкасці для прадстаўнікоў ідэаграфічных дысцыплін, папярэдняе абмеркаванне гэтых падыходаў неабходна для аналізу

¹ Kristof L. The Origins and Evolution of Geopolitics // The Journal of Conflict resolution. 1960. № 1. P. 36–37.

эмпірычнага гістарычнага матэрыялу. Па-трэцяе, спалучаць прапанаваныя рознымі дысцыплінамі аналітычныя інструменты трэба эўрыстычна, г. зн., як заўважыў амерыканскі палітолаг Г. Дзелуг'ян, «карыстацца імі да той пары, пакуль захоўваецца карыснасць дадзеных інструментаў і, пры неабходнасці, іх мадыфікаваць і камбінаваць»¹.

Большасць сучасных тэорый дзяржавы абапіраецца на тыя ці іншыя фундаментальныя палажэнні класічных прац М. Вебера і К. Маркса*. Аднак на вылучаюцца дзве асноўныя традыцыі ў вывучэнні дзяржавы. На падставе вебераўскага падыходу дзяржава разглядаецца як сродак легітымнага гвалту, які гарантуе каардынаванае функцыянаванне пэўнай палітычнай адзінкі. У рамках марксісцкай тэорыі дзяржава вызначаецца як апарат гвалту для забеспячэння панавання пэўных класаў, а функцыя падтрымання парадку для забеспячэння функцыянавання грамадства становіцца другаснай, калі наогул заўважаецца².

Гэта фундаментальнае адрозненне ў айчыннай гістарыяграфіі вызначаецца ў рамках цывілізацыйнай і фармацыйнай парадыгмаў. Прычым перавага аддаецца апошняй, з яе акцэнтам на класавае паходжанне дзяржавы. У выніку фактычна ўсталявалася ўяўленне аб тым, што тэорыя дзяржавы (як апарата класавага панавання) патрэбна толькі ў рамках вывучэння пераходу ад дакласавага да класавага грамадства, і, значыць, звяртацца да яе пры вывучэнні гісторыі Беларусі, напрыклад, у XIX ст. няма неабходнасці. З іншага боку, было б некарэктна чакаць ад даследчыка непасрэднага выкарыстання як цывілізацыйнага, так і фармацыйнага падыходаў, паколькі яны накіраваны на «макраскапічную панараму», ад якой даволі цяжка перайсці да канкрэтна-гістарычнага аналізу. Шэраг даследчыкаў, аднак, адзначае, што цывілізацыйныя падыходы, якія накіроўваюць увагу на вывучэнне разнастайных практык кіравання, інфраструктурных і соцыякультурных аспектаў функцыянавання дзяржавы, у значна большай ступені прыстасаваны да выпрацоўкі тэорый «сярэдняга ўзроўню». Тэорыі, якія ствараюць аналітычны інструментарый для аналізу нацыянальнай дзяржавы ў гістарычнай дынаміцы³. У прыватнасці, М. Маслоў-

¹ Делугьян Г. Суверенная бюрократия: тезисы к изучению властвующих элит // Политическая концептология. 2009. №4. С. 140.

* Трэба адзначыць, што працы Э. Дзюркгейма, аднаго з агульнапрызнаных «класікаў сацыялогіі», практычна не ўзгадваюцца ў дадзеным кантэксце. Прычына гэтага ў яго тэзісе аб тым, што народ (маса, нацыя, грамадзянская супольнасць) змяшчаюць у сабе якасці, дастатковыя для рэгуляцыі грамадства, а таму дзяржава адыгрывае другасную ролю ў жыцці грамадства (Кола Д. Политическая социология. М., 2001. С. 393).

² Манн М. Теория государства модерна // Современные социологические теории общества. С. 162–168; Mann M. The Sources of Social Power. Cambridge, 1986–1993. Vol. 2: The Rise of Classes and Nation States, 1760–1914; Масловский М. Неовебериянская историческая социология // Социологические исследования. 2008. № 3. С. 119–126.

³ Делугьян Г. Суверенная бюрократия: тезисы к изучению властвующих элит // Политическая концептология. 2009. № 4. С. 143; Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 1990–1992 гг. М., 2008; Rokkan S. State Formation, Nation-Building and Mass Politics in Europe. Oxford, 1999; Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования: В 2 т. М.; СПб., 2001.

скі адзначае, што, хоць пазіцыя М. Вебера аказваецца часткова падобнай да марксісцкага аналізу капіталізму, у канчатковым выніку вебераўскі падыход да разумення дзяржавы з'яўляецца больш складаным і шматбаковым¹. Гэтай жа пазіцыі прытрымліваецца і вядомы прадстаўнік амерыканскай школы гістарычнай сацыялогіі Р. Колінз. Ён адзначае, што ў рамках неавебераўскіх традыцый «матэрыяльны свет з'яўляецца не толькі эканамічным, але і геаграфічным; сацыяльны канфлікт і панаванне падразумяваюць не толькі класавую барацьбу, але і ваенную арганізацыю. Рэлігія таксама прысутнічае ў гэтай карціне, але не столькі ў якасці <...> ідэй, а хутчэй як набор арганізацый і груп інтарэсаў, вераванні якіх звязаны з пэўнай палітычнай і сацыяльнай структурай»².

Разам з тым цывілізацыйныя і фармацыйныя тэорыі дзяржавы аб'ядноўваюць як патэстарныя* сацыялагічныя тэорыі, якія грунтуюцца на разуменні сутнасці дзяржавы праз катэгорыі прымусу, уладарання, панавання адных сацыяльных груп над другімі. Такая трактоўка сутнасці дзяржавы стала ўжывацца прыкладна з 70-х гадоў XIX ст. Да таго часу больш пашыраным было так званае легісцкае разуменне дзяржавы як «юрыдычнай канструкцыі», «юрыдычнай асобы» з пэўнымі правамі і абавязкамі, кампетэнцыямі і паўнамоцтвамі. Адпаведна гісторыя дзяржавы разглядалася ў рамках юрыдычных і знешнепалітычных рэалій³. Рэакцыяй на крайнасці гэтых падыходаў стала дуалістычнае разуменне дзяржавы як сацыяльнага ўтварэння і як прававой з'явы, найбольш паслядоўна сфармуляванае ў працах Г. Елінека. Дзяржава разумелася ім як мэтавае адзінства. А знакамітае вызначэнне дзяржавы як сукупнасці насельніцтва, якое пражывае на пэўнай тэрыторыі і аб'ядноўваецца пануючай над ім уладай⁴, прапанаванае нямецкім правазнаўцам у 90-х гадах XIX ст., ляжыць у аснове большасці сучасных вызначэнняў нацыянальнай (мадэрнай) дзяржавы. Варыяцыі гэтага вызначэння мы знаходзім у разнастайных тэкстах – ад прац П. Сарокіна («дзяржава – гэта арганізаваны народ, які займае пэўную тэрыторыю і падпарадкоўваецца суверэннай ці вярхоўнай уладзе») – да вызначэнняў у сучасных айчынных падручніках па агульнай тэорыі дзяржавы⁵. Разам з тым, адзначаў Т. Парсанс, сацыялагічнае вызначэнне дзяржавы, як «дзяржаўна-арганізаванага грамадства», як палітычнага саюза

¹ Масловский М. Неовеберианская историческая социология. С. 119–126.

² Collins R. Max Weber: A skeleton key. Beverly Hills, 1986. P. 82.

* Патэстарны (лац. potestas) – сіла, моц, магутнасць.

³ Сокольщик И. Понятие государства в теоретической позитивистской юриспруденции в России: конец XIX–XX вв.: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. М., 2007; Сокольщик И. О силовой и юридической интерпретациях государства // Право и политика. 2007. № 2. С. 5–12.

⁴ Еллинек Г. Общее учение о государстве. М., 1903. С. 256–284.

⁵ Сарокин П. Система социологии. М., 1921. Т. 2. С. 126; Steinberger P. The Idea of the State (Contemporary Political Theory). Cambridg, 2005; Вишневский А. Общая теория государства и права. Минск, 2009.

падразумявае аналіз яе як падсістэмы ўсёй сукупнасці сацыяльных дзеянняў людзей на падставе вычленення працэсаў узаемадзеяння і структур, якія ствараюцца ўзаемаадносінамі паміж выконваючымі свае ролі людзьмі¹.

Пазначаныя агульныя вызначэнні дзяржавы даволі складана непасрэдна выкарыстаць у гістарычным даследаванні. Напрыклад, згаданая вышэй трыяда (насельніцтва, суверэнітэт, тэрыторыя) вельмі слаба працуе ў гістарычнай рэтраспектыве, калі звярнуць увагу на тое, што сучасная суверэнная тэрытарыяльная дзяржава (nation-state) – адносна «маладая» форма палітычнай арганізацыі грамадства, якая пачала дамінаваць у сістэме міжнародных адносін у Еўропе прыкладна ў XVII ст. Разам з тым гісторыю дзяржавы практычна немагчыма ізаляваць ад гісторыі ўсяго комплексу сацыяльных узаемадзеянняў.

Выйсце ў дадзеным выпадку можа быць знойдзена праз выкарыстанне тэорый спецыфічных сацыяльна-гістарычных працэсаў і феноменаў на падставе міждысцыплінарнага падыходу². Апошні прадугледжвае рэалізацыю наступных метадалагічных прынцыпаў: наяўнасць (распрацоўка) адзінай тэарэтычнай канцэпцыі аб'екта, якая складае ядро даследчыцкай праграмы і дазваляе выпрацаваць агульнапрынятыя ўяўленні аб аб'екце (прынцып рэлевантнасці); пабудова адзінага складана арганізаванага прадмета даследавання; фармулёўка «генеральнай мэты» міждысцыплінарнага даследавання, на падставе якой ажыццяўляецца «адбор» неабходнага комплексу дысцыплін; выдзяленне той дысцыпліны, якая адлюстроўвае найбольш высокія ўзроўні развіцця аб'екта і структураванне інтэгральных ведаў на падставе канцэптualaнага апарату гэтай дысцыпліны³.

Безумоўна, распрацоўка і рэалізацыя такога міждысцыплінарнага даследавання гісторыі беларускай дзяржавы – вельмі складаная задача, якая патрабуе намаганняў прадстаўнікоў розных акадэмічных дысцыплін. Разам з тым можна пазначыць шэраг тэорый, якія даюць аналітычныя падставы для такога вывучэння гісторыі беларускай дзяржавы, якое інтэгруе разнастайныя і розначасовыя фактары і тэндэнцыі ў шматмернае і паслядоўнае прадстаўленне адзінага працэсу.

Сацыякультурнае вымярэнне фарміравання нацыянальнай дзяржавы (складанне нацыянальнай ідэалогіі і нацыянальнага руху, нацыя як следства ўзнікнення новых сацыяльных інстытутаў і сродкаў камунікацыі, праблема нацыя-

¹ Парсонс Т. Общий обзор // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. М., 1972. С. 363.

² Репина Л. Парадигмы социальной истории в исторической науке XX столетия // XX век: Методологические проблемы исторического познания. М., 2001. Вып. 1. С. 71; Barkey K., Parikh S. Comparative Perspectives on The State // Annual Review of Sociology. 1991. Vol. 17. P. 523–549.

³ Klein J. Interdisciplinarity: History, Theory and Practice. Detroit, 1990; Горелов А. Социальные и методологические проблемы междисциплинарных исследований // Вопросы философии. 1985. № 9. С. 111–117; Методологический синтез: прошлое, настоящее, возможные перспективы. М., 2005; Василькова В. Междисциплинарность как когнитивная практика (на примере становления коммуникативной теории) // Коммуникация и образование. СПб., 2004. С. 69–88.

нальнай мовы і г. д.) прадстаўлена ў мадэлях фарміравання нацый, якія адносяцца да мадэрнізацыйнай парадэгмы ў вывучэнні гісторыі¹. Пры гэтым сутнасць нацыяналізму трактуецца ў рамках канцэпцыі «сваёй» дзяржавы, якая «ахоплівае адну культуру і мае прыналежны да гэтай культуры ўрад»². Менавіта на падставах такога падыходу быў сфармуляваны тэзіс аб тым, што стварэнне нацыянальнай дзяржавы – гэта вынік нацыянальнага руху, з якога паўстае нацыя як носбіт нацыянальнага суверэнітэту³. Трэба адзначыць, што гэты тэарэтычны напрамак з’яўляецца найбольш уплывовым у тлумачальных схемах сучаснай айчыннай гістарыяграфіі⁴.

У палітыка-геаграфічных і эканамічных канцэпцыях С. Ракана і Э. Валерстайна ўвага звяртаецца перш за ўсё на сукупнасць географічных, сацыяльных і эканамічных фактараў, на падставе якіх тлумачацца працэсы фарміравання сучасных нацыянальных дзяржаў у Еўропе. А ажыццяўленне прынцыпу нацыянальнага самавызначэння разглядаецца ў рамках тэорыі міжнародных адносін як адзін з «позніх» этапаў гэтага працэсу⁵. Р. Колінз, Ч. Цілі, М. Ман у дадатак да гэтага асабліваю ўвагу звяртаюць на інфраструктурныя фактары фарміравання мадэрных дзяржаў-нацый⁶.

Трэба адзначыць, што большасць даследчыкаў падзяляюць меркаванне аб тым, што ў сярэднія вякі такія дзяржавы не існавалі, бо ў гэты час не было ні дакладных дзяржаўных меж, ні акрэсленага суверэнітэту над пэўнай тэрыторыяй. У рамках сярэднявечных імперый і васальных дзяржаў складалася шырокая сетка дамоў паміж сюзерэнам і васаламі, паміж васаламі і царквой, паміж сюзерэнамі і царквой і гэтак далей. Тое, што можна было б назваць юрысдыкцыяй над пэўнай (дзяржаўнай, імперскай) тэрыторыяй звычайна ўяўляла сабой права на апеяцыю для трэцейскага суда папы ці імператара. Як слушна адзначаў у гэтым кантэксце М. Білінг, сярэднявечная Еўропа складалася з шэрагу сетак, якія перасякаліся адна з адной, і ніводны орган улады не кіраваў канкрэтна акрэсленай тэрыторыяй і людзьмі, якія на ёй жылі⁷. Пэўны кансэнсус існуе і на гэты момант таго, што сучасны тып суверэннай дзяржа-

¹ Геллнер Э. Нации и национализм. М., 1991; Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. М., 2001.

² Миллер А. Н. Национализм как фактор развития // Общественные науки и современность. 1995. № 1. С. 127.

³ Геллнер Э. Нации и национализм.

⁴ Больш падрабязна гл.: «Беларуская нацыянальна-дзяржаўная ідэя ў канцы XIX ст.–1917 г.», «Беларускія землі ў палітычных падзеях канца XVIII – пачатку XX ст.: калейдаскоп гістарыяграфічных контраверсій»; «Сацыяльна-эканамічнае становішча беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі: гістарыяграфічны аналіз скрозь прызму мадэрнізацыйнай парадэгмы» дадзенага выдання.

⁵ Flora P., Kuhnle S., Urwin D. State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe: The Theory of Stein Rokkan. Oxford, 1999; Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System. Cambridge, 1991.

⁶ Bringing the State Back In. Cambridge, 1985; Манн М. Нации-государства в Европе и на других континентах: разнообразие форм // Нации и национализм. М., 2002. С. 381–410.

⁷ Биллинг М. Нации и языки // Логос. 2005. №4. С. 67.

вы сфарміраваўся на падставе цэнтралізаванай дынастычнай дзяржавы, галавой якой быў манарх, а суверэнітэт дзяржавы атаясамліваўся з унутраным і знешнім суверэнітэтам манарха. Пры гэтым знешні суверэнітэт, легітымізаваны «воляй Боскай», праяўляўся ў экспансіі праз заваяванні тэрыторыі і насельніцтва, праз заключэнне дынастычных шлюбаў, праз дарэнне ці падзел пэўных дзяржаўна-тэрытарыяльных адзінак і г. д. У выніку рэвалюцыйных падзей канца XVIII – пачатку XX ст. трымальнікам знешняга і ўнутранага суверэнітэту стаў народ, а дакладней – «нацыя» – сукупнасць індывідаў, якія непасрэдна і актыўна (няхай у рознай ступені) удзельнічаюць у кіраванні дзяржавай¹.

Складанасць і шматузроўненасць працэсаў, якія даследчыкі вылучаюць у якасці падстаў фарміравання сучаснай дзяржавы, абумовілі шырокае выкарыстанне апісальнага (дэскрыптыўнага) вызначэння паняцця нацыянальнай дзяржавы (сучаснай дзяржавы, nation-state), прапанаванае брытанскім сацыёлагам Э. Гідэнсам. Нацыянальная дзяржава – гэта асаблівы тып дзяржавы, калі ўрад мае суверэнную ўладу ў рамках пэўнай тэрыторыі; насельніцтва складаюць грамадзяне, якія адчуваюць сябе часткай адзінай нацыі. З функцыянальнага пункту гледжання нацыянальная дзяржава вызначаецца сукупнасцю інстытуцыяналізаваных форм кіравання, якія падтрымліваюць «адміністратыўную манаполію над пэўнай тэрыторыяй» і панаванне якіх «санкцыянавана законам і прамым кантролем над сродкамі ўнутранага і знешняга прымусу і гвалту»². Нацыянальная дзяржава цесна звязана з ростам нацыяналізму, хоць «нацыянальныя пачуцці не заўсёды супадаюць з межамі канкрэтных дзяржаў, якія існуюць сёння»³.

М. Ман, Ч. Цілі, Р. Колінз, І. Валерстайн, С. Ракан і іншыя даследчыкі надалі новыя з’ярыстычныя каштоўныя акцэнтны вызначэнню Э. Гідэнса. Так, І. Валерстайн звяртае ўвагу на сувязь сучаснай дзяржавы з капіталістычнай вытворчасцю. Разам з тым ён падкрэслівае значэнне фарміравання дзяржаўных структур на чале з чыноўнікамі, наяўнасці рэгулярнай нацыянальнай (агульнадзяржаўнай) арміі і, што больш важна, – знешніх аспектаў узнікнення нацыянальнай дзяржавы: выкананне тых роляў, якія адводзіць пэўнай эканамічнай сістэме міравая эканоміка⁴. Р. Колінз пералічвае ў якасці фактараў фарміравання дзяржавы і яе прыкмет разам з арганізацыяй кантролю над тэрыторыяй, развітую бюракратыю, інстытуты кіравання і агульнанацыянальную (дзяржаўную) ідэалогію. Апошнюю даследчык вызначае перш за ўсё як адлюстраванне пэўных рытуалаў узаемадзеянняў, накіраваных на падтрымку салідарнасці ў грамадстве⁵.

¹ Мамут Л. Государство как публичновластным образом организованный народ // Журнал российского права. 2000. № 3. С. 185.

² Гидденс Э. Социология. М., 1999.

³ Тамсама. С. 686.

⁴ Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System.

⁵ Collins R. Interaction Ritual Chains. Princeton, 2005; Масловский М. Неовебериянская историческая социология. С. 119–126.

М. Ман і Ч. Цілі адзначылі, што дзяржава – гэта грамадзянская супольнасць, абмежаваная тэрыторыяй, у рамках якой ажыццяўляюцца функцыя ваеннага гвалту і каардынацыя жыцця грамадства¹. М. Ман, у прыватнасці, сцвярджае, што працэс станаўлення сучасных нацыянальных дзяржаў (уключаючы «старыя дзяржавы») уступіў у завяршальную фазу толькі ў канцы XIX ст., а існаванне «старэйшых з такіх дзяржаў не перавысіла сярэдняй працягласці чалавечага жыцця»².

Для разумення гэтага працэсу неабходна вывучаць папярэдняю гісторыю палітычных фарміраванняў, якія існавалі на тэрыторыі сучасных дзяржаў, калі складваліся прынцыпова важныя перадумовы для іх стварэння. Так, першы этап, па меркаванні М. Мана, звязаны з працэсамі рэфармацыі і контррэфармацыі, калі пачалі складвацца «новыя супольнасці дыскурсіўнай пісьменнасці буйных народных моў», якія звязвалі сямейныя традыцыі з сацыяльнымі практыкамі³. У гэты час адбываліся значныя змены ў сістэме міжнародных адносін. Складвалася так званая вестфальская сістэма, якая была заснавана на ўзаемным прызнанні дзяржаўных суверэнітэтаў, якія не залежалі больш ад пап і імператараў, а таксама на дакладным вызначэнні меж дзяржавы, якія ўсталёўваліся перш за ўсё як межы гэтага суверэнітэту.

Другі этап – гэта XVIII ст., калі «поле дыкурсіўнай пісьменнасці» пашырылася на значна большую колькасць насельніцтва праз павышэнне ўзроўню пісьменнасці і фарміраванне публічнай сферы. У выніку, як мяркуе М. Ман, паўстала так званая протанацыя, якая складалася з вышэйшых слаёў грамадства. Так, прыналежнасць да нацыі ці ўсведамленне такой прыналежнасці атаясамлівалася прыналежнасцю да арыстакратычных колаў той ці іншай дзяржавы⁴. «Аўтаномная дзяржаўная ўлада» на гэтым этапе яшчэ не адыгрывала галоўнай ролі ў рэгуляванні і каардынацыі жыцця грамадства, падзяляючы яе з царквой, арыстакратыяй, вайскоўцамі і г. д.

Трэці этап даследчык вызначае як мілітарысцкі і адносіць яго пачатак да рубяжа XVIII–XIX стст., калі пад уплывам рэвалюцый, фінансавых крызісаў, увядзення воінскай павіннасці, ваенных падаткаў адбываецца палітызацыя паняцця «нацыя», якое ўжо не атаясамліваецца толькі з пэўным сацыяльным слоём. Дзяржава манапалізуе знешнія ваенныя функцыі, а праз гэта – і манапольнае права суда і гвалту, падпарадкоўваючы апошнім і царкву і арыстакратыю⁵. Менавіта ў гэты час дзяржава набывае аўтаномны характар, які праяўляецца, з аднаго боку, у тым, што дзяржаўныя інстытуты становяцца

¹ Макаренко С. Эволюция «государства-нации»: попытка деконструкции // Космополис. 2007. № 2. С. 126.

² Манн М. Нации-государства в Европе и на других континентах: разнообразие форм. С. 384.

³ Смит Э. Национализм и модернизм: критический обзор современных теорий наций и национализма. М., 2004. С. 156.

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама. С. 157.

пляцоўкай для праяўлення складанай дынамікі ўзаемаадносін розных сацыяльных груп, з другога – фармулюецца разуменне дзяржаўнага інтарэсу, які існуе незалежна як ад дынастычных інтарэсаў, так і ад інтарэсаў пэўных сацыяльных груп. Сваё ўвасабленне гэтыя змены знаходзяць у фарміраванні вертыкальнай і цэнтралізаванай дзяржаўнай інфраструктуры і бюракратычнага апарату.

Змест чацвёртага этапу – гэта далейшае развіццё і ўдасканаленне інфраструктурных функцый дзяржаўнага апарату, які валодае практычна неабмежаванымі функцыямі ў дачыненні да каардынацыі жыцця грамадства (камунікацыі, адукацыя, ахова здароўя і г. д.). Усё гэта прыводзіць да згуртавання і кансалідацыі супольнасцей, пазначаных дзяржаўнымі межамі, у адзінае «нацыянальнае цела». А масавыя войны XX ст. садзейнічалі пашырэнню палітычнага нацыяналізму¹.

М. Ман вызначае тры тыпы палітычных утварэнняў, якія існавалі ў гісторыі: імперыі, цывілізацыі з некалькімі цэнтрамі ўлады (напрыклад, грэчаскія полісы) і сучасныя (нацыянальныя) дзяржавы. Пры гэтым ён пагаджаецца з шматлікімі даследчыкамі, якія адзначаюць, што менавіта імперыі былі найбольш «працяглай у часе» адзінкай палітычнай арганізацыі. Прапанаваная М. Манам схема дазваляе ўлічваць і інтэграваць у гісторыю фарміравання нацыянальнай дзяржавы і працэсы, якія адбываліся ў XIX – пачатку XX ст. на ўскраінах еўрапейскіх імперыяў і ў значнай ступені паўплывалі на палітычную карту свету. Неабходным дапаўненнем у кантэксце гісторыі беларускай дзяржавы тут павінны стаць тэорыі імперыі і імперскага памежжа².

Разам з «гістарычнай» М. Ман прыводзіць і інстытуцыянальную характарыстыку дзяржавы. З гэтага пункту гледжання дзяржава ўяўляе сабой сукупнасць інстытутаў і персанала, якія ўвасабляюць цэнтралізаванасць і кантралююць тэрытарыяльна абмежаваную зону, над якой ажыццяўляецца ўладнае абавязковае праўленне, якое падмацоўвае арганізаваная фізічная моц³. На гэтай падставе робіцца шэраг высноў адносна асаблівасцей палітычных інстытутаў. Так, дзяржава разглядаецца як такое тэрытарыяльна цэнтралізаванае ўтварэнне, якое мае «ўладны рэсурс». Апошні ў спалучэнні з эканамічнай,

¹ Mann M. *Nation-States in Europe and on other continents: a diversity of forms*. С. 383.

² Lieven D. *Empire. The Russian Empire and its Rivals*. London, 2000; Weeks T. *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier 1863–1914*. DeKalb, 1996; Eisenstad S. *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*. New York, 1963; Motyl A. *Imperial Ends: The Decline, Collapse, and Revival of Empires*. Columbia, 2001; Бреский О., Бреская О. *От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа»*. Вильнюс, 2008; Миньоло В. «Оксидентализм, колониальность и подчиненная рациональность с префиксом «пост» // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского Пограничья. 2004. № 1–2. С. 157–197; Шпарага О. *Как и зачем концептуализировать Беларусь? (Соображения, вызванные к жизни текстом В. Миньолы) // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского Пограничья. 2004. № 1–2. С. 198–208.*

³ Mann M. *The source of social power*. Vol. 2. P. 55.

ідэалагічнай і ваеннай уладнымі структурамі і складае «моц дзяржавы». Эканамічная ўлада рэгулюе адносіны вытворчасці, размеркавання і спажывання. Яе носьбіты – сацыяльныя класы. Ідэалагічная ўлада ахоплівае разнайстайныя сацыяльныя групы і нават перасякае дзяржаўныя межы (як, напрыклад, сусветныя рэлігіі). Такая ўлада можа быць сканцэнтраванай у спецыяльных сацыяльных установах – такіх, як царква. Ваенная ўлада, зразумела, заснавана на канцэнтрацыі сродкаў узброенага гвалту. І, нарэшце, палітычная ўлада набывае форму цэнтралізаванага дзяржаўнага рэгулявання сацыяльных адносін на пэўнай тэрыторыі. Другой важнай сферай дзеяння палітычнай улады з’яўляюцца міжнародныя адносіны. З пункту гледжання М. Мана, ніводны з гэтых тыпаў улады не з’яўляецца вызначальным. Перавага кожнага з іх залежыць ад канкрэтнай гістарычнай сітуацыі¹. Пры ўсёй цэнтралізаванасці дзяржавы, пры наяўнасці ў яе ўласнай рацыянальнасці, пэўныя кампаненты палітычнага ладу адкрыты для пранікнення з боку іншых крыніц улады (эканамічнай, ідэалагічнай, ваеннай). «Такім чынам, – адзначае даследчык, – дзяржава не павінна быць нейкім завершаным адзінствам, ці нават паслядоўнасцю ва ўладкаванні і функцыянаванні»².

Нельга не ўзгадаць у кантэксце дадзеных разважанняў і імкненне шэрагу даследчыкаў «вярнуць дзяржаву» у цэнтр навуковых пошукаў, якія ў апошнія часы засяроджваліся на сацыяльнай, эканамічнай і культурнай праблематыцы. Сярод такіх даследчыкаў, перш за ўсё трэба назваць працы Т. Скочпал, якая вызначыла дзяржаву як сукупнасць адміністрацыйных, паліцэйскіх і ваенных арганізацый, якія ўзначальваюцца і больш ці менш зладжана каардыніруюцца выканаўчай уладай – урадам. Прычым падкрэсліваецца, што дзяржаўны апарат з’яўляецца аўтаномнай структурай, якая мае сваю асабістую логіку і інтарэсы³.

Гэты падыход у пэўнай ступені суадносіцца з канцэпцыяй П. Бурдзьё. Ён адзначае, што моц дзяржаўнага апарату («поле ўлады») базіруецца на метакапітале, які ёсць вынік працэсу канцэнтрацыі розных відаў капіталу: фізічнага прымусу ці сродкаў гвалту (армія, паліцыя), эканамічнага, культурнага, дакладней, інфармацыйнага, сімвалічнага. У рамках гэтага «поля ўлады» ўладальнікі розных, пазначаных вышэй, відаў капіталу змагаюцца за панаванне ў дзяржаве, што «дае ўладу над рознымі відамі капіталу і над іх узнаўленнем (пераважна праз сістэму адукацыі)»⁴.

Такім чынам, для правядзення гістарычнага аналізу, можна прапанаваць наступныя вызначэнні. Дзяржава – гэта паняцце, з дапамогай якога апісваецца

¹ Mann M. The sources of social power. Vol. 1: A history of power from the beginning to 1760. P. 22–27.

² Ibid. P. 56.

³ Bringing the State Back In. Cambridge, 1985.

⁴ Бурдзьё П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля // S/L’98. Поэтика и политика: Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. М., 1999. С. 128.

сістэма спецыяльных (спецыялізаваных) інстытутаў, органаў і правіл, якая забяспечвае знешняе і ўнутранае функцыянаванне грамадства. Разам з тым ужыванне тэрміна «дзяржава» ў дадзеным кантэксце не супярэчыць разуменню дзяржавы як аддзеленай ад насельніцтва арганізацыі ўлады, кіравання і забеспячэння парадку, якія павінны мець наступныя характарыстыкі: 1) знешні суверэнітэт (асобны суб'ект міжнароднага права); 2) легітымнасць, рэальнасць улады ў рамках пэўнай тэрыторыі і кола асоб; 3) магчымасць прымушаць да выканання сваіх патрабаванняў, а таксама змяняць формы і нормы адносін¹.

Менавіта згаданыя вышэй тэарэтычныя падыходы, на наш погляд, дазваляюць вызначыць як кірунак распрацоўкі лагічна несупярэчлівай гісторыі дзяржаўнасці, так і ўключыць у гэты гістарычны наратыў «доўгае XIX стагоддзе» як адзін з важных этапаў, а не толькі як час «адрэджэння» нацыянальнай культуры» і выпявання нацыянальнай ідэі.

XIX ст. у гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Беларуская гістарыяграфія налічвае значную колькасць прац, прысвечаных гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Станаўленне гэтага кірунку навуковых даследаванняў адносіцца да канца XIX – пачатку XX ст., як адказ на неабходнасць легітымізацыі нацыянальнага (моўна-культурнага) руху. Пры гэтым нацыянальная дзяржава разглядалася як натуральны прадукт развіцця, а яе гісторыя канструявалася ў форме наратыва, які замяняў сабой тлумачэнне². Вывучэнне гісторыі беларускай дзяржавы складалася з двух праблемных комплексаў: картаграфавання (стварэнне «этнічнай карты» тэрыторыі³) і даследавання гісторыі палітыка-юрыдычных і прававых інстытутаў у межах, пазначаных гэтай картай. У гэтым кантэксце гістарычныя даследаванні канцэнтраваліся перш за ўсё вакол тэрыторыі (прасторы) у суаднесенні яе з пэўнымі рэлігійнымі, моўнымі, этнаграфічнымі і іншымі асаблівасцямі. Гісторыя «нацыянальнай дзяржавы» ў такім кантэксце разглядалася ў ізаляваных адно ад аднаго «вымярэннях»: гісторыя нацыянальнай культуры, гісторыя фарміравання нацыі, гісторыя юрыдычных інстытутаў. Пры гэтым часцей за ўсё на першы план выходзілі вывучэнне культурна-гістарычнай спадчыны (нацыянальнай ідэнтычнасці) і з абвастрэннем класавых супярэчнасцей – сацыяльныя пытанні. Розныя палітычныя ўтварэнні на беларускай этнічнай тэрыторыі (пазней – на тэрыторыі, што адпавядае межам сучаснай нацыянальнай дзяржавы – Рэспублікі Беларусь) разглядаліся як культурна-гістарычная спадчына, якая забяспечвала магчымасць пабудаваць непарыўную агульную гісторыю для насельніцтва гэтай тэрыторыі.

¹ Гринин Л. Государство и исторический процесс. От раннего государства к зрелому. М., 2007. С. 168.

² Ластоўскі В. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1922; Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1919; Довнар-Запольскі М. Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII столетия. Киев, 1891; Яго ж. Польско-Литовская уния на сеймах до 1569 г.: Исторический очерк. М., 1897.

³ Карский Е. К вопросу об этнографической карте белорусского племени. СПб., 1902; Эркерт Р. Взгляд на историю и этнографию Западных губерний России. СПб., 1864.

Рэалізацыя прынцыпу нацыянальнага самавызначэння ў выглядзе стварэння нацыянальнай дзяржавы ў межах пэўнай этнічнай тэрыторыі хоць і разглядалася як вынік фарміравання нацыі, заставалася прадметам цікавасці прадстаўнікоў розных акадэмічных дысцыплін, а ў межах гістарыяграфіі – спецыялістаў па розных перыядах. Калі ў рамках распрацоўкі ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці, намецілася ўвага да комплекснага аналізу беларускай гісторыі, стала відавочна, што без вызначэння канцэпцыі, якая б працавала «на беларускім матэрыяле» немагчыма даць адказы на пытанні: чаму не ўдалося стварыць незалежную беларускую дзяржаву на пачатку ХХ ст.; якія дзяржаўныя ўтварэнні, існаваўшыя на тэрыторыі сучаснай Беларусі, лічыць беларускімі ў кантэксце існавання канкурэнтных нацыянальных гістарыяграфій і звязаных нацыянальных гісторый; з якога часу пачынаць гісторыю беларускай дзяржаўнасці?

Канцэптuallyныя рамкі сучаснай айчыннай гістарыяграфіі складаюць наступныя пастулаты: свет складаецца з мазайкі этнічных супольнасцей (нацыі), нацыі – гэта натуральныя еднасці, заснаваныя на культурнай гамагеннасці і на ўяўленні аб агульных продках ці гісторыі; кожная нацыя патрабуе суверэннай дзяржавы на яе «гістарычнай» неад’емнай тэрыторыі; індывіды, якія належаць да нацыі, перш за ўсё лаяльныя да яе, і ў рамках нацыянальнай дзяржавы набываюць свабоду. У святле пададзеных вышэй тэарэтычных разважанняў такое разуменне нацыянальнай дзяржавы і яе гісторыі патрабуе шэрагу ўдакладненняў.

Па-першае, як гэта было паказана вышэй, разуменне нацыі як адзінай «духоўнай супольнасці», павышаная ўвага да нацыянальнай сімволікі – гэта перш за ўсё прадукт спаборніцтва і канфрантацыі еўрапейскіх дзяржаў у 1870–1918 гг. Менавіта ў гэты перыяд, з аднаго боку, актывізаваліся намаганні па ліквідацыі рэальных культурных і іншых адрозненняў у межах існуючых дзяржаў, з другога – фармуляваліся і ў розных формах рэалізаваліся канцэпцыі «нацыянальнага самавызначэння»¹. У гэтых адносінах цікава таксама адзначыць, што канцэпт «Volk» (народ) нямецкімі інтэлектуаламі канца ХVІІІ ст. трактаваўся як элемент будучага, калі «германскі народ» (уключаючы розныя «нацыі»: аўстрыйцаў, баварцаў, палякаў, датчан) будзе суверэнным. Тэрмін жа «Nationalstaat» (нацыянальная дзяржава) пачаў выкарыстоўвацца прыкладна з 1848 г., калі імкненне да аднаўлення межаў Германскай канфедэрацыі, як нашчадка Свяшчэннай Рымскай імперыі, уступіла ў канфлікт з «этнічнай» нацыянальнасцю².

¹ The National Question in Europe in Historical Context. Cambridge, 1993; Dyson K. The State Tradition in Western Europe: A Study of an Idea and Institution. Oxford, 1980; Philpot D. Revolutions in Sovereignty: How Ideas Shaped Modern International Relations. Princeton, 2001; The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics. New York, 1996; Wimmer A., Schiller N. Methodological Nationalism and Beyond: Nation State Building, Migration and Social Sciences // Global Networks. 2002. № 2. P. 301–324.

² Woolf S. Introduction // Nationalism in Europe 1815 to present. New York, 1996. P. 14–15.

Па-другое, трэба мець на ўвазе і існаванне іншай традыцыі разумення нацыянальнай дзяржавы (дзяржавы-нацыі, nation state). Так, апошняя трактуецца як суверэнная тэрытарыяльная (у адрозненні ад дынастычнай) дзяржава. Яшчэ адно вымярэнне – гэта «сукупнасць інстытуцыянальных форм кіравання, якія падтрымліваюць манаполію над пэўнай тэрыторыяй (межы), панаванне якіх санкцыянавана законам і прамым кантролем над сродкамі ўнутранага і знешняга прымусу і гвалту»¹. Палітычны апарат з вярхоўнай юрысдыкцыяй у абмежаванай (demarcated) тэрытарыяльнай прасторы, які мае манаполію на прымусовую ўладу і трымаецца на грунце мінімальнага ўзроўню грамадзянскай падтрымкі і лаяльнасці, – яшчэ адна істотная скаладаючая разумення сучаснай дзяржавы-нацыі². «Культурны кампанент» (у тым ліку і нацыянальная культура, этнічная ідэнтычнасць) маюць другаснае значэнне, толькі як адзін з элементаў забеспячэння лаяльнасці насельніцтва. У аснове такога разумення нацыянальнай дзяржавы – уяўленне аб суверэнітэце, які ажыццяўляецца ў пэўных тэрытарыяльных межах і ў адносінах да насельніцтва гэтай тэрыторыі. Нацыя ж разумеецца як «палітычная іпастась» народа-суверэна³. Паказальным у гэтых адносінах можна лічыць выказванне брытанскага сацыёлага М. Білінга: «Рэтраспектыўна ўзнікненне сістэмы нацыянальных дзяржаў можа паказацца непазбежным, але наўрад ці можна прызнаць непазбежнасць узнікнення асобных нацый. Палітычная карта змянялася пасля кожнай буйной еўрапейскай вайны: карта, створаная ў адпаведнасці з Берлінскім трактатам 1878 года, адрозніваецца ад карты, створанай па Версальскай дамоў 1919 года і, зразумела, абедзве адрозніваюцца ад сучаснай палітычнай карты <...> не многія сучасныя дзяржавы могуць ганарыцца тым, што ім давялося захаваць сваю адміністрацыйную цэласнасць і геаграфічнае становішча з 1450 года. <...> Калі б сілы на канкрэтных палях бітваў разгарнуліся інакш, ці існавалі б сёння тыя ці іншыя ідэнтычнасці?»⁴

Па-трэцяе, у сучаснай айчыннай гістарыяграфіі ствараецца вельмі парадоксальная сітуацыя, калі «нацыя» і «дзяржава» да пачатку ХХ ст. не супадаюць ні ў аналітычным, ні ў гістарычным сэнсе. А падзеі ХІХ ст. звяртаюць на сябе ўвагу, галоўным чынам як перыяд выпявання «нацыянальнай ідэі» і фарміравання нацыянальнай ідэнтычнасці.

Пададзеныя вышэй канцэптуальныя падыходы паказваюць, што стварэнне сучаснай нацыянальнай дзяржавы – гэта перш за ўсё працэс інфраструктурны, працэс стварэння аўтаномных дзяржаўных інстытутаў (у тым ліку бюракра-

¹ Giddens A. *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford, 1987. P. 171.

² Formations of Modernity: Understanding Modern Societies. London, 1992. P. 87; Greenfeld L. *Nationalism and Modernity // Social Research*. 1996. № 8 (63) P. 9–10.

³ Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма // *Нации и национализм*. М., 2004. С. 201–234; Хабермас Ю. Европейское национальное государство // *Нации и национализм*. М., 2004. С. 365; Seton-Watson H. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nation and the Politics of Nationalism*. London, 1977; Connor W. *A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ... // Nationalism*. Oxford, 1994. P. 38–45.

⁴ Биллинг М. *Нации и языки // Логос*. 2005. № 4. С. 75.

тычных). Стварэнне адміністрацыйнай інфраструктуры, ускладненне палітычнага жыцця, пашырэнне пісьменнасці і фарміраванне кола асоб, якія ў адной тэарэтычнай традыцыі пазначаюцца, як «нацыянальная эліта», а ў другой – як «этнічныя прадпрымальнікі» і шэраг іншых фактараў*, стваралі падмурак беларускай дзяржаўнасці. У гэтым сэнсе ўсталяванне адміністрацыйнай структуры ў рамках губерній, якія пазней склалі асноўную тэрыторыю незалежнай Беларусі, заслугоўвае не меншай увагі. «Доўгае XIX стагоддзе» стала таксама часам актывізацыі і ўскладнення палітычнага жыцця, якое ў многіх выпадках, калі не абмяжоўвалася, то абумоўлівалася спецыфічным становішчам насельніцтва тэрыторыі ўзгаданых губерняў.

Менавіта ў гэты час адбывалася картаграфіраванне, пазначэнне меж будучай нацыянальнай дзяржавы, ажыццяўляліся (часткова спантанна, часткова мэтанакіравана) пошукі ідэі кансалідацыі супольнасці ў гэтых межах. У прыватнасці, Я. Канчар так характарызаваў сітуацыю пачатку XX ст.: «У канцы 1917 і пачатку 1918 года Савет Народных Камісараў узвясціў ідэю самавызначэння народаў па трох прынцыпах: тэрытарыяльным, нацыянальным і працоўным. У той час стан грамадскіх розумаў і палітычнага вопыту быў такі, што першыя два прынцыпы маглі прэваліраваць над апошнім <...>. Хутка стала зразумела, што самавызначэнне па гэтых двух прынцыпах можа выкінуць за борт ідэі міжнароднай сацыяльнай рэвалюцыі і <...> стварыць цэлую сетку бар'ераў у выглядзе самастойных буржуазных дзяржаў <...> тады была звернута асаблівая ўвага на трэці прынцып – працоўны. Самавызначэнне стала разумецца толькі у тым сэнсе, што яно паходзіць ад працоўнага народа...»¹

Такім чынам, самавызначэнне разумелася як стварэнне працоўным народам («нацыяй») «свайго нацыянальна-тэрытарыяльнага цэнтра», які будзе вырашаць палітычныя, гаспадарчыя і культурныя задачы ў інтарэсах гэтага народа². Відавочна, што суверэннітэт, пабудаваны на падставе такога самавызначэння, быў падобны на ідэі, якія ляжалі ў аснове стварэння такой «нацыянальнай дзяржавы» (nation – state) як Францыя ў канцы XVIII ст. З другога боку, актывісты беларускага нацыянальнага адраджэння доўгі час абмяркоўвалі ідэі культурна-нацыянальнай аўтаноміі, а не стварэння суверэннай тэрытарыяльнай адзінкі. Імкненне да апошняга выкрышталізавалася пад уплывам знешнепалітычных падзей і ваенных дзеянняў, якія адбыліся на тэрыторыі Беларусі.

Такім чынам, «русіфікацыя» і «паланізацыя», канкурэнцыя розных нацыянальных праектаў (беларускі, краёвы, заходнерускі), пашырэнне ідэй класавай салідарнасці выклікаліся не толькі ўнутрыімперскай сітуацыяй, а і зменамі

* Больш падрабязна гл. раздзел: «Беларуская нацыянальна-дзяржаўная ідэя ў канцы XIX – 1917 г.» дадзенага выдання.

¹ Канчар Е. Беларусский вопрос. Мінск, 1925. С. 99.

² Тамсама. С. 100.

ў сiстэме міжнародных адносiн. Усё гэта, урэшце, абумовiла межы ўнутранага i знешняга суверэнітэту «аўтаномнай дзяржавы» незалежнай Беларусi.

Звяртае на сябе ўвагу i той факт, што абмеркаванне i распрацоўка праектаў незалежнай беларускай дзяржавы абмяжоўвалiся такімі пытаннямі, як палiтычная ўлада, знешні суверэнітэт i iдэалагiчнае абгрунтаванне. Пытаннi аб «аўтаномным» дзяржаўным апарце нават не ставiлiся таму, што гэты апарат успрымаўся як iснуючы – у выглядзе бюракратычнай сiстэмы, створанай у Расійскай iмперыi. Больш за тое, канкрэтнае ўяўленне аб «этнічнай» беларускай тэрыторыi таксама склалася ў XIX – пачатку XX ст. i меркавалася выключна ў такіх адзiнках, як паветы i губерні. Аб складаных узаемаадносiнах «нацыянальная iдэi» i тэрыторыi (сучаснай) дзяржавы сведчыць i той факт, што як толькi вызначылiся дакладныя межы БССР, дыскусii па этнічнай ацэнцы дадзенай тэрыторыi змянілiся дыскусiямi аб нацыянальнай самасвядомасцi i гiсторыi беларускай нацыянальнай iдэi. Адною з важнейшых складаючых апошняй стала гiсторыя дзяржаўнасцi – гiсторыя палiтычных утварэнняў, у якія ў розныя часы ўваходзiла тэрыторыя, пазначаная межамі спачатку БССР, а з 1991 г. – Рэспублiкi Беларусь.

Такiм чынам, аналіз тэарэтычных падыходаў да тлумачэння феномена сучаснай дзяржавы (nation-state) вымушае звярнуцца да пераасэнсавання шэрагу звыклых пастулатаў: як аб «запозненым» фарміраваннi беларускай нацыянальнай дзяржавы, так i аб «шматвяковай традыцыi беларускай дзяржаўнасцi». Разам з тым, з пункту гледжання стварэння комплексу iнстытутаў i структур сучаснай (мадэрнай) дзяржавы, у новым свеце паўстае XIX стагодзе, як час, калi адбываўся працэс фарміравання большасцi з гэтых iнстытутаў i структур.

**НАЦЫЯТВОРЧЫЯ ПРАЦЭСЫ Ё БЕЛАРУСІ:
ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫЯ ПАРАДЫГМЫ І НАВУКОВЫЯ ШКОЛЫ**

**2.1. Этнічная тэрыторыя, межы і рэгіёны Беларусі:
уяўнае і рэальнае**

Ва ўмовах пастаянных змен у эканамічнай, палітычнай, культурнай, інфармацыйнай і іншых сферах жыцця грамадства, пад уплывам глабалізацыі, асабліва важна праводзіць даследаванні як на рэгіянальным, так і лакальным узроўнях. Неабходнасць укаранення новых тэарэтычных падыходаў на сучасным этапе стала відавочнай. Усё часцей з'яўляюцца думкі, што становішча ў памежнай зоне не можа тлумачыцца толькі асаблівасцямі дзяржаўнай мяжы. Відавочна і тое, што з дапамогай традыцыйных падыходаў цяжка растлумачыць, чаму ў адных выпадках нават невялікае змяненне дзяржаўнай тэрыторыі выклікала тэрытарыяльныя спрэчкі, а ў другіх – новыя межы ўспрымаліся як канчатковыя і не падвяргаліся сумненням.

Вывучэнне фарміравання тэрыторыі асобнай дзяржавы з'яўляецца складанай задачай, бо станаўленне і змены меж звязаны з яе палітыкай і рэгіянальнай гісторыяй. У гісторыі дзяржаўнасці рэдка сустракаюцца прыклады, калі этнічная тэрыторыя цалкам супадае з межамі нацыянальнай дзяржавы. Гэта актуальна і для Рэспублікі Беларусі, бо яе тэрыторыя ў сучасных межах з гістарычнага пункту гледжання з'яўляецца вынікам нядаўніх працэсаў. А беларускі этнас фарміраваўся на працягу доўгага перыяду ў межах розных дзяржаўных утварэнняў – Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі.

Гістарыяграфічнае вызначэнне паняццяў «тэрыторыя», «этнічная тэрыторыя», «мяжа», «рэгіён». Адным з галоўных элементаў этнічнай і палітычнай ідэнтычнасці з'яўляецца вызначаная тэрыторыя і яе канкрэтныя межы. Усю палітычную гісторыю чалавецтва можна звесці да барацьбы за кантроль над той або іншай тэрыторыяй. Дзяржаўная тэрыторыя як гістарычна сфарміраваная палітычная, эканамічная і культурная прастора знаходзіцца ў цеснай сувязі з такімі катэгорыямі, як дзяржава і нацыя.

Паняцці «тэрыторыя», «дзяржаўная мяжа» з'явіліся адначасова з паняццем «дзяржава», бо следам за афармленнем дзяржавы ішло размежаванне тэрыторыі, межы якіх абараняліся з дапамогай сілы. У расійскай гістарыяграфіі дасавецкага часу Л. Ціхаміраў тэарэтычна абгрунтаваў узаемаадносіны паміж тэрыторыяй і адпаведна яе межамі. Згодна з яго канцэпцыяй дзяржава з'яўляецца «нічым іншым, як нацыяй, аб'яднанай вярхоўнай уладай»¹. У сваю

¹ Тихомиров Л. А. Монархическая государственность. СПб., 1992. С. 555.

чаргу, тэрыторыя вызначалася ім як неабходная ўмова і адна з найважнейшых прыкмет існавання нацыі, так як «племя не можа стаць нацыяй без паўнаты развіцця розных бакоў свайго жыцця і без поўнай незалежнасці¹. Падобнай думкі прытрымліваліся і іншыя аўтары. Так, В. Данеўскі пісаў, што для нацыянальнасці «неабходна перш за ўсё тэрыторыя, бо без яе нацыянальнасць можа быць толькі культурным паняццем»².

У савецкі час падобныя выказванні разглядаліся як буржуазна-нацыялістычныя. Так, Ю. Барсегав лічыў, што буржуазная канцэпцыя тэрыторыі не супярэчыла буржуазнаму прынцыпу нацыянальнасці. На яго думку, у межах падуладных дзяржаве тэрыторый яна ажыццяўляе сваё тэрытарыяльнае панаванне³. Пад «этнічнай тэрыторыяй» аўтар разумее частку зямной прасторы, якая была населена дадзеным племенем. І лічыў, што стварэнне этнічнай тэрыторыі залежала ад этнагенезу. Ён пісаў, што ў працэсе фарміравання народаў выпрацоўвалася паняцце краіны – тэрыторыі, якая належала таму, або іншаму народу і мела імя, паходзячае ад назвы гэтага народа⁴.

Сучасная гістарыяграфія таксама надае вялікае значэнне вызначэнню дэфініцый «тэрыторыя» і «этнічная тэрыторыя». На думку С. Хоміча, тэрыторыя – неабходная ўмова і адна з найважнейшых прыкмет існавання незалежнай краіны. Тэрытарыяльнае пытанне ўзнікае разам з самай дзяржавай і носіць на сабе адбітак усіх тых умоў, што спадарожнічалі яе ўтварэнню⁵. В. Цітоў вызначае «этнічную тэрыторыю», як тэрыторыю кампактнага рассялення пэўнага народа (этнасу), з якой цесна звязаны яго этнагенез і этнічная гісторыя⁶.

«Межы» вывучае спецыяльная навука – геаграфічная лімалогія, або навука аб межах (грэч. «лімес» – мяжа). Згодна з ёй даследчыкі вылучаюць чатыры тэарэтычныя падыходы ў геаграфічным вызначэнні меж: гістарызм, звязаны з вывучэннем меж у прасторы і часе; сувязь паміж дзяржаўнымі ладам і канкрэтнай знешнепалітычнай арыентацыяй дзяржавы з аднаго боку і функцыямі мяжы з другога; сувязь рэжыму і функцый мяжы з суадносінамі эканамічнай, палітычнай і ваеннай моцы суседніх дзяржаў; недасягальнасць «натуральных меж», якія абгрунтоўваюць неабходнасць максімальна поўнага супадзення паміж дзяржаўнымі і этнічнымі межамі⁷.

А. Рыбер вылучыў тры базавыя гістарычныя і аналітычныя падыходы да разумення мяжы. Першае – тэрытарыяльная мяжа – паняцце, якое сфар-

¹ Тихомиров Л. А. Монархическая государственность. С. 633.

² Даневский В. Системы политического равновесия и легитимизма и начало национальности в их взаимной связи. СПб., 1882. С. 292.

³ Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве. М., 1958. С. 9.

⁴ Тамсама. С. 12.

⁵ Хоміч С. Асноўныя этапы фармавання тэрыторыі БССР (1918–1926) // Беларускі гістарычны агляд. Менск, 2000. Т. 7, сш. 2(13), снеж. С. 351.

⁶ Цітоў В. Этнічная тэрыторыя // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 2003. Т. 6. С. 271.

⁷ Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М., 2001. С. 301–303.

міравалася з ростам цэнтралізаваных дзяржаў і вызначалася дзяржаўнай палітыкай. Гістарычна гэты тып мяжы быў прадстаўлены дзяржаўнай і/або ваеннай мяжой, які быў цесна звязаны з тэрытарыяльнымі змяненнямі. Другое – мяжа сацыяльных, культурных і эканамічных укладаў, якая зберагаючы свае геаграфічныя і тэрытарыяльныя змены, акцэнтуючы суб'ектыўную «чалавечную» кампаненту ўзаемадзеяння і абмежаванне. Трэцяе – сімвалічная мяжа ў ментальнай геаграфіі, якая з'яўляецца ў вызначэнні вялікіх сімвалічных рэгіёнаў, такіх, напрыклад, як «Еўропа» або «Усходняя Еўропа»¹.

На думку М. Безпамятных, мяжа з'яўляецца, па-першае, раздзяляльнай лініяй паміж дзяржавамі; па-другое, вобласцю, якая мае месца дыферэнцыяцыі паміж рознымі тыпамі сацыяльнай арганізацыі; па-трэцяе – прастора суіснавання розных тыпаў культур. Мяжа дзяржавы – лінія і праходзячая па гэтай лініі вертыкальная паверхня, вызначае рубяжы дзяржаўнай тэрыторыі (сушы, водаў, нетраў і паветра)².

З 1990-х гадоў узмацніўся інтарэс да паняцця «памежжа», якое цесна звязана з паняццем «мяжа». Феномен памежжа, якое фарміруецца і развіваецца вакол меж, з'явіўся з узнікненнем аформленых меж паміж дзяржавамі. Найбольш вузкім вызначэннем з'яўляецца ўяўленне аб памежжы, як аб тэрыторыі вакол дзяржаўнай мяжы. У больш шырокім сэнсе адзначаецца, што памежжа можа быць нацыянальным, этнічным, лінгвістычным, псіхалагічным, інфармацыйным, ментальным і г. д. На думку М. Безпамятных, памежжа з'яўляецца прасторай, дзе абмяжоўваецца або знікае прынцып тэрытарыяльнай прыналежнасці да нацыі. Адбываецца гэта як вынік розных прычын: гістарычных змяненняў палітычнай прыналежнасці дадзенай тэрыторыі, перамяшвання насельніцтва пад уплывам працэсаў перасялення ў мінулым, перасячэнне палітычных уплываў і г. д. У гэтым сэнсе, на думку аўтара, памежжа з'яўляецца пераходнай вобласцю паміж двума або больш народамі³.

З паняццямі «тэрыторыі» і «меж» звязана паняцце «рэгіён». А. Рамнёў і П. Савельеў адзначылі, што тэрмін «рэгіён» мае шмат значэнняў, так як яго можна выкарыстоўваць у якасці сіноніма да тэрміна «раён», або для вызначэння тэрыторый, якія не падыходзяць да прынятай сістэмы тэрытарыяльнага дзялення. На іх думку, гэта надае паняццю «рэгіён» большую эластычнасць у параўнанні з паняццем «раён» (які звычайна звязаны з эканамічнымі характарыстыкамі)⁴.

А. Клемешаў таксама адзначаў, што ў вызначэнні паняцця «рэгіён» падыходы адрозніваюцца кардынальным чынам. Рэгіён стаў паняццем, якое кан-

¹ Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции «фронтира»: сравнительный исторический подход // *Ab Imperio*. 2003. № 1 [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.abimperio.net.

² Безпамятных Н. Н. Этнокультурное пограничье и белорусская идентичность: проблемы методологии анализа кросс-культурных взаимодействий. Минск, 2007. С. 25.

³ Тамсама. С. 30, 46.

⁴ Ремнев А. В., Савельев П. И. Актуальные проблемы изучения региональных процессов в имперской России (вместо введения) // *Имперский строй России в региональном измерении (XIX – начало XX в.)*. М., 1997. С. 10.

цэнтрыруецца ў залежнасці ад канкрэтных мэт географіі, эканамістаў, сацыёлагаў, палітолагаў і інш. Як элемент дзяржаўнага адміністравання рэгіён з'яўляецца прадметам нацыянальнай гісторыі; як «горад-рэгіён» – уваходзіць у гарадскую гісторыю; як «нацыянальная культура» – уключаны ў палітычную гісторыю народаў, якія дабіваюцца стварэння сваёй дзяржавы; як «прамысловы рэгіён» – ён частка эканамічнай гісторыі. Акрамя таго, на думку аўтара, тэрмін «рэгіён» выкарыстоўваецца для вызначэння тэрыторыі, якая ахоплівае некалькі дзяржаў, або адміністрацыйна-рэгіянальных адзінак суседніх краін (напрыклад, рэгіён Балтыйскага мора). Межы рэгіёнаў па тых або іншых прыкметах супадаюць або не супадаюць з адміністрацыйнымі межамі¹.

Л. Гарызонтаў лічыць, што паняцце «рэгіён» больш адэкватна апісвае рэчаіснасць, чым «нацыянальная тэрыторыя». Ён адзначаў, што ў рэгіёне суіснуюць розныя этнасы, што спараджае шэраг нацыянальных пытанняў. Рэгіёны фарміруюцца гістарычна, яны звязваюць паміж сабой складаныя механізмы ўзаемадзеяння і ўзаемазалежнасці, а межы выступаюць неабходным атрыбутам любой рэгіянальнай структуры. Межы не толькі раздзяляюць, але і аб'ядноўваюць рэгіёны зонамі актыўнай інтэграцыі, супрацоўніцтва. Таму іх можна разглядаць не толькі з перспектывы палітычнай гісторыі (унутранай і міжнароднай), але і ў якасці культурных, моўных, эканамічных рубяжоў. На погляд аўтара, розныя тыпы меж пераблытваюцца паміж сабой, як, напрыклад, унутраныя і адміністрацыйныя межы пры пэўных умовах пераўтвараюцца ў знешнедзяржаўныя. Сувязным звязом паміж межамі і рэгіёнамі з'яўляецца памежжа².

А. Кіштымаў адзначаў шматгранны характар паняцця рэгіён. Найбольш распаўсюджаным тыпам рэгіёна ён лічыць рэгіён унутры дзяржавы. Але пры гэтым, папярэджвае даследчык, патрэбна вызначыць у межах якой навукі разглядаецца гэты тэрмін у дадзеным выпадку. Ён таксама выкарыстоўваў паняцце гістарычнага рэгіёна, як спалучэнне прасторы і часу. Такі рэгіён ён лічыць геаграфічным плацдармам, на якім разгортваюцца гістарычныя падзеі³. У дачыненні да апошняга паняцця М. Сакалова лічыць, што даследаванні дынамікі меж гістарычнага рэгіёна, дазваляюць выйсці за межы сучасных геапалітычных уяўленняў і забяспечваюць «візуалізацыю» гістарычнага. Такі падыход дае магчымасць убачыць структуры і складаныя гістарычныя ўзаемасувязі, існаваўшыя па-за рамкамі сучасных нацыянальных дзяржаў і тым самым стварае перадумовы для эфектыўнай рэалізацыі параўнальна-гістарычных стратэгіяў⁴.

¹ Клемешев А. П. Регион, регионализм и регионализация // Регион сотрудничества. Калининград, 2004. Вып. 17 (42): Регион в условиях глобализации. С. 3, 5, 6.

² Горизонтов Л. Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М., 2005. С. 3–5.

³ Киштым А. Регионы и регионализм: пространство и время в истории Беларуси // Гістарычны альманах. Гародня, 2003. Т. 9. С. 19.

⁴ Соколова М. Имперская география, связанные истории и исторические регионы // Інтэграцыйныя працэсы ў гісторыі краін Усходняй Еўропы. Мінск, 2008. С. 322.

Этнічная тэрыторыя Беларусі і яе этнаграфічная ацэнка. Праблема этнаграфічнай ацэнка тэрыторыі, як абгрунтаванне або лігітымізацыя права на далучаныя землі, паўстала адразу пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі і захоўвала актуальнасць на працягу ўсяго XIX – пачатку XX ст.¹

Аднак у першай трэці XIX ст. спецыяльных комплексных даследаванняў у гэтай галіне не адбывалася. І ўяўленне пра беларуска-літоўскія губерні, а таксама пра этнічны склад насельніцтва ў асноўным абапіраліся на дзяржаўную ідэалогію і творы М. Карамзіна, што давала падставы ўладам Расійскай імперыі і прадстаўнікам грамадскасці ўласна расійскіх губерняў, успрымаць гэтую тэрыторыю непасрэдна як сваю. У той жа час знаходжанне іх у беларускіх губернях выклікала пэўны дыскамфорт. Напрыклад, у мемуарах рускай дваранкі А. Целяпнёвай, якая праязджала тэрыторыю беларускіх губерняў у канцы 20-х гадоў XIX ст. адлюстроўваецца як афіцыйнае стаўленне да гэтай тэрыторыі, так і назіранні самой вандроўніцы. Відавочна, што веды пра гэтую тэрыторыю мемуарыстка атрымала з прац расійскага гісторыка М. Карамзіна. Пераязджаючы Днепр у раёне Оршы, яна вельмі эмацыйна апісвае ў сваім дзённіку: «Днепр, свяшчэнны Днепр, скажы якім чынам патрапіла я на берагі твае? Якім чынам з Саратава або муроў Пецярбурга, дзе здаецца мне было наканавана правесці мае дні, дзе я вывучала справы сыноў тваіх, якія былі ажыўлены рукой М. Карамзіна, дзе я была ў захапленні ад тваіх гарадоў – дзе прагнула шчасця ўбачыць цябе рака знакамітая, цябе, што насіла на хвалях Вольгу Мудрую, Святаслава Доблеснага, Васільку Велікадушнага, і я ўбачыла цябе!»²

¹ Этнографический атлас западно-русских губерний и соседних областей. СПб., 1863; Коялович М. О. О расселении племён Западного края России. М., 1863; Эркерт Р. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России. СПб., 1864; Шпилевский П. М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю. Минск, 2004; Ставрович Ф. Опыт исторических и этнографических исследований Северо-Западного края. Вильна, 1870; Максимов С. Обитатель и житель: Из очерков Белоруссии. Б. м., 1876; Веселовский А. Н. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. СПб., 1880; Указатель материалов для изучения Северо-Западного Края. Ковенск, 1881; Янчук Н. А. По Минской губернии. Заметки из поезда. М., 1889; Талько-Гринцевич Ю. Д. К антропологии народностей Литвы и Белоруссии. СПб., 1894; Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. СПб., 1881–1901; Попов Р. С. Белоруссия и белорусы. М., 1897; Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка населения Северо-Западного края. СПб., 1902; Карский Е. Ф. К вопросу об этнографической карте белорусского племени. СПб., 1902; Яго ж. Белорусы. Вильно, 1904. Т. 1; Яго ж. Отчет о поездке в Белоруссию в 1863 г. СПб., 1905; Яго ж. Этнографическая карта белорусского племени. СПб., 1917; Гуленко М. Среди болот и лесов. Краткий рассказ о Белоруссии и белорусах. М., 1903; Кудрицкий Ф. Белорусы. Общий очерк. Вильно, 1905; Сержпутовский А. К. Очерки Белоруссии. СПб., 1908; Материалы по этнографии Гродненской губернии. Вильно, 1911; Попов И. Белоруссия и белорусы. М., 1912.

² Расійская Нацыянальная бібліятэка (далей РНБ) у Санкт-Пецярбургу. Ф. Q. 395. Спр. 12 889. Ч. I: «Ежедневные записки русской путешественницы в 1827 и 1828 годах (Телепновой)». Арк. 70–70 адв.

Беларускую тэрыторыю аўтар называе «Белоруссия», але саму назву вандроўніца ніякім чынам не спалучае і не атаясамляе з мясцовым насельніцтвам, якому дае наступную этнаграфічную ацэнку: «літоўцы складаюць тут хлеба-робаў, палякі – дваранства, жыды – купецтва...»¹ Такая ацэнка, хутчэй за ўсё, была афіцыйная, а аўтар рэтранслявала яе ў сваім дзённіку. На практыцы ж А. Целяпнёва сутыкнулася са складанасцю ў вызначэнні этнічнай прыналежнасці жыхароў беларускіх губерняў: «Не ведаю як назваць і жыхароў Магілёўскай губерні – ці яны маларосы, ці сумесь палякаў з рускімі? Яны размаўляюць сапсаваным рускім «наречием», але ў Мінску жыхары ўжо выкарыстоўваюць польскую мову, аднак жа ўмеюць папрасіць на «водку» па-руску»². Насельніцтва Мінска яна вызначала як польскае і яўрэйскае³. Знаходзячыся ўжо ў памежным горадзе Брэсце, аўтар пісала, што «не пакінуўшы межы Расіі, мы ўжо шэсць дзён не сустракалі рускіх» і толькі ў час набажэнства ў палкавым шпіталі «адвялі душу, пачуўшы родныя гукі»⁴.

Зыходзячы з заўваг А. Целяпнёвай, на ўзроўні афіцыйнай ідэалогіі, якая ўкаранялася ў грамадскую свядомасць, беларуская тэрыторыя безапеляцыйна са старажытных часоў вызначалася як Расія. Пры гэтым практычна не надавалася ўвагі мясцоваму (у асноўнай масе сялянскаму) насельніцтву. Яго называлі літоўцамі, ці, як у прыкладзе з Магілёўскай губерняй, маларосамі (украінцамі), або сумессю паміж палякамі і рускімі.

Першыя друкаваныя працы па этнаграфічным вывучэнні беларускай тэрыторыі і яе насельніцтва (з канца XVIII ст. – да пачатку 1840-х гадоў) насілі апісальны характар⁵. На ўзроўні аматараў збіраўся народны фальклор (песні, паданні, казкі, забабоны). Былі зроблены першыя спробы апісаць мову сельскага насельніцтва. Да ліку першых такіх прац трэба аднесці «Апісанне Крычаўскага графства» А. Меяра (1786 г.). У 1816 г. з'явіўся тэрмін «руський язык» для вызначэння мовы жыхароў Мінскай, Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губерняў (па іншаму – заходнеруская мова)⁶.

Калі параўноўваць навуковую актыўнасць даследчыкаў першых дзесяцігоддзяў XIX ст., то гістарыёграфамі адзначалася, што польская (польскамоўная) літаратура праяўляла большы інтарэс да беларускай народнай паэзіі і самой народнасці, чым руская. Фактычна першыя спробы вывучэння беларускай народнасці з'явіліся ў працах польскіх этнографічных аматараў (напрыклад, «Зборнік песен» З. Даленгі-Хадакоўскага). У польскіх часопісах таго часу нярэдка

¹ РНБ у Санкт-Пецярбургу. Ф. Q. 395. Спр. 12 889: «Ежедневные записки русской путешественницы в 1827 и 1828 годах (Телепневой)» Ч. I. Арк. 84.

² Тамсама. Арк 73–73 адв.

³ Тамсама. Арк. 73.

⁴ Тамсама. Арк. 84.

⁵ Падрабязней гл.: Карский Е. Ф. Белорусы. Введение в изучение языка и народной поэзии белорусов // Виленский временник. Кн. 1.

⁶ Тамсама. С. 205.

змяшчаліся невялікія артыкулы пра беларускі побыт, песні, якія пазней перакладаліся для рускіх часопісаў¹.

У 1830 г. у Варшаве выйшла праца Л. Галембоўскага, прысвечаная апісанню беларускага фальклору пад назвай «Люд польскі, яго звычаі і забабоны», у якой побач з польскімі прыведзены і беларускія рысы побыту, і нават некалькі песень, перапісаных польскімі літарамі. У 1840 г. у Парыжы выйшла кніжка А. Рыпінскага «Беларусь. Колькі слоў пра паэзію простага люду той нашай польскай правінцыі; аб яго музыцы, спевах, танцах», складзеная па матэрыялах, сабраных у беларуска-літоўскіх губернях у 30-я гады XIX ст. Як бачна нават з назваў, беларускае насельніцтва ў польскай гістарыяграфіі, як правіла, называлася «польскім людам», а тэрыторыя Беларусі – «польскай правінцыяй». Напрыклад, А. Рыпінскі сцвярджаў, што Белая Русь ёсць тая ж Польшча, а беларускі народ ён разглядаў як прадмет спрэчак суседзяў, але які больш цягнецца да Польшчы, чым да Масковіі².

І хоць у публікацыях, якія выходзілі ў той перыяд на рускай або польскай мовах, адсутнічала абагульняючая этнічная ацэнка мясцовых жыхароў і тэрыторыі, на якой яны пражывалі, недаацэньваць іх гістарыяграфічнага значэння нельга. Значнасць гэтага «накапіцельнага» этапу заключалася ў тым, што сабраныя матэрыялы сталі ў далейшым тым падмуркам, на якім грунтаваліся наступныя даследаванні, ствараліся канцэпцыі, як навуковага, так і ідэалагічнага кшталту.

Наступны этап (пачатак 1840-х гадоў – 1863 г.) характарызаваўся больш навуковым падыходам і інтэнсіўным зборам статыстычных дадзеных пра насельніцтва беларуска-літоўскіх губерняў. Пачатак гэтаму этапу быў пакладзены з'яўленнем канцэпцыі П. Шафарыка, які абгрунтаваў схему сувязі паміж народнасцямі і мовамі. Прызнаючы існаванне асобных беларускай, вялікарускай і малароскай моў, ён знайшоў фактар, які, на яго думку, абагульняў гэтыя мовы, а менавіта «пісьмовы і кніжны «язык маскоўскі», асаблівы тып вялікарускай мовы»³. Палітычны аспект праблемы заключаўся ў тым, што неадназначнасць паняццяў («рускія» – усходнія славяне, у той час як рускімі называлі сябе вялікарусы; ужыванне такіх тэрмінаў, як «язык», «наречие» і «говор») прывяла да таго, што ў грамадскай свядомасці і ў тагачасных публікацыях рускай пачала вызначацца мова вялікаросаў, а беларуская і малароская мовы сталі ўспрымацца як «наречия» ў значэнні дыялектаў вялікарускай/рускай мовы. У прыватнасці, беларуская мова часам лічылася рускай мовай з невялікай доляй польскіх слоў⁴.

¹ Пыпин А. Н. История русской этнографии. Минск, 2005. Т. 4: Белоруссия и Сибирь. С. 55–56.

² Тамсама. С. 62–64.

³ Шафарик П. И. Славянское народописание, составленное П. И. Шафариком / Пер. с чеш. И. Бодянского. М., 1843. С. 9.

⁴ Карский Е. Ф. К вопросу об этнографической карте белорусского племени. С. 212–221.

У канцы 40–50-х гадоў XIX ст. па ініцыятыве дзяржаўнай улады пачалося актыўнае збіранне не толькі статыстычных, але і этнаграфічных звестак аб насельніцтве беларуска-літоўскіх губерняў. У 1847 г. Імператарскім географічным таварыствам па губернях былі разасланы праграмы для збірання этнаграфічных звестак (у апытанні ўтрымліваліся такія пазіцыі, як выгляд, мова, хатні быт, грамадскі быт, разумовыя і маральныя здольнасці, народныя паданні і помнікі). Па выніках сабранага матэрыялу быў выдадзены «Этнографический сборник, выдаваемый Императорским географическим обществом», які ўтрымліваў каштоўныя ў навуковым сэнсе матэрыялы па быце і абраднасці беларусаў.

У 1857–1859 гг. Генеральным штабам былі разасланы інструкцыі і праграмы для статыстычнага і географічнага вывучэння губерняў так званага Паўночна-Заходняга краю. У выніку гэтай працы выйшаў шэраг грунтоўных зборнікаў¹. Адметнасцю гэтых выданняў было тое, што ў іх зроблена спроба даць ацэнку насельніцтву «Літвы» (Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў). Так, адносна Віленскай губерні адзначалася, што яе са славянскіх плямён, акрамя выхадцаў з Вялікаросіі, насялялі беларусы, чарнарусы і крывічы². Гродзенскай губерня ацэньвалася як руская тэрыторыя, дзе пражывалі дзве рускія народнасці – «чарнарусы, тыя ж беларусы» і «маларасіяне, альбо лепш палешукі або пінчукі, і бужане»³. А. Пыпін адзначаў, што адносна гэтых губерняў ужо ў 60-х гадах XIX ст. паўстала праблема тэрмінаў – «Белая Русь», «Чорная Русь», «крывічанскія славяне», а таксама з'явілася пытанне, наколькі гэтыя назвы суадносяцца з заходнерускім племенем. Паўстала пытанне і пра адпаведнасць ужывання самой назвы «Літва» ў адносінах да гэтых губерняў. Таксама, варта адзначыць, што пры атаясамленні «чарнарусаў» і беларусаў на насельніцтва Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў пачала пераносіцца назва беларусы.

Дзяржаўная ініцыятыва перадалася грамадству. «Вандраваць і запісваць уражанні лічылася модным, гэтая тэндэнцыя <...> не закранула толькі гультаёў» – адзначыла ў каментарых, выдадзеных да кнігі П. Шпілеўскага С. Кузняева⁴. З'яўленне падарожных нататкаў П. Шпілеўскага, уладжэнца Мінскай губерні, якія былі апублікаваны ў часопісе «Современник» (1853–1855 гг.) у невялікай ступені кампенсавала той прагал ведаў аб гэтай тэрыторыі, які меўся ў расійскім грамадстве. Аўтар пашырыў тэрыторыю Беларусі (якой

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Виленская губерния. Составил Генерального штаба капитан А. Корева. СПб., 1861; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Гродненская губерния. Составил Генерального штаба капитан П. О. Бобровский. СПб., 1863. Ч. 1–2; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Минская губерния. Составил Генерального штаба подполковник И. Зеленский. СПб., 1864. Ч. 1–2.

² Пыпин А. Н. История русской этнографии. Т. 4: Белоруссия и Сибирь. С. 118.

³ Тамсама. С. 119–120.

⁴ Шпилевский П. М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю. Минск, 2004. С. 4.

на той момант лічылася Магілёўская і Віцебская губерні) за кошт *літоўскай* Міншчыны¹. Аналізуючы нататкі П. Шпілеўскага, можна заўважыць, што ён атаясамліваў беларускі этнас з крывіцкім і, адпаведна, тэрыторыю рассялення беларусаў ацэньваў як крывіцкую. Аўтар лічыў, што пасля перайменавання тэрыторыя крывічоў стала называцца Беларуссю, а насельніцтва беларусцамі. Крывіцкае племя было практычна калыскай іншых славянскіх народнасцей, і менавіта на падставе крывіцкай мовы пачалі развівацца іншыя «наречія», у тым ліку і вялікарускае².

Пачынаючы з 1863 г., праблема этнаграфічнай ацэнкі тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў набыла дакладна акрэсленае палітычнае значэнне. Галоўнай мэтай расійскай публіцыстыкі стала імкненне абгрунтаваць неад’емнае права Расіі на гэтыя тэрыторыі. І даказаць, што большасць насельніцтва ў гэтых губернях рускае і праваслаўнае. Што і спарадзіла некаторых даследчыкаў вылучыць у якасці асноўнага канфесійны фактар. Так, у публікацыі Р. Эркerta сцвярджалася, што ўсе славянскія жыхары праваслаўнага веравызнання павінны лічыцца рускімі, а ўсе, хто вызнае каталіцтва, – палякамі³. Зыходзячы з гэтага, да Беларусі Р. Эркерт адносіў Віцебскую, Магілёўскую і ўсходнюю частку Мінскай губерні⁴.

Яго погляды выклікалі крытыку з боку М. Каяловіча, які падкрэсліваў, што этнічнае панаванне ў Заходняй Расіі (да яе ён адносіў 9 губерняў – Ковенскую, Віленскую, Гродзенскую, Мінскую, Віцебскую, Магілёўскую, Кіеўскую, Падольскую, Валынскую) належыць карэнным, самабытным плямёнам, а не палякамі⁵. Праўда, ідэю самастойнасці Заходняй Расіі, М. Каяловіч адмаўляў як немагчымую і цалкам згубную, асабліва пад уплывам «польскай цывілізацыі»⁶.

Часам даказвалася не толькі тое, што беларуска-літоўскія губерні – край рускі, але і што заходнеруская або беларуская народнасць увогуле не існавала, бо не адрознівалася ад карэннай масы рускіх. Сама ж назва «Беларусь» гэта не назва этнічнай тэрыторыі, а тэрмін выключна геаграфічны.

А. Кіркор у дачыненні да назвы *Беларусь*, *беларускі* пісаў: «самі нашчадкі крывічоў пад гэтай назвай сябе не ведаюць»⁷. Аднак іншую назву аўтар не прапанаваў. Ён пісаў, што з этнаграфічнага пункту гледжання ва ўсіх адносінах (племянных, народных і побытавых) Беларуссю справядліва называюцца тры губерні – Магілёўская, Віцебская і Мінская. І пашырае гэту тэрыторыю за кошт жыхароў Смаленскай губерні (за рэдкім выключэннем) і часткова жыхароў Віленскай губерні⁸.

¹ Шпилевский П. М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю. С. 5–7

² Тамсама. С. 97–99.

³ Эркерт Р. Ф. Взгляд на историю и этнографию Западных губерний России. С. 6.

⁴ Тамсама. С. 66.

⁵ Коялович М. О. О расселении племён Западной России (Критика Р. Ф. Эркerta). М., 1863. С. 6.

⁶ Коялович М. О. Чтения по истории Западной России. СПб., 1884. С. 16–17.

⁷ Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общ. ред. П. П. Семёнова. СПб.; М., 1882. Т. 3. С. 439.

⁸ Тамсама. С. 249–250.

Значным момантам, які паўплываў на далейшае развіццё і самаідэнтыфікацыю беларускага насельніцтва, стала адмаўленне ад ужывання паняцця *літвін/літовец* для этнічнай характарыстыкі часткі насельніцтва. Калі беларусаў лічылі рускімі, то літвіны (часта беларускамоўныя католікі) маглі лічыцца «сярэдняй нацыянальнасцю» паміж рускімі і палякамі. А гэта не спрыяла легітымізацыі права Расійскай імперыі на тэрыторыі Віленскай, Гродзенскай і часткі Мінскай губерні як на рускія тэрыторыі.

У гэты ж час пачынае ўлічвацца і фактар этнічнай самаідэнтыфікацыі насельніцтва. У працах робяцца спробы абагуліць этнічныя рысы мясцовага насельніцтва. Даць характарыстыку яго ментальнасці, вызначыць ступень нацыянальнай самасвядомасці і ў сувязі з гэтым высветліць ступень лаяльнасці да Расійскай улады.

Тым не менш гістарыяграфічны аналіз сведчыць, што і ста гадоў знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі не хапіла, каб скласці дакладныя навуковыя ўяўленні пра гэту тэрыторыю і яе насельніцтва. А. Пыпін адзначаў, што руская грамадскасць, з аднаго боку, абвешчала гэты край чыста рускім, з другога – вялася гаворка пра неабходнасць яго «абрусення»¹. Што, на яго думку, само па сабе з'яўлялася паказальнікам нявывучанасці і адсутнасці навуковай ацэнкі гэтай тэрыторыі.

Падобная думка нярэдка выказвалася і ў літаратуры папулярнага кшталту. Так, у брашуры М. Гуленкі адзначалася: «Найбольш адрозніваецца рускі народ, які жыве ў паўночнай, сярэдняй Расіі, ад рускіх, якія жывуць у Заходнім краі. Рускі народ так і падзяляюць на тры сям'і, якія розняцца. Усе яны гавораць рускай мовай, але на трох розных «наречиях», і хто ведае толькі сваё «наречие» іншыя без звычкі з цяжкасцю разумеюць»². Прычыну таго, што беларусаў (якія, на яго думку, пражывалі ў Віцебскай, Мінскай, Магілёўскай, часткова Смаленскай і Чарнігаўскай губернях) кепска ведалі ў Расійскай імперыі, ён бачыў у тым, што яны «жывуць цесна і моцна трымаюцца сваіх месцаў, не любяць сыходзіць у іншыя губерні»³.

У навуковых працах канца XIX – пачатку XX ст. зноў адбываецца зварот да мовы, як да асноўнага крытэрыя вызначэння этнічнай/нацыянальнай прыналежнасці. На падставе моўнага фактару (беларускай мовы) вызначаецца колькасць носьбітаў (беларусаў) у заходніх губернях. Віленшчына, Гродзеншчына і Міншчына прызнаюцца як беларускія (тэрмін «літвіны» паступова выцясяецца з ужытку). Этнічная тэрыторыя беларусаў выходзіць за адміністрацыйныя межы беларуска-літоўскіх губерняў.

Найбольш значнай фігурай гэтага перыяду з'яўляецца Я. Карскі, які склаў карту распаўсюджання беларускай мовы. Ён сцвярджаў: «Асновай для вызначэння меж беларускай вобласці з'яўляецца выключна мова. Таму літоўцы, якія размаўляюць па-беларуску – аднесены да беларусаў, а жыхары калужскага

¹ Пыпін А. Н. История русской этнографии. Т. 4. С. 251.

² Гуленко М. Среди болот и лесов. Краткий рассказ о Белоруссии и белорусах. С. 5.

³ Тамсама. С. 6, 11.

і арлоўскага Палесся, якія карыстаюцца паўднёвавялікарускай – аднесены да паўднёвых вялікарусаў, хоць іх продкі былі беларусамі. Такім чынам, акрэсленая вобласць, належыць хутчэй беларускаму «наречію», чым беларускаму племені¹. Такім чынам, у вобласць, дзе існавала беларуская мова, ён уключыў не толькі Віленскую, Віцебскую, Гродзенскую, Мінскую і Магілёўскую губерні, але Смаленскую, Чарнігаўскую, Калужскую, Ковенскую, Курляндскую, Арлоўскую, Пскоўскую, Смаленскую, Сувалкаўскую, Цвярскую і Чарнігаўскую².

У савецкай гістарыяграфіі высновы Я. Карскага аб тым, што межы рассялення беларусаў выходзілі далёка за межы БССР, падвяргаліся жорсткай крытыцы. Так, М. Нікольскі, зыходзячы з класавага падыходу, даволі рэзка крытыкаваў працы гісторыкаў, этнографіаў, мовазнаўцаў дасавецкага часу. Аб працы Я. Карскага ён пісаў, што яна «выходзіць з таго ж вялікадзяржаўнага погляду і з'яўляецца чыста фармальнай, амаль без усялякіх спроб ужываць нават параўнальны метады»³.

Пазней Я. Карнейчык сцвярджаў, што ў Я. Карскага атрымалася не этнічная тэрыторыя беларускага народа, а тэрыторыя распаўсюджання фанетычных рыс беларускай мовы. Пры гэтым, на яго думку, Я. Карскі абмежаваўся толькі аналізам фанетыкі і не ўлічваў слоўнікавы запас і граматыку. У выніку, устаноўленая тэрыторыя аказалася значна большай за этнічную тэрыторыю беларусаў⁴. У якасці доказу Я. Карнейчык апеляваў да вынікаў перапісу 1897 г., згодна з якімі межы рассялення беларусаў у канцы XIX ст. супадалі з межамі БССР⁵. Гэтыя аргументы падаюцца нам малапераканаўчымі, бо ў сваёй крытыцы гісторык ігнараваў час з'яўлення пісьмовай беларускай мовы і ступень яе распрацаванасці, каб параўноўваць граматыку. Таксама не ўлічваў малую колькасць беларускіх слоўнікаў і час з'яўлення першых беларускамоўных выданняў. Ды і наогул крытыка канцэпцыі Я. Карскага ў савецкія часы была хутчэй накіравана на абгрунтаванне адпаведнасці меж БССР межам беларускай этнічнай тэрыторыі.

У першыя дзясяцігоддзі XX ст. можна вылучыць дзве досыць блізкія тэорыі паходжання беларускага этнасу. Гэта «крывіцкая» канцэпцыя, якая мела на ўвазе, што ў беларусаў у параўнанні з рускім і ўкраінскім этнасам быў іншы продак (крывіцкая супольнасць). А таксама канцэпцыя, паводле якой беларускі этнас сфарміраваўся на падставе супольнасцей крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў.

Са з'яўленнем дзяржавы, у назве якой было адлюстравана этнічнае вызначэнне тэрыторыі (Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка), а так-

¹ Карский Е. Ф. К вопросу об этнографической карте белорусского племени. С. 219.

² Карский Е. Ф. Белорусы. Введение в изучение языка и народной поэзии белорусов. С. 189–190.

³ Нікольскі М. М. Устаноўкі і метады беларускай нацдэмаўскай этнографіі. Мінск, 1933. С. 5.

⁴ Карнейчык Я. Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс. Мінск, 1969. С. 100.

⁵ Тамсама. С. 101.

сама вызначаліся яе дакладныя межы, далейшыя дыскусіі згубілі актуальнасць. На змену прыйшлі праблемы этнагенезу беларусаў, а для больш позняга перыяду – станаўлення і развіцця нацыянальнай самасвядомасці. У сферы народаапісання беларуска-літоўскіх губерняў пачалі пераважаць праблемы сацыяльнага і нацыянальнага складу гарадоў, адбыўся зварот да гістарычнай дэмаграфіі.

У 1920-я гады у БССР назіраліся спробы абгрунтаваць крывіцкую тэорыю, а таксама тэорыю «велетаў, волатаў-люцічаў». Акрамя тэарэтычных распрацовак актыўна збіраўся этнаграфічны матэрыял, які адлюстроўваў самабытнасць беларускага народа. Варта адзначыць, што частка беларускіх навукоўцаў у гэты час была схільна вызначаць беларускі этнас, як «крывіцкі» ці атаясамліваць назвы «беларусы» і «крывічы». Гэта адлюстроўвалася і ў навуковых публікацыях. Напрыклад, А. Шлюбскі ў часопісе «Наш край», які выдаваўся ў БССР, ужываў назву Беларусь. Але ў тым жа артыкуле, які быў надрукаваны ў часопісе «Крывіч» (выдаваўся ў Вільні), ён замяніў назву «Беларусь» на «Крывія».

На далейшае развіццё этнаграфіі ў БССР як навуковага напрамку ўплывалі два істотныя фактары. Па-першае, гэта класавы падыход у навуковых даследаваннях, які значна абмяжоўваў кола крыніц для даследаванняў. Этнографы, якія звярталіся да такіх крыніц, як народныя вераванні, рэлігія, культура і быт заможных слаёў грамадства, не толькі падвяргаліся крытыцы, але і лічыліся ворагамі савецкай улады. Па-другое, выступленне І. Сталіна на XVI з'ездзе УКП(б) (1930 г.), у якім ён абзначыў далейшую перспектыву савецкага культурнага развіцця, што грунтавалася на росквіце нацыянальных па форме і сацыялістычных па змесце культур ва ўмовах дыктатуры пралетарыяту ў адной краіне для зліцця іх у адну агульную сацыялістычную (і па форме і па змесце) культуру, з агульнай мовай¹.

Такая ўстаноўка патрабавала ідэалагічнага абгрунтавання. Была пастаўлена задача вывучэння этнагенезу ўсходніх славян. Гэта выклікала адраджэнне традыцыйнай канцэпцыі, згодна з якой прызнавалася гістарычнае існаванне рускага=усходнеславянскага народа з часоў Кіеўскай Русі. Аднак гэта канцэпцыя адрознівалася ад папярэдніх: пад старажытнарускім (ці рускім) народам (народнасцю) разумелася этнічная супольнасць – агульны продак будучых усходнеславянскіх народаў, а не пачатковы этап развіцця «трыадзінага рускага народа». У выніку беларускія гісторыкі і этнографы, як і ўсе іншыя савецкія даследчыкі, мусілі працаваць менавіта ў рамках гэтай канцэпцыі. Працы даследчыкаў 1920-х гадоў былі абвешчаны шкоднымі і падвергліся жорсткай крытыцы². Адным з «кітоў» нацдэмаўскага крэда, на думку М. Ніколь-

¹ Заключительное слово по политическому отчету ЦК XVI съезду ВКП(б). 2 июля 1930 г. // Сталин И. В. Соч. М., 1951. Т. 13. С. 15–16; Этнография на службе у классового врага. Л., 1932. С. 127–128.

² Этнография на службе у классового врага; Нікольскі М. М. Устаноўкі і метады беларускай нацдэмаўскай этнографіі.

скага, была так званая волата-крыўская тэорыя, якую ён лічыў «у вышэйшай ступені няўдалым крокам»¹.

У пасляваенныя гады праблемы вызначэння этнічнай тэрыторыі і этнагенезу беларусаў зноў набылі актуальнасць і працягваюць выклікаць зацікаўленасць даследчыкаў да нашых дзён². Жыццёвасць гэтых праблем тлумачыцца тым, што яны маюць не толькі навуковую актуальнасць, але і вялікае грамадскае значэнне. Так, адзін з вядучых савецкіх этнографіаў М. Грынблат лічыў, што вызначэнне меж рассялення старажытных плямён змога дапамагчы высветліць як пытанне ўтварэння этнічнай тэрыторыі беларускай народнасці, так і складвання многіх рыс яе культуры, узнікнення абласных адрозненняў³.

Працы даследчыкаў пачатку XX ст. савецкая гістарыяграфія па-ранейшаму ўспрымала крытычна. Так, В. Бандарчык пісаў, што ў большасці выпадкаў гэтыя працы (па пытанні этнаграфічнага складу і меж) мелі палітычную мэту⁴. На яго погляд, памылкі дапускалі М. Доўнар-Запольскі і Д. Шэндрык, якія выключылі «са складу Беларусі ўсю Гродзенскую губерню, а межы на ўсходзе і поўначы адсунулі. Пінскае і Мазырскае Палессе адносілі да Украіны»⁵.

Але і ў дачыненні да выпрацоўкі адзінага канцэптуальнага падыходу ў вырашэнні дадзеных праблем згоды не было. У 1991 г. М. Піліпенка, падагульняючы навуковыя спрэчкі і напрацоўкі ўсяго папярэдняга перыяду, даў агляд асноўных канцэпцый этнагенезу беларусаў: 1) балцкая – балцкі субстрат; 2) польская – беларусы не з’яўляюцца адным з усходнеславянскіх этнасаў, а толькі часткай польскага этнасу і адпаведна Беларусь не самастойная тэрыторыя, а частка Польшчы; 3) вялікаруская – беларусы не з’яўляюцца самастойным усходнеславянскім этнасам, а толькі часткай вялікарускага этнасу, а тэрыторыя Беларусі – часткай вялікарускай этнічнай тэрыторыі; 4) крывіцкая – сцвярджала, што ў беларусаў у параўнанні з украінцамі і рускімі

¹ Нікольскі М. М. Устаноўкі і метады беларускай нацдэмаўскай этнографіі. С. 23.

² Державин Н. С. Происхождение русского народа. М., 1944; Пичета В. Образование белорусского народа // Вопросы истории. 1946. № 5; Канстанцінаў Ф. Аб паходжанні беларускага народа. Мінск, 1946; Пьяньков А. П. Происхождение белорусского народа. Минск, 1948; Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности и нации. М.; Л., 1958; Вопросы этнографии Белоруссии. Минск, 1964; Гринблат М. Белорусы: очерки происхождения и этнической истории. Минск, 1968; Бандарчык В. К. Гісторыя беларускай этнаграфіі. Пачатак XX ст. Мінск, 1970; Яго ж. Развіццё беларускай этнаграфіі за гады Савецкай улады. Мінск, 1979; Беларуская этнаграфія і фальклор у працах славянскіх вучоных эпохі рамантызму. Мінск, 1973; Загорульский Э. М. Древняя история Белоруссии. Минск, 1977; Этнаграфія Беларусі. Мінск, 1980; Пилипенко М. Ф. Этнография Белоруссии. Минск, 1981; Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя. Мінск, 1985; Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии: Новые концепции. Минск, 1991; Яго ж. Паходжанне беларускага народа. Мінск, 1995; Расавая геаграфія беларусаў і праблемы этнагенезу. Мінск, 1994; Белорусы. М., 1998; Этнаграфія Беларускага Падняпроўя. Магілёў, 1999; Этнаграфічная спадчына: Беларусь. Краіна і людзі. Мінск, 2001; Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004.

³ Гринблат М. Белорусы: очерки происхождения и этнической истории. С. 11–12.

⁴ Бандарчык В. К. Гісторыя беларускай этнаграфіі. Пачатак XX ст. С. 26.

⁵ Тамсама. С. 103.

быў іншы продак (Крывіцкая этнічная супольнасць); 5) крывіцка-радзіміцка-дрыговіцкая; 6) С. Токарава – старажытнаславянская канцэпцыя (з’явілася ў 50-я годы XX ст.)¹.

Канцэпцыя старажытнай славянскай супольнасці знайшла адлюстраванне ў манаграфіях і падручніках па гісторыі СССР, патрапіла ў нешматлікія падручнікі па гісторыі БССР і ў акадэмічныя выданні. Сам М. Піліпенка імкнуўся ў сваіх даследаваннях сумясціць афіцыйную канцэпцыю старажытнай усходнеславянскай супольнасці і дастаткова абгрунтаваную канцэпцыю балцкага субстрату. Аднак, на наш погляд, перыяд ад пачатку асімілявання балтаў, развіццё плямён крывічоў і дрыгавічоў да ўзроўню протадзяржавы і наступнае зліццё ў старажытнаславянскую супольнасць (асабліва апошняе) патрабавала шырокія храналагічныя межы. Але ж пашырэнне іх да сярэдзіны другога тысячагоддзя не вельмі карэктнае, бо знікненне Кіеўскай Русі як дзяржавы і ўтварэнне ВКЛ наўрад маглі спрыяць далейшай кансалідацыі старажытнай усходнеславянскай супольнасці.

Праблемы этнагенезу беларусаў і вызначэння этнічнай тэрыторыі Беларусі знайшлі сваё адлюстраванне ў працах эмігранцкіх і замежных даследчыкаў. На аналізе гэтых прац засяродзіла сваю ўвагу расійская даследчыца Н. Пушкарва. Яна адзначыла, што беларускія і ўкраінскія эмігранты, якія не пагаджаліся з савецкай тэорыяй адзінства ўсходнеславянскіх народаў, імкнуліся ўзвысіць кожны сваю нацыю. Пры гэтым яны зыходзілі з тэзіса аб нязменнасці этнічных катэгорый (народы, нацыя) і імкнуліся даказаць монаэтнічнасць дзяржавы Старажытная Русь. Так, у працах Н. Вакара беларусы вызначаюцца як «этнічная група балта-славянскага паходжання», і таму маюць права на славянскія і балцкія землі. Ён прапаноўваў Беларусь называць «Крыўней» (ад слова крывічы), або «Беларутеніяй», а не «Белой Россией». Да ліку «міфічнай экспансіі» аднесла Н. Пушкарва карту Р. Астроўскага. На гэтай карце ў ліку «экспансіянісцкіх захопленых рускімі беларускімі тэрыторыямі, як піша аўтар, знаходзіліся і «исконно» рускія гарады – Вялікія Лукі, Бранск, Смаленск і інш.²

Я. Запруднік пісаў, што дыскусія пра этнагенез беларусаў была ў роўнай меры прадметам як навукі, так і палітыкі з ідэалогіяй. Аўтар адзначыў, што ў СССР са сталінскіх часоў трэба было строга прытрымлівацца афіцыйнага погляду на паходжанне трох усходнеславянскіх народаў – рускіх, украінцаў і беларусаў. Усе тры нацыі, паводле афіцыйнай догмы, якую Сталін пераняў у спадчыну ад царскай імперыі, выраслі з аднаго і таго ж старажытнарускага караня. Траісты падзел старажытнарускай «народнасці», згодна з гэтай канцэпцыяй адбыўся ў выніку распаду Кіеўскай Русі праз міжусобіцы, што прывялі да заваёвы славянскіх літоўскімі і польскімі князямі. На думку Я. Запрудніка, тэорыя балцкага субстрату ў этнагенезе беларусаў, з якой выні-

¹ Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии: Новые концепции. С. 7–8.

² Пушкарева Н. Л. Этнография восточных славян в зарубежных исследованиях (1945–1990). СПб., 1997.

кае, што Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае магло скласціся мірна, а не шляхам заваёваў, падрывала маскоўскае абгрунтаванне экспансіі на захад, пазбаўляючы яе маральных падстаў і палітычнага апраўдання¹.

На вялікую навуковую і вострую палітычную актуальнасць разглядаемых праблем на сучасным этапе звярнула ўвагу ўкраінская даследчыца Н. Юсава². Яна адзначыла, што некаторыя з расійскіх вучоных вядуць нават гаворку пра іх маральна-этычнае значэнне. Відавочна, што ў апошнім выпадку маецца на ўвазе маральны абавязак генетыкаў перад сваімі народамі грунтоўна разабрацца ў іх паходжанні. Толькі фундаментальныя міждысцыплінарныя напрацоўкі пытанняў этнагенезу могуць надзейна абараніць пры дапамозе навуковых фактаў і праўдзівай іх інтэрпрэтацыі гістарычнае мінулае славянскіх народаў ад розных (як даўнейшых, так і сучасных) спроб фальсіфікацыі. Для Беларусі праблема этнічнай тэрыторыі актуальна і ў сувязі з праблемай нацыянальнай самаідэнтыфікацыі жыхароў беларускага памежжа, а таксама для папярэджання асіміляцыі беларусаў, якія пражываюць у памежнай зоне суседніх краін.

Праекты стварэння/аднаўлення дзяржаўных утварэнняў на беларуска-літоўскіх землях у XIX ст. Заходнія губерні Расійскай імперыі займалі асаблівае месца ў палітыцы расійскага ўрада. Гэтыя тэрыторыі ў эпоху супрацьборства дзвюх вялікіх імперый Еўропы – Расіі і Францыі – мелі стратэгічнае значэнне. Таму не дзіўна, што даследчыкі надавалі ўвагу вывучэнню дзяржаўных праектаў, што ствараліся для гэтай тэрыторыі ў сувязі з канкрэтнымі гістарычнымі падзеямі.

Гвалтоўнае перапыненне існавання такой вялікай па тэрыторыі дзяржавы, як Рэч Паспалітая прывяло да з’яўлення і неаднаразовай спробы ажыццяўлення ідэі аб аднаўленні дзяржавы, вяртанні незалежнасці, былых тэрыторый і славы. Асабліва актуалізавалася дадзеная праблема падчас ажыццяўлення ваенна-палітычных падзей, што адбываліся ў Еўропе ў цэлым і ў Расійскай імперыі, у прыватнасці.

Ідэя аднаўлення Рэчы Паспалітай (Польшчы – у вызначэнні палітыкаў і гістарыёграфу XIX ст.) у былых межах да 1772 г. атрымала ў гістарыяграфіі назву «польскай ідэі», а сама праблема – «польскага пытання». Зрабіць дакладнае вызначэнне паняцця «польскае пытанне» досыць складана, бо ў кожнай гістарыяграфіі маюцца свае крытэрыі, сваё бачанне праблемы. У польскай гістарыяграфіі гэты канцэпт тлумачыцца як імкненне палякаў да палітычнай самастойнасці, да адраджэння ўласнай дзяржаўнасці³. Вызначаючы месца Беларусі ў гэтым пытанні, В. Швед сцвярджае, што яна разглядалася рознымі плынямі польскага нацыянальнага руху як яго складаючая частка. Ніхто, ні

¹ Запруднік Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. Мінск, 1996. С. 19–20.

² Юсава Н. Да гісторыі арганізацыі этнагенетычных даследаванняў у СССР // Беларускі гістарычны агляд. 2006. Т. 13, сш. 2 (25), снеж. С. 301–319.

³ Смелянчук А. «Польскае пытанне» ў беларускай гісторыі канца 18 – пачатку 20 ст. // Гістарычны альманах. Гародня, 2002. Т. 3. С. 182.

ўрады краін, ні польскі нацыянальны рух, не ставілі пытанне аб дзяржаўнасці Беларусі, незалежнай ад іншых (без уній з Польшчай ці з Расіяй)¹.

У беларускай гістарыяграфіі, адзначае А. Смальянчук, пад «польскім пытаннем» XIX ст. разумеецца змаганне палітычнай і культурнай эліты гістарычнай Літвы за захаванне традыцый уласнага палітычнага, сацыяльна-эканамічнага, культурнага і рэлігійнага ладу жыцця². Гэта вызначэнне можна было б прыняць, аднак прысутнасць у ім тэрміна «гістарычная Літва» не надае яснасці і дакладнасці, таму што ў беларускай, літоўскай і польскай гістарыяграфіі няма кансэнсусу па дадзенай праблеме. Больш абгрунтаванай нам падаецца выснова, што на працягу большай часткі XIX ст. «мэтаю гэтага змагання было адраджэнне Рэчы Паспалітай як федэратыўнай дзяржавы»³.

Найбольшая колькасць праектаў па стварэнні (адраджэнні) дзяржаўных утварэнняў на беларуска-літоўскіх землях была падрыхтавана напярэдадні вайны 1812 г. Творцамі гэтых праектаў былі ўладныя структуры Расійскай імперыі, Французскай імперыі, а таксама шляхта (з тэрыторыі Польшчы і былых зямель ВКЛ). Праўда, мэты распрацоўшчыкаў былі розныя. Калі эліта былых зямель Рэчы Паспалітай марыла аб яе аднаўленні ў межах да 1772 г., то для Расіі і Францыі, дзеля забеспячэння перамогі, патрэбна была буферная дзяржава. Акрамя гэтага, як адзначаецца ў гістарыяграфіі, праекты аднаўлення Вялікага Княства Літоўскага, створаныя ў Расіі напярэдадні і падчас вайны 1812 г., ставілі за мэту прывесці ў тагачаснай канфрантацыі з Францыяй да паралізавання эліт грамадства васьмі заходніх губерняў⁴.

Праекты атрымалі свае ацэнкі яшчэ ў дасавецкай гістарыяграфіі. Так, М. Каяловіч, адмоўна ставячыся да іх, адзначаў: «...яшчэ больш дзіўнае аднаўленне здрадлівай Польшчы і падрыхтоўчыя меры да злучэння з ёй заходняй Расіі – усё гэта непазбежна раздражняла рускае пачуццё»⁵. У сувязі з гэтым ён нагадваў аб лісце гісторыка М. Карамзіна да Аляксандра I у кастрычніку 1819 г. (запіска пазней стала вядома пад назвай «Мнение русского гражданина»): «Ці можна з лёгкім сумленнем адняць у нас Беларусь, Літву, Валынь, Падолію, зацверджаную уласнасць Расіі яшчэ да Вашага царавання? Ці не прысягаюць уладары ахоўваць цэласнасць сваіх дзяржаў?»⁶

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі праблема даволі падрабязна прааналізавана беларускім гісторыкам А. Ерашэвічам. Ён перакананы, што спробы рэстаўрацыі Рэчы Паспалітай падчас напалеонаўскіх войнаў у Еўропе ў першую чаргу былі абумоўлены складаным знешнепалітычным становішчам

¹ Швед В. Польскае пытанне і Беларусь у 1772–1863 гадах // Шлях да ўзаемнасці. Беласток, 2000. Ч. II. С. 282.

² Смальянчук А. «Польскае пытанне» ў беларускай гісторыі канца 18 – пачатку 20 ст. С. 184.

³ Тамсама.

⁴ Nawrot D. Litwa i Napoleon w 1812 roku. Katowice, 2008. S. 71.

⁵ Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1901. С. 160.

⁶ Тамсама. С. 164.

Расійскай імперыі. Аляксандр І, жадаючы перацягнуць «рускіх палякаў» на свой бок, стаў праводзіць палітыку заляцанняў з арыстакратамі і шляхецкімі коламі заходніх губерняў наконт «польскага пытання», падтрымліваючы іх у думцы аб аднаўленні ранейшай дзяржаўнасці з дапамогай Расіі. Гэтым расійскі імператар імкнуўся падтрымаць спакой і палітычную стабільнасць у дзяржаве і не дапусціць звароту да Напалеона з просьбай аб заснаванні асобнай дзяржавы, складзенай з Герцагства (Княства) Варшаўскага і Галіцыі¹.

Ідэя адраджэння «рускай Польшчы» пад скіпетрам Аляксандра І была падтрымана некаторымі мясцовымі дзеячамі. Сярод творцаў праектаў былі ўдзельнікі і кіраўнікі паўстання 1794 г. С. Нямцэвіч і Т. Ваўжэцкі, якія перайшлі на службу Расійскай імперыі. У лістападзе 1806 г. С. Нямцэвіч перадаў А. Чартарыйскаму свае «Меркаванні адносна арганізацыі зямель літоўскіх і рускіх», дзе прапанаваў стварыць «з польскіх зямель» у складзе Расійскай імперыі, на аснове канстытуцыі 3 мая 1791 г., аўтаномную дзяржаву пад «харугвамі славянскага манарха» супраць Напалеона².

Былі і іншыя праекты. Так, у маі 1811 г. М. Агінскі прапанаваў Аляксандру І стварыць з губерняў Гродзенскай, Віленскай, Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай, Кіеўскай, Падольскай і Валынскай з уключэннем Беластоцкай і Тарнопальскай акруг асобную правінцыю пад назвай Вялікае Герцагства Літоўскае на чале з вялікай княгіняй Кацярынай Паўлаўнай³. У мемарыяле М. Агінскага імператару ад 1 снежня 1811 г. адзначалася, што гэта «арганізацыя паслужыць за ўзор да адбудовы Польшчы па злучэнні Варшаўскага Княства з Літвой»⁴.

Разгледзець «кухню» падрыхтоўкі праекта М. Агінскага і вызначыць тое рацыянальнае зерне, якое павінна было зацікавіць расійскі ўрад, дазволіла гістарыёграфу Д. Караву ненадрукаваная праца графа Е. Тычынскага «Историческое начертание Великого княжества Литовского». Галоўная думка праекта заключалася ў наступным: «Калі задаволіць Літву, быўшую доўгі час у звязцы з Польшчай, але заўсёды меўшую асобнасць і незалежнасць сваёй нацыі, на выгадных супраць Герцагства Варшаўскага ўмовах, то гэта мімавольні спыніць гарачнасць і парыў спакушаемых і спакушаных пустымі надзеямі, але яшчэ і прыцягне вельмі многіх з замежжа на бок законнага ўрада»⁵. Але шанц пераарыентацыі шляхецкай інтэлігенцыі Беларусі, Правабярэжнай Украіны і Літвы з боку Польшчы на бок Расіі, які даваў праект, Аляксандр І, як сцвярджае Д. Караў, не быў выкарыстаны.

¹ Ерашэвіч А. Палітычныя праекты адраджэння Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага ў палітыцы расейскага царызму напярэдадні вайны 1812 г. // Гістарычны альманах. Гародня, 2002. Т. 6. С. 89.

² Тамсама. С. 85.

³ Граф Михаил Огинский и его отношения к императору Александру Павловичу (1807–1815) // Русский архив. 1874. № 1. С. 645.

⁴ Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 2002. С. 301.

⁵ Карев Д. В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в.: в процессах генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс, 2007. С. 116.

Цікаваць даследчыкаў выклікаюць і праекты, што прапаноўваліся з «французскага боку». А. Ерашэвіч адзначыў, што ў 1811–1812 гг. Напалеон некалькі разоў, праўда, даволі супярэчліва выказваўся аб намерах адносна свайго бачання будучай дзяржаўнасці на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай. Так, у красавіку 1811 г. французскі імператар гаварыў, што ён «вельмі далёкі ад таго, каб стаць Дон Кіхотам Польшчы»¹. У тым жа годзе ён заяўляў аб сваіх намерах стварыць тры дзяржавы: Літву на чале з М. К. Агінскім са сталіцай у Вільні (Віленская, Гродзенская і Мінская губерні), Беларусь (Віцебская, Магілёўская і Смаленская губерні) і Самагіцыю². А ў маі 1812 г. выказаўся аўстрыйскаму канцлеру Метэрніху, што ён плануе закончыць кампанію 1812 г. у Смаленску і Мінску, дзе армія затрымаецца на зімнія кватэры, і арганізуе Літву, стварыўшы васальную дзяржаву і такім чынам вымусіць Аляксандра I запрасіць міру. Згодна А. Ланжэруну, у паперах Напалеона знаходзілася карта Польшчы, дзе алоўкам былі пазначаны межы княстваў: Варшаўскага (з саксонскім курфюрстам), Літоўскага (з маршалам Л. Даву), Валынскага (з князем Ю. Панятоўскім)³.

Напярэдадні вайны польскі генерал М. Сакальніцкі, які знаходзіўся пры галоўным штабе Напалеона ў якасці саюзніка, распрацоўваў ваенна-палітычныя праекты адносна былых польскіх зямель. У студзені 1812 г. ім была падрыхтавана запіска «Аб расійскай палітыцы і аб адраджэнні Польскага каралеўства» (рукапіс быў датаваны 10 лютага 1812 г.). Ён пісаў, што «надзейна загарадзіць Польшчу ад Расіі можна было б з дапамогай ланцуга федэратыўных герцагстваў, якія мелі б практычна такую ж, як у Польшчы, канстытуцыю і знаходзіліся б пад яе непасрэднай пратэкцыяй (але ўрады якіх прызначаў бы асабіста Вялікі Імператар)»⁴. Гэтымі дзяржавамі, на яго погляд, маглі б быць герцагствы: Лівонскае, Полацкае, Смаленскае, Мсціслаўскае, Чарнігаўскае або Ноўгарад-Северскае, Палтаўскае⁵.

Вынікі Венскага кангрэса (1815 г.) і прадастаўленне аўтаноміі і канстытуцыі Царству (Каралеўству) Польскаму выклікалі ў адукаваных колах Літвы і Беларусі адпаведныя спадзяванні і надзеі на далучэнне да яго беларуска-літоўскіх зямель. Гэтыя надзеі падмацавала і стварэнне ў 1817 г. асобнага Літоўскага корпуса з ураджэнцаў беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх губерняў. «Са стварэннем Літоўскага корпуса з’явілася надзея на далучэнне да Царства Польскага хоць бы Літвы», – пісаў у верасні 1817 г. князь Любецкі да князя А. Чартарыйскага⁶. Але і на гэты раз канкрэтнага ўвасаблення надзеі і планы не атрымалі.

Пытанне дзяржаўнага статусу былых зямель Рэчы Паспалітай мела месца і пры выпрацоўцы праграмных дакументаў дэкабрыстаў. На што звярталі

¹ Ерошевич А. В. К вопросу о возрождении Великого княжества Литовского Наполеоном в 1812 г. // Французская революция и судьбы мира. Минск, 1999. С. 100.

² Тамсама. С. 100.

³ Тамсама. С. 101.

⁴ Сокольников М. «Исполнено по высочайшему повелению...» Минск, 2003. С. 81.

⁵ Тамсама.

⁶ Moscicki H. Projekty polaczenia Litwy z Krolestwem Polskim. 1813–1830. Warszawa, 1928. S. 14.

ўвагу некаторыя савецкія гісторыкі. Так, П. Альшанскі пісаў, што ў справе І. Пестэля збераглася карта Расійскай імперыі, на якой ім была праведзена магчымая мяжа паміж Расіяй і Польшчай. Дзе яна праходзіла адпаведна зямель былога ВКЛ, можна дагадацца, зыходзячы з яго абяцанняў польскаму «Патрыятычнаму таварыству» – «прызнаць поўную незалежнасць Польшчы ад Расіі і саступку польскіх губерняў, акрамя Беларусі і Падоллі»¹. М. Нечкіна таксама сцвярджала, што І. Пестэль прызнаваў за Польшчай права яе адзялення ад Расіі, але толькі пасля таго, як у ёй адбудзецца рэвалюцыя².

Праблема актуалізавалася ў сувязі з паўстаннем 1830–1831 гг. Аб чым сведчыць як савецкая, так і сучасная гістарыяграфія³. І. Варанкоў адзначыў, што 18 снежня 1831 г. у Варшаве пачаў працаваць сейм, на якім маршалак Валхноўскі прапанаваў далучыць да Польшчы літоўскія і беларускія землі. Маніфест, які быў прыняты сеймам, сярод іншых прычын паўстання, акрэсліў і невыкананне абяцання з боку Расіі адносна далучэння да Каралеўства Польскага «былых усходніх правінцый Рэчы Паспалітай»⁴. У маніфесте адзначалася, што польскі народ паўстаў, каб «вярнуць сваю незалежнасць і старажытную магутнасць» і дасягнуць «злучэння» са сваімі братамі, якія пакутуюць пад прыгнётам «пецябургскага кабінета»⁵.

Аналізуючы дакументальныя матэрыялы, што зыходзілі з боку паўстанцаў Літвы, Беларусі і Украіны, І. Варанкоў устанавіў, што ва ўсіх закліках абвешчана адзінства гэтых зямель з Польшчай. Але ў большасці з іх не раскрывалася, на якой базе будзе створана гэта адзінства. Хоць сустракаліся і такія дакументы, у якіх даволі канкрэтна былі сфармуляваны палітычныя адносіны паміж рознымі землямі ў будучай адноўленай Польшчы. Так, літоўскія паўстанцы ў сваім звароце да генерала Д. Хлапоўскага ад 10 чэрвеня 1831 г. прасілі, «каб Літва не разглядалася як правінцыя Польшчы», а лічылася адзіным і непа-

¹ Ольшанский П. Декабристы и польское национально-освободительное движение. М., 1959. С. 77.

² Нечкина М. В. Декабристы. М., 1976. С. 74.

³ Воронков И. А. Восстание 1830–1831 г. в Белоруссии // Вестн. Моск. ун-та. Сер. IX. История. 1966. № 2. С. 44–56; Яго ж. Позиция польских повстанческих властей по вопросу их отношений к царскому правительству, русскому, украинскому, белорусскому, литовскому народам в период восстания 1830–1831 гг. // Славяне в эпоху феодализма. М., 1978. С. 228–238; Федосова Е. И. Польский вопрос во внешней политике первой империи во Франции. М., 1980; Філатава А. Польская нацыянальная ідэя на Беларусі. XIX ст. // Наш радавод. Гродна; Беласток, 2000. Кн. 8. С. 260–268; Швед В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.). Гародня, 2001; Гарбачова В. В. Паўстанне 1830–1831 гг. на Беларусі. Мінск, 2001; Смалянчук А. «Польскае пытанне» ў беларускай гісторыі канца 18 – пачатку 20 ст. С. 181–186; Jaeger M. Działność propagandowo-informacyjna władz powstanczych (1794, 1830–1831, 1863–1864). Lublin, 2002.

⁴ Воронков И. А. Позиция польских повстанческих властей по вопросу их отношений к царскому правительству, русскому, украинскому, белорусскому, литовскому народам в период восстания 1830–1831 гг. С. 229.

⁵ Воронков И. А. Восстание 1830–1831 г. в Белоруссии. С. 46.

дзельным з ёй цэлым, «каб ва ўсіх правах і адміністрацыйным упарадкаванні як грамадзянскім, так і ваенным было захавана поўнае адзінства»¹.

Наступная хваля, звязаная са спробамі ажыццяўлення ідэі аб змене дзяржаўнасці як адносна тэрыторыі Польшчы, так і былых зямель ВКЛ, адносіцца да канца 1850 – пачатку 1860-х гадоў. Як і раней, шляхі яе рэалізацыі бачыліся па-рознаму. У пачатку царавання Аляксандра II зноў з’явіліся прапановы аб’яднання Польшчы з Расіяй. В. Швед пісаў, што эмігрант М. Лемпіцкі ў 1857 і 1860 гг. звяртаўся да міністра замежных спраў А. Гарчакова з прапановай расійскаму імператару заключыць унію паміж Польшчай і Расіяй. Граф Т. Дзялынскі, падтрымліваючы ідэю, лічыў, што такім прыкладам можа быць унія Літвы з Польшчай².

Некаторая частка дваранства беларуска-літоўскіх зямель падтрымлівала думку аб аўтаноміі Літвы. А. Камзолова пісала, што ў сакавіку 1861 г. гродзенскі маршалак дваранства граф В. Старжынскі на сустрэчы з Аляксандрам II (канец 1861, або пачатак 1862 г.) спрабаваў весці размову аб «жаданнях краю, які на працягу пяці стагоддзяў быў звязаны з Польшчай і захаваў аб ёй самую ўдзячную памяць». Але імператар папрасіў яго не забываць, што Літва ўжо даўно ўключана ў склад Расіі. Пазней В. Старжынскі падзяляў пункт гледжання расійскага ўрада на «літоўскія правінцыі». Але ўсё ж, на яго думку, вырашэнне польскага пытання ў літоўскіх правінцыях было магчыма толькі пры ўдзеле двух бакоў – рускага ўрада і польскага дваранства. Ён жа хадайнічаў аб «адміністрацыйнай уніі» Паўночна-Заходняга краю з Царствам Польскім, дзе б адначасова прызнавалася ўлада цара і дапускалася існаванне «польскага элемента»³.

З пачаткам паўстання 1863–1864 гг. праблема набыла надзвычай востры характар. Літоўскія гісторыкі лічаць, што гістарыяграфія паўстання дазваляе вылучыць чатыры канцэпцыі дзяржаўнасці Літвы (ВКЛ): 1. Літва, як правінцыя Польшчы («белыя» на чале з Я. Гейштарам); 2. Літва як раўназначны партнёр у федэратыўнай дзяржаве (ксёндз А. Мацкевіч); 3. Літва як незалежная, асобная дзяржава (К. Каліноўскі, Я. Даўкша); 4. Уціск на этнічную і культурную вольнасць, звязаную з індыферэнтызмам сялянства да пытання дзяржаўнасці (М. Валанчавічус, В. Івінскі)⁴. І калі для расійскага боку спрэчнай заставалася тэрыторыя, якую розныя праекты планавалі вяртаць, або не вяртаць Польшчы, то для Польшчы, як адзначыў польскі гісторык П. Эберхардт, існавала толькі адна ідэя, адно справядлівае рашэнне – вяртанне да гістарычных меж Рэчы

¹ Воронков И. А. Позиция польских повстанческих властей по вопросу их отношений к царскому правительству, русскому, украинскому, белорусскому, литовскому народам в период восстания 1830–1831 гг. С. 235.

² Швед В. Польскае пытанне і Беларусь у 1772–1863 гадах. С. 282.

³ Комзолова А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. М., 2005. С. 122–125.

⁴ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku. Kraków, 2003. S. 165.

Паспалітай (якая атаясамлялася ў той час з Польшчай) – ідэя яе рэстытуцыі толькі ў межах да 1772 г.¹

На землях былога ВКЛ актуальнасць набыла ідэя вяртання да саюзнай дзяржавы, пабудаванай на аснове федэралізму. На месцы былой «Рэчы Паспалітай абодвух народаў» планавалася стварыць федэрацыю Польшчы, Літвы і Русі (або Украіны і Усходняй Беларусі). Пры рэдагаванні літоўскамоўнай газеты «*Žinia apie lenkų vainą su maskoliais*» («Ведамасці аб вайне палякаў з маскалямі») М. Акелайціс пісаў, што ў гэтай дзяржаве Літва магла б атрымаць тэрыторыі чатырох губерняў – Віленскай, Ковенскай, Мінскай і Гродзенскай². Відавочна, гэта азначала, што паўстанцы дадзенай тэрыторыі пры вырашэнні пытання дзяржаўнага статусу кіраваліся крытэрыем гістарычнай суверэннасці Вялікага Княства Літоўскага. А таксама сведчыла, што сярод яго кіраўніцтва дамінавалі ідэі і традыцыі гістарычнай дзяржаўнасці ВКЛ. Так, адзін з камандзіраў паўстанцаў Ковенскай губерні А. Мацкевіч лічыў, што, па-першае, патрэбна было вызваліцца ад панавання Расіі, потым – аднавіць дзяржаву ў межах 1772 г., затым – вырашыць пытанне дзяржаўнасці з саюзным партнёрам – Польскім каралеўствам³.

Разам з тым у сучаснай польскай гістарыяграфіі звяртаецца ўвага на тое, што падчас паўстання 1863–1864 гг. у даўні прынцып аднаўлення меж 1772 г. быў укладзены новы змест – стварыць дзяржаву па нацыянальным прынцыпе, магчыма ў выглядзе федэрацыі. Нарэшце і сам прынцып аднаўлення меж 1772 г., на думку польскіх гісторыкаў, не супярэчыў імкненням літвінаў і беларусаў, бо літоўскі і беларускі рух знаходзіліся ў той час на пачатковым этапе і не вылучылі яшчэ лозунгаў нацыянальнай незалежнасці⁴. Але менавіта ў 1772–1863 гг., як лічыць В. Швед, закладвалася база, на грунце якой у другой палове XIX – пачатку XX ст. будзе адраджацца беларускі нацыянальны рух. Яго дзеячы непазбежна выкарыстоўвалі ў барацьбе за стварэнне ўласнабеларускай дзяржаўнасці літаратурныя творы, традыцыі і вопыт назапашаны пачынальнікамі ў папярэдняй гісторыі⁵.

Усталяванне заходняй мяжы Расійскай імперыі. Шматлікія войны, якія вяла Расійская імперыя ў XVIII – пачатку XX ст., значна змянілі яе тэрыторыю і межы. Геапалітычнае становішча Расіі – паміж Еўропай і Азіяй – і адсутнасць на яе межах прыродных перашкод пастаянна правакавала памкненні скарыстаць такую сітуацыю. З аднаго боку, яна пастаянна адчувала пагрозу варожага ўмяшання, з другога – мела вялікія прасторы для экспансіі, што не падабалася яе суседзям. Гэтыя аб’ектыўныя абставіны (калі не звяртаць увагу, зразумела, што ствараліся яны з дапамогай суб’ектыўнага фактару) з’явіліся

¹ Eberhardt P. Polska i jej granice: z historii polskiej geografii politycznej. Lublin, 2004. S. 55.

² Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku. S. 164.

³ Тамсама. S. 165.

⁴ Fajnhaus D. 1863. Litwa i Białorus. Warszawa, 1999. S. 319.

⁵ Швед В. Праявы літвінскасці (беларускасці) у грамадска-палітычным жыцці зямель Беларусі ў 1772–1863 гг. // Шлях да ўзаемнасці. Беласток, 2002. Кн. IV. С. 313.

тым грунтам, на якім быў створаны канцэптуальны падыход ацэнкі знешняй і ўнутранай палітыкі Расійскай імперыі. Існаванне імперыі, адзначаюць аўтары манаграфіі «Модернизация: зарубежный опыт и Россия», у такіх умовах магло абапірацца толькі на жорсткую цэнтралізацыю і аўтарытарны кантроль за грамадствам з боку ўлад¹. У сваю чаргу, для таго, каб зберагчы прыгонніцкія парадкі і самадзяржаўны лад, неабходна было мець якіх-небудзь ворагаў, тым больш што тыя звычайна знаходзіліся самі. Карацей кажучы, Расійская імперыя павінна была пастаянна або абараняцца, або сама пашырацца за кошт суседзяў².

З падобных жа пазіцый даецца ацэнка знешняй і ўнутранай палітыцы ў работах Б. Міронава. Ён перакананы, што экспансію Расіі стымулявалі геапалітычныя меркаванні: неабходнасць забеспячэння трывалых меж, незамярзаючых партоў, неабходнасць перашкодзіць захопам памежных тэрыторый сапернікамі, або ўключэння іх у сферу свайго ўплыву. Нягледзячы на тое, што ў тыя часы кіруючая эліта разглядала Расію, як ўзаконенага спадкаемца Кіеўскай Русі і Залатой Арды і імкнулася «собрать русские земли» пад скіпетр рускага цара, рускія, як сцвярджае аўтар, ніколі не зганялі туземнае насельніцтва ў рэзервацыі, не забіралі зямель, не забаранялі міграцыю ні ў імперыі, ні за яе межамі³.

Погляды сучасных расійскіх даследчыкаў на легітымізацыю меж Расійскай імперыі базіруюцца на канцэпцыі «естественных границ», якая складвалася на працягу XIX – пачатку XX ст. Сутнасць яе выкладзена ў кнізе Ф. Кудрынскага і заключаецца ў наступным: дзякуючы раздзелам Рэчы Паспалітай і руска-турэцкім войнам, Кацярына II давяла тэрыторыю рускай дзяржавы да сваіх «естественных границ»: на поўдні – да мора, на захадзе – да «этнографической черты славянства»⁴.

Канцэпцыя «естественных границ» выкарыстоўваецца ў расійскай гістарыяграфіі не толькі для абгрунтавання легітымнасці палітыкі расійскай дзяржавы ў мінулым, але і для пабудовы ўзаемаадносін з суседнімі дзяржавамі на сучасным этапе і ў перспектыве. Так, А. Дугін перакананы, што ў адносінах Беларусі геапалітычная карціна даволі зразумелая: яе патрэбна разглядаць як частку Расіі і інтэграцыю з ёй праводзіць па асі Захад – Усход⁵. Аўтар, відаць, настальгуючы па канцэпцыі «естественных границ» Расійскай імперыі, піша, што «заходняя мяжа Расіі павінна пралягаць намнога больш на захад»⁶.

Відавочна, што станаўленне заходніх меж Расійскай імперыі ў апошняй чвэрці XVIII–XIX стст., што непасрэдна тычыцца гісторыі Беларусі і развіцця

¹ Модернизация: зарубежный опыт и Россия. М., 1994. С. 68.

² Тамсама. С. 69.

³ Миронов Б. Н. Социальная история России: В 2 т. СПб., 1999. Т. 1. С. 20, 26.

⁴ Кудринский Ф. А. Императрица Екатерина II и разделы Польши. Вильно, 1905. С. 89, 96–98.

⁵ Дугин А. Основы геополитики. М., 1997. С. 376.

⁶ Тамсама С. 377.

нацыятворчых працэсаў, цесна звязана з падзелаў Рэчы Паспалітай. Падзелы гэтай дзяржавы (назва якой на працягу XIX–XX стст. трансфарміравалася ў гістарыяграфіі і грамадскай думцы ў Польшчу) прывялі да таго, што тэрыторыі Беларусі, Літвы, частка Латвіі і правабярэжная Украіна ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Падпісанне Тэльзіцкага міру ў 1807 г., якім закончылася няўдалая для Расійскай імперыі вайна 1806–1807 гг. у складзе чацвёртай антыфранцузскай кааліцыі, прывяло да чарговай змены лініі заходняй мяжы. Расіі была перададзена ад Прусіі Беласточчына. У выніку чаго заходняя мяжа імперыі была адсунута яшчэ далей на захад на лінію р. Ласосна – в. Навасёлкі. У 1808 г. на гэтай тэрыторыі была створана Беластоцкая вобласць. У такім выглядзе заходняя мяжа праіснавала да пачатку 1820 г. Калі, згодна мытнаму статуту 1819 г., яна была заменена «середней линией» паміж Каралеўствам Польскім і Расійскай імперыяй, якая да 1851 г. мела характар мытнай мяжы.

Для апраўдання тэрытарыяльных набыткаў і змен меж Расійскай імперыі патрэбны былі навуковыя абгрунтаванні. Што і імкнулася зрабіць расійская гістарыяграфія: абгрунтаваць правільнасць далучэння гэтай тэрыторыі да Расіі як з гістарычнага, так і з прававога пункту гледжання. Так, Г. Вернадскі пісаў, што «набыцці Кацярыны II не выклікаюць сумненняў або пытанняў у адносінах свайго юрыдычнага тытула»¹. А. Сапуноў, у якасці прыкладу, прывёў ліст Кацярыны II, якая пісала вялікаму князю Паўлу, што далучаныя ёю землі «справедку Расіі належалі; грады рускімі князямі створаны, і народы агульнага з расіянамі паходжання і ім аднаверныя»².

Праблему трансфармацыі суадносін назвы дзяржавы (Рэч Паспалітая – Польшча) і ўзаемадчынненняў яе складаючых (Каралеўства Польскае/Карона – ВКЛ) даследаваў, знаходзячыся ў эміграцыі, І. Лапо. На думку даследчыка, «польская нацыянальная партыя» абвясціла ідэю аднаўлення Айчыны не ў якасці простага аднаўлення польскай дзяржавы (у сэнсе Польшча-Карона), а як польска-літоўскай Рэчы Паспалітай, уключаючы ВКЛ-Літву ў склад паняцця «Польшча». І гэта істотным чынам змяніла характар існаваўшага да падзелаў федэратыўнага саюза дзвюх дзяржаў: на яго месца была пастаўлена, ніколі не існаваўшая ў рэчаіснасці, адзіная Польшча «ад мора да мора». Ён нагадваў, што Кацярына II, пасланнік расійскага двара ў Варшаве князь М. Рэпнін і іншыя кіраўнікі польскай палітыкі добра ведалі, што «з Польшчай жа Літва, як асобная дзяржава ніколі не змешвалася», ні ў сваёй дзяржаўнай тэрыторыі, ні ў сваім самастойным значэнні ў іх федэратыўным саюзе³.

Гэта думка знайшла адлюстраванне і ў палеміцы паміж рускім славістам А. Гільфердзігам і чэшскім палітыкам Ф. Рыгерам. Пазіцыя А. Гільфердзінга

¹ Вернадский Г. В. Очерк истории права русского государства XVIII–XIX в. (период империи). Прага, 1924. С. 150.

² Сапунов А. Исторические отношения Руси Белой и Великой // Памятная книжка Витебской губернии на 1898 г. Витебск, 1897. С. 16.

³ Лаппо И. И. Западная Россия и ее соединения с Польшей в их историческом прошлом. Прага, 1924. С. 20, 21.

па гэтым пытанні была славянафільскай, згодна з якой лічылася, што гістарычнага права ў палякаў на заходнерускія землі няма. Падтрымаў яго і Ф. Рыгер, які адзначаў, што палякі не мелі правоў на ўсе вобласці ад Балтыйскага да Чорнага мора, якія дасталіся Польшчы разам з Вялікія Княствам Літоўскім¹.

У дачыненні да заходняй мяжы Расійскай імперыі ў пачатку XX ст. важнае месца займала пытанне аб зменах адміністрацыйных меж: вылучэнне Холмскай губерні з Царства Польскага, абмеркаванне пытанняў аб далучэнні да расійскіх губерняў Выбаргскай губерні і Усходняй Галіцыі ў 1914–1916 гг. Што сучасная расійская даследчыца А. Бахтурына ахарактарызавала як тэндэнцыю да «вычленення» адзінай імперскай тэрыторыі. Аўтар піша, што ў спробах фарміравання новай дзяржаўнай мяжы істотную ролю адыгрывалі стратэгічныя і знешнепалітычныя меркаванні. Акрамя таго, не апошняю ролю займаў і этнаканфесійны фактар, бо ва ўсіх выпадках размова ішла аб ўключэнні ў агульнаімперскую сістэму кіравання тэрыторый з праваслаўным насельніцтвам².

У беларускай гістарыяграфіі працэс падрыхтоўкі падзелаў Рэчы Паспалітай, вызначэнне расійскай «доли» і працэдуру афармлення новых меж даследаваў М. Заікін. Ён адзначаў, што пры вызначэнні памераў тэрыторыі падчас падзелаў Рэчы Паспалітай Расія, Аўстрыя і Прусія кіраваліся крытэрыем «равных долей» і «равных сил». На яго думку, гэты падыход у XIX ст. быў пакладзены ў аснову тэорыі «естественных границ». У той жа час Расія імкнулася да прынцыпу «округления границ»: неабходнасць набыцця тэрыторыі, якая забяспечвала ёй стратэгічную ініцыятыву пры ваенных дзеяннях. Удакладненне, а затым і значная змена лініі заходняй мяжы ў першай чвэрці XIX ст., на яго думку, вынік пастаянна пераменлівых палітычных абставін у Еўропе³.

А. Паўлоўскі пісаў, што за аснову ўсталявання заходняй мяжы Расійскай імперыі была прынятая менавіта лінія адміністрацыйнага дзялення паміж Каронай Польскай і Вялікім Княствам Літоўскім⁴.

У сваю чаргу, Я. Анішчанка, які даволі падрабязна разгледзеў устанаўленне расійскай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай структуры на тэрыторыі, далучанай да Расійскай імперыі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай, лічыў, што дэмаркацыя новай мяжы імперыі прадэманстравала поўнае ігнараванне папярэдняга адміністрацыйнага падзелу ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай⁵.

¹ Лаптева Л. П. Русский славист А. Ф. Гильфердинг (1831–1873) и его взгляд на польский вопрос // Российско-польские научные связи в XIX–XX вв. М., 2003. С. 98–99.

² Бахтурина А. Ю. Государственное управление западными окраинами Российской империи (1905 – февраль 1917 г.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 2006. С. 40.

³ Заикин Н. В. Формирование, охрана и прикрытие западной границы Российской империи (на примере белорусского участка). 1772–1822: Дис. ... канд. ист. наук. Минск, 2005. С. 60, 100.

⁴ Демаркация западной границы Российской империи. 1796. Документы и материалы. Минск, 2005. С. 9.

⁵ Анішчанка Я. К. Беларусь у часы Кацярыны II (1772–1796 гг.). Мінск, 1998. С. 55.

Рэгіёны. З праблемай заходніх меж Расійскай імперыі звязана рэгіянальная гісторыя Беларусі. Да яе можна аднесці: вызначэнне меж геаграфічнага паняцця «Беларусь» і «Літва», «Заходні край», «Паўночна-Заходні край»; тэрыторыі губерняў і генерал-губернатарстваў; месца Беларусі (Беларусі-Літвы) паміж Расіяй і Польшчай, або «Захадам – Усходам».

У ходзе гістарычнага развіцця Расійскай імперыі на яе вялізнай геаграфічнай прасторы склаліся тэрытарыяльныя супольнасці (рэгіёны), якія вылучаліся сваёй індывідуальнасцю, мелі істотныя адрозненні ў сацыяльна-эканамічным, соцыякультурным і этнаканфесійным абліччы, што замацоўвалася пэўнай рэгіянальнай ідэнтыфікацыяй. Тэарэтычнае абгрунтаванне гэтага працэсу дадзена даследчыкам А. Рамнёвым, які адзначыў, што для інтэграцыі перыферыйных рэгіёнаў у склад імперыі асабліва важным быў працэс «ацэнтрывання тэрыторыі», стварэння лакальных эпіцэнтраў імперскага ўплыву. Іх з’яўленне, на думку аўтара, адлюстроўвала змены сутнасці рэгіянальных працэсаў, а таксама змены ў адміністрацыйных, ваенна-каланізацыйных, гаспадарчых, а на ўскраінах і геапалітычных прыярытэтаў¹. Асобны адміністрацыйны (і нават палітычны) статус мог, на думку даследчыка, умацняць або аслабляць рэгіянальныя пазіцыі. Імкненне да рэгіяналізму (звыш звычайнага дзялення на губерні) тлумачыцца ім неадпаведнасцю традыцыйнага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення патрабаванням палітыкі і кіравання, якія іншым часам патрабавалі больш шырокіх адміністрацыйных аб’яднанняў².

Сучасная расійская гістарыяграфія вылучае тры асноўныя групы працэсаў, якія адлюстроўвалі цэласнасць імперыі: геапалітычныя (прастора імперыі і яе дзяржаўная тэрыторыя), эканамічныя (аграрны лад, фінансава-прамысловая інфраструктура, рынак) і соцыякультурныя (культурна-гістарычныя тыпы, самаідэнтыфікацыя, інтэграцыя ў агульнаімперскую структуру). Прастора імперыі, якая пашыралася, прыводзіла да змяненняў, зрухаў ва ўладнай вертыкалі. Асабліва наглядна ў гэтых адносінах супастаўленне рэгіёнаў з прысутнасцю і адсутнасцю глыбокай дзяржаўнай памяці, г. зн. сваёй традыцыйнай дзяржаўнасці³.

Адной з першых прац расійскіх даследчыкаў, дзе рабілася спроба геаграфічна вызначыць тэрыторыю Беларусі, была кніга, выдадзеная Пецярбургскай акадэміяй навук у 1780 г. «Топографические примечания на знатнейшие места путешествия Ея императорского Величества в Белорусския наместничества. 1780 г.» У ёй адзначалася, што назву Беларусь, або Белая Русь, згодна выданню,

¹ Ремнев А. Региональные параметры имперской «географии власти» (Сибирь и Дальний Восток) [Электронный ресурс]. Режим доступа: AB IMPERIO. 2000. № 3–4. <http://abimperio.net>.

² Ремнев А. В. Имперское пространство России в региональном измерении: дальневосточный вариант // Пространство власти; исторический опыт России и вызовы современности. М., 2001. С. 319.

³ Ремнев А. В., Савельев П. И. Актуальные проблемы изучения региональных процессов в имперской России (вместо введения). С. 6.

розныя пісьменнікі па-рознаму вызначаюць: па колеры снегу; па назве ўсход-неславянскімі народамі расійскіх гасудароў – белым царом; па вызваленні насельніцтва ад падаткаў (так званыя белыя землі). У якасці адной з версій пазначалася і тое, што гэта назва была дадзена «адвольна <...> для адрознення ад іншых краін Расіі, як-то: Вялікай, Малой і Чэрвонной Расіі»¹. Тэрыторыю «Белай Расіі» аўтары пазначалі ад вярхоўя Дняпра і па заходняй частцы Дзвіны, дзе знаходзіліся княствы: Смаленскае, Мсціслаўскае, Віцебскае і Полацкае².

Рэгіёнамі можна назваць і такія вызначэнні, як «Заходняя Расія» і «заходнія губерні Расійскай імперыі». І. Лапо адзначыў, што Заходняя Расія – гэта «заходнія губерні Расійскай імперыі без Царства Польскага і Прыбалтыйскага краю, г. зн. губерні Віленская, Віцебская, Гродзенская, Ковенская, Мінская, Магілёўская, а часамі і Смаленская»³. Мінская, Віленская і Гродзенская губерні лічыліся Літвой, тэрыторыі Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай – Беларуссю. Зыходзячы з нацыянальнага складу насельніцтва, М. Каяловіч пісаў, што агульнапрынятае дзяленне Заходняй Расіі не зусім дакладнае, асабліва ў адносінах да тых, якія называюць літоўскімі – Гродзенскай і Віленскай. У Гродзенскай губерні ёсць толькі некалькі вёсак з літоўскім насельніцтвам, у Віленскай – усходнія паветы Ашмянскі, Вілейскі і Дзісенскі – таксама не літоўскія, а населены беларусамі⁴.

У працы «Западные окраины Российской империи» адзначалася, што спалучэнне гэтых губерняў не заўсёды адпавядала пазнейшаму дзяленню на Паўднёва-Заходні і Паўночна-Заходні край. Так, у 1800–1816 гг. Кіеўская губерня была разам з Мінскай (значная частка тэрыторыі другога падзелу), і толькі ў 1831 г. Мінская губерня ўвайшла ў склад генерал-губернатарства, якое ўключала ў сябе таксама Віцебскую і Магілёўскую губерні (тэрыторыя першага падзелу)⁵.

Увядзенне адміністрацыйнага дзялення, якое адрознівалася ад іншай тэрыторыі Расіі, як правіла, тлумачыцца неабходнасцю забеспячэння максімальна цесных сувязей гэтых тэрыторый з астатнімі часткамі Расійскай імперыі і стабілізацыі там палітычнай абстаноўкі. На неабходнасць прыняцця такіх мер была звернута ўвага яшчэ напярэдадні першага падзелу Рэчы Паспалітай. Сярод планаў урада Кацярыны II у красавіку 1772 г. П. Жуковіч адзначыў: статыстычнае апісанне гэтых тэрыторый; стварэнне дзвюх губерняў (губернатарамі сакрэтным загадам былі прызначаны М. Кахоўскі і М. Крэчэтнікаў); заснаванне

¹ Топографические примечания на знатнейшие места путешествия Ея императорского Величества в Белорусския наместничества. 1780 г. СПб., 1780 // Сапунов А. Пребывание императрицы Екатерины II в Полоцке. Б. м., б. г. С. 15.

² Тамсама. С. 15–17.

³ Лапо И. И. Западная Россия и ее соединение с Польшей в их историческом прошлом. С. 13.

⁴ Коялович М. Историческое исследование о Западной России. СПб., 1865. С. VIII.

⁵ Западные окраины Российской империи. М., 2006. С. 118.

пасады асобнага Беларускага генерал-губернатора, які аб'ядноўваў, кантраляваў і накіроўваў дзеянні абодвух губернатараў (ім стаў граф З. Чарнышоў)¹.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльныя змены пры Паўле I знайшлі адлюстраванне ў працы М. Клячкова, які пісаў, што пасля правядзення рэформы ў канцы 1796 г. увесць 1797 г. прайшоў у тым, што губернатары з'язджаліся на межы сваіх губерняў і праводзілі размеркаванне гарадоў, вёсак і іншых населеных пунктаў паміж губернямі. У выніку Беларуская губерня атрымала 675 553 душ, Літоўская – 796 633, Мінская – 406 356, Курлянская – 210 313².

На сучасным этапе маецца некалькі гістарыяграфічных падыходаў ацэнкі адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення і яго асаблівасцей на ўскаінных землях. На думку А. Рамнёва, калі міністэрская ўлада ў ідэале павінна была адлюстроўваць інтарэсы краіны ў цэлым, то генерал-губернатарская – рэгіёна. У той жа час было вырашана, што пасада генерал-губернатора неабходна толькі для некаторых мясцовасцей Расійскай імперыі. Перш за ўсё сталічных, аддаленых і памежных. Але на практыцы ўсё было значна складаней. Яшчэ з часоў Аляксандра I існавала думка, што стварэнне намесніцтваў або генерал-губернатарстваў дае ім значэнне асобных частак дзяржавы, што было ў палітычных адносінах шкодна, а ў адміністрацыйных – бескарысна. Хваляваў вышэйшых чыноўнікаў імперыі і надзвычайны характар улады генерал-губернатораў³.

С. Мілер адзначаў, што калі ў Габзбургскай імперыі межы феадальных каронных зямель сталі асновай «тэрытарыялізацыі этнічнасці» ўжо ў XIX ст., то ў Расійскай імперыі адпаведныя працэсы былі вельмі абмежаваныя. На думку аўтара, рускі нацыяналістычны праект у Заходнім краі ўключаў большую частку яго тэрыторыі, у Паволжы – увесць рэгіён, а ў Астзейскім краі не ўключаў практычна нічога⁴.

Праблема змены адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу (дакладней, адмены яго асаблівасцей) на ўскаінах імперыі паўстала на пачатку XX ст. І на гэты раз прычынай ставілася неабходнасць палітычнай стабільнасці і замацаванне сувязей з іншымі часткамі імперыі. Дадзеная задача, на думку А. Бахтурынай, вырашалася адміністрацыйна-прававымі мерапрыемствамі ўрада. Сярод іх скасаванне асаблівасцей ў кіраванні тэрыторыямі, умацаванне адміністрацыйных меж губерняў, кадравая палітыка, умацаванне пазіцый дзяр-

¹ Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. 1914. Ч. XLIX, февр. С. 270–271.

² Ключков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I // Записки историко-филологического факультета императорского Петроградского университета. Петроград, 1916. Ч. СXXXII. С. 414, 416.

³ Ремнев А. В. Генерал-губернаторская власть в XIX столетии. К проблеме организации регионального управления Российской империи // Имперский строй России в региональном измерении (XIX – начало XX века). М., 1997. С. 55, 58, 65.

⁴ Миллер С. А. Империя и нация в воображении русского национализма. Заметки на полях одной статьи А. Н. Пыпина // Российская империя в сравнительной перспективе. М., 2004. С. 269, 278.

жаўнай мовы ў адукацыі і справаводстве і інш.¹ Праўда, былі і іншыя прапановы. Аўтары кнігі «Западные окраины Российской империи» нагадвалі, што выступаючы на пасяджэннях II Дзяржаўнай Думы, П. Сталыпін абяцаў увядзенне самакіравання для Заходняга краю і Польшчы з некаторымі «мясцовымі асаблівасцямі». Урад прапаноўваў змяніць тут адміністрацыйныя межы з вылучэннем у асобную адзінку «мясцовасцей, у якіх засяроджваецца здаўна чыста рускае насельніцтва, якое мела свае адмысловыя інтарэсы». Гэту праграму рэгіянальных рэформ, якія тычыліся ў асноўным заходніх губерняў, П. Сталыпін спрабаваў рэалізаваць праз II і III Дзяржаўную Думу².

Беларуская сучасная гістарыяграфія мае свой адмысловы пункт погляду на дадзеную праблему. На думку Я. Анішчанкі, далучаныя да Расійскай імперыі землі нават названы былі Беларускімі губернямі, каб прынцыпова адрозніць іх далейшы лёс і засведчыць прамую прыналежнасць новай дзяржаве³. У выніку мяркуемая «спаконвечная прыналежнасць далучанага абшару Расіі ўвасобілася ў найменні яго Белай Расіяй, Беларуссю, што не мела абавязкова афіцыйнага значэння»⁴.

Адносна значэнняў паняцця «Русь» і «Літва» выказаўся А. Пыпін. На яго думку, «Русь» – гэта паўднёвая Русь – Маларосія, а Літва – старое княства літоўскае⁵. А. Раманоўскі адзначыў, што тэрмін «Літва» можа выкарыстоўвацца ў значэнні Літва гістарычная, або Вялікае Княства Літоўскае (перад падзеламі). Гэты тэрмін уключае ў сябе «землі літоўска-беларуска-інфлянцкія», якія тычацца чатырох дзяржаў: Літвы, Беларусі, Латвіі і нават Эстоніі. Акрамя таго, гэта тэрыторыя ахоплівае частку Польшчы і частку Расіі⁶.

Мэтай для многіх сучасных гістарычных прац з’яўляецца пошук месца для Беларусі на стыку заходнеўрапейскага і расійскага (або азіяцкага) свету. Іншыя ставяцца да гэтых пошукаў адмоўна. Так, А. Кіштымаў лічыць, што прапагандуючы тэзіс «Беларусь паміж Усходам і Захадам», беларускія гісторыкі ў сваёй практычнай дзейнасці часцей за ўсё харчуюцца «об’едкамі» з расійскага і польскага гістарыяграфічных сталоў. Праблема ўваходжання тэрыторыі Беларусі ў склад Расійскай імперыі, на яго думку, малапрадуктыўная для разгляду гэтага перыяду па лініі Запад – Усход. На самай справе ў канцы XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі сустрэліся два Захад: Запад заходні (варшаўскі і кракаўскі) і Запад усходні (пецярбургскі і маскоўскі). Менавіта з гэтага часу беларуская мадэрнізацыя пачала праходзіць пад уплывам гэтых вектараў і Беларусь, у сваю чаргу, пачала уплываць на іх утрыманне⁷.

¹ Бахтурина А. Ю. Государственное управление западными окраинами Российской империи (1905 – февраль 1917 г.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 2006. С. 39.

² Западные окраины Российской империи. М., 2006. С. 363.

³ Анішчанка Я. Народжаны рабалепнічаць. Мінск, 2007. С. 284.

⁴ Анішчанка Я. К. Беларусь у часы Кацярыны II (1772–1796 гг.). Мінск, 1998. С. 183.

⁵ Пыпин А. История русской этнографии. Минск, 2005. С. 45.

⁶ Romanowski A. Pozytywizm na Litwie. Kraków, 2003. S. 17.

⁷ Киштымов А. Регионы и регионализм: пространство и время в истории Беларуси // Гістарычны альманах. Гародня, 2003. Т. 9. С. 21, 22.

Украінская даследчыца Н. Якавенка нагадала пра падобныя канцэпцыі адносна тэрыторыі Украіны, якія склаліся ў пачатку 1920-х гадоў: 1) Украіна як «ускраіна» адначасова і для Еўропы і для Азіі – прастора, дзе яны нібыта накладваюцца адна на адну; 2) Украіна як цывілізацыйнае скрыжаванне паміж «Захадам» і «Усходам»; г. зн. паміж Еўропай, як шырока зразумелай культурнай агульнасцю і такой жа метафізічнай Азіяй. Гэтыя канцэпцыі, на погляд аўтара, супрацьстаялі, з аднаго боку, рамантычнаму погляду нацыянальнай гістарыяграфіі на тэрыторыю ўкраінскага этнасу як на замкнутую цэласную прастору, а з другога – пазіцыям прыхільнікаў расійскага еўразійства, згодна з якімі гістарычную Русь (г. зн. Украіну, Беларусь і Расію) патрэбна лічыць не ўсходняй ускраінай Еўропы, а заходняй ускраінай Азіі¹.

Такім чынам, праблема вызначэння этнічнай тэрыторыі, меж, памежжа і рэгіёнаў, у нашым выпадку – заходніх меж Расійскай імперыі і рэгіёнаў Беларусі, распрацавана даволі слаба. Асобна дадзеная праблема яшчэ не стала прадметам для даследавання з боку айчынных гістарыяграфіі. Выкарыстанне тэарэтычных падыходаў і ацэнак замежнай гістарыяграфіі (расійскай, польскай, англамоўнай) не заўсёды правамоцна, бо не ва ўсіх выпадках улічваюцца асаблівасці беларуска-літоўскіх зямель. Разам з тым гэты напрамак даследаванняў не толькі даволі перспектыўны для сучаснай гістарыяграфіі, але і даволі складаны, бо вырашаць яго можна толькі на падставе міждысцыплінарнага падыходу, выкарыстання напрацовак як традыцыйных навуковых дысцыплін (гісторыі, этнаграфіі, гістарычнай геаграфіі), так і новых напрамкаў – геапалітыкі, лімалогіі, рэгіёназнаўства.

2.2. Палітыка русіфікацыі на беларускіх землях ва ўмовах інерцыйных працэсаў паланізацыі

Да ліку адной з найбольш складаных і спрэчных праблем сучаснай гістарыяграфіі гісторыі Расійскай імперыі XIX – пачатку XX ст. адносіцца праблема палітыкі русіфікацыі, што праводзілася ўладамі гэтай дзяржавы на землях былога ВКЛ. Праблема гэта не новая, яна абмяркоўвалася, мела сваіх абаронцаў і праціўнікаў яшчэ ў гістарыяграфіі XIX – пачатку XX ст. Шэраг даследчыкаў, як раней, так і сёння, разглядаюць гэту палітыку ў непарыўнай сувязі з другім аспектам – працягам і нават інтэнсіфікацыяй працэсаў паланізацыі, што было ўласціва, на іх думку, першай трэці XIX ст. Улічваючы, што тэрміны «русіфікацыя» і «паланізацыя» штучныя, думаецца, ёсць неабходнасць перш за ўсё спыніцца на іх гістарыяграфічным вызначэнні.

Тэрміналогія: разыходжанні і адзінства поглядаў. Адным з першых абгрунтаванняў тэрміна «русіфікацыя» ў якасці дзяржаўнай палітыкі прапанаваў украінскі гісторык М. Драгаманаў. Імкнучыся даць аб'ектыўную ацэнку дадзенаму працэсу, у працы «Размышления чудака об украинском национальном

¹ Яковенко Н. Украина между Востоком и Западом: проекция одной идеи [Электронный ресурс]. Режим доступа: Ab Imperio. № 2. 2003 // www.abimperio.net.

вопросе» (1891 г.) аўтар параўнаў русіфікатарскую палітыку Расійскай імперыі з унутранай палітыкай іншых буйных дзяржаў і прыйшоў да высновы, што «русіфікацыя не з’яўляецца сістэмай, якая абумоўлена нацыянальным духам вялікарусаў або менавіта расійскай дзяржаўнай глебай. Яна, у крайнім выпадку ў значнай сваёй частцы, ёсць вынік адпаведнай фазы агульнаеўрапейскай дзяржаўнай палітыкі»¹. Разам з тым у гэтым агульнаеўрапейскім працэсе даследчык вылучыў асаблівасці, што былі ўласцівы расійскай імперскай палітыцы: пэўную жорсткасць (брутальнасць, па вызначэнні аўтара), якая праявілася, напрыклад, у вяртанні ўніятаў у праваслаўе або забароне ўкраінскай літаратуры. Праўда, гэта брутальнасць, адзначаў М. Драгаманаў, з’яўлялася расійскай асаблівасцю толькі ў дачыненні да XIX ст., бо раней, у XVII–XVIII стст., адносінны Людовіка XIV да гугенотаў або англічан да шатландцаў-горцаў былі яшчэ больш брутальнымі.

На пачатку XX ст. тэрмін *русіфікацыя* для абагульнення вопыту палітыкі Расійскай імперыі на ўкраінах дзяржавы ўжываўся ўжо не толькі ў навуковым дыскурсе, але пачынае ўводзіцца і ў адукацыйны працэс. Так, А. Бахтурына піша, што ў 1912–1914 гг. гісторык А. Карнілаў упершыню ўключыў у «Курс русской истории XIX века» самастойны раздзел па гісторыі нацыянальнай палітыкі самаўладдзя ва Украіне, Польшчы, Каўказе і Сярэдняй Азіі другой паловы XIX ст. Менавіта з гэтага моманту, лічыць аўтар, можна гаварыць аб з’яўленні першых канцэпцый нацыянальнай палітыкі Расіі. Яна была ацэнена А. Карнілавым, як русіфікацыя, што ажыццяўлялася ў грубых формах². Пазней дадзена канцэпцыя (у гістарыяграфічнай ацэнцы «обличительная») была пакладзена ў аснову работ савецкага часу.

Значна большае распаўсюджванне ў гістарыяграфіі XIX – пачатку XX ст. атрымаў тэрмін «обрусение». Аналізуючы ўжыванне гэтага тэрміна, А. Мілер звяртае ўвагу на тое, што ў дарэформеннай рускай мове былі два розныя напісанні гэтага слова. І адсюль – розны сэнс. Утвораны ад дзеяслова «обрусеть» і напісаны праз «ять», ён значыў працэс непрымусовага прыняцця асобамі або групамі тых або іншых рыс «русскости». Тэрмін жа «обрусение», які быў утвораны ад слова «обрусить» і напісаны праз «е», вызначаўся як уздзеянне на асобу або групу людзей, г. зн. у тым сэнсе, які ўкладаецца ў яго ў сённяшняй гістарыяграфіі і азначае русіфікацыю³.

Праўда, трэба мець на ўвазе, што ўжыванне тэрмінаў «русификация» і «обрусение» як у афіцыйным друку, так і наогул у расійскай дасавецкай гістарыяграфіі было далёка не такім адназначным і дакладным. Ды і наогул трэба пагадзіцца з літоўскім гісторыкам Д. Сталюнасам, што многія тэрміны, якія

¹ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000. С. 29.

² Бахтурина А. Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). М., 2004. С. 6.

³ Миллер А. И. Язык, идентичность и лояльность в политике властей Российской империи // Россия и Балтия. М., 2004. Т. 3. С. 146.

апісвалі нацыянальную палітыку ў дыскурсах таго часу, успрымаліся неадназначна. Напрыклад, *обрусение* магло значыць як поўную культурную асіміляцыю, так і выключна лінгвістычную русіфікацыю або інкарпараванне ў расійскае палітычнае грамадства, а не культурную нацыю (у сучасных тэрмінах – гэта «інтэграцыя»)¹. Ён адзначаў, што сярод мноства значэнняў тэрміна *русіфікацыя* можна было б вылучыць такія, як асіміляцыя, акультурызацыя і інтэграцыя².

Даследчык Т. Вікс адзначаў, што ў перыяд 1863–1905 гг. афіцыйнымі асобамі дзяржавы тэрмін *обрусение* ў сэнсе русіфікацыя ўжываўся даволі рэдка і неадназначна. Яго маглі выкарыстоўваць па загадзе, або для адлюстравання дзяржаўнага патрыятызму і лаяльных адносін да дынастыі³.

Не было адзінства ў выкарыстанні гэтых двух тэрмінаў і ў гістарычных творах. Адны гісторыкі ўжывалі іх адначасова, у якасці сінонімаў, для пазначэння адной і той жа з’явы. Іншыя, імкнучыся прыдаць дыскусіі большую дакладнасць, надавалі гэтым тэрмінам розны сэнс. Звяртаючы ўвагу на дадзеную акалічнасць, даследчык Р. Пірсан пазначае рознасць падыходаў у выкарыстанні тэрмінаў *русіфікацыя* і *обрусение* наступным чынам. Выкарыстанне тэрміна *русіфікацыя*, сцвярджае ён, абавязкова мела на ўвазе «адмаўленне ад этнічнай ідэнтычнасці ў ходзе прымусовай асіміляцыі». У той час як тэрмін *обрусение* (у дадзеным аспекце ўвага на лінгвістычныя дакладнасці не звяртаецца) азначаў «растучую гегемонію рускай мовы, культуры і інстытутаў»⁴. Зыходзячы з дадзенай канцэпцыі, Р. Пірсан лічыць мэтазгодным працэс, які раней было прынята лічыць русіфікацыяй, называць *обрусением*. Тым больш, сцвярджае ён, што ў апошні час у гістарыяграфіі ўсё часцей гучаць думкі, што Расійская імперыя не валодала ні таталітарнымі амбіцыямі, ні рэсурсамі для ажыццяўлення этнічнай асіміляцыі меншасцей, якія яе насялялі. Праўда, і ў гэтым правіле знайшлося выключэнне: у дадзеным кантэксте яго склалі ўкраінцы і беларусы⁵.

У расійскай гістарыяграфіі тэрмін *русіфікацыя* зноў атрымаў шырокае распаўсюджанне ў пачатку 1990-х гадоў, як пад уплывам замежных даследаванняў, так і ў сувязі з імкненнем да абвяржэння гістарыяграфічных ацэнак папярэдняга перыяду. Зыходзячы з гэтага, крайне важным стала даць вызначэнне паняцця *русіфікацыя*, каб на яго аснове аналізаваць асобныя мерапрыемствы расійскай нацыянальнай палітыкі. У выніку большасць гісторыкаў адмовілася ад згаданай вышэй «обличительной» канцэпцыі, якая, на думку

¹ Сталюнас Д. Идентификация, язык и алфавит литовцев в российской национальной политике 1860-х годов // *Ab Imperio*. 2005. № 2. С. 226–227.

² Staliūnas D. Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam; New York, 2007. S. 300.

³ Weeks T. R. Russification: Word and Practice. 1863–1914 // *Proceedings of the American philological society*. 2004. Vol. 148, № 4, Dec. S. 488–489.

⁴ Пирсон Р. Привилегии, права и русификация // *Ab Imperio*. 2003. № 3. С. 40.

⁵ Тамсама. С. 41.

А. Міллера, падаецца сёння проста абсурднай. Атрымала адмаўленне і сама трактоўка тэрміна *русіфікацыя*, які разумеўся выключна як дзяржаўная палітыка, накіраваная на «татальную дэнацыяналізацыю і асіміляцыю ўсіх этнічных груп, што насялялі імперыю»¹. Але і сёння, як сцвярджае даследчык, у адносінах да гісторыі Расійскай імперыі гэта паняцце застаецца нераспрацаваным і выкарыстоўваецца даволі непаслядоўна, а часам і наогул некарэктна.

Няма адзінства поглядаў пры вызначэнні дадзенага тэрміна і сярод беларускіх даследчыкаў. У «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» *русіфікацыя* падаецца як «гістарычны тэрмін, які вызначае сутнасць палітыкі дзяржаўных органаў, праваслаўнай царквы, партый і арганізацый у нацыянальных рэгіёнах Расіі па меры пашырэння яе межаў»². На наш погляд, такая трактоўка не зусім дакладная. Бо, па-першае, у ёй не ўлічваюцца розныя падыходы партый і арганізацый (як і наогул іх рознасць) да нацыянальнай палітыкі дзяржавы. Па-другое, не зразумела, хто ж з'яўляўся творцам дзяржаўнай палітыкі – уладныя структуры, праваслаўныя іерархі, альбо партыі і арганізацыі.

У якасці найбольш характэрнай асаблівасці нацыятворчых працэсаў, што назіраліся на тэрыторыі Беларусі, Літвы, часткі Украіны і Латвіі, далучаных у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай да Расійскай імперыі, трэба вылучыць тое, што яны адбываліся поруч, або ў барацьбе не толькі з працэсамі русіфікацыі, але і паланізацыі. Прычым многія даследчыкі адзначалі наяўнасць працэсу паланізацыі не проста ў якасці спадчыны, што засталася ад часоў Рэчы Паспалітай, а і сцвярджалі аб інтэнсіфікацыі дадзенага працэсу ў межах імперыі. Але на гэтым моманце мы засяродзім сваю ўвагу далей.

Што да самога тэрміна, то *паланізацыю* (*апалячванне, паланізм*) вызначалі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. як «асветны пачатак, як прадстаўніцтва і ўзброеная прапаганда лацінства ў асяроддзі славянскага свету»³. Сучасны беларускі гісторык Л. Лыч вызначае яе, як «сістэму мерапрыемстваў дзяржаўных органаў, культурных устаноў і каталіцкага духавенства па асіміляцыі беларускага насельніцтва»⁴. А. Смалянчук лічыць, што тэрмінам *паланізацыя* адначасова характарызуюць працэсы прымусовай асіміляцыі і самаапалячвання або спантаннай асіміляцыі. Даволі часта, на думку аўтара, ставіцца знак роўнасці паміж паланізацыяй і русіфікацыяй, як пры ацэнцы гэтых з'яў на працягу ўсёй гісторыі Беларусі, так і для перыяду XIX – пачатку XX ст.⁵

Ёсць і яшчэ адзін аспект у гістарыяграфічным вызначэнні тэрміналогіі, што мае дачыненне менавіта да тэрыторыі Беларусі. Гэта тэрміны, якія выкарыстоўваліся (і выкарыстоўваюцца) для азначэння палітыкі, што праводзілася ў кі-

¹ Міллер А. Русификации: классифицировать и понять // *Ab Imperio*. 2002. № 2. С. 133.

² Сяргеева В., Ходзін С. Русіфікацыя // ЭГБ: У 6 т. Мінск, 2001. Т. 6, кн. 1. С. 136.

³ Лаппо И. И. Западная Россия и ее соединение с Польшей в их историческом прошлом. Прага, 1924. С. 80.

⁴ Лыч Л. Паланізацыя // *Энцыкл. гісторыі Беларусі*. Мінск, 1999. Т. 5. С. 380.

⁵ Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларуска-літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. СПб., 2004. С. 29.

рунку да каталіцкага касцёла¹. У дасавецкі час найбольшае распаўсюджванне атрымалі два тэрміны: *русіфікацыя* і *распалячванне* касцёла. Розніцца і значэнне, што ўкладвалася аўтарамі ў дадзеныя тэрміны. Прадстаўляе цікавасць у сувязі з гэтым трактоўка тэрміна *русіфікацыя* («zruszczenie») аўтарамі кнігі «О języku rosyjskim w nabożeństwie katolickim». Найперш, як лічаць аўтары, – гэта ўвядзенне рускай мовы. Згодна з памкненнямі расійскага ўрада, руская мова павінна была стаць пануючай у заходніх губернях (як у Маскве, Пецярбургу і г. д.) у войску, школах, прыватным жыцці і нават у касцёле. Моўная русіфікацыя, адзначаецца далей, павінна была прывесці за сабой «раскаталічванне» краю, дзе, як лічыць расійская грамадская думка, рэлігіяй прыроднай з’яўляецца праваслаўе².

Тэрміналагічны спектр сучаснай беларускай гістарыяграфіі па дадзеным пытанні значна шырэй. Нават калі размова ідзе аб працах (або нават адной працы) канкрэтнага гісторыка. Так, у артыкуле А. Смаленчука «Праблема беларускай мовы ў каталіцкім набажэнстве ў Менскай і Віленскай дзяцэзіях у другой палове XIX – пачатку XX ст.» для пазначэння вышэйазначанай праблемы – моўнай палітыкі ў дачыненні да рымска-каталіцкага касцёла – ужываюцца тэрміны: *моўная дэпаланізацыя*, *русіфікацыя касцёла*, *дэпаланізацыя касцёла*, *русіфікацыя каталіцкага набажэнства* і інш.³

Сучасная айчынная гістарыяграфія, на нашу думку, даволі пераканаўча падае гэтую праблему, як складовую частку дзяржаўнай палітыкі па вырашэнні «польскага пытання»⁴. Зыходзячы з вышэйсказанага, у дачыненні да азначанага аспекту тэрмін «распалячванне» (дэпаланізацыя) падаецца больш карэктным для навуковага ўжывання. Бо, па-першае, ён выкрывае стратэгічны кірунак палітыкі Расійскай дзяржавы, адлюстроўвае сутнасць праблемы. Па-другое, гэты тэрмін больш шматгранны і не абмяжоўваецца толькі моўным і рэлігійным аспектамі (хоць, мабыць, і стрыжнёвымі на тым этапе) праблемы. Па-трэцяе, дэпаланізацыя рымска-каталіцкага касцёла, на нашу думку, з’яўляецца адной з шматлікіх складаючых (і адначасова адной з адметнас-

¹ Гістарыяграфічны аналіз вызначэння самога працэсу гл.: Яноўская В. Моўнае пытанне ў рымска-каталіцкім касцёле Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX ст.) // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы. Мінск, 2006. С. 354–370.

² О języku rosyjskim w nabożeństwie katolickim. Kraków, 1889. S. 39.

³ Смалянчук Алесь. Праблема беларускай мовы ў каталіцкім набажэнстве ў Менскай і Віленскай дзяцэзіях у другой палове XIX – пачатку XX ст. // Studia Białorusinistyczne. Беларусазнаўчыя даследаванні. 2007. № 1. С. 127–141.

⁴ Навіцкі У., Грыгор’ева В., Завальнюк У., Філатава А. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII–XX ст.). Мінск, 1998; Смалянчук А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 гг. Гродна, 2001; Токць С. М. Беларуская вёска на мяжы эпох змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства (на матэрыялах Гродзеншчыны XIX – першай трэці XX ст.). Гродна, 2002; Яноўская В. В. Хрысціянская царква ў Беларусі ў 1863–1914 гг. Мінск, 2002; Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. Минск, 2004.

цей) ажыццяўлення русіфікатарскай палітыкі Расійскай імперыі на тэрыторыі Беларусі.

Прычыны і фактары русіфікатарскай палітыкі. Да высвятлення прычын і фактараў, што спарадзілі і абумовілі палітыку русіфікацыі звяртаецца галоўным чынам замежная гістарыяграфія. Сярод прычын замежных даследчыкі вылучаюць асноўную (а іншым разам і адзіную) – рост рускага нацыяналізму. Аб гэтым даволі катэгарычна заявіў Т. Вікс, які сцвярджаў, што русіфікатарская палітыка была абумоўлена выключна ростам «рускага нацыяналізму»¹.

У цеснай сувязі з азначанай вышэй прычынай разглядаецца і іншая істотная сіла, фактар, які ўплываў на расійскую палітыку: нацыянальныя рухі нярускіх народаў. Менавіта супярэчнасці з нацыянальнымі рухамі, адзначае шэраг даследчыкаў, садзейнічалі росту рускага нацыяналізму, які пачынаючы з 1860-х гадоў аказваў уплыў на ўрадавую палітыку. У свой час і нацыянальныя рухі пачалі выкарыстоўваць агульнарасійскія падзеі са спадзяваннем на вырашэнне з іх дапамогай сваіх праблем. Х. Сетан-Ватсан у сувязі з гэтым пісаў, што рэвалюцыя 1905 г. была «рэвалюцыяй нерасіян супраць русіфікацыі не ў меншай ступені, чым рэвалюцыяй рабочых, сялян і радыкальных інтэлектуалаў супраць самаўладдзя»².

Механізм дзеяння такога ланцужка добра прадэманстраванаў Р. Пірсан. Ён адзначаў, што з канца 1890-х гадоў русіфікацыя выклікала ўсё большую энергічную і ўзгодненую рэакцыю этнічных меншасцей, якія сумяшчалі «пратэст супраць русіфікацыі з кампаніямі, што ставілі за мэту пераканаць цара не столькі аднавіць былыя прывілеіі або даць новыя, колькі прызнаць правы меншасцей»³. Праўда гэта не паўплывала на асновы палітычнай філасофіі царскага істэблішменту. Тыя нешматлікія адступленні ад палітыкі русіфікацыі, якія назіраліся ў апошнія гады існавання Расійскай імперыі, былі эфемернымі і выпадковымі пабочнымі прадуктамі падзей вялікай каштоўнасці і мелі ў адносінах да русіфікацыі знешні характар. Напрыклад, у 1905 г. Мікалай II паклапаціўся аб тым, каб рух, які пачаўся як чыста «руская рэвалюцыя», не набыў агульнаімперскага характару. Для гэтага ён пайшоў на ўступкі: русіфікацыя была часова перапынена, указ аб замацаванні пачаткаў рэлігійнай цяпкінасці (красавік 1905 г.) дазваляў выхад з праваслаўя і садзейнічаў умацненню нацыянальных каштоўнасцей, зроблены ўступкі ў галіне моўнай палітыкі ў адносінах да польскага, нямецкага, эстонскага, латышкага і ўкраінскага насельніцтва. Але, калі прайшло супрацьстаянне 1905 г., новая царская адміністрацыя на чале з П. Сталыпіным вярнулася на шлях русіфікацыі. Нават Першая сусветная вайна, як адзначае аўтар, не выклікала змяненняў ва ўнутранай палітыцы імперыі⁴.

¹ Weeks T. R. Nation and the State in late imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier. 1863–1914. Illinois. 1996. S. 70.

² Seton-Watson H. Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nation and the Politics of Nationalism. Boulder, 1977. S. 87.

³ Пірсан Р. Привилегии, права и русификация. С. 50.

⁴ Тамсама. С. 50–53.

Цікавыя высновы зрабіў А. Капелер, які прааналізаваў дадзеную праблему скрозь прызму мадэрнізацыйнай парадыгмы. Сярод фактараў, што стымулявалі правядзенне культурна-моўнай русіфікацыі, ён вылучыў устаноўку Расіі на мадэрнізацыю, з адміністрацыйнай сістэматызацыяй і ўніфікацыяй дзяржаўнага і грамадскага ладу. Зразумела, што такая ўстаноўка не магла не закрануць асобныя правы і прывілеі нярускіх эліт, якія яшчэ зберагаліся да гэтага часу. Разам з тым уніфікацыя патрабавала ўкаранення рускай мовы ў сістэму кіравання і адукацыі, што паставіла нярускія народы ў нявыгаднае становішча ў адносінах да «государственного народа»¹.

Генезіс русіфікатарскай палітыкі. Адзінства поглядаў на пачатак дзяржаўнага курса на русіфікацыю ў гістарычнай літаратуры няма. Больш за тое, менавіта пры разглядзе гэтага пытання, на наш погляд, спрацоўвае відавочная ідэалагічная абцяжаранасць. І праявілася яна найбольш у беларускай сучаснай гістарыяграфіі.

Што да расійскай і іншых замежных гістарыяграфій, то тут можна вылучыць шмат розных меркаванняў па пытанні генезісу русіфікатарскай палітыкі ў дачыненні да беларуска-літоўскіх губерняў. Але ўсе яны грунтуюцца на двух асноўных падыходах. Першы, як правіла, кропкай адліку палітыкі русіфікацыі на дадзенай тэрыторыі лічыць палітычны курс Аляксандра III. Другі пачынае яе адлік раней, з мерапрыемстваў пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. Шэраг аўтараў імкнецца выпрацаваць свой асабісты, прамежкавы варыянт, з улікам абодвух падыходаў.

Прыхільнікам першага падыходу з'яўляецца Б. Андэрсан, які недвухсэнсоўна падкрэсліваў, што толькі ў час праўлення Аляксандра III русіфікацыя стала афіцыйнай палітыкай дынастыі².

Высновы Б. Міронава абгрунтоўваюць другі канцэптуальны падыход. Аналізуючы нацыянальную палітыку Расійскай імперыі, ён вылучыў у яе развіцці два этапы: да і пасля 1863 г. з пераходным перыядам паміж 1830 і 1863 гг. Характэрнай адметнасцю першага этапу ён лічыць адсутнасць культурна-моўнага напрамку, пазначаючы, што яе жорсткасць праяўлялася выключна ў адносінах да польскіх сепаратыстаў і тых, хто іх падтрымліваў. І толькі з 1863 г., адзначае аўтар, палітыка, накіраваная на адміністрацыйную інтэграцыю нацыянальных ускраін у склад імперыі, стала ўсеагульнай і да яе далучылася моўна-культурная ўніфікацыя ў выглядзе русіфікацыі³. З дадзеным пунктам погляду цалкам спалучаюцца і высновы А. Капелера, які адзначаў, што ў 60-я гады XIX ст. у Расійскай імперыі на першы план пачалі выходзіць задачы адміністрацыйнай уніфікацыі і моўна-культурнай русіфікацыі⁴.

¹ Капелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. М., 1997. С. 204.

² Андэрсан Б. Уявлені спільноты. Міркування щодо походження й поширення нацыяналізму. Київ, 2001. С. 114.

³ Миронов Б. Н. Социальная история России: В 2 т. СПб., 1999. Т. 1. С. 28.

⁴ Капелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. С. 203.

Свой асабісты погляд на праблему мае А. Мілер. Ён перакананы, што да царавання Аляксандра III, якое характарызувалася няўдалай спробай правядзення русіфікатарскай асімілятарскай палітыкі ў маштабах усёй імперыі, русіфікацыя на ўскаінах мела абмежаваны характар. У пэўных умовах русіфікацыя магла насіць характар рэпрэсіўнай меры. Напрыклад, своеасаблівага пакарання за нелаяльнасць, як гэта было ў Царстве Польскім пасля паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг. Але ў абодвух выпадках, адзначае ён, задача татальнай моўнай асіміляцыі мясцовага насельніцтва не ставілася¹. Пераход пры Аляксандры III да палітыкі русіфікацыі па сутнасці азначаў інтэлектуальную капітуляцыю перад праблемай фарміравання рускай нацыі. Задачу русіфікацыі, як піша аўтар, у цэлым можна разглядаць як колькі-небудзь рэалістычную, толькі ў далёкай перспектыве, ды і то ў тым выпадку, калі пагадзіцца з афіцыйным тэзісам «аб абсалютнай перавазе рускіх сярод насельніцтва Расійскай імперыі». Між тым абараняць гэты тэзіс можна было, калі толькі дэкларатыўна ўключыць маларосаў і беларусаў разам з вялікаросамі ў склад адзінай агульнарускай нацыі. Пры гэтым ігнараваліся ўрокі мінулых часоў, падзеі якіх прадэманстравалі палітычнай эліце, што «над дасягненнем поўнага аб'яднання ўсходніх славян у адзіную нацыю неабходна працаваць напружана і працяглы час». Гэтыя ўрокі былі праігнараваны, калі пачалося гвалтоўнае «обращение в православие», якое стала стрыжнем русіфікатарскіх намаганняў улад².

Р. Суні сцвярджаў, што агульнапрыняты вобраз царскай палітыкі ў галіне нацыянальнага пытання пацвярджаў яе прыхільнасць да русіфікацыі. Ён адзначаў, што ў сярэдзіне XIX ст. асабліва ўплывовай тэндэнцыяй была спантанная русіфікацыя, а культурная – параўнаўча познім інструментам у арсенале царскага дзяржаўнага будаўніцтва і з'яўлялася рэакцыяй на нацыяналізм нярускіх народаў³.

Своеасаблівы погляд на праблему мае чэшскі даследчык Л. Швец. Ён адзначае, што працэс русіфікацыі меў некалькі структурных узроўняў і праходзіў паступова, пачынаючы з далучэння ўсходніх, потым заходніх зямель ВКЛ. Палітыка дасягнула свайго апагею пасля падаўлення паўстання 1863 г. і была даволі паспяховай у напрамку аслаблення польскага ўплыву. Але яна не магла запоўніць культурны вакуум, што ўтварыўся ў выніку гэтага. У той час як літоўцы змаглі скарыстаць аслабленне польскага культурнага ўплыву і ў неспрыяльных умовах сфарміраваць свой нацыянальны рух супраціўлення русіфікацыі, працэс фарміравання беларускай сучаснай нацыянальнай ідэнтычнасці быў падвержаны русіфікацыі і значна запаволены аж да пачатку XX ст.⁴

¹ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). С. 39–40.

² Тамсама. С. 226.

³ Суні Р. Империя как она есть: имперская Россия, «национальное» самосознание и теория империи // *Ab imperio*. 2001. № 1–2. С. 64.

⁴ Швец Любош. Русификация и формирование национальной идентичности на территории Великого княжества Литовского во второй половине XIX в. // *Cesty k národnímu obrození: běloruský a český model*. Praga, 2006. S. 149.

У беларускай сучаснай гістарыяграфіі праблема генезісу палітыкі русіфікацыі ў дачыненні да беларускіх зямель набыла хутчэй ідэалагічны адценні, чым навуковыя. Што асабліва ўласціва было перыяду першай палавіны і сярэдзіны 1990-х гадоў. Своеасаблівым падсумаваннем шматлікіх выказванняў, на наш погляд, з'яўляюцца спрэчкі ў сродках масавай інфармацыі двух акадэмічных гісторыкаў, дактароў навук – М. Біча і П. Петрыкава. Іх погляды прадэманстравалі палярныя думкі беларускай гістарыяграфіі на разглядаемую праблему ў дадзены адрэзак часу і канцэптuallyна выглядаюць наступным чынам. П. Петрыкаў імкнуўся пераканаць, што такой палітыкі наогул не існавала, таму і няма падстаў гаварыць пра яе генезіс. Ён пісаў, што «Тэзіс *русіфікацыі* Беларусі пасля яе ўз'яднання (вылучана намі. – В. Я.) з Расіяй у канцы XVIII ст. стаў метадалагічнай асновай прац пануючай <...> у гістарычнай навуцы бэнээфайскай плыні гісторыкаў <...>. Яна (дадзеная метадалогія. – В. Я.) з'яўляецца найбольш антынавуковай «тэарэтычнай» асновай фальсіфікацыі гісторыі Беларусі <...> вельмі небяспечнай мінай для падрыву добра-суседскіх адносін паміж беларускім і рускім народамі»¹. Думаецца, няма патрэбы засяроджваць увагу на гэтым канцэптuallyным падыходзе. Відавочна, што наяўнасць палітычнага курсу ў Расійскай імперыі пад назвай *русіфікацыя* (у тым ці іншым разуменні гэтага тэрміна і яго тэрытарыяльнага прызначэння) зараз можа адваргаецца толькі па палітычных матывах, а не з навуковых пазіцый.

У дачыненні да другога падыходу, хацелася б унесці некаторыя дакладнасці. З пункту гледжання М. Біча, яшчэ Кацярына II у маніфесце ад 13 красавіка 1793 г. сфармулявала палітыку русіфікацыі беларусаў і ўкраінцаў з правабярэжных губерняў. З гэтай нагоды ў 1920-я гады А. Цвікевіч, вызначаючы першыя крокі ажыццяўлення русіфікацыі ў Беларусі, пісаў, што Кацярына II ў пытанні аб далучэнні Беларусі да Расійскай імперыі і ў пытанні яе русіфікацыі мела даволі выразныя планы. Нягледзячы на афіцыйныя загады аб захаванні ўсіх асаблівасцей Беларусі пасля падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г., яна ў патаемных наказах сваім прадстаўнікам выказвала не раз жаданне, каб між Беларуссю і Расіяй «знікла грань «инародия» і каб гэтыя старажытныя абшары рускія зрабіліся рускімі не адным толькі імем, але душою і сэрцам»².

Менавіта гэтыя словы расійскай імператрыцы, як правіла, абіраліся ў якасці эпіграфа да прац ідэалагічнага кірунку, што абгрунтоўвалі неабходнасць ажыццяўлення русіфікатарскай палітыкі і выходзілі ў канцы XIX ст. у сувязі са стагоддзем далучэння тэрыторыі. Але ж ці можна лічыць ідэалагічную ўстаноўку (няхай нават і імператрыцы) за пачатак мэтанакіраванай дзяржаўнай палітыкі? Тым больш, што па сведчанні гістарычных рэалій, да 1830-х

¹ Біч М. Туман дылетанства і тэндэнцыйнасці акутвае публікацыю П. Петрыкава ў сакавіцкім нумары часопіса «Беларуская думка» // Народная Воля. 1996. Кастр. С. 4.

² Цвікевіч А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мінск, 1993 (упершыню надрук. у 1929 г.). С. 9.

гадоў практычных крокаў у дадзеным кірунку не рабілася. Што прызнаваў і М. Біч, адзначаючы, што ў гады царавання Паўла I і Аляксандра I былі пэўныя адступленні ад палітыкі русіфікацыі, але Мікалай I у сувязі з паўстаннем 1830–1831 гг. рашуча аднавіў і ўзмацніў яе і нават забараніў выкарыстоўваць тэрміны «Беларусь» і «Літва» ў афіцыйным справаходстве, загадаўшы называць шэсць беларуска-літоўскіх губерняў Северо-Западным краем¹.

Такая думка не была новай. Але ў большасці сваёй яна выкарыстоўвалася ў прапагандысцкіх мэтах. Так, у адной з такіх работ у 1939 г. пісалася, што «царызм праводзіў русіфікатарскую палітыку ў адносінах да ўсіх нацыянальных меньшасцей, у тым ліку да ўкраінскага і беларускага народаў. Так, царом Мікалаем I у 1831 годзе было забаронена ўжываць словы «Белоруссия», «белорус» <...>²

Калі ж звярнуцца да дакументальных крыніц, то складваецца наступны маляноак. Згодна з адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі пераўтварэннямі 1796 г., былі створаны Беларуская (Магілёўскае і Полацкае намесніцтвы) і Літоўская (Слонімскае і Віленскае намесніцтвы) губерні. У канцы XVIII – пачатку XIX ст. гэтыя намесніцтвы ўваходзілі адпаведна ў склад Беларускага і Літоўскага генерал-губернатарстваў. Таму ў службовай перапісцы, справаходстве губернскага ўзроўню звычайна ўжывалі тэрміны: «Літоўска-Гродзенская губерня», «Літоўска-Віленская губерня», «Беларуска-Віцебская губерня», «Беларуска-Магілёўская губерня». У геаграфічным зрэзе ў дачыненні да беларуска-літоўскіх губерняў («Паўночна-Заходняга краю») да 1840 г. прымянялася дзяленне на дзве групы – заходнія, ці беларускія (Мінская, Віцебская, Магілёўская), і паўночна-заходнія, ці літоўскія (Віленская, Гродзенская, Ковенская). 18 ліпеня 1840 г. у мэтах ажыццяўлення адміністрацыйнай уніфікацыі быў выдадзены указ Мікалая I аб тым, каб гэтыя губерні «называлі ў далейшым кожную асобна»³. У выніку менавіта гэтыя дабаўленні, «літоўская» і «беларуская», былі зняты.

Не адмаўляюць наяўнасць палітыкі русіфікацыі тэрыторыі Беларусі з моманту яе далучэння да Расійскай імперыі даследчыкі С. Кузняка і У. Конан. Гісторык культуры С. Кузняка вызначае этапы фарміравання дадзенай палітыкі праз яе характарыстыку пры змене курсу імператарскай асобы. Яна ахарактарызавала русіфікатарскую палітыку ў Беларусі, як асцярожную пры Кацярыне II, ліберальную пры Аляксандры I, жорсткую і рашучую пры Мікалаі I. Менавіта ўжо ў першай палове XIX ст., на думку аўтара, руская афіцыйная грамадская і навуковая думка пачала фарміраваць тэорыю «западно-руссизма», згодна з якой даказвалася права Расійскай імперыі на валоданне беларускімі землямі і якая адмаўляла беларусам у праве мець сваю гісторыю,

¹ Біч М. Туман дылетанства і тэндэнцыйнасці ахутвае публікацыю П. Петрыкава ў сакавіцкім нумары часопіса «Беларуская думка». С. 4.

² Тяжелов П. Очерк исторического прошлого Западной Украины и Западной Белоруссии. Воронеж, 1939. С. 33.

³ Сакалова М. Паўночна-Заходні край // Энцыкл. гісторыі Беларусі. Мінск, 1999. Т. 5. С. 441.

культуру і мову (якую вызначалі, як дыялект рускай мовы). І як лічыць аўтар, і паланізацыя, і русіфікацыя збяднілі ўласны духоўны і разумовы патэнцыял беларускага этнасу, абяскровілі яго, затрымалі выпяванне нацыянальнай самасвядомасці¹.

Больш катэгарычна выказаў свае погляды У. Конан. «Пасля канчатковага падзелу канфедэратыўнай Рэчы Паспалітай (1795 г.), – адзначаў ён, – Расійская імперыя праводзіла ў Беларусі палітыку выцяснення «польскага элемента» і гвалтоўнай асіміляцыі беларусаў <...>. Пры гэтым неаднаразова этнонімы Русь і рускі, якія перайшлі ў спадчыну трох усходнеславянскіх народаў, ідэнтыфікаваліся з адной толькі Расіяй»².

Сутнасць палітыкі русіфікацыі. Шляхі яе ажыццяўлення. Пытанне вызначэння сутнасці палітыкі русіфікацыі да гэтага часу найменш распрацаванае ў гістарыяграфіі. У сувязі з гэтым Р. Пірсан адзначаў, што працяглы час аўтары практычна не спрабавалі зразумець мэты, дынаміку і размах русіфікацыі. І нават у акадэмічных колах яна часта паказвалася, як цэнтралізаваная, дэманічная імперская стратэгія, шаблон, які царызм выкарыстоўваў для апраўдання «варварскаго и неразумного» ўціску меншасцей³.

Савецкая гістарыяграфія разглядала гэту праблему аднадушна: праз прызму нацыянальнай палітыкі партыі бальшавікоў. Канцэптуальна гэта выглядала наступным чынам: расійскае заканадаўства паступова развівала і ўзмацняла тэндэнцыю прававога аддзялення нацыянальных меншасцей ад рускіх, што выклікала насцярожанасць сярод нярускіх народаў, пачуццё нацыянальнай крыўды, «зласлівасць, якая даходзіла да варожасці»⁴. Што тычылася ж непасрэдна сутнасці палітыкі русіфікацыі, то сярод асноўных кірункаў нацыянальнай палітыкі царскага ўрада вылучалася ажыццяўленне «прымусовай русіфікацыі» ў галіне культуры⁵.

У сучаснай замежнай гістарыяграфіі, хоць і не маеца спецыяльных прац у дадзеным напрамку, аднак спектр пытанняў, якія трапляюць у поле зроку даследчыкаў, больш шырокі. Яны прапаноўваюць адрозніваць «адміністрацыйную русіфікацыю» (працэс, які даваў магчымасць набыцця матэрыяльных выгод) ад «культурнай русіфікацыі» (палітыка, якая звычайна лічылася страшэнна несправядлівай і бясплоднай). Крытэрыямі палітыкі русіфікацыі вызначаюцца – канфесійны (праваслаўная вера) і моўны (руская мова). Звяртаецца ўвага на ваенны і тэрытарыяльны аспекты⁶. Расійская даследчыца А. Бахтурына ў сувязі з гэтым адзначыла, што ў цэлым палітыка Расійскай імперыі на

¹ Нарысы гісторыі Беларусі. Мінск, 1994. Ч. 1. С. 58.

² Конан У. Праблемы рускай культуры ў Беларусі: па матэрыялах перыядычнага друку канца XIX – пачатку XX ст. // Беларуска-рускае культурнае ўзаемадзеянне канца XIX – пачатку XX ст. Віцебск, 1995. С. 5.

³ Пірсон Р. Привилегии, права и русификация. S. 35.

⁴ Бурмистрова Т. Ю. Ленинская политика пролетарского интернационализма в период образования РСДРП (1894–1903 гг.). Л., 1962. С. 20.

⁵ Тамсама. С. 32.

⁶ Пірсон Р. Привилегии, права и русификация. S. 35–55.

ўскраінах у замежнай гістарыяграфіі разглядаецца, як комплекс мер у галіне адміністрацыйнай, прававой, эканамічнай, культурна-моўнай і рэлігійнай. Большасць з іх вызначаюцца як складаючыя русіфікатарскай палітыкі¹.

Відавочна, што ўсе пералічаныя кампаненты з'яўляюцца асноўнымі для вызначэння прыналежнасці да той або іншай нацыі. Аднак палітыка, якая накіравана на парушэнне нацыянальнай ідэнтычнасці, у дадзеным выпадку курс на русіфікацыю, павінна была, у першую чаргу, закранаць гэтыя кампаненты. Але на самай справе рэчаіснасць была яшчэ больш складанай і шматграннай. Звяртаючы ўвагу на гэту акалічнасць, А. Капелер адзначыў, што абагульняючае паняцце «русіфікацыя» не можа раскрыць сутнасць нацыянальнай палітыкі, усе аспекты складанай рэчаіснасці. Як і наогул немагчыма прывесці шматгранную нацыянальную палітыку да адзінага тэрміна, бо гэтага адзінства наогул не існавала².

Свае высновы А. Капелер пацвярджае наступнымі разважанымі: «Палітыка ў адносінах да многіх народаў была накіравана зусім не на іх інтэграцыю, а на іх сэгрэгацыю і дыскрымінацыю. Гэта тычыцца перш за ўсё ўсіх, хто быў аднесены да прававой катэгорыі «інородцы» і ў прынцыпе не лічыўся «прыроднымі» жыхарамі імперыі»³. У сваю чаргу, як сцвярджаў аўтар, і культурна-моўная русіфікацыя праводзілася ў жыцці з рознай ступенню інтэнсіўнасці. Лаяльных балтыйскіх немцаў, нямецкіх каланістаў яна закранула даволі запознена, а жыхароў Фінляндыі наогул ледзве тычылася. У той час, калі палякі, а ўслед за імі ўкраінцы, беларусы і літоўцы ў 60–70-х гадах XIX ст. падвяргаліся ўзмацненай русіфікацыі, урад і далей працягваў супрацоўнічаць з лаляльнымі элітамі ў Прыбалтыцы і з армянскім духавенствам. І канчатковая русіфікацыя «ў сэнсе поўнай асіміляцыі і пераўтварэння ў рускіх у адносінах да ўсіх «старых», пануючых нацый, нават у адносінах да <...> палякаў», на думку аўтара, хутчэй за ўсё, усур'ёз не разглядалася⁴.

Такім чынам, мы прыходзім да высновы аб неабходнасці адрозніваць унутраную палітыку царызму на тэрыторыі былога ВКЛ ад палітыкі да іншых ускраін Расійскай імперыі і неправамернасці ўжывання дэфініцыі *русіфікацыя* ў дачыненні да нацыянальнай палітыкі дзяржавы ў цэлым.

Звяртае ўвагу на асаблівасць ажыццяўлення нацыянальнай палітыкі на землях былога ВКЛ і Л. Швеца, які разгледзеў праблему русіфікацыі і ўніфікацыі гэтай тэрыторыі ў кантэксце ўніфікацыі заходніх зямель памежных з Расійскай імперыяй. Пануючай канцэпцыяй расійскай гістарыяграфіі ён лічыць інтэрпрэтацыю гэтай палітыкі як зварот былых заходніх тэрыторый у сферу культурнага ўплыву Усходу. Галоўны напрамак, заснаваны на гістарызме,

¹ Бахтурина А. Ю. Государственное управление западными окраинами Российской империи (1905 – февраль 1917 г.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 2006. С. 18–19.

² Капелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. С. 203.

³ Тамсама.

⁴ Тамсама.

сцвярджае ён, быў нацэлены на ліквідацыю польскага палітычнага, эканамічнага, культурнага і рэлігійнага ўплываў¹.

Падобныя падыходы маюць месца і сярод сучасных беларускіх даследчыкаў. А. Бендзін сутнасць палітыкі русіфікацыі бачыць у «вылучэнні края ў якасці асобага рэгіёна, сацыяльна-палітычная сітуацыя ў якім разглядалася як фактар дэстабілізацыі «імперскай этнаполітычнай конструкцыі»; у пераадоленні польскага сацыяльна-эканамічнага і рэлігійна-культурнага дамінавання ў рэгіёне; у ідэалагічна матывіраванай палітыцы фарміравання масавай сацыяльнай базы манархіі ў рэгіёне <...>; у стварэнні нацыянальна ангажыраванай заходнерускай інтэлектуальнай і культурнай эліты <...>; у якасным павышэнні канфесійнага і сацыяльнага прэстыжу праваслаўнай царквы <...>»² І як вынік – ажыццяўленне сацыяльна-эканамічнай і культурна-моўнай інтэграцыі беларусаў ў агульнарускую этнічную прастору.

Да дадзенай высновы, хоць і ў больш катэгарычных катэгорыях, прыходзіць і беларускі гісторык А. Смалянчук. Ён адзначыў, што ў другой палове XIX ст. «афіцыйны курс дэпаланізацыі на беларускіх землях ператварыўся ў адкрытую палітыку русіфікацыі і моўнай асіміляцыі беларускага насельніцтва»³. Праўда, на гэтым адзінства поглядаў і заканчваецца. Бо, калі А. Бендзін разглядае вынік русіфікатарскай палітыкі як цалкам станоўчы для беларусаў, то для А. Смаленчука, як і для шэрагу іншых нацыянальна свядомых гісторыкаў, гэта хутчэй трагічная старонка роднай гісторыі.

А вось у наступным даследчыкі аднадушны – для ажыццяўлення палітыкі русіфікацыі найбольш прыдатнымі аказаліся такія чыннікі, як рэлігія і мова. Даволі шмат гістарычных твораў розных перыядаў і навуковых школ прысвечана паказу, як урад і Руская праваслаўная царква вялі сумеснае наступленне на царквы этнічных меншасцей: каталіцтва – у Польшчы, Літве і Беларусі; іудаізм – на тэрыторыі «мяжы аселасці»; лютэранства – у прыбалтыйскіх губернях; іслам – у Паволжы і на Каўказе. Па словах Р. Пірсана, тое, што вылілася ў праваслаўны «крыжовы паход», зарадзілася ў 1840-я гады у прыбалтыйскіх губернях, як імкненне «звярнуць у рускую веру» іншавернае насельніцтва еўрапейскай Расіі. Самымі брутальнымі метадамі «рэлігійнай русіфікацыі» аўтар лічыць скасаванне ўніяцкай царквы ў Польшчы (1875 г.) і пераслед грыгарыянскай царквы ў Арменіі (пасля 1903 г.)⁴.

У дачыненні да тэрыторыі Беларусі рэлігійны фактар таксама лічыцца многімі даследчыкамі вельмі важным. На думку расійскага даследчыка У. Фёда-

¹ Швец Любош. Русификация и формирование национальной идентичности на территории Великого княжества Литовского во второй половине XIX в. S. 149.

² Бендин А. Ю. Граф М. Н. Муравьев Виленский и национальное пробуждение белорусского народа в 60-е гг. XIX в. // Исторический поиск Беларуси. Минск, 2006. С. 59.

³ Смалянчук А. Праблема беларускай мовы ў каталіцкім набажэнстве ў Менскай і Віленскай дзяццэзіях у другой палове XIX – пачатку XX ст. С. 131.

⁴ Пирсон Р. Привилегии, права и русификация. С. 45.

рава, «уз'яднанне» ўніятаў з Рускай праваслаўнай царквой павінна было вырашыць дзве задачы: пазбавіць рэлігійнага грунту палякаў у дадзеным краі і разам з тым паслужыць сродкам абрусення заходніх губерняў Расіі, што раней уваходзілі ў склад Польшчы»¹. Погляды беларускай гістарыяграфіі на гэту праблему падрабязна разгледжаны ў раздзеле «Ацэнка ролі канфесійнага фактару».

Адным з напрамкаў русіфікацыі, як адзначаецца ў літаратуры, было ўвядзенне царскімі ўладамі ў Расійскай імперыі адзінай мовы справаводства і міжнацыянальных зносін. Неабходнасць выкарыстання адзінай мовы ў шматнацыянальнай дзяржаве была абгрунтавана на пачатку ХХ ст. Л. Ціхаміравым. Такой мовай, на яго думку, у рознаплеменных дзяржавах магла быць толькі мова «галоўнага племені». Разам з тым ён пазначаў важнасць захавання мясцовых моў, лічачы іх карыснымі для дзяржаўнай, бо, з аднаго боку, надаюць ёй большае багацце і гнуткасць; з другога – робяць яе больш моцнай зброяй культуры, агульнай для ўсёй дзяржавы. Зыходзячы з гэтага, на думку аўтара, рэпрэсіўныя меры супраць рускіх жа дыялектаў з'яўляюцца палітыкай бясплоднай унутранай барацьбы, а не ўнутранага згуртавання².

У працы «Отечество. Пути и достижения национальных литератур России», выдадзенай у 1916 г., таксама звяртаецца ўвага на моўны аспект нацыянальнай палітыкі. У ёй адзначалася, што «бліжэйшыя «сваякі» вялікаросаў – маларосы і беларусы – у многіх адносінах падвяргаліся значна большай русіфікацыі, чым іншыя нацыянальнасці, што жылі ў Расійскай імперыі»³.

Зразумела, што далёка не ўся расійская гістарыяграфія стаяла на падобных пазіцыях. І спрэчкі па пытанні працягваюцца да сённяшняга дня. Прычым, калі, амаль бяспрэчна абмяркоўваецца праблема неабходнасці ўвядзення адзінай мовы як дзяржаўнай (для вядзення справаводства і знешніх зносін), то вострую палеміку выклікае пытанне размежавання сфер ужывання дзяржаўнай і мясцовых моў. І асабліва ў дачыненні народнай адукацыі. А. Мілер сцвярджае, што ў адносінах да ўсходнеславянскага насельніцтва заходніх ускраін улады паступова (з канца 50-х – пачатку 60-х гадоў ХІХ ст.) пачалі выпрацоўваць погляд, згодна з якім навучанне грамаце павінна было праходзіць на «*общерусском* літаратурным языке». Украінская ж і беларуская мовы, адзначае ён, павінны былі заставацца на становішчы дыялектаў, як мовы для хатняга ўжытку, выдання мастацкай літаратуры аб мясцовым жыцці, гістарычных і фальклорных помнікаў⁴.

¹ Федоров В. А. Русская православная церковь и государство: синодальный период (1700–1917). М., 2003. С. 204–205.

² Тихомиров Л. А. Монархическая государственность. СПб., 1992 (упершыню выдадзена ў 1905 г.). С. 648–650.

³ Отечество. Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос. Петроград, 1916. Т. 1. С. 78.

⁴ Миллер А. И. Язык, идентичность и лояльность в политике властей Российской империи. С. 147.

На думку Р. Пірсана, руская мова была крытэрыем «палітыкі доўгатэрміновага «лінгвістычнага імперіалізма» і ўнясення «концэпта перажытка» у жыццё імперскага грамадства»¹.

Адзначыў значэнне мовы ва ўрадавай палітыцы і А. Капелер. Ён пераказвае, што мова з'яўляецца важным фактарам ідэнтычнасці і пазначыў, што ўсе пісьмовыя мовы былі прызнаны ў Расіі (польская, яўрэйская і інш.). Што ж тычылася галоўным чынам непісьмовых моў іншых этнасаў, то расійскі ўрад не заўважаў іх².

У адносінах да беларускай мовы гэта магчыма адпавядала рэчаіснасці, бо старабеларуская (руская) пісьмовая мова была ўжо практычна страчана да канца XVIII ст. Таму царскі ўрад не звяртаў ніякай увагі ні на культуру мясцовага насельніцтва, ні на вусную беларускую мову. Спробы некаторых літаратараў выкарыстаць яе ў сваіх творах, але не кірыліцай, а лацінкай, у асноўным цягнуліся, бо ўлады нярэдка блыталі яе з польскай.

На вялікім патэнцыяльным значэнні народнай адукацыі ў ажыццяўленні палітыкі русіфікацыі засяроджвае ўвагу А. Камзолава. Яна адзначае, што ў 1866 г. у «Віленском вестнике» выказвалася спадзяванне, што «пры распаўсюджанні рускага пісьменства беларусы натуральна і хутка пачнуць размаўляць гутарковай рускай мовай і добраахвотна выкінуць невялікую колькасць «обелоруженных» польскіх слоў, якія да гэтага часу былі лішнімі»³.

Культурная русіфікацыя вяла да замаруджвання нацыянальных рухаў, што асабліва адчувальна было ў дачыненні да ўсходніх славян і літоўцаў. А. Капелер адзначае, што «найбольшы ўціск адчувалі ўкраінцы і беларусы, чые асабістыя эліты ў значнай ступені былі інтэгрыраваны ў расійскае дваранства і, наогул, лічыліся рускімі; іх нацыянальныя памкненні зводзіліся галоўным чынам да аддзялення ад рускай нацыі»⁴.

На думку літоўскага даследчыка Д. Сталюнаса, у другой палове XIX ст. на заходніх ускраінах Расійскай імперыі склалася асаблівае становішча, калі імперская палітыка хісталася паміж русіфікатарскім імкненнем да аб'яднання беларусаў і ўкраінцаў часткай трыадзінай рускай нацыі і неабходнасцю забяспечыць мінімальныя магчымасці для развіцця мясцовых моў, з тым, каб стварыць механізм супрацьдзеяння польскаму нацыянальнаму праекту, які саборнічаў з рускім⁵. Пераважаў усё ж першы кірунак. У тагачасных расійскіх разважаннях заходнія губерні разглядаліся не толькі як частка імперыі, але і як тэрыторыя, якая была гістарычна і этнічна рускай. Для ажыццяўлення рус-

¹ Пірсон Р. Привилегии, права и русификация. С. 45.

² Капелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. С. 113.

³ Камзолава А. А. «Положение хуже севастопольского»: русский интеллигентный чиновник в Северо-Западном краю в 1860-е гг. // Россия и Балтия. М., 2004. Т. 3. С. 125.

⁴ Капелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. С. 205–207.

⁵ Сталюнас Д. Границы в пограничье: белорусы и этнолингвистическая политика Российской империи на западных окраинах в период Великих реформ // Ab imperio. 2003. № 1. С. 261.

кага нацыянальнага праекта тут мае рацыю Д. Сталюнас, чым бліжэй да вялікаросаў была нацыянальная група, тым меней ёй гарантавалі якую-небудзь культурную аўтаномію. Як, напрыклад, беларусам, якія лічыліся часткай рускай нацыі¹.

Канцэптואльныя падыходы даследавання працэсаў паланізацыі беларускіх зямель. Наконт паланізацыі тэрыторыі былога ВКЛ існавалі і працягваюць існаваць (у розных мадыфікацыях) дзве асноўныя канцэпцыі. Паміж імі няма супярэчнасці: яны хутчэй канкрэтызуюць і дапаўняюць адна другую. Таму адных і тых жа даследчыкаў можна сустрэць сярод прыхільнікаў як адной, так і другой канцэпцыі. Аб'ядноўвае іх і тое, што абедзве нарадзіліся яшчэ ў XIX ст., але да гэтага часу іх можна аднесці да разрады дыскусійных.

Першая канцэпцыя сцвярджае, што паланізацыя зямель адбылася яшчэ ў часы існавання Рэчы Паспалітай. Падобныя ўяўленні характэрны не толькі для расійскай (дасавецкай і сучаснай), але і для польскай, беларускай і іншых гістарыяграфій. Розніца толькі падмурак, пакладзены ў аснову канцэпцыі.

Так, у аснову расійскай гістарыяграфіі XIX ст. былі пакладзены перакананні расійскага грамадства ў тым, што Літва і Беларусь – гэта Заходняя Расія, «искони русская земля», частка старажытнарускай дзяржавы, спадчына Уладзіміра Святога, Яраслава Мудрага, Уладзіміра Манамаха і іх нашчадкаў, часова «адрынутая чужацкім і іншаверным валадарствам Польшчы»². В. Ключэўскі з гэтай нагоды пісаў, што пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай у ВКЛ пачалі ўзмацняцца польскія ўплывы, якія ішлі рознымі шляхамі. У выніку гэты працэс змяніў не толькі структуру кіравання, але і склад грамадства «в русских областях», якія ў свой час увайшлі ў склад княства³.

Гэтыя ж думкі, але ў больш дакладным варыянце, былі выказаны і ў зборніку, падрыхтаваным С. Шалковічам. У ім адзначалася, што «да часу раздзелу Польшчы гэты клас літоўска-рускага народа (шляхта. – А. Ф.) быў ужо цалкам апалячаны і злацінены, прасякнуты польскімі ідэаламі і польскімі хваробамі»⁴. Звяртаў увагу на гэту акалічнасць і А. Пыпін, які лічыў, што паланізацыя і адыход ад свайго народа вышэйшага і часткі сярэдняга класа ВКЛ пачаліся з канца XVI ст., што, на яго думку, з'явілася цяжкай стратай для справы «западнорусской народности»⁵.

Польская гістарыяграфія таксама не адмаўляе працэсу паланізацыі літоўска-беларуска-ўкраінскіх зямель, але засяроджвае сваю ўвагу на яго паступовасці,

¹ Staliūnas D. Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. S. 298.

² Комзолова А. А. «Положение хуже севастопольского»: русский интеллигентный чиновник в Северо-Западном краю в 1860-е гг. С. 124.

³ Ключевский В. О. Курс русской истории. М., 1957. Т. 3. С. 258, 94.

⁴ Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. Вильна, 1887. Вып. II. С. XXVII.

⁵ Пыпин А. История русской этнографии. Минск, 2005. С. 14 (упершыню была надрукавана ў Пецярбургу ў 1892).

падкрэслівае аб'ектыўны (іншы раз – стыхійны) характар, як вынік цесных палітычных, эканамічных, культурных і іншых сувязей. Так, на думку польскага гісторыка Я. Тазбіра, на працягу стагоддзяў у Рэчы Паспалітай агульнасць прывілеяў для большасці шляхты, прыводзіла да агульнасці мовы і звычаяў. Акрамя таго, іх збліжаў з палякамі ўдзел у агульных палітычных падзеях і дзяржаўных установах. Шляхта ВКЛ, сцвярджае аўтар, звычайна не карысталася сваёй роднай мовай, а дастаткова часта пераходзіла ад рускай (старабеларускай) да польскай. Аналагічныя працэсы праходзілі і ў сферы рэлігіі, калі праваслаўная шляхта (руская, літоўская ці беларуская) у часы Рэфармацыі спавядала кальвінізм або арыянства, а затым пераходзіла ў каталіцтва¹.

Польскі гісторык Ю. Бардах пісаў, што паланізацыя пераважнай большасці літоўскай і беларускай (а на Кароннай Русі – украінскай) шляхты прагрэсавала стыхійна, праз перайманне польскіх ідэй, культурных узораў і мовы шляхецкім народам Рэчы Паспалітай. Надалей, аднак, захоўвалася ўсведамленне палітычнай адасобленасці дзвюх дзяржаў, злучаных – як гэта называлі – «святымі павязямі ўніі»².

Праблеме паланізацыі ў часы Рэчы Паспалітай і надалей удзяляў увагу і польскі даследчык П. Эберхардт. Адрозненне гэтых працэсаў ён бачыў у іх маштабах: калі паланізацыя ў Рэчы Паспалітай ахапіла ўсю шляхту ВКЛ, то ў XIX – пачатку XX ст. – толькі каталіцкія рэгіёны на памежжы з польскай і літоўскай этнічнымі тэрыторыямі. Галоўным фактарам, што садзейнічаў гэтаму працэсу, на яго думку, была прывабнасць польскай культуры. Менавіта гэтыя абставіны далі яму падставы ўжываць тэрмін «самапаланізацыя»³.

З культурным фактарам звязваюць наяўнасць паланізацыі і некаторыя літоўскія даследчыкі. На іх думку, яшчэ ў XIX ст. літоўская шляхецкая культура і структура грамадства заставаліся архаічнымі, бо зберагалі звычаі часоў Рэчы Паспалітай, запазычаныя з польскай культуры. Тым самым літоўская арыстакратыя і шляхта падкрэслівала сваю адметнасць ад іншых слоўяў грамадства⁴.

У беларускай гістарыяграфіі прыкметным даследчыкам праблемы паланізацыі беларускага насельніцтва ў часы Рэчы Паспалітай з'яўляецца А. Грыцкевіч. Ён пісаў, што заключэнне Люблінскай уніі і стварэнне федэратыўнай дзяржавы з'явілася стымулам наступу польскай мовы. На тэрыторыі Беларусі фактычна запанавала двухмоўе. У першай палове XVII ст., сцвярджае аўтар, польская мова ўсё часцей пачала ўжывацца ў прыватных дакументах. Замена афіцыйнай беларускай мовы на польскую ў ВКЛ адбылася ў 1696 г., але абставіны гэтай замены былі не такія, як гэта падавалася ў расійскай дарэвалюцыйнай і савецкай беларускай гістарычнай літаратуры. Абставіны замены

¹ Tazbir J. Kultura szlacheckie w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. Warszawa, 1983. S. 92.

² Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага княства Літоўскага. Мінск, 2002. С. 298.

³ Eberhardt P. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie. Warszawa, 1994. S. 49.

⁴ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Pod władzą carów Litwa w XIX wieku. Kraków, 2003. S. 257.

беларускай мовы на польскую былі больш складанымі. 29 жніўня 1696 г. канфедэратыўны сейм прыняў пастанову аб юрыдычным ураўнаванні («Кожвацьцю юрыум») шляецкіх саслоўяў ВКЛ і Кароны Польскай. Сярод некалькіх пунктаў, якімі ўраўноўваліся правы шляхты Беларусі і Літвы з правамі польскай шляхты, быў і пункт наконт мовы. У пастанове сейма запісана: «Усе дэкрэты ад гэтага часу павінны выдавацца на польскай мове; усе ранейшыя акты, запісы, дэкрэты і сведчанні павінны захаваць сваю моц». Гэты пункт пастановы азначаў, што беларуская мова не забаранялася, усе афіцыйныя акты захоўвалі сваю сілу, аднак яна страціла статус дзяржаўнай мовы. А гэта ўжо вяло да яе заняпаду. Такім чынам, атрымлівалася, што беларуская шляхта заплаціла за свой статус адыходам ад роднай мовы. У XVIII ст. гэта прывяло да яе выцяснення польскай мовай, найперш з ужытку ў шляецкім асяроддзі (за выключэннем дробнай шляхты) і з верхавіны мяшчанскага саслоўя. Беларускую мову, сцвярджае даследчык, захавала сялянства, пераважная частка мяшчан і дробная шляхта, уніяцкае духавенства¹.

Што тычыцца мовы ўніяцкага духавенства, гэта пытанне было адным з самых спрэчных у айчыннай гістарыяграфіі рубяжа XX–XXI стст. Справа тут тычылася не толькі і не столькі мовы ўжытку самімі святарамі, колькі ўплыву ўніяцкага духавенства на этнакультурныя і палітычныя працэсы, што адбываліся на беларуска-літоўскіх землях. Палярныя думкі, што мелі месца ў айчыннай гістарыяграфіі гэтага перыяду, спараджалі нават высновы аб тым, што гісторыкі тут зайшлі ў тупік. І толькі прымяненне метадыкі штодзённасці і выкарыстанне новага кола крыніц дазволіла дакладна адказаць на многія пытанні гэтай праблемы. Даследаванне штодзённага жыцця ўніяцкага парафіяльнага святарства беларуска-літоўскіх зямель у 1720–1839 гг.² паказала, што працоўныя абавязкі і шырокае кола кантактаў патрабавалі ад яго валодання некалькімі мовамі: царкоўнаславянскай, старабеларускай, польскай і гутарковай беларускай. Былі вызначаны і сферы ўжытку і функцыянальнага прызначэння ўсіх гэтых моў: царкоўнаславянскай – як мовы адпраўлення літургіі і часткова вядзення справаводства; старабеларускай – мовы вядзення справаводства, паступова саступаўшай месца польскай; польскай – мовы штодзённага ўжытку і перапіскі святароў з семінарскай або кляштарнай адукацыяй, к канцу XVIII ст. асноўнай мовы справаводства; гутарковай беларускай – мовы ажыццяўлення кантактаў з паствай³. Як бачна, на працягу XVIII ст. ішоў працэс пашырэння сферы ўжытку менавіта польскай мовы за кошт выцяснення іншых.

Што да іншых слаёў насельніцтва ВКЛ, на думку Г. Сагановіча, поспехі паланізацыі былі абумоўлены найперш грамадскім прэстыжам шляхецтва,

¹ Грыцкевіч А. Заняпад беларускай мовы ў Беларуска-Літоўскім гаспадарстве ў XVIII стагоддзі // Аняменне: з хронікі знішчэння беларускай мовы. Вільня, 2000. С. 18–20.

² Лісейчыкаў Д. В. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святарства беларуска-літоўскіх зямель (1720–1839 гг.): Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2009.

³ Тамсама. С. 3.

прывабнасцю яго прывілеяў, «залатых вольнасцей». На працягу XVII ст. адбылася моўная пераарыентацыя адукаваных колаў грамадства, а пасля жудаснай вайны польскай мовай ужо нярэдка карысталася і праваслаўнае духавенства. Фактычна ў канцы XVII ст. толькі фармальна былі замацаваны поспехі паланізацыі¹.

Пра тое, што да канца XVII ст. працэс паланізацыі беларускай шляхты актыўна прасоўваўся наперад, пісаў яшчэ на пачатку 1920-х гадоў У. Пічэта. «Сама замена ў справаводстве беларускай мовы на польскую, – адзначаў ён, – яскравы паказчык таго, што паланізацыя беларускай шляхты дасягнула ўжо значнага развіцця, адарваўшы апошняю ад духоўных асноў нацыянальнага жыцця – роднай мовы і звязанай з ёй культуры»².

З мовазнаўчага аспекту на гэтай праблеме засяродзіў сваю ўвагу Я. Карскі. Аналізуючы старабеларускую мову канца XVII ст., ён пісаў, што да гэтага часу «руская» мова ў Рэчы Паспалітай настолькі была насычана паланізмамі, што па лексічным складзе мала чым адрознівалася ад польскай мовы³.

Зыходзячы з гэтага, можна лічыць, што яшчэ да ўваходжання ў склад Расійскай імперыі беларуская, украінская і літоўская шляхта падвяргаліся паланізацыі праз мову, рэлігію і культуру.

Прыхільнікі другога канцэптуальнага падыходу, не адмаўляючы ў цэлым працэс паланізацыі і яго «поспехі» ў часы Рэчы Паспалітай, сцвярджаюць тым не меней аб яго інтэнсіфікацыі пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі. Тэарэтычным падмуркам гэтай канцэпцыі з’яўляюцца ўяўленні аб тым, што для ўлад існавала пагроза таго, што на імперскіх ускраінах маецца пэўная група дастаткова моцная ў культурных і матэрыяльных адносінах, каб памкнуцца рэалізаваць асабісты асіміляцыйны праект у адносінах да больш слабых груп⁴. На тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў крыніцай такой пагрозы лічыўся польскі ўплыў.

Яшчэ ў XIX ст. абвінавачванні за ўзмацненне паланізацыі, асабліва ў сістэме адукацыі, былі ўскладзены на Аляксандра І, куратара Віленскай навучальнай акругі князя А. Чартарыйскага і Віленскі ўніверсітэт. У гістарыяграфіі быў прыняты пункт гледжання, што менавіта І. Сямашка, Літоўскі праваслаўны мітрапаліт, першым выказаў думку аб узмацненні паланізацыі. І на самай справе 22 лютага 1859 г. ён пісаў Аляксандру ІІ аб тым, што імператар Аляксандр І не спыніў паланізацыю а наадварот, цалкам даверыўшыся Чартарыйскаму, дазволіў ёй перарадзіцца ў варожы напрамак да Расіі. «Відаць, можна сцвярджаць, – пісаў І. Сямашка, – што за гады царавання Аляксандра І

¹ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 2002. С. 294, 295.

² Пічэта В. И. Белорусский язык как фактор национально-культурный. Мінск, 1991. С. 17–18 (упершыню выдадзена ў 1924 г.).

³ Карский Е. Ф. Белорусы. Петроград, 1922. Т. 3, кн. 3. С. 3.

⁴ Миллер А. И. Язык, идентичность и лояльность в политике властей Российской империи. С. 149–150.

колькасць людзей, што размаўлялі на польскай мове ў Заходніх губернях, павялічылася ўдвая, а патрыятызм, выключна ў Польскай (а не Літоўскай) форме, амаль што нанова нарадзіўся ў гэтых губернях»¹.

Падтрымалі дадзеную тэорыю А. Пыпін і М. Каяловіч. Так, А. Пыпін недвухсэнсоўна выказваў думку, што пры Аляксандры I паланізацыя яшчэ больш узмацнілася². М. Каяловіч у сваёй гістарыяграфічнай працы пісаў, што набліжаны да Аляксандра I «вераломны паляк Чартарыйскі» з шайкай іншых «вераломных палякаў» рыхтавалі па заходнееўрапейскім узору канстытуцыю на сваёй радзіме – Польшчы. А паколькі пад Польшчай яны разумелі ўсю Заходнюю Расію, то на гэтай тэрыторыі, яны раскінулі «самую згубную ў рускім сэнсе сістэму польскай адукацыі, якая сапсавала цэлыя пакаленні»³.

Гэтыя думкі знайшлі сваіх прыхільнікаў у 20-я гады ХХ ст., калі фарміравалася беларуская нацыянальная гістарыяграфія. Так, А. Цвікевіч пісаў, што менавіта пры Аляксандры I пачаўся працэс узмоцненай паланізацыі і галоўную ролю ў гэтым адыграў Віленскі ўніверсітэт на чале з куратарам А. Чартарыйскім⁴. Такой жа думкі прытрымліваліся М. Доўнар-Запольскі і У. Ігнатоўскі. М. Доўнар-Запольскі лічыў, што такая арыгінальная з’ява, як паланізацыя Беларусі і Літвы, мела вельмі нядаўняе паходжанне і з’яўлялася вынікам не толькі імкненняў беларусаў і літоўцаў да польскай мовы, нораваў і звычаяў, але і няўдалай палітыкі рускага ўрада, які, не ведаючы мясцовых умоў, сваімі мерамі яе падтрымліваў. Прычым галоўную ролю ў гэтым адыграў Віленскі ўніверсітэт⁵. У. Ігнатоўскі таксама акцэнтаваў увагу, што пасля адкрыцця Віленскага ўніверсітэта і стварэння Віленскай навучальнай акругі для польскай культуры быў адчынены шырокі шлях⁶.

Пазней гэта канцэпцыя стала выкарыстоўвацца ў савецкай літаратуры, змясціўшы аспект у бок абвінавачання «польскіх паноў». На гэтым засяродзіў сваю ўвагу беларускі гісторык Я. Карнейчык. Ён пісаў, што развіццё беларускай нацыянальнай культуры затрымлівала паланізатарская палітыка, якую праводзіла частка рэакцыйна настроеных польскіх памешчыкаў, што захавалі і пасля «ўз’яднання» Беларусі з Расіяй пануючае становішча ў краі і працягвалі ў адносінах да працоўных Беларусі пераследаваць народныя звычаі і культуру, трэціраваць беларускую мову⁷.

¹ Rok 1863 NA Minszczyźnie. Minsk, 1927. С. 140.

² Пыпін А. История русской этнографии. Минск, 2005. С. 32.

³ Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1884. С. 175, 452.

⁴ Цвікевіч А. «Западнарусизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку ХХ в. С.12–13.

⁵ Доўнар-Запольскі М. В. История Белоруссии. Минск, 2003. С. 387.

⁶ Ігнатоўскі У. М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1991 (упершыню выдадзены ў 1926). С. 168.

⁷ Карнейчык Я. І. Беларуская нацыя. Мінск, 1969. С. 106.

У сувязі з ростам цікавасці да нацыянальнай гісторыі ў 90-х гадах XX ст. – пачатку XXI ст. канцэпцыя, узбагаціўшыся новымі акцэнтамі, зноў апынулася запатрабаванай¹. Аўтары шэрагу даследаванняў адзначалі, што палітыка ўпраўлення Віленскай навучальнай акругай садзейнічала далейшай паланізацыі Беларусі. Так, З. Шыбека пісаў, што ў пачатку XIX ст. «паланізацыя праводзілася ад імя рускага цара і з дапамогай чыноўнікаў рускай адміністрацыі»². Росквіт асветы ў Вільні, на яго думку, стаў для палякаў выратавальным у іх барацьбе за нацыянальную самабытнасць і незалежнасць. Але ж для беларускай культуры гэты росквіт меў трагічнае адценне: яна губляла лепшыя таленты, якія пад уплывам усеагульнага ўздыму паланізацыі цураліся беларускасці і аддавалі свой розум і здольнасці іншай культуры³.

У сучаснай польскай гістарыяграфіі прыхільнікам дадзенай канцэпцыі з'яўляецца гісторык Р. Радзік, які падкрэсліваў «польскасць» палітыкі расійскіх улад, польскі характар навучання ў Віленскай навучальнай акрузе, створанай у 1803 г.⁴ Наступствы гэтага былі настолькі значнымі, што ў перыяд 1832–1864 гг., як мяркуе польскі гісторык Л. Заштаўт, царскія ўлады толькі часткова справіліся з праблемамі польскай культурнай дамінанты ў заходніх губернях. Большыя поспехі былі дасягнуты ў галіне распаўсюджвання расійскай культуры, таму што царскія ўлады скасавалі важную частку інфраструктуры каталіцкага касцёла – сетку парафіяльных школ, кляштары і іх школы, далучыўшы даўнія фондушы на адукацыю ў дзяржаўную казну⁵.

З прадстаўнікоў замежнай гістарыяграфіі прыхільнікам дадзенай канцэпцыі з'яўляецца А. Капелер. Ён сцвярджаў, што культура і сістэма адукацыі на былых землях Рэчы Паспалітай засталіся і пад расійскім панаваннем у рамках польскага ўплыву, які садзейнічаў паланізацыі літоўцаў, беларусаў і ўкраінцаў, бо тут была захавана былая сістэма школьнай адукацыі, якая абапіралася на векавыя традыцыі⁶.

Пагадзіцца з тым, што расійскі імператар наўмысна ажыццяўляў палітыку паланізацыі, не проста цяжка, а немагчыма. Але немагчыма і не заўважаць, што ліберальная палітыка Аляксандра I у дачыненні да далучаных тэрыторый

¹ Талеренок С. В. Разработка планов колонизации белорусского населения в Виленском учебном округе. 1803–1804 гг. // Наш радавод. Гродно, 1991. Кн. 3. С. 576–580; Гурецкий А. А. Влияние политики российского самодержавия на народное образование в Белоруссии в 1803–1825 гг. Минск, 1997; Швед В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.). Гродна, 2001; Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002. Мінск, 2003; Кохановский А. Г., Яновский О. А. Самоопределение белорусской интеллигенции и эволюция ее национально-государственных идеалов: история, традиции и задачи историографии // Интеллигенция и мир. 2008. № 2. С. 46–67.

² Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002. С. 33.

³ Тамсама. С. 49, 109.

⁴ Radzik R. Miedzy zbiorowością etniczną a wspólnotą narodowa. Lublin, 2000. С. 96.

⁵ Zasztowt L. Kresy. 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1997. С. 365.

⁶ Капелер А. Россия – многонациональная империя. С. 109.

Беларусі, Літвы і Правабярэжнай Украіны не прыпыніла гэты працэс. Былі на гэта і аб'ектыўныя прычыны. Так, да пачатку XIX ст. царскі ўрад не меў магчымасцей для замены польскай сістэмы адукацыі на расійскую, паколькі і ў цэнтральных рэгіёнах імперыі не хапала настаўнікаў, выкладчыкаў, адукаванага праваслаўнага духавенства і, нават, адукаваных чыноўнікаў. Мае рацыю беларускі гісторык Л. Лыч, калі сцвярджае, што Кацярына II, Павел I і Аляксандр I не перашкаджалі панаванню польскага элемента на беларускай зямлі, паколькі лічылі, што ён меў на гэта законнае права. Але ў адрозненне ад мінулых часоў польская культура тут ужо не мела надзейнай падтрымкі адміністрацыйных органаў¹. Тым не менш інерцыя паланізатарскіх пазіцый у краі была вельмі значная, што асабліва было характэрна для канца XVIII – першай паловы XIX ст., і гэта даволі ярка выяўлялася праз адукацыйную сістэму.

Народная адукацыя ў русіфікацыйных і паланізацыйных працэсах. Выкарыстанне народнай асветы ў русіфікацыйных/паланізацыйных працэсах на беларускіх землях у першыя дзесяцігоддзі пасля далучэння да Расійскай імперыі з'яўляецца адным з найбольш вострых пытанняў агульнай праблемы. Пазіцыі сучаснай айчыннай гістарыяграфіі ў разуменні дадзенага пытання неаднародныя і нават палярныя ў залежнасці ад абрання метадалагічнага падмурка. Як слушна заўважыла С. Кузняева, у рускім і польскім культурных уплывах на Беларусь вызначаліся два напрамкі. Адзін быў цесна звязаны з натуральным імкненнем народаў да культурнага абмену, другі – з палітыкай паланізацыі і русіфікацыі беларускіх зямель². Дададзім, што абодва гэтыя напрамкі развіваліся адначасова, але іх сутнасць і роля ў нацыятворчых працэсах беларусаў была абсалютна супрацьлеглай. Калі першы вёў да ўзбагачэння і далейшага развіцця беларускай культуры, а значыць працаваў на карысць нацыятворчых працэсаў, то другі быў цалкам скіраваны на іх замаруджванне.

Даволі вялікая група сучасных беларускіх даследчыкаў імкнецца разглядаць пазначаную праблему праз прызму нацыянальнага развіцця карэннага (тытульнага) насельніцтва Беларусі – беларусаў. На думку В. Шведа, як польская, так і расійская сістэма адукацыі, якія выкарыстоўвалі для паланізацыі і русіфікацыі такія сродкі, як мову выкладання, выкладчыцкія кадры, жаночую адукацыю і г. д., ігнаравалі інтарэсы карэннага насельніцтва, выключаючы беларускую мову з навучальна-выхаваўчага працэсу. Першая вучыла на польскай мове і фарміравала палякаў-патрыётаў, гатовых да барацьбы за адраджэнне Рэчы Паспалітай (Польшчы) у межах да 1772 г., другая – на рускай мове і выходзіла ў духу «За веру, цара і Айчыну»³. Такім чынам, на яго думку, як польская, так і расійская сістэмы адукацыі стрымлівалі нацыянальнае развіццё беларусаў,

¹ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мінск, 1997. С. 144.

² Нарысы гісторыі Беларусі. Мінск, 1994. Ч. 1. С. 296.

³ Швед В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.). С. 345.

бо абедзье сiстэмы адукацыi iгнравалi iнтэрэсы карэннага (тытульнага) насельнiцтва¹.

На гэтых жа пазiцях знаходзiцца i А. Гурэцкi, якi ў сваiм дысертацыйным даследаванні адзначыў, што палiтыка Расійскай iмперыi ў Беларусi ў сiстэме адукацыi поўнасьцю iгнравала ў вызначаны час (канец XVIII – першая чвэрць XIX ст.) iнтэрэсы беларусаў, выключыла беларускую мову са сферы адукацыi. Нацыянальная культура i традыцыi беларускага народа не знаходзiлi адлюстравання ў змесце навучання².

Праўда, i рускi ўплыў на развiццё народнай адукацыi ў той час быў вельмi слабы. Так, па звестках А. Самусiка сiстэма адукацыi ў Вiленскай навучальнай акрузе была разлiчана ў асноўным на шляхту каталiцкага веравызнання (да 80% навучэнцаў)³. Як следства, склалася парадаксальнае становiшча, калi заходняя частка тэрыторыi Беларусi аказалася ў сферы польскага ўплыву. I сказаўся гэты ўплыў найперш на мясцовай шляхце. Беларуская даследчыца гiсторыi шляхты канца XVIII – першай паловы XIX ст. С. Лугаўцова, абапіраючыся на асабiстыя даследаванні i меркаванні польскага гiсторыка Т. Ляпкоўскага, лiчыць, што шляхта надавала польскi характар значнай частцы Беларусi ад Гродна да Мiнска⁴. I толькi пасля паўстання 1830 г. распачалiся ўрадам захады па русiфікацыi мясцовай сiстэмы асветы, якiя прывялi да карэннай рэарганiзацыi школьнай справы ў Беларусi праз яе ўнiфікацыю з агульнаiмперскай.

Падобнае назiралася i ў дваранскiм асяроддзi лiтоўцаў. Лiтоўскi даследчык В. Мяркiс адзначаў, што прызнанне польскай мовы роднай i наогул прыярытэтнай, лiчылася сумяшчальным з лiтоўскай дваранскай самасвядомасцю. Такая арыентацыя вяла да далейшай паланiзацыi дваранскага i духоўных саслоўяў i да ўмацавання этнiчнага i нават этнапалiтычнага адзiнства з Польшчай⁵.

На тое, што пад паланiзацыю i русiфікацыю траплялi ў першую чаргу iнтэрнацыяналізаваныя i iнфармаваныя вышэйшыя станы грамадства звярнуў увагу С. Суднiк. Працэс iх паланiзацыi i русiфікацыi, адзначае аўтар, iшоў настолькi iмклiва, што адбывалася адсяканне адукаваных слаёў нацыi ад самой нацыi. У вынiку гэта прывяло да поўнай страты беларускай пiсьмовай традыцыi. Нацыя, адна з найвялiкшых у свеце, заставалася без пiсьменства i мусiла пачынаць усё спачатку⁶.

¹ Швед В. Роля адукацыi ў русiфікацыi i паланiзацыi моладзi зямель Беларусi ў 1772–1863 гг. // Шлях да ўзаемнасцi. Гродна, 2001. С. 297.

² Гурецкий А. А. Политика царизма в области образования в Белоруссии в конце XVIII – первой четверти XIX века (1772–1825 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1998. С. 20.

³ Самусiк А. Ф. Развiццё сiстэмы асветы на беларускiх землях у сямiдзесятых гадах XVIII – трыццатых гадах XIX стагоддзяў: Аўтарэф. дыс. ... канд. гiст. навук. Мiнск, 1998. С. 15.

⁴ Луговцова С. Л. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX в. Минск, 1997. С. 23.

⁵ Мяркiс В. Праблема паланiзацыi i русiфікацыi ў Лiтве XIX ст. // Беларусiка. Мiнск, 1994. С. 36.

⁶ Суднiк С. Пра тэорыю «мужыцкасцi» // Аняменне: з хронiкi знiшчэння беларускай мовы. С. 30.

Сялянству па прычыне яго суцэльнай непісьменнасці адводзілася значна меншая роля ў тых працэсах, якія адбываліся ў канцы XVIII – першай трэці XIX ст. Працэс русіфікацыі ў гэты перыяд іх амаль не крануў. Што да інерцыі польскага ўплыву, то, на думку расійскай даследчыцы А. Камзоловай, гэты ўплыў у дадзеным асяроддзі ўжо зрабіў сваю справу. У расійскім грамадстве лічылася, сцвярджала яна, што маса сельскага насельніцтва доўгі час «пребывала в невежестве» і прызвычалася падпарадкоўвацца польскаму ўплыву¹.

Больш канкрэтна даследаваў дадзены аспект праблемы беларускі гісторык С. Токць. Ён высветліў, што і ў азначаны перыяд польскія культурныя ўплывы ўсё ж мелі месца ў беларускай вёсцы і што «школкі з польскай мовай навучання з’яўляліся крокам да наступнай ужо нацыянальна-культурнай асіміляцыі этнічна беларускага паводле паходжання сялянства»².

Толькі пасля паўстання 1830–1831 гг. расійскія ўлады больш уважліва прыгледзеліся да беларуска-літоўскага сялянства. А. Мілер і М. Далбілаў выказалі слушную думку аб тым, што важнай праявай мікалаеўскага нацыяналізму стала не палонафобія сама па сабе, а зварот, праўда, асцярожны, да сялянскай масы. Пасля паўстання 1830–1831 гг., як сцвярджаецца ў кнізе «Западные окраины Российской империи», улады распачалі барацьбу са шляхтай за «умы и сердца» сялян, падкрэсліваючы іх «непольскость», і імкнучыся перашкаджаць пачатковай адукацыі на польскай мове³. У выніку дадзенай палітыкі «ў сьвядомасці сялян быў дастаткова трывала замацаваны міфалагічны вобраз варожага панскага Польшчы»⁴. Менавіта «панскаць», лічыць С. Токць, асновай гэтага вобраза.

Але ў перыяд паміж двума паўстаннямі значных поспехаў у дадзеным кірунку зроблена не было. А. Цвікевіч адзначаў, што ў пачатку 60-х гадоў XIX ст., таксама як і ў ранейшы перыяд, народная асвета ў Беларусі знаходзілася цалкам у польскіх руках, таму што расійская культура мела тут надзвычайна слабыя карані, абапіралася выключна на невялікую колькасць пасланых з цэнтральных губерняў расійскіх чыноўнікаў⁵.

Разумеючы гэту сітуацыю, М. Мураўёў распрацаваў шэраг мерапрыемстваў па ажыццяўленні палітыкі русіфікацыі на землях былога ВКЛ. Вялікае месца сярод іх занялі меры грубага гвалту і самавольства, якія выявіліся ў масавым адхіленні асоб мясцовага паходжання ад займаных імі пасадаў у дзяржаўных ведамствах. Найбольш масавай «чыстцы» былі падвергнуты

¹ Камзолова А. А. «Положение хуже севастопольского»: русский интеллигентный чиновник в Северо-Западном краю в 1860-е гг. С. 124.

² Токць Сяргей. Польскія культурныя ўплывы ў беларускай вёсцы ў XIX – на пачатку XX ст. // *Studia Białorutenistyczne*. Lublin, 2007. № 1. С. 155.

³ Западные окраины Российской империи. М., 2006. С. 106.

⁴ Токць Сяргей. Польскія культурныя ўплывы ў беларускай вёсцы ў XIX – на пачатку XX ст. С. 157.

⁵ Цвікевіч А. «Западнорусизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. С. 58.

ўстановы, ведамствы міністэрства народнай асветы. Падначаленыя яму школы разглядаліся як галоўная зброя русіфікацыі, якія, паводле слоў папячыцеля Віленскай навучальнай акругі І. Карнілава, былі «мацней за рускі штык»¹. Але гэтыя метады лічыліся апраўданымі. Бо, кажучы словамі сучасніка М. Мураўёва Р. Эркэрта, справа ішла «аб вяртанні ў асяроддзе рускай сям’і некалькіх мільёнаў вельмі адчужанай «братіі», даведзенай да бездапаможнага стану»².

Гістарыяграфічная ацэнка вынікаў палітыкі русіфікацыі. У гістарыяграфічнай ацэньцы вынікаў палітыкі русіфікацыі няма адзінага падыходу. Адны з аўтараў характарызуюць іх выключна станоўча, іншыя бачаць гэту палітыку ў якасці «тормаза» развіцця беларускай нацыі. Ёсць і тыя, хто, разумеючы адмоўную ролю гэтай палітыкі ў цэлым, імкнучца знайсці нейкія станоўчыя моманты.

Беларускія гісторыкі Я. Новік і В. Парфенкоў лічаць, што ўключэнне Беларусі ў склад Расійскай імперыі садзейнічала нацыянальнай кансалідацыі беларускага народа, так як ішоў працэс узаемабагачэння культур, знаёмства беларускай культуры з лепшымі ўзорамі рускай і сусветнай культур³. П. Петрыкаў, засяроджваючыся выключна на станоўчых момантах, адзначаў, што вынікам знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі стала тое, што да канца XIX ст. была нанова створана беларуская літаратурная мова, з’явіліся беларускія школы, настаўнікі і падручнікі. «Пра гэта, – пераконваў ён, – нельга забываць тым, хто настойліва перш за ўсё ў палітычных мэтах, эксплуатае тэму русіфікацыі нашага народа ва ўмовах Расійскай імперыі і Савецкага Саюза»⁴.

Іншага пункту гледжання прытрымліваецца А. Каханоўскі. Палітыка сістэмнай русіфікацыі праз царкву, усе ўзроўні адукацыі і дзяржаўны апарат, страта многіх творчых асоб (ахвяры паўстання, ссыльныя, эмігранты), на думку А. Каханоўскага, на некалькі дзесяцігоддзяў вызначылі становішча ў развіцці навукі і культуры Беларусі. І паглыблялася яно тым, што многія з удзельнікаў паўстанняў, ураджэнцы беларускіх губерняў, не змаглі пасля адбыцця пакарання вярнуцца на радзіму. Адсутнасць вышэйшых навучальных устаноў, дзяржаўных музеяў, афіцыйных навуковых таварыстваў тармазіла станаўленне інтэлектуальнай сферы. Значная ж частка творчай эліты Беларусі трапіла пад уплыў ідэй «заходнерусізму»⁵.

Аналізуючы вынікі ажыццяўлення ўрадавай адукацыйнай палітыкі ў Беларусі, С. Снапкоўская прыйшла да высновы, што да канца XIX ст. агульнаадукацыйная сістэма была перабудованая ў адпаведнасці з палітычнымі і ідэала-

¹ Карнейчык Я. І. Беларуская нацыя. С. 165.

² Эркерт Р. Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России. СПб., 1864. С. 3.

³ Гісторыя Беларусі. Мінск, 1998. Ч. 1. С. 290.

⁴ Петриков П. Т. Очерки новейшей историографии Беларуси (1990-е – начало 2000-х годов). Минск, 2007. С. 10–11.

⁵ Кохановский А. Г. Белорусская интеллигенция: самоопределение и этапы становления в XIX – начале XX в. // Працы гістарычнага факультэта БДУ. Мінск, 2007. Вып. 2. С. 13.

гічнымі інтарэсамі самадзяржаўя на гэтай нацыянальнай ўскраіне Расійскай імперыі. У Беларусі дзейнічала сістэма выключных законаў, накіраваных на забарону беларускай мовы¹.

А. Філатава вылучыла некаторыя, на яе погляд, станоўчыя вынікі русіфікацыі ў сферы адукацыі. На думку аўтара, як не парадаксальна, працэс адукацыі, мэтай якога была русіфікацыя, пачаў адыгрываць і пэўную станоўчую ролю. Грамату набывалі непісьменныя раней людзі. Прайшоўшы курс навучання ў аднакласных народных вучылішчах, царкоўна-прыходскіх школах і школах граматы на рускай мове, яны, як правіла, ёй не карысталіся і хутка яе забывалі. Тыя ж, хто працягваў адукацыю, не толькі заставаліся носьбітамі сваёй роднай мовы, звычаяў, культуры, але і перадавалі іх сваім вучням. На фоне агульнай русіфікацыі грамадскага жыцця паступова пачалі з'яўляцца адукаваныя людзі з беларускай нацыянальнай свядомасцю².

Гэтыя падыходы характэрны галоўным чынам для сучаснай беларускай гістарыяграфіі. Што да расійскай, то яшчэ з канца XIX – пачатку XX ст. яе непакроў іншы аспект праблемы – чаму палітыка русіфікацыі, што праводзілася на тэрыторыі Беларусі, не пераўтварыла беларусаў у рускіх?

Паказальным нам падаецца з'яўленне ў канцы XIX ст. рамана Н. Ланскай (Якаўлевай) «Обрусители»³. У сувязі з другім выданнем кнігі Пецярбургская «Неделя» (ад 25 студзеня 1887 г.) пісала: «Сюжэт названага рамана – дзейнасць рускай адміністрацыі ў заходнім краі <...>. Мы не можам зразумець толькі адзінае: чаму гэта аблічэнне напісана ў форме рамана? Яно важнае і цікавае настолькі, наколькі ўтрымлівае ў сабе праўду, па-сутнасці гэта <...> апісанне цэлага шэрагу злачынстваў на пасадзе»⁴.

Н. Ланская засяроджвае сваю ўвагу на «обрусительстве» пасля паўстання 1863 г. не праз культурную сферу, а праз эканамічную, сацыяльную, адміністрацыйную. С. Дубавец распавядае наконт гэтага: «У яе – гэта экспарт адміністрацыйнага апарату, які ў экспартным варыянце – самы горшы, бо ставіць ніжэй закона, улады (г. зн. ніжэй сябе) не проста чалавека, чужога чалавека, інародца. Бо Беларусь – гэта край, куды яшчэ дзвесце гадоў назад расіяне прыходзілі толькі са зброяй, як захопнікі»⁵. Зыходзячы з сказанага вышэй, ён такім чынам адказвае на пытанне, чаму беларусы не сталі рускімі: «Таму, што замест рускай прыроды, мовы і культуры нам прапаноўваліся прырода, мова і культура чыноўніцкія. Мы, народ, пераўтвараліся не ў рускіх, а ў дэнацыяналізаваных чыноўнікаў – убіраючы ў сябе гэтую псіхалогію, гэты тып годнасці і каштоўнасцеў»⁶.

¹ Снапкоўская С. В. Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. Мінск, 1998. С. 146.

² Філатава А. Да пытання аб паланізацыі і русіфікацыі Беларусі ў XIX ст. // Беларусіка. Мінск, 1992. С. 133.

³ Ланская Н. Обрусители. СПб., 1887.

⁴ Дубовец С. Русская книга. Минск, 1998. С. 28–29.

⁵ Тамсама. С. 59.

⁶ Тамсама. С. 57.

Бесперспектыўнасць палітыкі русіфікацыі адзначаў і А. Смалянчук. Ён пісаў, што гэта разумелі і самі расійскія чыноўнікі, якія бліжэй пазнаёміліся з Беларуссю. Адзін з іх у прыватным лісце пісаў: «Трэба быць баранам, каб не заўважыць дзве хвалі, якія пастаянна сутыкаюцца паміж сабой – абрусенне <...> і апаліячванне. Што выйдзе з гэтага сутыкнення, пакажа час, але край усё роўна захавае своеасаблівую фізіяномію на ўзор «Маларосіі». Масквой ці Варонежам ён не стане»¹.

Што тычыцца моўнага становішча, то відавочна, што дзве мовы (польская і руская) уплывалі, як на справаводства беларуска-літоўскіх губерняў, так і на сістэму адукацыі. У першую чаргу змена мовы закранула чыноўнікаў, духавенства, настаўнікаў, якім па пасадзе патрэбна было валоданне дзяржаўнай мовай. У іншым становішчы знаходзіліся землеўласнікі, якія маглі не працаваць у дзяржаўнай сістэме і тым самым не мелі неабходнасці мяняць мову. Што і было адной з прычын таго, чаму мясцовае дваранства зберагала польскую мову. Яшчэ ў меншай ступені гэта праблема хвалявала сельскае і частку гарадскога насельніцтва (рамеснікаў, рабочых і г. д.), тых, хто быў заняты фізічнай працай. Менавіта гэта частка насельніцтва як і раней, пры змене дзяржаўнасці, заставалася захавальнікам роднай мовы.

Такім чынам, гістарыяграфічны аналіз сведчыць аб наяўнасці розных падыходаў як у ацэнцы працэсаў, іх вынікаў, так і ў вызначэнні/выкарыстанні тэрмінаў *русіфікацыя* і *паланізацыя*. Прычым гэта адносіцца да ўсёй літаратуры, як у храналагічным, так і ў геапалічным зрэзе. Не выпрацавала адзінага канцэптальнага падыходу да разгляду дадзенай праблемы і сучасная беларуская гістарыяграфія, якая да гэтага часу не мае спецыяльных даследаванняў. У выніку частка беларускіх аўтараў да гэтага часу застаецца ў палоне выпрацаванага савецкай гістарыяграфіяй стэрэатыпу – канцэнтрыруючыся пераважна на станоўчых выніках «уз'яднання» з Расіяй. Іншыя, узяўшы за аснову нацыянальны фактар, абвінавачваючы ўрад Расійскай імперыі ў правядзенні палітыкі русіфікацыі, адзначаюць, што гэта палітыка стрымлівала працэсы кансалідацыі беларускай нацыі. Адначасова негатыўны адбітак на нацыятворчыя працэсы, лічаць яны, мелі і працэсы паланізацыі, якія не толькі не спыніліся пасля далучэння тэрыторыі да Расійскай імперыі, а, на думку некаторых аўтараў, нават узмацніліся ў часы праўлення Аляксандра I.

2.3. Беларускія землі ў палітычных падзеях канца XVIII – пачатку XX ст.: калейдаскоп гістарыяграфічных контраверсій

Ацэнка ўплыву важнейшых палітычных падзей, што адбываліся ў канцы XVIII – пачатку XX ст., на нацыятворчыя працэсы на тэрыторыі Беларусі не можа быць вырашана, на наш погляд, без уліку двух галоўных «зрэзаў»: статусу тэрыторыі Беларусі ў складзе Расійскай імперыі і рэальных наступ-

¹ Смалянчук А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864–1917 гг. С. 66.

стваў той ці іншай падзеі для развіцця або замаруджвання дадзенага працэсу. Што тычыцца вызначэння саміх палітычных падзей, то найбольш значнымі сярод іх нам падаюцца: далучэнне беларускіх зямель да Расійскай імперыі, вайна 1812 г., паўстанне 1830–1831 гг., скасаванне ўніяцкай царквы ў 1839 г. (маецца на ўвазе палітычны, а не канфесійны аспект падзеі), паўстанне 1863–1864 гг., першая расійская рэвалюцыя 1905 г. Усе гэтыя падзеі тычыліся не толькі тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў або ўнутранага жыцця Расійскай імперыі ў цэлым, але і мелі даволі значны міжнародны рэзананс.

Славянская, як і наогул сусветная гістарыяграфія, не ўтрымлівае даследаванняў, прысвечаных раскрыццю гэтых ключавых аспектаў разглядаемай праблемы. Разам з тым вялікая колькасць работ, асабліва так званых постсавецкага перыяду, канцэнтруе сваю ўвагу на шматлікіх дробных пытаннях (зразумела, тут маецца на ўвазе не іх навуковая значнасць, а тое, што яны з'яўляюцца складаючай часткай агульнай праблемы). Усе гэтыя аспекты разам даюць больш-менш поўнае (праўда, гэта не азначае адзінства поглядаў) уяўленне аб уплыве палітычных падзей на нацыятворчыя працэсы на тэрыторыі Беларусі.

Праблема вызначэння дзяржаўна-прававога статусу беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі. Гэта пытанне да апошняга часу не ставілася ў якасці самастойнай навуковай праблемы. Але як бы не называлася гэта тэрыторыя ў працах канца XVIII – пачатку XXI ст. («паўночна-заходні край»; беларуска-літоўскія, літоўска-беларускія, заходнія або беларускія губерні; беларускія землі, тэрыторыя Беларусі; Беларусь і г. д.) усе аўтары добра ўяўлялі, што Беларусь канца XVIII – пачатку XX ст. не з'яўлялася самастойнай палітычнай адзінкай. Іншая справа, як гэта адзначалася ў гістарыяграфіі і ў грамадскай свядомасці.

Расійскае грамадства, па сведчанні А. Пыпіна, толькі ў 60-я гады XIX ст., пасля «польскага» паўстання 1863–1864 гг., усвядоміла, што заходні край – рускі, таму яго патрэбна вывучаць і вызваляць рускую народнасць ад чужаземнага прыгнёту¹. З гэтага часу пачынае фарміравацца грамадская думка, што сутнасць «польскага пытання» заключалася ў тым, што Польшча і надалей будзе адстойваць свае былыя межы, г. зн. «свае старыя захопы». А рускія, у сваю чаргу, не павінны пакідаць сваіх братоў «рускіх, з рускай мовай, з рускай верай, з рускай крывёю», стагнаць пад чужаземным ігам². Пры гэтым адзначалася, што беларусы маладога пакалення ўсведамляюць сваю рускую нацыянальнасць, любяць сваю радзіму і перакананы, што яе шчасце заключаецца ў «магчыма хутчэйшым зліцці з Вялікарасіяй»³.

Але на самай справе і праз 100 гадоў пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі такога зліцця не адбылося. У брашуры, спецыяльна на-

¹ Пыпин А. Н. История русской этнографии. СПб., 1892. С. 22.

² Погодин М. П. Польский вопрос. М., 1867. С. 63.

³ Балванович Я. Что такое русское общество в Северо-Западном крае // Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. Вильно, 1887. Вып. II. С. 3–74.

пісанай і выдадзенай да гэтай даты, адзначалася, што ў ліку першачарговых задач адно з першых месцаў «займае пытанне аб ускраінах, г. зн. пытанне аб абрусенні і поўным аб'яднанні ўсіх нашых, а *асабліва заходніх* (вылучана намі. – В. Я.), ускраін з ядром дзяржавы. <...> нам удалося сабраць разам амаль усе раскіданыя лёсам часткі рускай зямлі, стварыць з іх вялікую Расійскую імперыю, – але да гэтага часу яшчэ не завершана ўнутранае аб'яднанне ўсіх гэтых частак з агульнарускім цэнтрам»¹. Адносна «заходняй ускраіны» аўтар з распаччу піша: «І геаграфічнае становішча, і мінулае гэтага куточка рускай зямлі, ды і палітычныя меркаванні, – усё гэта надае асобы сэнс пытанню аб унутраным аб'яднанні заходняга краю з астатняй Расіяй». Аднак да гэтага часу, сцвярджаецца ў брашуры, рускі чалавек тут адчувае сябе зусім як на чужыне і яму там ніколі і на думку не прыйдуць словы паэта: «Здесь русский дух, здесь Русью пахнет»².

Што тычылася гістарыяграфіі, то ў тых ж часы М. Каяловіч паставіў задачу перад расійскай навукай па дадзеным пытанні, адзначаючы, што яна не павінна маўчаць пры такіх недакладных уяўленнях аб заходнім краі, якія былі распаўсюджаны па ўсёй Еўропе: «Дзесяць мільёнаў людзей, што пражываюць паміж вялікай Расіяй і Польшчай, <...> залічаны да палякаў <...>. Ободва гэтыя плямёны – *беларусы і маларосы – той жа рускі народ* (вылучана намі. – А. Ф.), <...> яны не могуць быць залічаны да польскага народа»³.

Менавіта гэты погляд і стаў падмуркам для вывучэння гісторыі краю расійскімі даследчыкамі. Характарызуючы расійскую гістарыяграфію другой паловы XIX ст. у цэлым, беларускі гісторык А. Смалянчук адзначае, што «у другой палове XIX ст. афіцыйна Беларусь разглядалася як частка «Северо-Западного края России», а беларусы лічыліся адным з плямёнаў адзінага рускага народа»⁴.

Праўда, і ў той перыяд гістарыяграфічныя падыходы не былі адзінымі. У канцы 80-х – пачатку 90-х гадоў XIX ст. склаліся два асноўныя напрамкі гістарыяграфічнай ацэнкі русіфікатарскай палітыкі «окраин Российской империи» – праўрадавы, які актыўна прапагандаваў і абгрунтаваў уніфікатарскі курс і ліберальны, што быў накіраваны супраць гэтай палітыкі⁵. Сур'ёзным навуковым падыходам да вызначэння дзяржаўна-прававога статусу і ацэнкі адміністрацыйнага ўладкавання далучаных тэрыторый характарызуецца праца вядомага правазнаўцы В. Іваноўскага. У рабоце «Административное устройство наших окраин»⁶ аўтар прызнае, што па прычыне геаграфічных, нацыя-

¹ Липранди А. Русское дело в Западном крае. Б.м., Б. г. С. 27.

² Тамсама. С. 27, 29.

³ Коялович М. Историческое исследование о западной России. СПб., 1865. С. IV, VI.

⁴ Смоленчук А. Ф. Белорусская историография второй половины XIX – начала XX века и становление национальной идеологии // Славяноведение. 1999. № 5. С. 6.

⁵ Падрабязней гл.: Аверин Михаил Борисович. Государственное управление национальными окраинами Российской империи с середины 60-х годов XIX века до 1914 года (на примере Великого княжества Финляндского и Царства Польского). Самара, 1999.

⁶ Ивановский В. Административное устройство наших окраин // Учёные записки Казанского университета. 1891. Кн. 6. С. 26–70.

нальных і культурных адрозненняў большая частка Расіі кіравалася на асобных пачатках, іншых, чым тыя, на падставе якіх было арганізавана ўпраўленне ў цэнтральных расійскіх губернях. Тым не менш пры наяўнасці разыходжанняў у ацэнцы ўрадавага курса большасць расійскіх даследчыкаў належала да дзяржаўнай школы і імкнулася да яго навуковага абгрунтавання.

На пачатку XX ст. у расійскай гістарыяграфіі працягваў панавать той жа стэрэатып. Што яскрава прасочваецца ў артыкуле Д. Мілюціна «О разноплеменности в населении государства», напісаным у 1911 г. У сучаснай расійскай гістарыяграфіі адзначаецца, што па сваіх поглядах Д. Мілюцін – перакананы дзяржаўнік-манархіст, паслядоўны прыхільнік ідэі «незыблিমости единой и неделимой России». Вылучаючы тры *рускія ўскраіны* – заходнюю (еўрапейскую), каўказскую і азіяцкую – ён адмоўна ўспрымаў любыя дэцэнтралізатарскія працэсы, што ўзмацняліся ў той перыяд. Адносна «заходняй ускраіны» ён пісаў: «Нягледзячы на значную большасць Рускіх ва ўсім Заходнім краі (меліся на ўвазе, зразумела, беларусы і ўкраінцы. – В. Я.), нельга забываць і пра меншасць Польскую ці Яўрэйскую, ні ў мірны час, ні ў ваенны. Руская большасць складае нізкі слой народа, малакультурны і бедны, асабліва ў губернях Беларускіх. Можна сказаць, што яго трымаюць у руках Польскія паны, што абцяжарвае прымяненне да гэтага краю ўсіх мер адміністрацыйных і заканадаўчых»¹.

І толькі ў дачыненні дзяржаўнага статусу непасрэдна польскіх зямель былі і іншыя меркаванні. Так, адзін з заснавальнікаў «дзяржаўнай школы» ў расійскай гістарыяграфіі Б. Чычэрын «настойваў на аднаўленні былога Каралеўства Польскага», за што Д. Мілюцін называў пазіцыю свайго прыяцеля «блізорукой» і нават варожай для Расіі².

Польская гістарыяграфія развівалася на іншых пастулатах, чым расійская. Працы польскіх даследчыкаў не толькі дарэвалюцыйных, але і часоў II Рэчы Паспалітай, таксама не пакідалі без увагі беларускія землі. Але беларускае насельніцтва ў іх разглядалася хутчэй як польскае, а не рускае, падкрэслівалася прыналежнасць гэтых зямель да Польшчы³. Магчыма гэта звязана з тым, што па канстытуцыі Рэчы Паспалітай, прынятай 3 мая 1791 г., аўтаномія Вялікага Княства Літоўскага была ліквідавана і ўяўленні аб дзяржаве, як «Рэчы Паспалітай абодвух народаў» саступілі месца тэзе аб «Рэчы Паспалітай польскай», або проста Польшчы. Пры гэтым не згадвалася, што апошняя (больш позняя) канстытуцыя дзяржавы – Гродзенская – у 1793 г. адмяніла кан-

¹ Арапов Д. Законная государственная цель – полное объединение, слияние разных племён (Д. А. Милютин и его статья «О разноплеменности в населении государства») // Источник. Документы русской науки. 2003. № 1. С. 55.

² Тамсама. С. 63.

³ Lelewel I. Panowanie krula Polskiego Stanislaswa Augusta Poniatowskiego. Bruxelle, 1847; Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarszie. Warszawa, 1880; Kraszewski J. I. Polska w czasie trzech rozbiorow. 1772–1794. Warszawa; Krakow, 1903; Smoleński W. Konfederacja targowicka. Krakow, 1903 і інш.

стытуцыю 1791 г. і аднавіла федэратыўную Рэч Паспалітую. На спецыфіку беларуска-літоўскіх зямель у час падзелаў Рэчы Паспалітай звярнуў увагу Г. Масціцкі¹.

Разыходжанні расійскай і польскай гістарыяграфій у падыходах да ацэнкі беларускай тэрыторыі, яе гісторыі і насельніцтва мелі, зразумела, не толькі, і хутчэй не столькі навуковы, колькі палітычны характар. З «польскім пытаннем» цесна пераплецены розныя аспекты ўрадавай палітыкі ў Паўночна-Заходнім рэгіёне (тэрытарыяльная, нацыянальная, культурная, канфесійная). На пачатку XX ст. вастрыня праблемы (грамадская і навуковая) выяўлялася падчас абмеркавання «польскага пытання» ў Дзяржаўнай Думе. Так, на адным з яе пасяджэнняў прадстаўнік польскага «кола» Дмоўскі, крытычна аэньваючы даклад старшыні савета міністраў П. Стальпіна (16 лістапада 1907 г.), адзначаў, што «руская дзяржаўнасць, заснавана на бюракратычнай цэнтралізацыі», прыстасавана ўрадам толькі да таго, каб дабівацца «культурнага разбурэння ўскраін, разбурэння нярускіх зямель, што ўваходзяць у склад рускай дзяржавы»².

Адказ Стальпіна прадэманстраваў непахісную ўрадавую пазіцыю ў дадзеным пытанні: «Прадстаўнік Царства Польскага гаварыў пра неабходнасць для ўрада, асабліва зараз <...> прыцягнуць мясцовыя сілы да самаўпраўлення з тым, каб яны запоўнілі той прабел, які непазбежна з'явіцца ў цэнтральнай улады, якая абапіраецца толькі на бюракратыю. <...> супраць таго ўрад пярэчыць не будзе, але павінен заявіць, што тая сіла самакіравання, на якую будзе апірацца урад, павінна быць *заўсёды сілай нацыянальнай* (вылучана намі. – В. Я.)»³.

Такім чынам, аналізуючы і расійскую, і польскую гістарыяграфіі XIX – пачатку XX ст. (пры іх розных падыходах і поглядах на праблемы беларускай гісторыі), выкрысталізоўваецца выснова: удзел у палітычных падеях канца XVIII – пачатку XX ст. насельніцтва беларускіх зямель не мог быць свядомым, а толькі неўсвядомленым і адбываўся пад уплывам нейкай іншай (знешняй) сілы.

Для расійскай гістарыяграфіі і грамадскай думкі ў якасці такой сілы выступала рымска-каталіцкае духавенства. На адным з пасяджэнняў Дзяржаўнай Думы ў выступленні прадстаўніка рускага насельніцтва Віленскай губерні Замыслоўскага было адзначана, што прычына культурнага разарэння ў Паўночна-Заходнім краі крыецца ў каталіцкім духавенстве, якое забараняла дзецям каталікоў наведваць рускія школы. Гэтая ж сіла (рымска-каталіцкае духавенства) бачылася ім як каталізатар антыўрадавых палітычных падзей у краі. У якасці доказу адзначалася, што падчас крыжовых ходоў каталікі з Вільніносяць, ікону Маці Божай Вострабрамскай, пад выявай якой напісана: «1831, 1863, 1905»⁴.

¹ Moscicki H. Dziej porozbiorowie Litwy i Rusi. Wilno, 1911.

² Польский вопрос в Государственной Думе 3-го созыва 1-й сессии. Вильна, 1909. С. 4.

³ Тамсама. С. 5.

⁴ Тамсама. С. 10.

Адносна беларускай гістарыяграфіі другой паловы XIX – пачатку XX ст. (разумеючы, што аб беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі дадзенага перыяду можна весці гаворку толькі пра яе станаўленне) А. Смалянчук сцвярджае, што ў дадзены перыяд «выкрысталізоўваўся» тэзіс «двух зол» у беларускай гісторыі – польскага і маскоўскага. Гэты тэзіс атрымаў навуковае абгрунтаванне ў працах М. Доўнар-Запольскага. А ў «Кароткай гісторыі Беларусі» В. Ластоўскага ён пераўтварыўся ў «вызначальны гістарычны фактар»¹.

Прычына такога становішча, як слухна адзначае А. Смалянчук, крыецца ў асэнсаванні «залежнасці лёсу краю ад знешняга фактару». А адваротным бокам дадзенай канцэпцыі стаў «своеасаблівы комплекс уласнага гістарычнага бяссілля і адчуванне непрычыннасці да сваёй гісторыі»².

Расійская гістарыяграфічная традыцыя XIX ст., прадстаўнікі якой разглядалі гісторыю Расіі як гісторыю рускай нацыянальнай дзяржавы, аказала вялікі ўплыў не толькі на савецкую, але і на еўрапейскую гістарыяграфію. «Заходняя метадалогія гістарычных даследаванняў, – адзначае вядомы вучоны-гісторык швейцарскага паходжання А. Капелер, – <...> з XIX ст. аказваецца «завязанай» на катэгорыях нацыянальнай дзяржаўнасці. І савецкая гістарыяграфія пры Сталіне, ва ўсякім разе часткова, вярнулася да інтэрпрытацыі айчынай гісторыі як *гісторыі рускай нацыянальнай дзяржавы* (вылучана намі. – В. Я.)»³. Палічыўшы такія погляды памылковымі, А. Капелер слухна заўважае, што не «русоцэнтрычная оптика», а менавіта «поліэтнічнасць» з’яўляецца нязменнай канстантай расійскай гісторыі, так што ні гісторыя Расіі ў цэлым, ні гісторыя рэгіёнаў і народаў не можа быць вычарпальна даследавана і прад’яўлена без уліку і разумення ўсяго поліэтнічнага комплексу і ўзаемаадносін частак і цэлага⁴.

На хібы метадалагічных падыходаў расійскай гістарыяграфіі XIX ст. звяртае ўвагу і амерыканскі даследчык украінскага паходжання З. Когут. «У XIX ст., – піша ён, – большасць расійскіх гісторыкаў разглядалі ўкраінцаў і беларусаў як блудных сыноў адзінай расійскай нацыі і ацэньвалі гістарычныя падзеі і постаці з такой перспектывы»⁵. Такая канцэпцыя працягвала панаваць сярод рускіх эмігрантаў пасля кастрычніцкай рэвалюцыі. Так, гісторык І. Лапо адзначаў, што ў заходнім краі «асноўным насельніцтвам большасці яго губерняў з’яўляецца «белорусская ветвь» рускага народа». Нават у формуле імператрыцы Кацярыны II «отторженная возвратих», лічыў аўтар, «больш адчуваецца трыумф старой ідэі, што знайшла сваё ўвасабленне ў словах Маскоўскага вялікага князя на рубяжы XV–XVI стст. «вся русская земля от прародителей

¹ Смоленчук А. Ф. Белорусская историография второй половины XIX – начала XX века и становление национальной идеологии. С. 67.

² Тамсама.

³ Капелер А. Россия – многонациональная империя. М., 2000. С. 8.

⁴ Тамсама.

⁵ Зенон Когут. Коріння ідэнтычнасці. Студыі з ранніамадэрнай та мадэрнай історыі Украіны. Кіў, 2004. С. 11.

наших наша вотчина», чым разуменне таго, што народ рускі зараз у агульнай сваёй масе складае адзіную рускую дзяржаву». Аўтар узяў пытанне аб адносінах насельніцтва заходніх губерняў да Расіі, дакладней да расійскай улады. На думку І. Лапо, яно «абсалютна спакойна прызнала рускую ўладу», бо прыгоннае сялянства ведала ўладу свайго «пана», а не дзяржаўную. Інакш, панская ўлада была для яго і ўладай дзяржаўнай, а па сваім развіцці сялянская маса не магла займацца абмеркаваннем палітычных пытанняў¹.

У пачатку ХХІ ст. і ў расійскай, і ў беларускай гістарыяграфіі з'явіліся спецыяльныя навуковыя даследаванні, прысвечаныя праблеме вызначэння дзяржаўна-прававога статусу беларускіх (і не толькі) зямель у складзе Расійскай імперыі. Да іх ліку можна аднесці доктарскую дысертацыю А. Бахтурынай «Государственное управление западными окраинами Российской империи (1905 – февраль 1917 г.)»², працу А. Свіб «Государственно-правовой статус Беларуси в составе России в пореформенный период (1861–1900)»³ і інш.

Канцэнтруючы сваю ўвагу на асаблівасцях дзяржаўна-прававога статусу беларускіх зямель у складзе імперыі, А. Свіб адзначае: «Беларусь як этнічная супольнасць не мела ў складзе Расійскай імперыі цэласнага палітычнага статусу. Гэты статус вызначаўся: а) прадастаўленымі царскім урадам паўнамоцтвамі мясцовым органам улады і кіравання, якія па сваім аб'ёме і змесце адрозніваліся ад паўнамоцтваў аналагічных органаў уласна расійскіх губерняў; б) сукупнасцю асаблівых палітыка-прававых сродкаў, што забяспечвалі вялікадзяржаўныя імперскія інтарэсы Расіі ў беларускіх губернях, барацьбу супраць польскага ўплыву і нацыянальна-вызваленчага руху ў Беларусі»⁴.

На пачатку ХХ ст., згодна меркаванням расійскай даследчыцы А. Бахтурынай, тыя ж «вялікадзяржаўныя, імперскія інтарэсы Расіі», а дакладней імкненне да «ўніфікацыі кіравання імперыяй» дыктавалі неабходнасць ліквідацыі асаблівасцей, што яшчэ мелі месца на землях былога Вялікага Княства Літоўска ў сферы кіравання. Гэта праявілася ў тым, што «Паўночна-Заходнія і Паўднёва-Заходнія тэрыторыі Расійскай імперыі, уключаныя ў склад Віленскага і Кіеўскага генерал-губернатарстваў, на пачатку ХХ ст. страцілі свой асаблівы статус, што было канчаткова замацавана ліквідацыяй гэтых генерал-губернатарстваў і адменай генерал-губернатарскіх пасад»⁵.

Такім чынам, вызначэнне дзяржаўна-прававога статусу Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, як тэрыторыі, што не мела «целостнага політычнага статусу», дыктуе неабходнасць ацэнкі ролі і месца гэтых зямель у палітычных

¹ Лаппо И. И. Западная Россия и ее соединение с Польшей в их историческом прошлом. С. 15, 18.

² Бахтурина А. Ю. Государственное управление западными окраинами Российской империи (1905 – февраль 1917 г.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 2006.

³ Свиб А. Ф. Государственно-правовой статус Беларуси в составе России в пореформенный период (1861–1900). Минск, 2004.

⁴ Тамсама. С. 7.

⁵ Бахтурина А. Ю. Государственное управление западными окраинами Российской империи (1905 – февраль 1917 г.). С. 5.

падзеях, зыходзячы з таго, што Беларусь з'яўлялася не суб'ектам, а аб'ектам у гэтых палітычных падзеях.

Падзелы Рэчы Паспалітай і іх наступствы для развіцця/замаруджвання нацыятворчых працэсаў на беларускіх землях. Ацэнкі такой найважнейшай палітычнай падзеі канца XVIII ст., як падзелы Рэчы Паспалітай і іх наступствы для развіцця/замаруджвання нацыятворчых працэсаў на беларускіх землях, у значнай ступені залежаць ад адказу на пытанне, які палітычны статус мелі беларускія землі (дакладней, землі Вялікага Княства Літоўскага) пад канец XVIII ст. у складзе Рэчы Паспалітай? Пытанне да гэтага часу не атрымала неабходнага навуковага асэнсавання ў айчынай гістарыяграфіі, што і спарадзіла не проста розныя, а часта палярныя падыходы да вырашэння праблемы: ад ацэнкі раздзелаў як захоп тэрыторыі суверэннай дзяржавы да азначэння тых жа падзей у якасці ўз'яднання Беларусі з Расіяй.

Расійская гістарыяграфічная традыцыя XIX ст. адназначна ацэньвала падзеі канца XVIII ст. як вызваленне «праваславно-рускога населения» Польшчы ад каталіцкага панавання, для чаго неабходна было адабраць у яе «древнерусские земли»¹. Гэты ж погляд на праблему падзелаў Рэчы Паспалітай (або Польшчы) і далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі, як на карэнны, цалкам станоўчы пераварот у лёсе Беларусі, быў уласцівы савецкай гістарыяграфічнай традыцыі. Напрыклад, Я. Карнейчык пісаў, што ў выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай і ўз'яднання з Расіяй ажыццявіліся спрадвечныя спадзяванні беларускага народа, а тры адзінакроўныя па сваім паходжанні народы, блізкія па мове, культуры і тэрыторыі, аб'ядналіся ў адзінай дзяржаве. Расія забяспечыла Беларусі тэрытарыяльную цэласнасць і працяглае мірнае развіццё².

Тое, што «ўз'яднанне» з Расіяй адпавядала інтарэсам беларускага народа, які імкнуўся да злучэння з родным яму па паходжанні, мове, культуры і гістарычным мінулым вялікім рускім народам было замацавана ў афіцыйнай акадэмічнай гістарыяграфіі³. Але ўжо і ў 70-я гады XX ст. сустракаліся неадназначныя ацэнкі гэтай гістарычнай падзеі. Так, А. Мальдзіс адзначаў, што афіцыйныя ўлады сустрэлі ў штыкі памкненні беларусаў да нацыянальнага самавызначэння і не пазбавілі беларускі народ ад сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту⁴.

Новы этап у вывучэнні гісторыі Расійскай імперыі, што пачаўся з 90-х гадоў XX ст., характарызуецца шэрагам грунтоўных прац, якія з'явіліся перш за ўсё ў расійскай гістарыяграфіі. І хоць яны прысвечаны аналізу розных праблем перыяду канца XVIII – пачатку XX ст., але ў той ці іншай ступені закранаюць

¹ Падрабязней гл.: Філатава А. Тэрытарыяльная палітыка ўрада Расійскай імперыі // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы. С. 5–20.

² Карнейчык Я. Беларуская нацыя. С. 38.

³ Гісторыя Беларускай ССР. Мінск, 1972. Т. 1. С. 456.

⁴ История белорусской дооктябрьской литературы. Минск, 1977. С. 314–315.

і падзелы Рэчы Паспалітай, з характарыстыкай іх наступстваў для розных, зараз ужо суверэнных дзяржаў і народаў¹. У некаторых з іх захоўваюцца старыя, часоў Расійскай імперыі, погляды. Так, лічыцца, што ў ходзе падзелаў Рэчы Паспалітай завяршыўся прагрэсіўны і гістарычна абумоўлены працэс «воссоединения» Беларусі і Украіны з Расіяй і гэта «адпавядала волі і заканамернасцям гістарычнага развіцця ўкраінскага, беларускага і рускага народаў». Пры гэтым зберагаецца ўсё той жа міф, што Расія не захоплівала, а вяртала свае землі².

Але большасць сучасных расійскіх даследчыкаў разглядае праблему як шматгранную і не настолькі катэгарычныя ў сваіх высновах. У іх аналізе, пастаноўцы праблем і ацэнках палітычных падзей канца XVIII – пачатку XX ст. застаецца месца для працягу навуковых дыскусій і ўзважлівых разважанняў. Вядомы даследчык А. Мілер адзначае, што паняцце «русский» у тыя часы было больш шырокім, чым яго сучаснае значэнне. Яно адносілася да ўсіх усходніх славян і вызначала тую мэту праекта нацыянальнага будаўніцтва, які ўмоўна можна назваць «большой русской нацией». З’яўляючыся этнічнай канцэпцыяй і праводзячы выразную грань паміж рускімі і іншымі народамі імперыі, гэты праект, як лічыць аўтар, адмаўляў якасны характар этнічных адрозненняў паміж вяліка-, мала- і беларусамі, уключаючы ўсіх іх у адзіную этнічную супольнасць. На яго думку, маларусы і беларусы ніколі не падвяргаліся дыскрымінацыі ў Расійскай імперыі на індывідуальным узроўні³.

Л. Гарызонтаў сцвярджае, што з пункту гледжання ўнутранай палітыкі Расіі, польскае пытанне заключалася ва ўсеабдымнай інтэграцыі былых зямель Рэчы Паспалітай у імперскі арганізм і пераўтварэнні палякаў у вернападданных правячай дынастыі. А польская русафобія істотна паўплывала на вобраз Расіі ў вачах Захаду і аказала ўплыў на нацыянальную ідэалогію ўкраінскага і беларускага рухаў⁴. Канцэпцыі «большого русского народа», як лічыць даследчык, супрацьстаяла амаль люстэркавая польская канструкцыя (палякі – літвіны – русіны). Заходнім губерням (або Заходняму краю) адпаведна – усходнія крэсы. Супрацьстаялі таксама вызначэнні гэтага рэгіёна: «захваченный» (zabrany) край і «возвращенные» губерні⁵.

¹ Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы. М., 1997; Имперский строй России в региональном измерении (XIX – начало XX века). М., 1997; История внешней политики России. XVIII век. М., 1998; Польша и Европа в XVIII веке: международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой. М., 1999; Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II: 1772, 1793, 1795. М., 2002; Носов Б. В. Установление российской господства в Речи Посполитой. 1756–1768 гг. М., 2004; Западные окраины Российской империи. М., 2006.

² История внешней политики России. XVIII век. С. 196–197.

³ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000. С. 37.

⁴ Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. М., 1999. С. 8–9.

⁵ Тамсама. С. 7.

Аўтары працы «Западные окраины Российской империи» лічаць, што за формуламі Кацярыны II – «взяла только свое» і «отторженная возвратих» – стаяла, хутчэй за ўсё, не нацыяналістычная, а дынастычная логіка. Інакш кажучы, Кацярына II лічыла гэтыя тэрыторыі «своими» не таму, што на большай іх частцы сялянскае насельніцтва было, як будучь сцвярджаць ужо пры яе ўнуку Мікалаі I, «русским», а таму, што гэтыя землі ў мінулыя часы ўваходзілі ва ўладанні Рурывічаў, спадкаемцамі якіх лічылі сябе Раманавы¹.

Гэта цікавы канцэптальны падыход да асвятлення праблемы, але некрытычнае яго ўжыванне вяртае, па сутнасці, нават і супроць памкненняў аўтараў, да вялікадзяржаўнай парадыгмы XIX ст. Што добра прасочваецца праз манаграфію А. Камзолавай. Яна нагадала, што ў першай палове і нават у сярэдзіне XIX ст. губерні тэрыторыі былога ВКЛ называліся «губерніямі, от Польши возвращенными». Новая ўласнасць Расіі не разглядалася ў якасці асобнай, гістарычна сфарміраванай этнічнай адзінкі, як Царства Польскае або Княства Фінлянскае. Як правіла, адзначае аўтар, гэтыя тэрыторыі ўключаліся ў паняцце «прародительской вотчины» рускіх цароў, адарванай іншай дзяржавай – Польшчай, – а затым зноў вернутыя².

На жаль, аўтар не засяроджаецца на крытычным разглядзе афіцыйнага пастулата ўлад аб «искони русском крае». У выніку, як слушна заўважае ў рэцэнзій на кнігу расійскі даследчык М. Даўбілаў, манаграфія (у адпаведнасці або насуперак намерам аўтара) навявае думку аб гістарычнай заканамернасці і «оправданности русского господства» ў дадзеным рэгіёне. «У кнізе А. Камзолавай, – піша М. Даўбілаў, – Паўночна-Заходні край паказваецца не столькі зонай драматычнага саперніцтва расійскіх і «речьпосполитных» традыцый дзяржаўнасці, рускага і польскага праектаў нацыябудаўніцтва, не столькі тэрыторыяй, населенай мноствам этнічных і канфесійных супольнасцей з розным узроўнем і дынамікай калектыўнай самасвядомасці, сколькі стабільнай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкай імперыі»³.

Рознасць выкарыстання адзінага метадалагічнага падыходу спарадзіла і розныя высновы, да якіх прыйшлі аўтары. З моманту далучэння, – даводзіць А. Камзолава, – перад урадам стаяла задача «паўнаwartаснай інтэграцыі заходніх губерняў, г. зн. уніфікацыя прававых норм і судасправаводства, арганізацыя мясцовай адміністрацыі па агульнаімперскім узору, уключэнне розных сацыяльных слаёў края ў агульную сацыяльную структуру імперыі, увядзенне рускай мовы ў афіцыйнае справаводства і ў школьнае выкладанне, падтрымка дзяржаўнай царквы, стварэнне эканамічных і транспартных сувязей з цэнтрам

¹ Западные окраины Российской империи. С. 77–78.

² Комзолова А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. М., 2005. С. 4.

³ Долбилов М. Д. Комзолова А.А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. М.: Наука, 2005 // Отечественная история. 2007. № 4. С. 182.

і іншымі часткамі дзяржавы і інш.»¹ На думку аўтара, да сярэдзіны XIX ст. многія з гэтых праблем атрымалі сваё рашэнне.

Высновы М. Даўбілава, на наш погляд, больш адпавядаюць гістарычнай рэчаіснасці. Для краю, які дэкларатыўна абвяшчаўся «древним достоянием» Расіі, адзначае ён, Літва, Беларусь, Правабярэжная Украіна нават да сярэдзіны XIX ст. былі недастаткова інтэграваны ў структуры імперскага кіравання, а яшчэ меней – імперскага мыслення. Эканамічны, сацыяльны і культурны ўплыў вышэйшага польскамоўнага слоя, надаваў гэтым землям «обескураживающе инакий облик»².

Сучасная беларуская гістарыяграфія таксама шматгранная ў сваіх ацэнках палітычных падзей канца XVIII ст. і іх наступстваў. Пры гэтым, як ужо адзначалася вышэй, дакладна вылучаюцца два супрацьлеглыя падыходы. Першая група даследчыкаў разглядае «Рэч Паспалітую абодвух народаў», ацэньвае раздзелы як драпежніцкі захоп тэрыторыі суверэннай дзяржавы, а іх наступствы для беларускіх зямель, як страту дзяржаўнасці: «...гвалтоўнымі дзеяннямі Расіі, Аўстрыі і Прусіі было спынена існаванне Рэчы Паспалітай, адной з вялікіх краін Еўропы, федэрацыі, у якой Польшча і ВКЛ ажыццяўлялі сваю дзяржаўнасць з 1569 г. Беларускія землі былі анексіраваны ў склад Расійскай імперыі. Пачаўся новы этап змагання за беларускую ідэнтычнасць, за права беларускага народа на дзяржаўную незалежнасць»³.

Другая група гісторыкаў, працягваючы традыцыі расійскай гістарыяграфіі XIX ст., бачыць у адпаведных падзеях «восоединение Беларуси с Россией»: «І сканаў бы беларускі этнас, калі б у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795 гг.) беларускія землі не былі далучаны да Расіі, а беларускі народ, Беларусь не ўз'ядналіся з рускім народам у адзінай Расійскай дзяржаве»⁴.

Аўтары «Гісторыі Беларусі» (глава «Культура Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст.») уводзяць тэрмін «уклучэнне» Беларусі ў склад Расійскай імперыі і лічаць, што гэты акт садзейнічаў нацыянальнай кансалідацыі беларускага народа, бо распачаўся працэс узаемаабагачэння культур, знаёмства беларускай з лепшымі ўзорамі рускай і сусветнай культур⁵. Супраць ужывання гэтага тэрміна, як не адпавядаючага рэчаіснасці, нават пры станоўчай ацэнцы наступстваў падзелаў Рэчы Паспалітай для беларускага этнасу, выступіў П. Петрыкаў: «Тэрмін «вхождение Беларуси в состав России» менш адэкватны

¹ Комзолова А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. С. 20.

² Долбилов М. Культурная идиома возрождения России как фактор имперской политики в Северо-Западном крае в 1863–1865 гг. // АВ IMPERIO. 2001. № 1–2. С. 230.

³ Голубеў В., Кітурка І. Нарысы гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Мінск, 2004. С. 75.

⁴ Петриков П. Т. Очерки новейшей историографии Беларуси (1990-е – начало 2000-х годов). С. 119–120.

⁵ Гісторыя Беларусі. Ч. 1. С. 290.

працэсу «восоединения Беларуси с Россией», да якога імкнулася перш за ўсё праваслаўнае насельніцтва ўсходніх зямель Беларусі»¹.

Тэрміналагічная палітра адносна адпаведных падзей канца XVIII ст. у сучаснай беларускай гістарыяграфіі даволі шырокая: «Раней беларускія даследчыкі, апісваючы гэты працэс, казалі пра «ўз'яднанне», потым пра «далучэнне», цяпер большасць з іх аддае перавагу словам «інкарпарацыя», ці «захоп», – адзначалася ў першай палове 90-х гадоў XX ст.² Застаецца такое становішча актуальным і для сённяшняга дня. І справа не ў тым, які тэрмін ужываюць тыя, ці іншыя аўтары, а які сэнс у яго ўкладваецца. Што павінна залежаць, на наш погляд, не ад кан'юнктурных меркаванняў, а грунтавацца на аналізе дакументальных крыніц.

Абапіраючыся на дакументальныя крыніцы, беларускі гісторык В. Швед прааналізаваў «сцэнарый», па якім развіваліся падзеі ў канцы XVIII ст.: дыпламатычныя перамовы з будучымі захопнікамі; стварэнне там прарасійскіх канфедэрацый; увод расійскіх войск на тэрыторыю Рэчы Паспалітай; анексія зямель Беларусі; легалізацыя апошняга на сейме; прысяга насельніцтва захопленых зямель расійскаму імператару. А Беларусь у гэтых абставінах, адзначае аўтар, апынулася паміж Польшчай, якая ўвасабляла заходнюю цывілізацыю і яе вольнасці, і Расіяй, якая ўяўляла сабой усходні, азіяцкі дэспатызм. Эвалюцыя царскай палітыкі, на думку аўтара, стварала ўмовы і ўплывала на змены ў грамадска-палітычным жыцці зямель Беларусі³.

Я. Анішчанка адзначыў, што далучаныя землі ВКЛ захавалі ў Расійскай імперыі асобы статус: акрамя маўклівага прызнання Статута ВКЛ гэтаму садзейнічала нецярпімасць да яўрэяў Беларусі, што былі прылічаны да дэструктыўных сіл з-за свайго занятку вольнай прапінацыяй. Уведзеная ў 1791 г. мяжа аселасці яўрэяў замацавала гэты асаблівы прававы і тэрытарыяльны статус за беларускімі губернямі і зрабіла іх жыхароў нераўнапраўнымі грамадзянамі адзінай і недзялімай імперыі. Тым самым царызм сам абвяргаў дэкларатыўнасць заяў пра справядлівасць далучэнняў – падзелаў⁴.

Беларускі гісторык З. Шыбека, які прэзентуе сябе як стваральніка «недзяржаўнай (неафіцыйнай) версіі гісторыі Беларусі»⁵, адзначае, што шляхам замацавання беларускіх зямель пад уладай рускай абсалютнай манархіі на іх перапынілася тэндэнцыя да пераходу ад шляхецкай да дэмакратычнай рэспублікі, якая выяўлялася ў складзе ВКЛ. Акрамя іншых наступстваў, гэтым

¹ Петриков П. Т. Очерки новейшей историографии Беларуси (1990-е – начало 2000-х годов). С. 85.

² Сацыяльна-эканамічнае і культурнае развіццё Беларусі ў складзе Расійскай імперыі. Нацыянальна-дэмакратычны і рэвалюцыйны рух на Беларусі (канец XVII ст. – люты 1917 г.). Мінск, 1994. С. 6.

³ Швед В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.). С. 85–86.

⁴ Анішчанка Я. Палітычная гісторыя часоў падзелаў Рэчы Паспалітай. Мінск, 2006. С. 208, 214.

⁵ Шыбека З. Абугульняючыя версіі гісторыі Беларусі // Гістарычны альманах. Гародня, 2004. Т. 10. С. 7.

замаруджвалася нацыянальная самаідэнтыфікацыя беларусаў, гарантам якой магло выступаць былое ВКЛ. Царскі ўрад, на думку аўтара, пазбавіў духоўнага апірышча каля мільёна людзей, якія ніколі не лічылі сябе ні палякамі, ні рускімі, людзей, якія ўсведамлялі сваю адметнасць. Рэлігійны ж антаганізм паміж праваслаўнымі і каталікамі падзяліў народ на дзве паловы. Што, на погляд аўтара, вельмі перашкаджала нацыянальнай кансалідацыі беларусаў¹.

Не ўсе тэзы аўтарскай канцэпцыі З. Шыбекі падзяляюць аўтары гэтага раздзела. Найбольш спрэчнай падаецца нам сцвярджэнне аб «тэндэнцыі да пераходу ад шляхецкай да дэмакратычнай рэспублікі, якая выяўлялася ў складзе ВКЛ». Узнікае пытанне: як гэтыя меркаванні стасуюцца з гістарычнымі фактамі аб ліквідацыі канстытуцыяй 3 мая 1791 г. (праект якой рыхтавала не Расійская імперыя, а рэфарматары Рэчы Паспалітай) аўтаноміі ВКЛ? І што магло гарантаваць ВКЛ, страціўшы сваю аўтаномію?

Вайна 1812 г. – айчынная, або не для Беларусі? Першыя працы па гісторыі вайны 1812 г. былі напісаны сучаснікамі і непасрэднымі ўдзельнікамі падзей, ваеннымі гісторыкамі, у якіх апісваліся ваенныя дзеянні з пункту гледжання афіцыйнай ідэалогіі². У гэтых працах, пры наяўнасці вялікай крыніцазнаўчай базы, адзначаны характэрныя рысы дваранскай канцэпцыі вайны 1812 г.: пачатковая інтэрпрэтацыя ваенных дзеянняў, тэзіс аб адзінстве саслоўяў вакол прастола, перабольшванне ролі дваранства і Аляксандра І. Месца для паказу адрозненняў у паводзінах насельніцтва розных рэгіёнаў дзяржавы ў дадзенай канцэпцыі не адводзілася.

У другой палове XIX – пачатку XX ст. з’явіўся шэраг прац, дзе аналізавалася становішча заходніх губерняў падчас вайны 1812 г. У некаторых з іх дастаткова аб’ектыўна паказвалася становішча на акупаванай французамі тэрыторыі Беларусі і Літвы. Адзначалася, што ў 1812 г. урад і грамадства баяліся бунту прыгонных, бо частка з іх спадзявалася з прыходам французам на вызваленне ад прыгону³. Але большасць аўтараў працягвала пісаць аб агульнарасійскім патрыятызме, адмоўна ставячыся да мясцовай шляхты, якая ўдзельнічала ў вайне на баку французам і ацэньваючы такія паводзіны як праяўленне польскай інтрыгі. Так, М. Каяловіч пісаў, што 1812 г. паказаў, што Расія можа стаць супраць усёй Еўропы, і што палякі здольны толькі на здраду Расіі. І гэта адбывалася, на думку аўтара, у той час, калі рускія сілы, да знясілення абараняўшы сваю Айчыну, былі накіраваны на захад «дзеля добраўпарадкавання заходніх дзяржаў, у тым ліку вераломнай Польшчы»⁴.

У савецкай гістарыяграфіі тэма вайны 1812 г., хоць і выклікала цікавасць даследчыкаў, але распрацоўвалася вельмі слаба. Прычыны гэтага былі галоў-

¹ Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002. С. 23, 65.

² Падрабязней гл.: Ерашэвіч А. У. Вайна 1812 г. і Беларусь // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы. С. 108–130.

³ Отечественная война и русское общество. 1812–1912. М., 1912. Т. V. С. 76.

⁴ Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1901. С.159.

ным чынам не навуковага, а ідэалагічнага характару. У гістарыяграфіі працягвала выкарыстоўвацца старая канцэпцыя і назва вайны 1812 г. *айчынная*, у тым ліку і для беларускай тэрыторыі. Хоць увядзенне новых дакументальных матэрыялаў мясцовага паходжання прымушала аўтараў звяртаць увагу на неадназначнасць падзей і паводзін мясцовага насельніцтва. А гэта было небяспечна для пануючай канцэпцыі і маглі ўзнікнуць непажаданыя пытанні з боку чытача. Так, у пасляваенны час у Інстытуце гісторыі АН БССР была запланавана серыя брашур ваенна-выхаваўчага характару. Сярод іх работа У. Пічэты «Белорусский народ и война 1812 г.»¹ Але калі работа была гатова і здадзена ў выдавецтва, то нават змена назвы – «Белорусский народ в Отечественной войне 1812 г.» – не паспрыяла яе выданню.

У пачатку 1960-х гадоў у традыцыйным ракурсе агульнарасійскага патрыятызму была напісана манаграфія Я. Карнейчыка². Ён засяродзіў сваю ўвагу на ваенных дзеяннях і партызанскай барацьбе на тэрыторыі Беларусі. Але, хоць і ў невялікай ступені, аўтар усё ж закрануў дзейнасць французскіх акупацыйных улад і Часовага ўрада ВКЛ. Праз дзесяць гадоў у акадэмічным выданні падача матэрыялу і зробленыя высновы былі яшчэ больш «прыгладжаныя» і адзіна магчымыя ў той час. Айчынная вайна 1812 г., вызначалася ў першым томе «Гісторыі Беларускай ССР», адбілася на далейшым грамадска-палітычным развіцці народаў Расіі. У непасрэднай сувязі з ёй, сцвярджалася ў томе, знаходзіўся ўздым вызваленчага руху, які выліўся ў паўстанне дзекабрыстаў. А баявая садружнасць рускага і беларускага народаў у вайне яшчэ больш умацавала векавыя асновы агульнасці іх гістарычнага жыцця³.

Па сутнасці на карысць той жа канцэпцыі агульнарасійскага патрыятызму спрацоўвае і манаграфія А. Федосавай. Аўтар звярнула ўвагу на рознасць адносін насельніцтва Літвы і Беларусі ў параўнанні з польскім да асобы Напалеона і вайны. На яе погляд, Літва паказала сябе не такой схільнай да ахвяр на карысць справы Напалеона, як Польшча. І адзначала незадаволенасць Напалеона адносінамі да яго арміі з боку насельніцтва Беларусі. Тым не менш, адзначаецца ў кнізе, ён загадваў разглядаць Беларусь у якасці саюзніка, а не парабаванай тэрыторыі⁴.

Значна расшырылася кола пытанняў, звязаных з гісторыяй вайны 1812 г., у сучаснай замежнай гістарыяграфіі. Даследчыкаў цікавяць не толькі ваенныя дзеянні, але і партызанскі рух, дзейнасць французскіх акупацыйных улад, праекты дзяржаўнасці ВКЛ⁵.

¹ ЦНА НАНБ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 91. Арк. 5.

² Корнейчик Е. Белорусский народ в Отечественной войне 1812 г. Минск, 1962.

³ Гісторыя Беларускай ССР. Т. 1. С. 471.

⁴ Федосова Е. И. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции. М., 1980. С. 151, 153.

⁵ Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Бородино; Можайск, 2000; Абаляхин Б. С. 1812 год: актуальные проблемы истории. Элиста, 2000; Zamoyski A. 1812 wojna z Rosją. Krakow, 2007; Nawrot D. Litwa i Napoleon w 1812 roku. Katowice, 2008.

Новыя погляды на вайну, і ўжо без назвы айчынная, прадэманстравала беларуская гістарыяграфія. Перагледжаны погляды на партызанскі рух у Беларусі, больш глыбока даследавана дзейнасць французскіх акупацыйных улад, Часовага ўрада ВКЛ¹.

Перагледжана і ацэнка ролі ў вайне Аляксандра I скрозь прызму выкарыстання заходніх губерняў для ажыццяўлення знешняй палітыкі. А. Ерашэвіч пісаў, што Аляксандр I падпарадкоўваў «польскую праблему» вырашэнню галоўных знешнепалітычных задач Расійскай імперыі. Ён праводзіў непаслядоўную і супярэчлівую палітыку заляцанняў з арыстакратыяй і шляхецкімі коламі заходніх губерняў. Яны дапамаглі яму на некаторы час аслабіць сімпатыі да Напалеона, якія распаўсюдзіліся сярод часткі вышэйшага саслоўя заходніх губерняў. У цэлым, на думку А. Ерашэвіча, у залежнасці ад канкрэтнага грамадска-палітычнага і міжнароднага становішча, Аляксандр I праводзіў гнуткую палітыку ў заходніх губернях, ішоў на саступкі шляхце, прыстасоўваўся да новых сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных з'яў, выкарыстоўваў землі былой Рэчы Паспалітай у мэтах умацавання міжнароднага прэстыжу Расійскай імперыі і задавальнення ўласных амбіцый². І, відаць, яго палітыка прыносіла адпаведныя вынікі. Бо, як сцвярджае А. Філатава, ва ўспамінах французцаў часоў 1812 г. утрымліваецца непрыкрытая незадаволенасць шляхтай Беларусі і Літвы, якая, як ім падавалася, падтрымлівала Напалеона больш на словах, чым на справе³.

В. Швед і С. Данскіх адзначылі, што пытанне аб удзеле беларусаў у вайне 1812 г. было вельмі папулярным у пачатку 90-х гадоў XX ст., калі беларускі чытач упершыню даведаўся, што беларусы змагаліся не толькі на расійскім, але і французскім баку. Пасля шматлікіх палітычных спекуляцый, гэта пытанне знікла, так і не дачакаўшыся сапраўднай навуковай распрацоўкі. Па падліках саміх аўтараў, у баявых дзеяннях падчас напалеонаўскіх войнаў прымалі ўдзел прыкладна 32 тыс. жыхароў Літоўска-Гродзенскай губерні. З іх 83% служылі ў расійскай арміі і 17% змагаліся на баку Напалеона. У працы адзначаецца, што ў сувязі з пагрозай вайны з Напалеонам Суворавы, Румянцавы, Безбародкі – рускія землеўладальнікі Гродзенскай губерні – пазбавіліся сваіх беларускіх маёнткаў (атрыманых дзякуючы падарункам Кацярыны II і Паўла I), якія набыла мясцовая шляхта. Гэта паслужыла падставай для аўтараў зрабіць выснову, што «пасля 1812 г. утварылася пэўная раўнавага польскага і расійска-

¹ Мазинг Г. Ю., Ерусалимчик Л. Ф. Березина, год 1812-й. Минск, 1991; Французская рэвалюцыя і лёсы свету. Мінск, 1999; Французска-руская вайна 1812 г.: еўрапейскія дыскурсы і беларускі погляд. Мінск, 2003.

² Ерашэвіч А. Палітычныя праекты адраджэння Рэчы Паспалітай і Вялікага княства Літоўскага ў палітыцы расійскага царызму напярэдадні вайны 1812 г. // Гістарычны альманах. Гародня, 2002. Т. 6. С. 96.

³ Філатава А. М. Стан беларуска-літоўскага грамадства ў час вайны 1812 г. (ва ўспамінах французцаў) // Французская рэвалюцыя і лёсы свету. Мінск, 1999. С. 119.

га ўплываў, якая дазволіла ў другой палове XIX ст. гучна заявіць аб існаванні Беларусі»¹.

Ацэнку беларускай тэрыторыі, як аб'екту знешнепалітычных падзей, што яскрава праявілася ў французска-расійскай вайне 1812 г., далі В. Голубеў і І. Кітурка: «Беларусь у вайне Францыі і Расіі зноў стала арэнай ваенных дзеянняў. Больш за тое, беларусы апынуліся па абодвы бакі фронту і ваявалі, такім чынам, і паміж сабой за інтарэсы іншых дзяржаў»².

Адзін з вядомых беларускіх даследчыкаў падзей вайны 1812 г. на тэрыторыі Беларусі А. Лукашэвіч адзначае, што гэта тэрыторыя была выкарыстана ў якасці разменнай карты для усіх удзельнікаў падзей: «І для яго (Напалеона. – В. Я.) Беларусь была патрэбна як калонія. Чартаўскаму і Агінскаму ж беларусы таксама патрабаваліся для адраджэння Рэчы Паспалітай...»³

Паўстанні XIX ст. – праявы «польскасці» ці сведчанне пачатку беларускага нацыянальна-вызваленчага руху? Ацэнка ролі такіх палітычных падзей XIX ст., як паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 гг., для развіцця/замаруджвання нацыятворчых працэсаў на тэрыторыі Беларусі, далёка не адназначная ў гістарыяграфіі. Рознасць думак і меркаванняў грунтуецца на розных метадалагічных падыходах. Зыходным пунктам канцэпцый з'яўляецца зноў-такі прызнанне/непрызнанне беларускай (літоўскай) дзяржаўнасці ў перыяд ВКЛ і Рэчы Паспалітай і рознасць ацэнак саміх падзелаў Рэчы Паспалітай, аб чым ішла гаворка вышэй.

Перш за ўсё ўяўляе цікавасць метадалагічны падыход, які разглядае (або дае магчымасць разглядаць) паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 гг. як складающую частку агульнаеўрапейскага працэсу. У сучаснай гістарыяграфіі адзначаецца, што нацыянальныя рухі, якія «потралялі» шматнацыянальныя дзяржавы ў XIX ст., паступова змянілі іх сутнасць: «Новае разуменне нацыі становілася асноўным аб'ектам ідэнтычнасці і лаяльнасці, прынцыпам уладкавання сучаснага міра. З нацыяй было цесна звязана <...> імкненне да стварэння ў якасці канчатковай мэты, як правіла, этнічна гамагеннай «нацыянальнай дзяржавы»⁴.

Зыходзячы з такога метадалагічнага падыходу, для характарыстыкі і ацэнкі канкрэтных нацыянальных рухаў (у нашым выпадку паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг.), важным падаюцца ўяўленні пра «вялікія» («старыя») і «малыя» («маладыя») нацыі*. Да «старых» нацый Расійскай імперыі А. Капелер

¹ Швед В. В., Данскіх С. У. Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў. Гродна, 2006. С. 221–222.

² Голубеў В., Кітурка І. Нарысы гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Мінск, 2004. С. 75.

³ Лукашэвіч А. 1812 год і Беларусь // Беларуская думка. 2007. № 8. С. 124.

⁴ Капелер А. Россия – многонациональная империя. С. 156.

* *Старымі* нацыямі лічацца тыя, якія мелі асабістую эліту і моцныя традыцыі дзяржаўнасці, агульнай высокай (у тым ліку і моўнай) культуры. *Маладыя* мелі недасканалую сацыяльную структуру, у якой звычайна адсутнічала асабістая эліта (а частую і сярэднія гарадскія слаі). Яны не сфарміравалі ў мінулым асабістых палітычных структур, або іх традыцыі сярэдневяковай дзяржаўнасці былі разбураны ў пачатку Новага часу. *Маладыя* нацыі, як правіла, былі *сялянскімі народамі*, над якімі панавалі іншыя этнічныя эліты. І хоць гэтыя народы і раней маглі выказваць свой сацыяльны пратэст, але толькі з развіццём нацыянальных рухаў яны сталі (або зноў сталі) дзеючымі асобамі на арэне палітычнай гісторыі.

залічвае перш за ўсё рускіх і ў ліку некаторых іншых – палякаў. Да «малых» – украінцаў, беларусаў, літоўцаў, эстонцаў, латышоў і інш.¹ Што тычыцца палякаў, то тут няма ніякіх разыходжанняў у сусветнай гістарыяграфіі: іх галоўныя мэты ў паўстаннях канца XVIII–XIX стст. былі палітычныя: аднаўленне польскай дзяржаўнасці ў яе мінулых межах. Праўда, уяўленні аб межах будучай дзяржавы рознымі коламі і ў розныя часы былі неаднолькавымі. Што важна не толькі для даследавання польскага нацыянальна-вызваленчага руху канца XVIII–XIX стст., але і для вызначэння характару і ацэнкі гэтых падзей для беларускай тэрыторыі.

На жаль, грунтоўных гістарычных даследаванняў, што абапіраюцца на падобны метадалагічны падыход, у беларускай гістарыяграфіі пакуль што няма (але, несумненна, гэта з’яўляецца адной з важнейшых першачарговых яе задач). Спробы стварыць тэрэтычны падмурак для правядзення такога даследавання робіць А. Капелер. Не адмаўляючы існавання ў беларусаў традыцыі дзяржаўнасці (няхай і ў абмежаваных памерах у параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі народамі і літоўцамі): «Казацкае Гетманства для ўкраінцаў і Вялікае Княства Літоўскае для літоўцаў (часткова таксама для беларусаў) былі тымі зыходнымі пунктамі, адкуль вяла свой пачатак традыцыя дзяржаўнасці гэтых народаў»², ён адначасова адзначае значнае адставанне працэсу фарміравання беларускай нацыі. Сцвярджаючы аб тым, што пераход нацыянальнага руху ў фазу «Б» у беларусаў моцна зацягнуўся, А. Капелер піша: «Шэраг эфемерных спроб палітычнай агітацыі – першай у Кастуся Каліноўскага ўжо падчас студзенскага паўстання 1863 г., затым у вучняў сярэдніх школ Мінска і студэнтаў Пецябурга – спынены ў самым пачатку...»³ І толькі з 1902 г. у сувязі з заснаваннем і дзейнасцю Сацыялістычнай партыі (Грамады), на думку аўтара, пачынаецца фаза «Б» у беларускім руху.

Адсутнасць спецыяльных грунтоўных даследаванняў, прысвечаных вызначэнню месца і ролі паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг. у нацыятворчым працэсе на беларускіх землях, не дае магчымасці правядзення паўнаватраснага гістарыяграфічнага аналізу і магчыма аб’ектыўнай ацэнкі канцэптуальных падыходаў да вырашэння праблемы. Мы згодны з гісторыкам Д. Каравым, што «сённяшня барацьба беларускіх гістарыяграфічных контраверсій па праблемах паўстання 1863–1864 гг. (што тычыцца, на нашу думку, і больш ранняга перыяду. – В. Я.) нярэдка залежыць у значнай ступені больш ад палітычных пазіцый аўтара, чым грунтоўнасці яго навуковых аргументаў»⁴. Таму на дадзеным этапе можна весці гаворку толькі аб ступені вырашэння асобных аспектаў праблемы.

Гістарыяграфічны аналіз паказвае, што, бадай, ніводнай іншай навуковай праблеме з гісторыі Беларусі XIX ст. не «пашчасціла» за паўтары стагоддзі

¹ Капелер А. Россия – многонациональная империя. С. 157.

² Тамсама. С. 162.

³ Тамсама. С. 167.

⁴ Повстанческое движение в Гродненской губернии. 1863–1864 гг. Брест, 2006. С. 13.

атрымаць столькі супярэчлівых канцэптальных ацэнак: ад амаль поўнага ігнаравання падзей, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі, да прызнання іх у якасці этапаў фарміравання беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, барацьбы за страчаную дзяржаўнасць. Гэта пацвярджае і сучасны стан айчыннай гістарыяграфіі. Падмацуем гэтыя высновы двума яркімі, на наш погляд, выказваннямі. Гэта не проста думкі асобных аўтараў, гэта – канцэптualныя падыходы, на якіх грунтуецца выкладанне азначаных падзей з гісторыі Беларусі, для студэнцкай моладзі нашай суверэннай дзяржавы.

Прафесар кафедры ідэалогіі і палітычных навук Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь У. Мельнік, адзначаючы наяўнасць двух падыходаў у вызначэнні гістарычнага сэнсу далучэння беларускіх земель да Расіі, аддае перавагу «славяна-рускаму». Сутнасць яго заключаецца ў наступным: «Раздзел Рэчы Паспалітай і адначасовае далучэнне беларускіх зямель да Расіі сталі актам уз'яднання беларусаў (роўна як і ўкраінцаў) з роднасным рускім народам у складзе імперскага (поліэтнічнага) дзяржаўнага ўтварэння; па сутнасці гэта быў акт самавызначэння беларусаў як славянскага этнасу (вылучана намі. – В. Я.)»¹.

Адштурхоўваючыся ад такога падмурка, не цяжка угадаць, якую ацэнку трэба даць усім тром паўстанням, што адбыліся ў канцы XVIII – XIX стст. Менавіта ў русле гэтай канцэпцыі і была дадзена ацэнка паўстанню пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі П. Петрыкавым: «...лозунг паўстання «Свабода, роўнасць, незалежнасць» азначаў аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. <...>. А гэта значыла паўторнае паглыннанне Беларусі Польшчай, і тым самым канчатковую паланізацыю і акаталічванне беларусаў. У гэтым заключаецца і сутнасць ацэнкі для Беларусі самога Касцюшкі. Гэта польскі рэвалюцыянер і польскі нацыянальны герой. Але ў выпадку яго перамогі беларусы заплацілі б «за волю» ад Расіі *свайёй этнічнай пагібельлю* (вылучана намі. – В. Я.)»².

Другі канцэптualны падыход, які пачаў распрацоўвацца ў беларускай гістарыяграфіі ў 1920–1930-я гады і быў адроджаны на пачатку 1990-х гадоў, прапаноўваў наступную ацэнку паўстанняў (у курсе «Беларусазнаўства»): «Паўстанне 1794 г. <...> было не толькі польскім, але і беларуска-літоўскім, скіраваным на аднаўленне незалежнасці Беларуска-Літоўскай дзяржавы. Гэта паўстанне – важкая вяха ў гісторыі беларускага народа. Паражэнне паўстання паклала канец існаванню Рэчы Паспалітай і *на доўгія гады пазбавіла беларусаў свайёй дзяржаўнасці* (вылучана намі. – В. Я.). У той жа час падзеямі 1794 г. пачынаецца перыяд шляхецкай рэвалюцыйнасці, які завяршаецца ў 1863 г., калі было задушана трэцяе вызваленчае паўстанне пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага»³.

¹ Мельнік В. А. Проблема белорусской национальной государственности в современных идейно-политических дискуссиях // Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні. 2007. № 2. С. 68.

² Петриков П. Т. Очерки новейшей историографии Беларуси (1990-е – начало 2000-х годов). С. 59.

³ Ковалёва Н. Н. Изучение проблем восстания 1794 г. в курсе белорусоведения // Тез. докл. XXI науч.-техн. конф. в рамках проблемы «Наука и мир». Брест, 1994. Ч. I. С. 25.

Такая палярнасць канцэптуальных падыходаў да вызначэння палітычных падзей азначанага перыяду на тэрыторыі Беларусі ў вучэбным працэсе выклікана, на нашу думку, тым, што як першая, так і другая канцэпцыя грунтуецца не на глыбокіх навуковых даследаваннях, а на ўяўленнях, якія фарміруюцца (і фарміраваліся на працягу XIX–XX стст.) кан’юнктурнай запатрабаванасцю і залежаць ад змены палітычных рэалій. Ужо з самага пачатку гістарыяграфічнай распрацоўкі праблемы сфарміраваліся два падыходы да яе выкладання. Адзін прапаноўвалі расійскія даследчыкі, другі – польскія. Пры гэтым, адзначаючы рознасць гэтых метадалагічных падыходаў у ацэнцы паўстанняў у цэлым, можна заўважыць сугучнасць у адносінах да ацэнкі гэтых падзей на тэрыторыі Беларусі, якая выяўлялася ў іх практычным ігнараванні.

Так, называючы паўстанне 1830–1831 гг. адназначна «польскім», расійская гістарыяграфія разглядала падзеі, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі, у асноўным ва ўзаемасувязі з паўстаннем у Царстве (Каралеўстве) Польскім ці ў Літве¹. У полі зроку расійскіх даследчыкаў на працягу ўсяго XIX ст. галоўным чынам былі баявыя дзеянні ў час паўстання, колькасць войск на тэрыторыі Царства Польскага і заходніх губернях, удзел часткі памешчыкаў гэтых губерняў на баку паўстанцаў і некаторыя іншыя пытанні. І толькі на пачатку XX ст. з’явіліся працы, аўтары якіх імкнуліся ўжо да больш крытычнага асэнсавання гэтых палітычных падзей. Напрыклад, М. Любаўскі і А. Пагодзін звязвалі паўстанне 1830–1831 гг. з неканстытуцыйнай палітыкай царскага ўрада ў заходніх губернях Расіі і Царстве Польскім².

Значна больш увагі з боку расійскіх дарэвалюцыйных даследчыкаў атрымала паўстанне 1863–1864 гг.³ Але і на гэты раз падзеі, што адбываліся на тэрыторыі Літвы – Беларусі, не атрымалі належнага аналізу. Прычына крылася перш за ўсё ў канцэптуальным падыходзе – паказваць паўстанні XIX ст. як «польскую смуту», у першым выпадку – «ваенна-шляхецкую», у другім – «шляхецка-клерыкальную». «Еўропе, якая пастаянна ўмешвалася ў нашы

¹ Смит Ф. История польского восстания и войны 1830–1831 годов: В 3 т. СПб., 1863–1864; Пузыревский А. К. Польско-русская война 1831 г.: В 2 т. СПб., 1890; Брянцев П. Д. Восстание поляков в 1830 и 1831. Вильна, 1896; Гомулицкий В. Польская революция 1830–31. СПб., 1906; Очерки польской кампании в 1831 г. кн. Варшавского, графа И. Ф. Паскевича Эриванского. СПб., 1907; Шильдер Н. К. Император Николай I и Польша в 1825–1831 гг. // Русская старина. 1900. Кн. 3. С. 1–27; Кн. 4. С. 51–69; Кн. 5. С. 23–259; Кн. 6. С. 477–504; Кн. 7. С. 3–32; Кн. 8. С. 225–264.

² Любавский М. К. Царство Польское и конституция 1815 г. // Книга для чтения по истории нового времени. М., 1912. Т. 3. С. 687–710; Погодин А. Польша перед восстанием 1830 г. // Русское богатство. 1912. № 8. С. 30–52.

³ Падрабязней гл.: Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. М., 1963. С. 4–7; Гісторыя Беларусі: У 6 т. Мінск, 2005. Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.). С. 19–21; Яноўская В. В. Духавенства і паўстанне 1863–1864 гг. // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы. С. 150–164; Карев Д. В. Предисловие. Восстания 1830–1831 гг. и 1863–1864 гг. в белорусской историографии конца XIX–XX вв. // Повстанческое движение в Гродненской губернии. 1863–1864 гг. С. 3–16.

ўнутраныя справы, – пісаў адзін з вядомых расійскіх даследчыкаў паўстання 1863–1864 гг. В. Ратч, – трэба было хутчэй растлумачыць, што так званае агульнае хваляванне ўсіх мас насельніцтва было толькі справай шляхецтва і ксяндзоў і што Захаду няма чаго разлічваць на масу народа»¹.

Як адзначае А. Смірноў, аўтар адзінага да гэтага часу спецыяльнага манаграфічнага даследавання палітычных падзей 1863–1864 гг. на тэрыторыі Літвы і Беларусі: «Паўстанне 1863 г. у Літве і Беларусі паказвалася дваранскай гістарыяграфіяй, якая адмаўляла сам факт існавання беларускай, літоўскай і ўкраінскай нацыяў, як праява «польскай, панскай інтрыгі», як барацьба польскіх памешчыкаў супраць «цара-вызваліцеля» за аднаўленне шляхецкай «Рэчы Паспалітай» у межах 1772 г. з мэтай раздрабіць і згубіць Расію. Рэвалюцыйныя дзеячы, якія адстойвалі прынцып свабоднага вызначэння народамі сваіх гістарычных лёсаў, абвяшчаліся прыхільнікамі гэтай польскай канцэпцыі»².

Польскія даследчыкі, як у XIX, так і ў XX ст. разглядалі землі заходніх губерняў, як «крэсы ўсходнія» польскай дзяржавы, і адпаведна лічылі каталіцкі касцёл і мясцовае духавенства, шляхту толькі «польскімі». У цэлым каталіцкае веравызнанне атаясамлялася з польскай нацыянальнасцю. Што ж тычылася ролі беларуска-літоўскіх зямель у палітычных падзеях XIX ст., то як польская гістарыяграфія, так і расійская лічылі іх адной з важнейшых прычын расійска-польскага супрацьстаяння, адмаўляючы нават магчымасць існавання трэцяга варыянта – самастойнага вырашэння свайго лёсу гэтымі народамі. Так, М. Берг, аўтар чатырохтомнага выдання «Записки о польских заговорах и восстаниях», сцвярджаў, што паміж рускімі і палякамі няма і не можа быць нічога агульнага, што як адны, так і другія могуць быць «полновластными хозяевами» ў спрэчных літоўска-беларускіх землях і менавіта гэтыя тэрытарыяльныя спрэчкі з'яўляюцца прычынай паўстання 1863–1864 гг. А польскі гісторык Ш. Аскеназі сцвярджаў, што асноўнай прычынай паўстання 1830–1831 гг. стала скасаванне Польшчы як дзяржавы і што падзеі 1830–1831 гг. «з'яўляюцца перш за ўсё вайной Польшчы з Расіяй за Літву»³.

У сучаснай польскай гістарыяграфіі маецца шэраг прац, прысвечаных падзеям паўстанняў 1830–1831 г. і 1863–1864 гг.⁴ Нягледзячы на значнае пашырэнне кола пытанняў, якія ў іх даследуюцца, асноўныя канцэптualaьныя падыходы

¹ Ратч В. Сведения о польском мятеже 1863 г. в Северо-Западной России. Вильно, 1867. Т. 1. С. 229.

² Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. М., 1963. С. 4.

³ Аскенази Ш. Царство Польское. 1815–1830 гг. М., 1915.

⁴ Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania Narodowe. Warszawa, 2000; Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku. Lublin, 2001; Zajewski W. Powstanie Listopadowe. 1830–1831. Warszawa, 1998; Fajnhauz D. 1863. Litwa i Białorus. Warszawa, 1999; Łaniec S. Partyzanci kresów północno-wschodnich w powstaniu styczniowym (ziemie białoruskie). Torun, 1996; Яго ж. Litwa w powstaniu Styczniowym. Bitwy i potyczki na Kowieńszczyźnie (1863–1864). Olsztyn, 2000; Яго ж. Litwa i Białorus w dobie konspiracji i powstania zbrojnego (1861–1864). Olsztyn, 2002; Яго ж. Rządy powstańcze Konstantego Kalinowskiego na Litwie i Białorusi. Szkic do dziejów powstania styczniowego (1863–1864). Olsztyn, 2006.

застаюцца ранейшымі, хоць і з некаторымі мадыфікацыямі. Звярнулі ўвагу на паўстанні і літоўскія даследчыкі¹.

Шэраг прац расійскай дасавецкай гістарыяграфіі прысвечаны аналізу змен у палітыцы ўрада пасля падаўлення паўстанняў. Гэтыя працы, незалежна ад трактоўкі падзей, уяўляюць вялікую цікавасць для распрацоўкі агульнай праблемы – уплыву палітычных падзей і іх наступстваў на нацыятворчыя працэсы – сваім эмпірычным матэрыялам, якім могуць і сёння карыстацца даследчыкі, што асабліва важна ва ўмовах цяжкага доступу да архіўных крыніц. Так, палітыку царскага ўрада ў адносінах да судовага заканадаўства закрануў А. Нольдэ². Аўтар дэталёва разгледзеў праект «Свода местных законов Западных губерний» (які быў падрыхтаваны да 1838 г. пры I аддзяленні Я.І.В. канцылярыі). Але ў сувязі з рэзкай зменаў урадавай палітыкі ў адносінах да заходніх губерняў і разглядам у 1838 г. пытаньня аб адмене мясцовых законаў, выданне гэтага праекта стала немагчымым. 25 чэрвеня 1840 г. Мікалай I падпісаў указ аб распаўсюджванні на заходнія губерні агульных законаў³.

Новы метадалагічны падыход у ацэнцы паўстанняў XIX ст. пачаў распрацоўвацца ў 1920-я гады ў сувязі з станаўленнем беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі. У адрозненне ад расійскай і польскай гістарыяграфій беларускія даследчыкі разглядалі тэрыторыю Беларусі (Беларусі-Літвы) у якасці прадмета свайго даследавання. Але глыбокай навукай прапрацоўкі праблема так і не атрымала, ні на ўзроўні стварэння крыніцазнаўчай базы, ні на ўзроўні тэарэтычнага асэнсавання праблемы з пункту гледжання ўплыву гэтых падзей на нацыятворчыя працэсы. Тым не менш пры аналізе работ, што нарадзіліся ў той перыяд, з улікам наяўнасці розных падыходаў да падачы матэрыялаў (што асабліва тычылася паўстання 1863–1864 гг.), выразна праступае тэндэнцыя рознай ацэнкі двух паўстанняў XIX ст. для нацыятворчых працэсаў. Паўстанне 1830–1831 гг. хоць і ацэньвалася як важная палітычная падзея ў гісторыі беларускага народа, аднак увага канцэнтравалася галоўным чынам на наступствах пасля яго паражэння, што выявілася ў змене ўнутрыпалітычнага курсу. У дачыненні ж да ацэнкі паўстання 1863–1864 гг. разгарнуліся (і не сціхаюць да гэтага часу) дыскусіі. Нямецкі гісторык Р. Лінднэр⁴ вылучае тры «тэматычныя колы», у межах якіх назіраліся рознагалоссі:

1) хто выступіў сацыяльным ініцыятарам паўстання на тэрыторыі Беларусі – нацыянальная шляхта, альбо прыгнечанае сялянства;

2) наколькі пратэставыя і вольналюбівыя памкненні шляхты на чале з К. Каліноўскім былі выкліканы нацыянальнымі матывамі;

¹ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku. S. 165.

² Нольде А. Э. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. СПб., 1906. Вып. 1.

³ Тамсама. С. 249.

⁴ Райнер Лінднэр. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. Мінск, 2005.

3) ці адпавядала сапраўднасці назва «польскае паўстанне» ў дачыненні да тэрыторыі Беларусі.

У выданні 1926 г., даючы ў «Кароткім нарысе гісторыі Беларусі» свой «конспэкцыйны агляд» перыяду знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі, У. Ігнатоўскі дакладна вылучыў у ім палітычную кампаненту: «У часы рэалізацыі сялянскай рэформы загарэлася другое польскае паўстанне 1863 году. Яно значна ўскалыхнула і Беларусь, зрабіўшыся тут, з аднаго боку, рухам сялянскім, накіраваным супраць паноў, а з другога боку, палітыка-вызваленчым, незалежніцкім рухам (вылучана намі. – В. Я.), накіраваным проці царызму»¹. Са стварэннем у Вільні літоўска-беларускага паўстанцкага ўрада і дзяленнем яго на «белых» і «чырвоных», апошнія (на чале з К. Каліноўскім) ставяць сабе за мэту «радыкальнае развязацьне на Беларусі сялянскага пытання і ўтварэння незалежнай ад Расіі і Польшчы Беларускай рэспублікі (вылучана намі. – В. Я.)»².

Праз 10 гадоў у працы, што была спецыяльна прысвечана паўстанню 1863–1864 гг. на тэрыторыі Беларусі, У. Ігнатоўскі зноў звяртае ўвагу на палітычную кампаненту паўстання, звязвае яе з асобай К. Каліноўскага, называючы яго «сепаратыстам» у адносінах да Польшчы. «Трэба думаць, – піша У. Ігнатоўскі, – што незалежніцтва К. Каліноўскага вымагала асабага віду аўтаноміі для Беларусі ў федэрацыйнай Рэчы Паспалітай Польскай»³. Перагледжаны былі і асабістыя погляды на ўдзел у паўстанні сялянства. Даследчык паказаў, што сялянства ў масе за паўстанцамі не пайшло і часта, асабліва ў Віцебскай і Магілёўскай губернях, ставілася да іх ваража.

Змена ўнутры палітычнай сітуацыі (палітычныя рэпрэсіі супраць дзеячаў «Другога беларускага адраджэння» ў канцы 1920-х гадоў) выклікала да жыцця другі канцэптэуальны падыход у беларускай гістарыяграфіі асвятчэння паўстання 1863–1864 гг. (паўстанню 1830–1831 гг. у гэты час практычна не надавалася ўвагі). Акадэмік С. Агурскі заяўляў, што паўстанне 1863 г. было арганізавана польскімі памешчыкамі і каталіцкім духавенствам і праходзіла пад польскімі шавіністычнымі лозунгамі, называў К. Каліноўскага «міфічным героем», «польскім шавіністам»⁴. Праўда, і гэты канцэптэуальны падыход не мог цалкам задаволіць савецкую гістарычную навуку, якая «ўжо ў першыя гады існавання імкнулася пераадолець уплыў суб'ектыўна-ідэалістычнай гістарыяграфіі мінулага і падыйсці да ацэнкі паўстання 1863 г. з матэрыялістычных пазіцый»⁵.

Матэрыялістычны падыход дыктаваў гісторыкам неабходнасць выпрацоўкі новай канцэпцыі, сутнасць якой заключалася ў наступным: трактаваць

¹ Ігнатоўскі У. М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1991. С. 169–170.

² Тамсама. С. 170.

³ Брыгадзін П. І., Мацяс І. Д. Усевалад Ігнатоўскі палітычны дзеяч, вучоны. Мінск, 1998. С. 68.

⁴ Падрабязней гл.: Біч М. В. К. Каліноўскі і паўстанне 1863 г. у працах беларускіх савецкіх гісторыкаў // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. 1989. № 3. С. 110.

⁵ Смирнов А. Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. М., 1963. С. 18.

паўстанне не як сутыкненне нацый, што было ўласціва нацыянальным гістарыяграфічным школам, а як *праяўленне барацьбы класаў*. Другая сюжэтная лінія марксісцка-ленінскай метадалогіі да асвяшчэння палітычных падзей XIX ст. у савецкай гістарыяграфіі – даследаванне «польскага пытання» ва ўзаемасувязі з пралетарскай рэвалюцыяй. Зразумела, што такія метадалагічны падыход быў цалкам палітызаваны. І таму ў канцы 1950-х – пачатку 1960-х гадоў, калі ўжо была назапашана даволі вялікая колькасць крыніц (асабліва ў сувязі з публікацыяй дакументаў па паўстанні 1863–1864 гг.), сталі відавочныя яго хібы. Гэта ставіла аўтараў нешматлікіх навуковых прац у цяжкае становішча і прыводзіла да супярэчлівых высноў. Зыходзячы з гэтай метадалагічнай устаноўкі, аўтар кандыдацкай дысертацыі «Польское национально-освободительное движение в Царстве Польском, Литве, Белорусии и на Украине и русско-польские революционные связи 1830–1849 гг.» М. Вежхоўскі прышоў да высновы, што «на чале польскага нацыянальна-вызваленчага руху 30–40-х гг. знаходзілася шляхта, яе барацьба мела прагрэсіўны характар, аднак гэта прагрэсіўнасць насіла яркі адбітак класавай абмежаванасці»¹. Гэтую думку ён мусіў выкарыстаць і падкрэсліваючы міжнароднае значэнне падзей: «Міжнароднае рэвалюцынізіруючае значэнне польскага руху значна пераўзыходзіла ў той час сілу ўнутранай сацыяльнай рэвалюцыйнасці польскіх паўстанняў, *абмежаваных удзелаў і кіраўніцтвам шляхецкіх элементаў* (вылучана намі. – В. Я.)»².

Яшчэ большая супярэчлівасць і непаслядоўнасць у ацэнках і вывадах прасочваецца ў працах, прысвечаных паўстанню 1863–1864 гг. У 1950-я гады замацаваліся наступныя ацэнкі постаці К. Каліноўскага: К. Каліноўскі – правадыр сялянскага паўстання, стваральнік вольнага беларускага друку, буйнейшы прадстаўнік перадавой грамадскай думкі Беларусі XIX ст., якая развівалася пад магутным уплывам рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў. У сваю чаргу, «само паўстанне ў Польшчы садзейнічала кансалідацыі рэвалюцыйных сіл у рускім грамадстве, што супрацьстаялі ліберальнаму лагеру, які пайшоў на саюз з царскім самадзяржаўем»³. У дачыненні да тэрыторыі Літвы і Беларусі, прызнавалася, што гэта не было паўстанне «толькі пражываючага тут польскага насельніцтва». Лічылася, што ўзнікшы на рубяжы 1860 і 1861 гг. у Каралеўстве Польскім рух, распаўсюджваўся і за яго межамі, знаходзячы тут «сваю жыватворную глебу, станавіўся рухам літоўскіх і беларускіх народных мас, што змагаліся за сваё нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне...»⁴ Разам з тым у большасці прац адмаўлялася прызнаная ў першыя пасляваенныя гады наяўнасць у праграме К. Каліноўскага лозунга барацьбы за дзяржаўную самастойнасць Літвы і Беларусі, а сам гэты лозунг абвяшчаўся рэакцыйным.

¹ Вежховский М. Польское национально-освободительное движение в Царстве Польском, Литве, Белорусии и на Украине и русско-польские революционные связи. 1830–1849 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1958. С. 17.

² Тамсама. С. 1.

³ Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. М., 1960. С. 13.

⁴ Тамсама. С. 4.

У навуковай літаратуры 1960-х гадоў замацаваліся вывады пра тое, што паўстанне 1863–1864 гг. па складзе ўдзельнікаў было пераважна шляхецкім, а па змесце праграмы – буржуазна-дэмакратычным. Расійскі даследчык А. Смірноў прызнаў і станоўча ацаніў пастаноўку К. Каліноўскім пытання аб утварэнні самастойнай Літоўска-Беларускай рэспублікі¹. З іншага боку, у 1960-х гадах узніклі сумненні наконт наяўнасці ў паўстанні рэвалюцыйна-дэмакратычнай плыні на чале з К. Каліноўскім і выстаўлення ім патрабавання дзяржаўнай самастойнасці Літвы-Беларусі². Хістанні працягваліся і далей. У другім томе «Гісторыі Беларускай ССР» (Мінск, 1972) пазіцыі беларускіх рэвалюцыянераў-дэмакратаў па нацыянальным пытанні напярэдадні і ў час паўстання не асвятляліся. А ў Вялікай Савецкай Энцыклапедыі (1973, т. 11, с. 214) са спасылкай на таго ж А. Смірнова адзначалася, што дэвізам К. Каліноўскага былі словы: «польская справа – гэта наша справа, гэта справа свабоды». Дыскусія па гэтых праблемах узнавілася ў 1990-х гадах³.

У 1990-я гады больш увагі стала надавацца і падзеям 1830–1831 гг. Акрамя таго, што гісторыкі пачалі дэталёва даследаваць пытанні краязнаўчага плана і дзейнасць канкрэтных постацей беларускай гісторыі⁴, у поле іх зроку трапілі і некаторыя пытанні, што непасрэдна звязаны з нацыятворчымі працэсамі – вызначэнне ступені ўдзелу ў паўстанні асобных сацыяльных груп насельніцтва Беларусі, змена палітычнай сітуацыі на землях Беларусі-Літвы і яе ўплыў на фарміраванне нацыянальнай свядомасці⁵. У падтрымку беларускімі паўстанцамі лозунга аб аднаўленні незалежнай дзяржавы ў межах 1772 г. (Рэчы Паспалітай абодвух народаў – Польшчы (Кароны) і Вялікага Княства Літоўскага) бачыць В. Гарбачова сведчанне таго, што яны выступалі за адраджэнне федэратыўнай дзяржавы, за аднаўленне аўтаноміі зямель былога ВКЛ. А новыя гістарычныя і палітычныя ўмовы, якія склаліся на тэрыторыі Беларусі пасля падаўлення паўстання, сцвярджае яна, «паўплывалі на фарміраванне менавіта беларускай нацыянальнай свядомасці»⁶.

¹ Смирнов А. Ф. Революционные связи народов России и Польши. М., 1962; Яго ж. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. М., 1963.

² Миско М. В. Об освещении характера восстания 1863 г. в Литве и Белоруссии в некоторых работах советских авторов // Славянская историография. М., 1966. С. 141–175.

³ Аб чым будзе весціся гаворка ніжэй, у раздзеле «Вытокі беларускай нацыянальнай ідэі».

⁴ Швед В. В. По следам гродненской старины. Гродно, 1993; Яго ж. Падзеі і постаці Гродзенскай даўніны. Гродна, 1995; Смяховіч М. Арганізацыі і асобы. Паўстанне 1830–1831 гг. на Беларусі // Спадчына. 1996. № 4. С. 218–234; Талерчык А. Лістападаўскае паўстанне 1830 г. і ўдзел у ім Міхала Валовіча // Спадчына. 2000. № 2. С. 58–85.

⁵ Гарбачова В. В. Паўстанне 1830–1831 гг. на Беларусі. Мінск, 2001; Яе ж. Сялянскі рух у гады паўстання 1830–1831 гг. на Беларусі // М. М. Улашчык і праблемы беларускай гістарыяграфіі, крыніцазнаўства і археаграфіі (да 90-х угодкаў вучонага): Матэрыялы навук. канф. Мінск, 1997. С. 185–191; Яе ж. Заклікі і адозвы часоў паўстання 1830–1831 гг. на Беларусі // Вес. АН Беларусі. Сер. гуманітар. навук. 1993. № 4. С. 53–59; Яе ж. Публіцыстыка часоў паўстання 1831 г. на Беларусі // Славянские литературы в контексте мировой: Материалы докл. науч. конф., Минск, 17–20 окт. 1995 г. Минск, 1996. С. 77–80; Швед В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.). Гародня, 2001.

⁶ Гарбачова В. В. Паўстанне 1830–1831 гг. на Беларусі. С. 3, 175.

Але, як і раней, даследчыкі канцэнтравалі сваю ўвагу галоўным чынам на тых наступствах, што пачаліся пасля падаўлення паўстання. У чацвёртым томе «Гісторыі Беларусі» дадзена наступная характарыстыка змене ўнутры-палітычнага курса ўрада Расійскай імперыі: «Пераканаўшыся ў палітычнай нядобранадзейнасці мясцовага дваранства, урад Мікалая I зрабіў стаўку на поўную ўніфікацыю дзевяці заходніх губерняў з Цэнтральнай Расіяй, г. зн. на русіфікацыю іх, як адзіную надзейную гарантыю ўтрымання гэтай тэрыторыі ў складзе Райскай імперыі»¹.

Свае думкі аб палітыцы царскага ўрада пасля паўстання выказаў А. Смалянчук. Называючы новы палітычны курс «антыпольскім», ён вылучыў яго асноўныя напрамкі: «разбор» («дэкласацыя») шляхты, спроба пашырэння рускага памешчыцкага і сялянскага землеўладання, масавае з'яўленне рускіх чыноўнікаў, скасаванне Статута ВКЛ 1588 г., ліквідацыя ўніяцкай царквы, закрыццё Віленскага ўніверсітэта і русіфікацыя сістэмы адукацыі, антыкаталіцкія мерапрыемствы і інш.² З гэтай аб масавым замяшчэнні чыноўнікаў мясцовага паходжання рускімі не пагаджаецца беларускі даследчык А. Кісялёў. Спасылаючыся на вынікі кандыдацкага даследавання С. Токця, ён адзначае, што і пасля паўстання 1830–1831 гг. чыноўніцтва Беларусі фарміравалася галоўным чынам з мясцовых ураджэнцаў³.

Сучасная расійская гістарыяграфія, традыцыйна вызначаючы паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 гг. у Польшчы, Літве і Беларусі як польскія, таксама цікавіцца не столькі самімі палітычнымі падзеямі, колькі іх наступствамі як для Царства (Каралеўства) Польскага, так і для заходніх губерняў. Б. Міронаў лічыць, што да 1830 г. палітыка царскага ўрада была прагматычнай і талерантнай да нацыянальных асаблівасцей. Абставіны змяніліся пасля паўстання, калі палітыка ўрада стала больш жорсткай, але толькі ў заходніх землях імперыі яна прыняла форму рэпрэсій і была накіравана на скасаванне іх адміністрацыйна-палітычнай аўтаноміі⁴.

На погляд С. Сарокі, у XIX ст. у час царавання Мікалая I узнікла тэндэнцыя да распаду Расійскай імперыі, як «адзінага цэлага культурна-палітычнага ўтварэння: праваслаўна-рускага». Такое становішча тлумачыць яна «вторжэннем» у традыцыйную сістэму «инородных» каштоўнасцей у выніку пашырэння меж імперыі, унутраных і знешніх міграцый, ваенных дзеянняў. Аб гэтым, на думку аўтара, сведчылі паўстанні дзекабрыстаў 1825 г., 1830–1831 гг. у Польшчы і на яе былых памежных землях, маштабная дыскусія заходнікаў і славянафілаў, Крымская вайна 1853–1856 гг.⁵

¹ Філатава А. Палітычны рух. Паўстанне 1830–1831 гг. // Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. С. 92.

² Смалянчук А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864–1917 г. СПб., 2004. С. 56.

³ Киселев А. А. Система управления и чиновничество белорусских губерний в конце XVIII – первой половине XIX в. Минск, 2007. С. 13.

⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России: В 2 т. СПб., 1999. Т. 1. С. 37.

⁵ Сороко С. М. «Витебские губернские ведомости» (официальная и неофициальная часть). М.; Новополоцк, 2004. С. 10.

Аўтары калектыўнай працы «Западные окраины Российской империи» адзначалі, што паўстанне 1830 г. паскорыла адміністрацыйную і прававую кадыфікацыю ў заходніх губернях. Увядзенне судовых інстанцый імперскага ўзору, на іх погляд, «паменшыла залежнасць улад ад мясцовых польскіх тэарэтыкаў і практыкаў права». Шэраг мер, якімі ўшчамлялі саслоўныя прывілегіі шляхты ў Заходнім краі, на думку аўтараў, быў цесна звязаны з праектам «перавыхавання» шляхцюкоў дзяржаўнай службай унутры Расіі. Што тычылася сялян, то пасля гэтага паўстання ўлады перасталі лічыць іх поўнай уласнасцю польскіх землеўладальнікаў¹.

Да падобных высноў прыйшоў і беларускі даследчык А. Кісялёў: «Пасля падаўлення польскага паўстання 1830–1831 гг. выбарнасць старшыняў крымінальных палат і спраўнікаў на тэрыторыях Мінскай, Віленскай і Гродзенскай губерній была ліквідавана. Дзяржаўная служба ў гэты перыяд разглядалася як сродак выхавання дваран <...> і пераадолення польскіх нацыяналістычных забабонаў»². Ліквідацыя судовых і прававых асаблівасцей заходніх губерняў, «якія з’яўляліся элементамі польскай дзяржаўнасці» ўрад падкрэсліваў, на думку А. Кісялёва, «неабгрунтаванасць польскіх дамаганняў на гэтыя губерні»³.

На змене палітычнай сітуацыі «на заходніх ускраінах» пасля паўстання 1863–1864 гг. і яе сувязі з нацыятворчымі працэсамі засяродзілі сваю ўвагу расійскі даследчык М. Далбілаў і літоўскі Д. Сталюнас. У прыватнасці, яны адзначылі, што ў гэты перыяд імперская палітыка ў дачыненні да гэтай «стратэгічна важнай ускраіны» змыкалася з рэалізацыяй праекта рускага нацыябудавання і асэнсоўвалася як «апора» ўлады на «народную масу». Што тычыцца рымска-каталіцкай царквы, то яна пачынае ўспрымацца не столькі як іерархічна арганізаваная структура, колькі як варажая палітычная сіла, скіраваная ў першую чаргу супраць «народа» – фундамента рускай нацыі⁴. У выніку канфесійная палітыка, на думку аўтараў, становіцца адным з важнейшых інструментаў русіфікацыі краю.

Па-ранейшаму спрэчнымі застаюцца такія аспекты праблемы, як месца аграрнага пытання (што асабліва тычыцца паўстання 1863–1864 гг.), удзел ў іх каталіцкага духавенства. Апошні аспект заўсёды быў у поле зроку польскіх даследчыкаў, якія ў адрозненне ад расійскай (дасавецкай) гістарыяграфіі не былі столь катэгарычнымі ў вызначэнні іх ролі як «застрэльшчыкаў» гэтых палітычных падзей. Адносінам Рыма да паўстання 1830–1831 гг. і яго ўзаемаадносінам з царскім урадам, удзелу каталіцкага духавенства ў ім была прысвечана праца М. Жыўчынскага, які лічыў, што нягледзячы на розныя абставіны,

¹ Западные окраины Российской империи. С. 104–107.

² Киселев А. А. Система управления и чиновничество белорусских губерний в конце XVIII – первой половине XIX в. С. 84.

³ Тамсама. С. 85.

⁴ Долбилов М., Сталюнас Д. «Обратная уния»: проект присоединения католиков к православно́й церкви в Российской империи (1865–1866 годы) // Славяноведение. 2005. № 5. С. 8.

польскі клір вымушаны быў праяўляць лаяльнасць да расійскага цара, каб той не распаўсюджваў праваслаўе і ў Польшчы¹. Сугучныя з гэтымі меркаваннямі і высновы сучаснай польскай даследчыцы Г. Дылянговай, якая разгледзела ўдзел каталіцкага духавенства ў канфедэрацыях і паўстаннях². Аўтар свярджае, што вышэйшае духавенства заходніх губерняў у шэрагу выпадкаў ішло на пагадненне з царскімі ўладамі, спадзяючыся пры гэтым на невялікія выгады для касцёла і вернікаў, або асабіста для сябе. Ніжэйшы клір, на думку аўтара, не заўсёды актыўна ўдзельнічаў у палітычным жыцці. Ён быў расколаны і адна яго частка ішла на катаргу і ў ссылку, а іншыя, наадварот, заставаліся пасіўнымі.

Цяжка сёння сказаць, наколькі дадзеныя высновы адпавядаюць гістарычным фактам палітычных падзей XIX ст., што мелі месца на тэрыторыі Беларусі. Бо спецыяльна роля канфесій у гэтых падзеях у беларускай гістарыяграфіі не разглядалася. А аўтары артыкулаў, прысвечаных ролі асобнай канфесіі, якія не маюць пад сабой ґрунтоўнай базы крыніц, часта самі сабе супярэчаць. Асабліва гэта тычыцца постаці К. Каліноўскага і канфесійнай складаючай яго светапогляду.

Аналізуючы дыскусію, што распачалася ў савецкай гістарыяграфіі ў пасляваенныя гады, даследчык І. Акінчыц адзначае, што ў гэты час К. Каліноўскі быў абвешчаны матэрыялістам і атэістам, а яго зварот да ўніяцкай канфесіі – тактычным ходам з мэтай прыцягнуць на свой бок сялянства. Толькі з пачаткам 1990-х гадоў, калі вывучэнне канфесійнай гісторыі становіцца адным з важнейшых напрамкаў гісторыі Беларусі, даследчыкі звярнулі ўвагу і на гэты аспект. Але, як і на пачатку 1920-х гадоў, робіцца гэта ў большасці сваёй не на падставе расшырэння крыніцазнаўчай базы. У выніку аказалася, што адвергнуць былыя «пастулаты» лягчэй, чым стварыць узамен прынцыпова новую навуковую канцэпцыю. Так, І. Акінчыц адзначае, што «непрадзяты аналіз наяўных дадзеных» даў яму падставы адвергнуць ранейшыя ўяўленні і зрабіць наступныя высновы: «Па-першае, К. Каліноўскі выступіў выразнікам і паслядоўным абаронцам інтарэсаў прыгнечанага і бяспраўнага сялянства Беларусі і Літвы. Па-другое, практычна ўсе сялянскія выступленні супраць існуючых парадкаў таго часу праходзіла пад рэлігійным сцягам». І, як вынік – адзіна магчымая выснова аўтара: «Паўстанне 1863–1864 гг. было лагічным працягам папярэдніх пратэстных выступленняў шырокіх народных мас»³. На жаль, аўтару не хапіла доказаў адстаяць сваю канцэпцыю. Больш за тое, ён супярэчыць сам сабе. Сярод найбольш распаўсюджаных форм сялянскіх пратэстаў напярэдадні адмены прыгону⁴ не знайшлося прыкладу ніводнага выступлення «пад рэлігійным сцягам».

¹ Żywczyński M. Watykan wobec powstania listopadowego. Kraków, 1995 (упершыню надрукавана ў 1935 г.). С. 59.

² Dylągowa H. Duchowienstwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864). Lublin, 1983.

³ Акінчыц И. И. Униатство и восстание // Паўстанне 1863 года і яго гістарычнае значэнне. Брэст, 2004. С. 4.

⁴ Тамсама. С. 6.

На складанасці і нявырашанасці да гэтага часу пытання аб ролі канфесій у паўстаннях XIX ст. засяроджана ўвага ў кнізе «Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы». Аналізуючы неадназначныя адносіны да ўдзелу ў паўстанні 1863–1864 гг. каталіцкага духавенства Расійскай імперыі з боку Ватыкана, у ёй адзначаецца: «Калі пагадзіцца з расійскімі (а таксама і многімі беларускімі) даследчыкамі аб вялікім уплыве і актыўным удзеле ў паўстанні каталіцкага духавенства (а яны, як мы лічым, у гэтым маюць рацыю), то гэта даказвае яго прапольскі характар. Бо большасць каталіцкага духавенства ў Беларусі складалі менавіта прадстаўнікі польскай нацыянальнасці. І быць носьбітам беларускай нацыянальнай ідэі яны проста не маглі. А, маючы шляхецкае паходжанне, прадстаўлялі акрамя таго і інтарэсы свайго саслоўя. Хоць нельга зусім скідваць з разліку і тое, што сярод каталіцкага духавенства, удзельнікаў паўстання, маглі быць і беларусы па паходжанні»¹.

«Скасаванне» або «ўз’яднанне» ўніяцкай царквы з праваслаўнай? Значнай падзеяй (не толькі канфесійнай, але і палітычнай) было скасаванне на тэрыторыі Беларусі ў 1839 г. ўніяцкай царквы. У даволі аб’ёмнай дарэвалюцыйнай гістарыяграфія па гісторыі ўніяцкай царквы² вылучаны і палітычны аспект гэтай падзеі. Канцэптуальна расійская гістарыяграфія прадстаўляла гэты акт як працэс «уз’яднання» з праваслаўнай царквой, які дазволіў павялічыць колькасць праваслаўных вернікаў, г. зн. колькасць «рускага» насельніцтва.

Удзяляюць увагу гэтаму пытанню і сучасныя расійскія даследчыкі. Разглядаючы канфесійную палітыку расійскіх імператараў, У. Фёдараў адзначае, што ў час праўлення Мікалая I уз’яднанне ўніятаў з рускай праваслаўнай царквой было прызвана вырашыць дзве задачы: пазбавіць рэлігійнай апоры палякаў у Заходнім краі і разам з тым быць сродкам «абрусення заходніх губерняў Расіі, якія некалі ўваходзілі ў склад Польшчы». На думку аўтара, зачэпкай для правядзення «ўз’яднання» стала лістападаўскае паўстанне 1830–1831 гг.³

¹ Яноўская В. В. Духавенства і паўстанне 1863–1864 гг. // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы. С. 164.

² Бобровский П. О. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I. СПб., 1890; П.И.Б. Противодействие базилианского ордена стремлению белого духовенства к реформе русской греко-униатской церкви. Вильно, 1887; Шавельский Г. Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.). СПб., 1910; Горючко П. С. Из истории воссоединения униатов в Белоруссии. 1780–1805 гг. Киев, 1902; Яго ж. Материалы для истории воссоединения униатов в Белоруссии. 1780–1795 годов. Могилев, 1903; Глубоковский Н. Н. Архиепископ Смарагд в его деятельности по воссоединению униатов (1833–1837 гг.) // Христианское чтение. 1914. № 3–5; Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. 2-е изд. Вильно, 1897; Яго ж. Исторический очерк православия, католичества и уни в Белоруссии и Литве с древнейших времен до настоящего времени. Вильна, 1895; Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. Минск, 1999; Моршкин М. Я. Воссоединение уни // Вестник Европы. 1872. Кн. 4. С. 6–8; Пятидесятилетие (1839–1885) воссоединения с православною церковью западнорусских униатов. СПб., 1889.

³ Федоров В. А. Русская православная церковь и государство: синодальный период (1700–1917). С. 205.

Як «вялікі поспех палітыкі ўлад» адзначылі аўтары працы «Западные окраины Российской империи» скасаванне ў заходніх губернях у 1839 г. уніяцкай царквы. Але разам з тым, небеспадстаўна адзначаюць яны, акт 1839 г. не даў уладам «цвёрдай перакананасці ў сапраўдным абмежаванні масы былых уніятаў, уключаючы духавенства, ад польскага ўплыву». Скасаванне ўніяцкай царквы, на думку аўтараў, значна павялічыла плошчу сутыкнення праваслаўнай царквы з каталіцкай на нізавым прыходскім узроўні, а кампанія па «звароце ўніятаў у праваслаўе» дала дадатковы стымул ідэолагам «Русско-го дела»¹.

Значная ўвага гэтай палітычнай падзеі надаецца ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі. А. Філатава прыйшла да высновы, што гэтую канфесію да скасавання прывёў цэлы комплекс абставін, якія склаліся да 1839 г. (сярод іх супярэчнасці паміж белым і чорным уніяцкім духавенствам, змена палітычнага курса Мікалая I, паўстанне 1830–1831 гг. і інш.)².

У дачыненні да ацэнкі ролі гэтага палітычнага акта ў развіцці працэсу фарміравання беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці сярод беларускіх гісторыкаў існуюць розныя погляды: ад прызнання ўніяцкай царквы ў якасці нацыянальнай і разгляд яе знішчэння як трагедыю для беларускай нацыянальнай ідэі да прызнання скасавання ўніяцкай царквы як важнай падзеі для аднаўлення адзінства і цэласнасці беларускага народа*.

С. Марозава лічыць, што 12 лютага 1839 г. завяршылася вайна самадзяржаўя з уніяй, або «апошні акт уніяцкай трагедыі»³. На яе думку, гісторыя Беларусі яшчэ не ведала такога маштабнага адначасовага і радыкальнага перакройвання яе канфесійнай карты. І разглядаць яго трэба не толькі як скасаванне аднаго з рэлігійных інстытутаў, але як «вялікі цывілізацыйны водступ». У выніку якога на «беларускім эксперыменце духоўна-рэлігійнай інтэграцыі Усходу і Захаду» была пастаўлена кропка. Выкрасліўшы ўніяцтва з расійскай статыстыкі, як адзначала аўтар, свецкія і духоўныя ўлады пачалі выкрэсліваць яго з сэрца і памяці тутэйшага люду. Пры гэтым вялікая ўвага надавалася фарміраванню адпаведнага менталітэту «ўз'яднаных», выпрацоўцы ў іх пачуцця ўдзячнасці за скасаванне іх веры. На дапамогу прыйшла афіцыйная гістарыяграфія імперыі, якая пачала ўсхваляць гэта мерапрыемства, навязваць грамадству думку аб добраахвотным кіданні сваёй веры. Трагедыя беларускага народа у такой інтэрпрэтацыі набыла выгляд яго добра⁴. Такая трактоўка

¹ Западные окраины Российской империи. С. 108–111.

² Филатова Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг. Минск, 2006. С.77.

* Падрабязней гістарыяграфічная ацэнка ролі канфесійнага фактара ў нацыятворчых працэсах даецца ў спецыяльным раздзеле. Тут мы канцэнтруем сваю ўвагу галоўным чынам на палітычных наступствах гэтай падзеі, разумеючы пры гэтым, што гэта «два бакі аднаго медаля».

³ Marozawa S. Białoruś, jesień 1838 – wiosna 1839: ostatni akt unickiej tragedii // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. 2006. Lublin, 2006. S. 53–69.

⁴ Марозава С. В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады). Гродна, 2001. С. 251–252.

падзей прыводзіць даследчыцу да наступнай высновы: запаланіўшы духоўную інфраструктуру беларускага грамадства, маскоўскае праваслаўе прыўносіла ў яго чужы нацыянальна-рэлігійны ідэал, чым наносіла ўдар па яшчэ не сфарміраванай беларускай нацыянальнай свядомасці, якая абуджалася ў той час менавіта пад сцягам уніі¹.

Падобныя высновы, на нашу думку, не зусім адпавядаюць рэчаіснасці ў адносінах да ацэнкі ролі ўніяцкай царквы, як каталізатара абуджэння нацыянальнай свядомасці. Асабліва калі мець на ўвазе тыя працэсы, якія адбываліся ў ёй у канцы XVIII – першай трэці XIX ст. Думаецца, што як Берасцейскі сабор 1596 г., так і Полацкі сабор 1839 г. – падзеі параўнальныя, якія з’яўляюцца вынікам палітыкі – у першым выпадку Рэчы Паспалітай, у другім – Расійскай імперыі. Асноўны ўдар гэтай палітыкі наносіўся па духавенстве, аб чым сведчаць і даследаванні С. Марозавай. Што ж тычыцца народа, то як у першым, так і ў другім выпадку хваляванню зафіксавана было няшмат, і адбываліся яны пры падбурванні прыхаджан з боку духавенства.

Больш уважлівымі падаюцца погляды П. Церашковіча і С. Токця. П. Церашковіч палічыў, што скасаванне ўніяцтва ўскладніла працэс фарміравання беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці і выглядзеў гэты працэс дастаткова лагічным, заканамерным крокам з пункту гледжання расійскай адміністрацыі, вынікам рэалізацыі паслядоўнага і доўгатэрміновага праекта². На думку С. Токця, існаванне ўніяцкай царквы на тэрыторыі Беларусі з’яўлялася надзвычайнай істотнай умовай для ўзнікнення і развіцця беларускай (ці літвінскай) нацыянальнай ідэі, пабудаванай на грунце этнічнай свядомасці і гістарычных традыцый ВКЛ і адрознай, як ад польскай нацыянальнай ідэі, так і ад расійскай. Ліквідацыя ж уніяцкай царквы, лічыць аўтар, азначала знікненне гэтага канфліктнага фактару і спараджала брак пачуцця адрознасці ў масавай свядомасці беларусаў, што пазбаўляла нацыятворчы працэс дынамізму і надавала яму пакутліва замаруджаны ход³.

Што ж тычыцца польскай гістарыяграфіі па гісторыі ўніяцкай царквы, яна заўсёды прытрымлівалася асобнай думкі, якая адрознівалася ад расійскай. Далучэнне ўніяцкай царквы да праваслаўнай разглядалася як яе «знішчэнне»⁴. Але таксама як і расійскія даследчыкі, польскія не заўважалі, або не жадалі

¹ Марозава С. В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады). С. 164, 236–237, 259.

² Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. Минск, 2004. С. 76.

³ Токць С. М. Барацьба вернікаў-уніятаў Гродзенскай губерні супраць скасавання уніі (30-я гг. XIX ст.) // Брэсцкай царкоўнай уніі–400. Брэст, 1997.

⁴ Charkiewicz W. Zmierzch unji koscielnej na Litwie i Białorusi. Słonim, 1929; Chotkowski W. Dziej zniweczenia sw. Unii na Białorusi i Litwie i w swietle pamiatnikow Siemaszki. Krakow, 1891; Likowski E. Dziej kosciola unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uwazane glównie ze wzgledu na przyczyny jego upadku: W 2 cz. Warszawa, 1906. Cz. 1–2; Likowski E. Plan zniesienia kosciola greko-unickiego w Rosyi. Dokument historyczny. Krakow, 1882; Kołbuk W. Kościoły wshodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. 1772–1914. Lublin, 1992; Яго ж. Kościoły wshodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne. Lublin, 1998.

гэтага рабіць, спецыфіку канфесійнай гісторыі Беларусі, на якую была звернута ўвага толькі ў апошнія гады. Адною з грунтоўных прац сучаснай польскай гістарыяграфіі па гэтай тэматыцы з’ўляецца даследаванне М. Радвана. Ён разглядае скасаванне ўніяцкай царквы і базыльянскага ордэна як элемент русіфікатарскай палітыкі ўрада, якая мела месца ў XIX ст. у розных формах і тычылася не толькі ўніяцкіх епархій, але і Віленскага ўніверсітэта, каталіцкіх епархій, кляштару і парафіяльных школ¹.

Р. Радзік, аналізуючы сукупнасць вартасцей для фарміравання беларускай нацыі і разглядаючы рэлігійныя перадумовы гэтага працэсу, адзначае, што ў 1839 г. беларусы былі пазбаўлены таго элементу іх культуры, які даваў найбольшыя планы для нацыянальнай эскалацыі іх беларускасці. Царскія ўлады, ліквідаваўшы ўніяцкую іерархію, пазбавілі беларускае грамадства той праслойкі, якая мела найбольшыя шанцы, каб – як гэта склалася ва ўсходняй Галіцыі сярод украінцаў – актывізаваць беларускі нацыятворчы працэс і, маючы інстытуцкае запlechча, кіраваць ім на першай фазе развіцця².

Значную ўвагу надаюць гісторыі ўніяцкай царквы ўкраінскія гісторыкі. Скасаванне ўніяцкай царквы як цалкам палітычны акт разглядаюць аўтары кнігі «З літопису хрысціянскай Украіны. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану». Яны адзначаюць, што сапраўнай прычынай скасавання ўніяцкай царквы было не імкненне звароту беларусаў і ўкраінцаў да веры бацькоў, а палітычныя матывы – супрастаяць магчымым сепаратысцкім тэндэнцыям на гэтых землях. Расійская імперыя не магла дапусціць, каб у адной дзяржаве адна частка ўкраінцаў слала праклёны ў адрас «Мазепы і мазепінства як юдів та христопродавцев», а другая, бласлаўляла б тыя ж імёны, як сімвал незалежнасці і даўняй славы³. Даследчыкі В. Бубеншчыкаў і П. Кралюк прыйшлі да высноў, што скасаванне царскім урадам уніі на беларускіх землях прывяло да таго, што нацыянальнае жыццё і нацыянальная свядомасць беларусаў у XIX ст. развівалася павольнымі тэмпамі⁴.

Падзеі рэвалюцыі 1905–1907 гг. і Беларусь. Ацэнка ролі такой палітычнай падзеі пачатку XX ст. як першая расійская* рэвалюцыя 1905–1907 гг. у развіцці беларускага нацыянальнага руху практычна адсутнічае ў гістарыяграфіі. Хоць трэба адзначыць наяўнасць даволі вялікага корпуса прац, пры-

¹ Radwan M. Carat wobec kościoła grecko-katolickiego w zaborze Rosyjskim. 1796–1839. Roma; Lublin, 2001.

² Радзік Р. Рэлігійныя прадумовы фарміравання беларускай мовы // Беларусіка. Мінск, 1992–1993. Кн. 2. С. 277.

³ З літопису хрысціянскай Украіны. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Рим, 1975. С. 145.

⁴ Бубеншиков В. В., Кралюк П. М. Греко-католицька церква в етнічній історії українського та білоруського народів. Львів, 2004. С.153.

* У сучаснай беларускай гістарыяграфіі зацвердзіўся тэрмін *першая расійская рэвалюцыя*, хоць асобныя аўтары па-ранейшаму працягваюць яе называць *рускай*. Расійская гістарыяграфія ў большасці называе яе таксама *рускай*.

свечаных гэтай падзеі ў савецкі час¹. Па сведчанні беларускага гісторыка А. Жытко, заваёвай рэвалюцыі 1905–1907 гг. у бальшавіцкай, а затым і савецкай гістарыяграфіі прызнавалася галоўным чынам тое, што яна з’явілася «генеральнай рэпетыцыяй кастрычніцкіх падзей 1917 г.»² Хоць, на думку да-следчыка, і ў галіне вырашэння нацыянальных пытанняў былі пэўныя зрухі – у некаторых нацыянальных рэгіёнах улады дазволілі выкладанне ў школах на роднай мове, пачаў функцыяніраваць нацыянальны рух і г. д.³

Гісторыкі А. Багдановіч і І. Багдановіч да такіх зрухаў на тэрыторыі Беларусі адносяць абуджэнне беларускага настаўніцтва: «...народныя настаўнікі Беларусі актыўна ўключыліся ў рэвалюцыйны і нацыянальна-вызваленчы рух, выкліканы першай расійскай рэвалюцыяй»⁴. Менавіта народныя настаўнікі, адзначаюць аўтары, упершыню ў поўны голас заявілі аб неабходнасці адукацыі на роднай мове і зрабілі першыя крокі па ажыццяўленні гэтай задачы⁵.

М. Забаўскі звярнуў увагу на тое, што пад уздзеяннем падзей 1905–1907 гг. самаўладдзе пайшло на пэўную трансфармацыю грамадска-палітычнага ладу краіны. Але недаацэнка нацыянальнага фактару, якая праяўлялася ў тым, што праблемы, звязаныя з нацыянальным пытаннем, не ставіліся на парадак дня агульных сходаў вышэйшага прадстаўнічага органа – Дзяржаўнай Думы – стала прычынай таго, што ў беларускай гістарыяграфіі не ўздымалася гэтая праблема⁶.

Сучасная расійская гістарыяграфія звярнула ўвагу на змены, што адбываліся на пачатку XX ст. у палітыцы Расійскай імперыі ў адносінах да кіравання заходнімі губернямі. Сярод шэрагу прычын, што ўплывалі на гэтыя змены, называюцца і падзеі 1905–1907 гг. «У гады першай рускай рэвалюцыі, – адзначае А. Бахтурына, – у кіраванні заходнімі ўскраінамі дамінуючай была праблема іх адміністрацыйнага статусу. Прадстаўнікамі палітычных партый і мясцовай эліты высоўваліся розныя патрабаванні, скіраваныя на пашырэнне адміністрацыйна-прававой самастойнасці ад аўтаноміі да дзяржаўнай незалежнасці...»⁷

¹ Майзель Л. Н. 1905–1907 гг. на Беларусі. Хроніка падзей. Мінск, 1934; Бальшавікі Беларусі ў першай рускай рэвалюцыі. Мінск, 1955; Воронова А. І. Рабочы рух у Беларусі напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг. Мінск, 1960; Шабуня К. И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905–1907 гг. Минск, 1962; Липинский Л. П., Лукьянов Е. П. Крестьянское движение в Белоруссии в период между двумя революциями (июнь 1907 – февраль 1917 г.). Минск, 1964; Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. М., 1970; Кузнецов А. А. На пути к Октябрю. Из истории партстроительства Белоруссии. 1884–1917 гг. Минск, 1970.

² Жытко А. П. Метадалогія і некаторыя праблемы перыядызацыі першай расійскай рэвалюцыі // Першая расійская рэвалюцыя: прычыны, ход, наступствы. Мінск, 2005. С. 5.

³ Тамсама. С. 5.

⁴ Багдановіч А. І., Багдановіч І. І. Уззел настаўніцтва Беларусі ў рэвалюцыі 1905–1907 гг. // Першая расійская рэвалюцыя: прычыны, ход, наступствы. С. 41.

⁵ Тамсама.

⁶ Забаўскі М. М. Нацыянальнае пытанне ў міжрэвалюцыйны перыяд (гістарыяграфія праблемы) // Першая расійская рэвалюцыя: прычыны, ход, наступствы. С. 15.

⁷ Бахтурына А. Ю. Государственное управление западными окраинами Российской империи (1905 – февраль 1917 г.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 2006. С. 37.

Палітык і кампазітар
Міхал Клеафас Агінскі (1765–1833)

Гісторык
Ёахім Лялевель (1786–1861)

Адам Міцкевіч (1798–1855)

Удзельніца нацыянальна-вызваленчага
паўстання 1830–1831 гг. у Беларусі
Эмілія Плятэр (1806–1831)

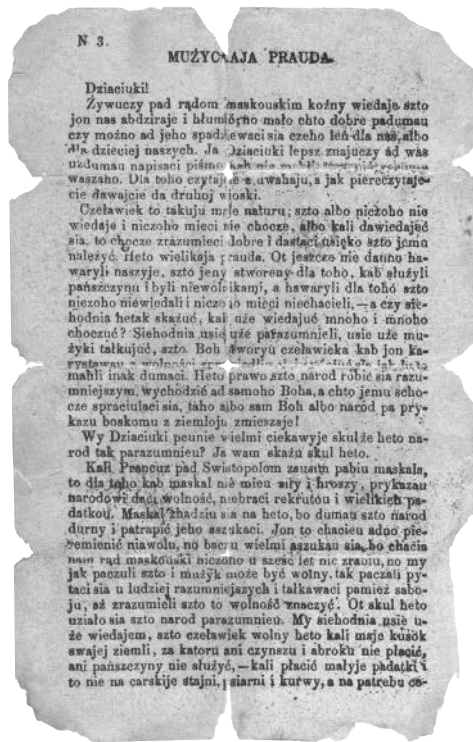
Кіраўнік нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863–1864 гг.
у Беларусі і Літве Кастусь Каліноўскі (1838–1864)

Удзельнік нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863–1864 г. у Беларусі і Літве
Валерый Урублеўскі (1836–1908)

Удзельнік нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863–1864 г. у Беларусі і Літве
Ціт Далёўскі (1840–1864)

«Мужыцкая Праўда». № 3

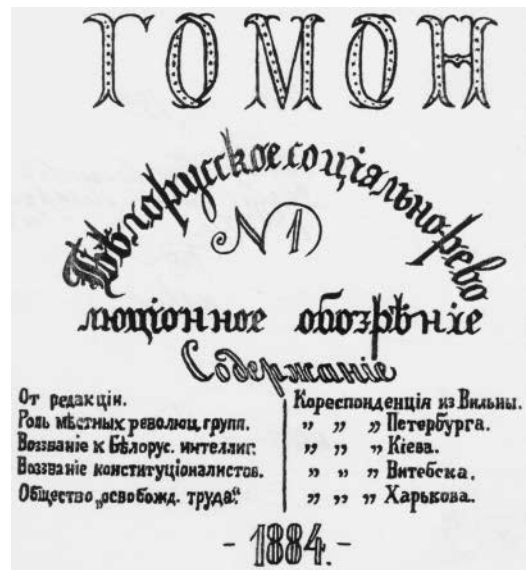
Паўстанцкая інструкцыя. 1863–1864 гг.

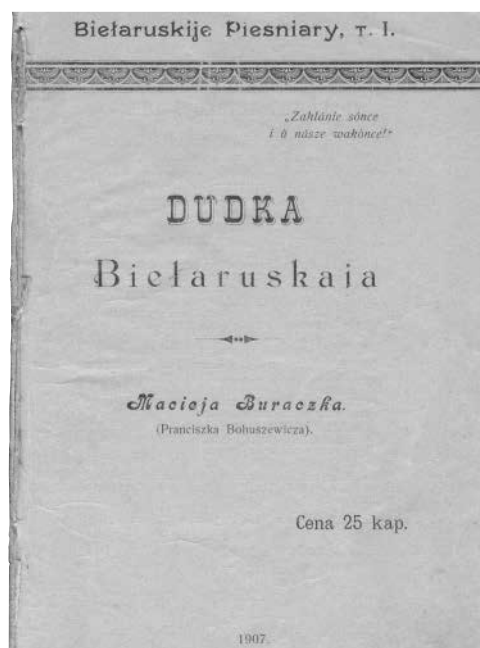
Карыкатура на душыцеля нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863–1864 гг. графа Міхаіла Мураўёва (другая палова XIX ст.)

Беларускі народнік Ігнат Грынявіцкі (1856–1881)

Незаконны гектаграфічны часопіс «Гоман», друкаваны орган беларускіх народнікаў. 1884 г.

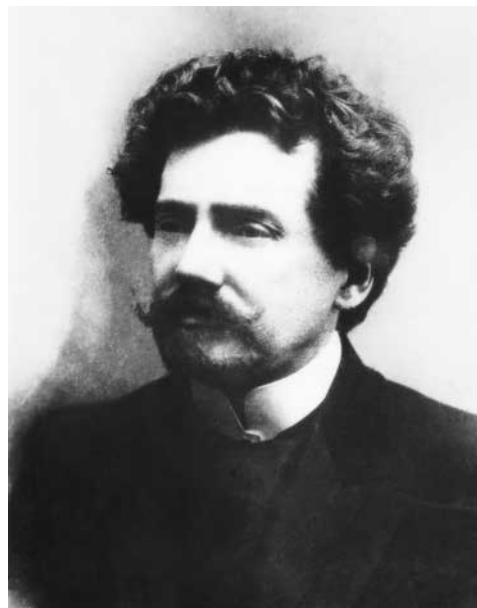
«Дудка беларуская»
Францішка Багушэвіча 1907 г.
(упершыню надрукавана ў 1891 г.)

Інтэлігенцыя (другая палова XIX ст.)

Пісьменніца Эліза Ажэшка (1841–1910)

Гісторык Мітрафан Доўнар-Запольскі
(1867–1934)

Бежанцы падчас Першай сусветнай вайны

Такім чынам, гістарыяграфічны аналіз праблемы ацэнкі ролі палітычных падзей канца XVIII – пачатку XX ст. у развіцці/замаруджванні нацыятворчых працэсаў на беларускіх землях паказвае, што да гэтага часу не маецца ніводнай грунтоўнай працы, дзе б разглялася дадзеная праблема ў цэлым. Больш за тое, нават асобныя яе аспекты яшчэ не атрымалі належнага асэнсавання.

Нягледзячы на тое што вывучэнне імперскай праблематыкі ў цэлым выйшла сёння на новы ўзровень – ад пераважна-рэгіянальнага да праблемна-тэматычнага падыходу і паглыбленаму аналізу асобных аспектаў імперскай гісторыі – праблема месца і ролі беларускіх зямель у палітычных падзеях канца XVIII – XIX ст. не атрымала належнага навуковага асэнсавання. А за высновамі і контраверсіямі, што існуюць у сучаснай беларускай гістарыяграфіі, стаіць не столькі грунтоўнае веданне крыніц, колькі палітычная пазіцыя аўтараў.

2.4. Сацыяльна-эканамічнае становішча беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі: гістарыяграфічны аналіз скрозь прызму мадэрнізацыйнай парадэгмы

Адмаўленне ад сацыяльна-эканамічнага прынцыпу перыядызацыі гісторыі як адзіна правільнага паставіла на рубяжы XX–XXI стст. праблему выбару макратлумачальных мадэлей гістарычнага працэсу. На змену манапольна пануючай у савецкай гістарычнай навуцы фармацыйнай тэорыі былі прапанаваны: цывілізацыйная, мадэрнізацыйная тэорыі, сусветнасістэмны аналіз і інш. Дадзеныя тэарэтычныя падыходы, на думку акадэміка РАН В. Аляксеева, прапаноўваюць рознае бачанне гістарычнай рэальнасці, па-рознаму тлумачаць рухаючыя сілы, дынаміку, наступствы гістарычнага працэсу¹. Яны не павінны, лічыць ён, супрацьпастаўляцца, або разглядацца як паслядоўна змяняючыя адна адну пазнавальныя мадэлі. Размова хутчэй павінна весціся аб альтэрнатыўных тэарэтычных канструкцыях, кожная з якіх выконвае свае задачы. Так, на думку А. Сеньяўскага, мадэрнізацыйная парадэгма садзейнічае разуменню хутчэй эвалюцыйных, чым рэвалюцыйных працэсаў, для інтэрпрэтацыі якіх падыходзяць іншыя, больш змястоўныя (фармацыйны, марксісцкі падыход) або пазасацыяльныя фармальныя тэорыі (сінергетыка, тэорыя катастроф і інш.), якія, як тлумачальны інструментарый шэрагу праблем, могуць аказацца куды больш прадуктыўнымі мадэрнізацыйных схем².

Галоўная задача мадэрнізацыйнай перспектывы вырашаць праблемы, звязаныя з тлумачэннем пераходу ад аднаго да другога тыпу грамадства. Згодна марксісцкай тыпалогіі, грамадства ў сваёй гісторыі праходзіць пяць грамадска-эканамічных фармацый: першабытна-абшчынную, рабаўладальніцкую, феа-

¹ Алексеев В. В. Предисловие // Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. М., 2006. С. 3.

² Сеньявский А. С. Модернизационный подход в изучении российской истории XX века // Методология исследований истории Беларуси: проблемы, достижения, перспективы. Минск, 2009. С. 103.

дальную, капіталістычную, камуністычную (сацыялістычную). У другой палове XIX – пачатку XX ст. у заходняй тэарэтычнай сацыялогіі склалася іншая тыпалогія, у якой закладзена ідэя аб двух асноўных тыпах грамадства – традыцыйным (ваенным) і індустрыяльным (прамысловым). У другой палове XX ст. заходнімі сацыёлагамі створана трохступеньчатая тыпалогія грамадства – аграрна-рамеснае, індустрыяльнае і постіндустрыяльнае¹.

Сучасная расійская і беларуская гістарыяграфія, што прысвечаны праблемам мадэрнізацыі, апярыруюць тэрмінамі – традыцыйнае (аграрнае) і сучаснае (індустрыяльнае) грамадства.

Традыцыйнае грамадства ў навуковай літаратуры вызначаецца, як «пераважна сельскагаспадарчае, якое адрозніваецца строгай стратыфікацыяй і іерархізацыяй усіх сфер грамадскага жыцця з перавагай аскрыптыўных, апісальных матывацый, паколькі індывід ацэньваецца як частка калектываў і груп, і толькі потым як асоба»².

Сучаснае грамадства ад традыцыйнага адрозніваецца перавагай інавацый над традыцыяй; свецкім характарам сацыяльнага жыцця (замест рэлігійнага або міфалагічнага); паступальным (не цыклічным) развіццём; наяўнасцю персанальнасці (замест перавагі калектывнасці); пануючай арыентацыяй на інструментальныя каштоўнасці (замест светапоглядных); дэмакратычнай сістэмай улады (замест аўтарытарнай); здольнасцю вырабляць не толькі дзеля надзённых патрэб, але і на будучае; перавагай дакладных навук і тэхналогій над светапогляднымі³.

Менавіта з мэтай растлумачыць працэсы пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства ў сярэдзіне XX ст. была распрацавана тэорыя (тэорыі)* мадэрнізацыі. Тэорыя гэта з самага пачатку насіла мультыдысцыплінарны характар: яна аб'ядноўвала сацыёлагаў, эканамістаў, палітолагаў, гісторыкаў, антраполагаў, культуролагаў, філосафаў, псіхолагаў. У межах мадэрнізацыйнай школы глыбокую тэарэтычную прапрацоўку атрымалі пытанні рухаючых сіл, крыніц, механізмаў, этапаў мадэрнізацыі; нацыянальна-краінавых варыянтаў пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства. На працягу XX – пачатку XXI ст. школа мадэрнізацыі, рэагуючы на мадыфікацыі рэальных працэсаў развіцця, пашырала свой даследчы фокус, уключаючы ўсё новыя сюжэты, удасканалвала свой пазнавальны інструментарый, улічваючы абнаўленне метадалогіі сацыяльных і гуманітарных навук у цэлым. Сведкам уплыву мадэрнізацыйнай перспектывы на іншыя макратэорыі можа служыць той

¹ Данилов А. Н. Общество // Социологическая энциклопедия. Минск, 2003. С. 236.

² Гавров С. Н. Социокультурная традиция и модернизация российского общества. М., 2002. С. 7.

³ Розенбергс Р. Л. Динамика ценностей и интересов в модернизирующемся обществе (К проблеме социального согласия): Автореф. дис. ... канд. филос. наук. М., 1995. С. 17.

* Дыферэнцыяцыя падыходаў прыхільнікаў мадэрнізацыйнай перспектывы настолькі вялікая, што спарадзіла выдзяленне іншым разам шэрагу самастойных тэарэтычных кірункаў: школа дэвелапменталізму, якая арыентуецца на вывучэнне пераважна эканамічных аспектаў мадэрнізацыі; школа палітычнага развіцця; школа «нацыянальнага будаўніцтва».

факт, што многія канцэпты, што атрымалі дэталёную тэарэтычную распрацоўку менавіта ў яе межах (традыцыя, інавацыя, традыцыйнае і індустрыяльнае грамадства, структурна-функцыянальная дыферэнцыяцыя, індустрыялізацыя, рацыяналізацыя, прафесіяналізацыя, стадыі росту і г. д.) знаходзяць шырокае прымяненне ў навуковым дыскурсе, у тым ліку і ў межах канкурыруючых тэарэтычных напрамкаў.

Ужыванне тэрміна «мадэрнізацыя». На момант пачатку актыўнага выкарыстання тэрміна «мадэрнізацыя» ў расійскай гістарыяграфіі не існавала агульнага, строга фіксаванага значэння. Успрыняўшы ад заходнееўрапейскіх вучоных саму тэорыю, была запазычана і яе тэрміналогія. Даследчыкі адзначаюць, што на першапачатковым этапе, калі ў якасці галоўнай рысы тэорыі (тэорый) мадэрнізацыі вызначаўся ўніверсалізм, мадэрнізацыя трактавалася, як «усебаковы працэс пераўтварэнняў, які ахопліваў усе сферы грамадскага жыцця, гістарычная ініцыятыва якога зыходзіла ад краін Захаду»¹. Як працэс мадэрнізацыі характарызаваўся і «пераход ад калектывісцкіх форм існавання да сучаснай персанальнасці, і ўрбанізацыя, і пераход грамадства да індустрыяльнага тыпу развіцця, і трансфармацыя інстытутаў улады»².

Пазней у расійскую гістарыяграфію было ўведзена шмат дэфініцый мадэрнізацыі, якія розніліся і працягваюць розніцца паміж сабой, зыходзячы з таго, які фактар той, ці іншы аўтар выводзіў на першае месца. В. Аляксееў, вызначаючы сутнасць і маштабнасць самога працэсу, пад мадэрнізацыяй разумее «рэвалюцыйны па значнасці, глабальны, цывізацыйнага маштаба працэс інавацыйных мерапрыемстваў пры пераходзе ад традыцыйнага да сучаснага грамадства, які, у сваю чаргу, можа быць прадстаўлены як сукупнасць падпрацэсаў: індустрыялізацыі, урбанізацыі, бюракратызацыі, станаўлення сучасных матывацыйных механізмаў і г. д.»³

І. Паберэжнікаў, уключаючы ў якасці вызначальных яшчэ і фактар часу, лічыць, што «мадэрнізацыя – працяглы гістарычны працэс, які ахопліваў некалькі стагоддзяў, падчас якога людзі ажыццяўлялі пераход ад традыцыйнага, пераважна аграрнага грамадства да сучаснага, індустрыяльнага»⁴.

К. Куркоў, зыходзячы з прадмета свайго даследавання – расійскага дваранства ў кантэксце мадэрнізацыі – пад мадэрнізацыяй у першую чаргу разумее працэс удасканалвання сацыяльнай структуры, які накіраваны на станаўленне і замацаванне ў грамадстве буржуазна-капіталістычнай фармацыі⁵.

¹ Модернизация: зарубежный опыт и Россия. М., 1994. С. 21.

² Розенбергс Р. Л. Динамика ценностей и интересов в модернизирующемся обществе (К проблеме социального согласия): Автореф. дис. ... канд. филос. наук. С. 16–17.

³ Алексеев В. В. Промышленная политика как фактор российских модернизаций (XVIII–XX вв.) // Промышленная политика и стратегия российских модернизаций XVIII–XXI вв. Екатеринбург, 2006. С. 7.

⁴ Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. С. 6.

⁵ Курков К. Н. Российское дворянство в контексте модернизации в начале XX в. (экономический и социокультурный аспекты): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 2006. С. 5.

Разам з тым аўтар пагаджаецца з думкай аб варыятыўным характары працэсу мадэрнізацыі і адзначае, што гістарычны працэс абумоўлены не ўніверсальнымі, «вечнымі», падыходзячымі для ўсяго чалавецтва законамі змены фармацый, а «канкрэтным гістарычным, сацыякультурным і ментальным асяроддзем свайго працякання»¹. Ён вылучае асноўныя моманты, якія характарызуюць працяканне гэтага працэсу ў сферы эканамічнай, сацыяльнай, сацыякультурнай і ментальнасці.

Варыятыўнасць паняцця *мадэрнізацыя* на сучасным этапе тлумачыцца яшчэ і тым, што яно выкарыстоўваецца ў розных сэнсах: для абазначэння шырокага працэсу пераходу ад традыцыйнасці да сучаснасці; для характарыстыкі пераўтварэнняў, удасканалвання, што назіраюцца ў сучасных мадэрных грамадствах; для тлумачэння высілак, што прадпрымаюць краіны «третього мира» з мэтай прыблізіцца да характарыстык найбольш развітых грамадстваў; для апісання трансфармацый, якія перажываюць постсацыялістычныя краіны і інш.

У беларускай гістарыяграфіі на сённяшні дзень існуе агульнапрыняты падыход разгляду мадэрнізацыі ў якасці працэсу пераходу да індустрыяльнага грамадства, які ўяўляе сабой комплексную з'яву і закранае ўсе сферы грамадскага жыцця – эканамічную, сацыяльную, палітыка-прававую, культурную. З ёй шчыльна звязаны працэсы індустрыялізацыі, урбанізацыі, станаўлення нацыі, змен у менталітэце насельніцтва, фарміравання іерархічнай сацыяльнай структуры грамадства.

Вызначэнне пачатку працэсу мадэрнізацыі. Пачатак працэсу мадэрнізацыі звычайна адносяць да XV–XVII стст.* Менавіта ў гэты час, сцвярджаюць гісторыкі, Заходняя Еўропа становіцца арэнай кардынальных пераўтварэнняў. Пад уплывам Адраджэння і Рэфармацыі ў грамадстве зацвярджаюцца новыя ідэалы і каштоўнасці, адбываецца паварот чалавечага розуму да матэрыяльнага, развіваецца індывідуалізм. Пратэстанцкая рэлігія і этыка садзейнічала станаўленню і зацвярджэнню капіталістычнай сістэмы гаспадарання, заснаванай на прадпрымальніцтве і атрыманні прыбылі. У гэты час быў закладзены падмурак для сучаснай мадэлі эканамічнага росту².

У другой палове XVIII ст. у Вялікабрытаніі пачалася індустрыяльная рэвалюцыя, у выніку якой зарадзілася «сучасная» буйная машынная прамысловасць, значна паскорыўшая працэс пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства. На працягу XIX ст. індустрыяльная сістэма ажыццявіла «мірную заваёву» (па тэрміналогіі С. Поларда) кантынентальнай Заходняй Еўропы

¹ Курков К. Н. Российское дворянство в контексте модернизации в начале XX в. (экономический и социокультурный аспекты): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. С. 5.

* У залежнасці ад зместу, закладзенаму ў вызначэнне тэрміна *мадэрнізацыя*, пачатковая мяжа можа вызначацца па-іншаму. Напрыклад, Г. Тэрборн (культуралагічнае вызначэнне) лічыць пачатакам эпохі *modernity* другую палову XVIII ст. (Рэнесанс і Рэфармацыя для яго – перадмадэрнізацыя).

² Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. С. 6.

і Паўночнай Амерыкі. Станаўленне «індустрыяльнай цывілізацыі» суправаджалася інстытуцыянальнай перабудовай, сацыяльнай мабілізацыяй, паскоранай урбанізацыяй, трансфармацыяй ладу жыцця¹.

Можна адзначыць наяўнасць больш-менш аднолькавых падыходаў да вырашэння гэтага пытання сярод даследчыкаў праблем сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі. Хоць агульна прынятага пункту погляду на пачатковую дату развіцця мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі пакуль што няма. Як сцвярджае А. Кіштымаў, пачатак працэсаў мадэрнізацыі – пераходу ад традыцыйнага аграрнага грамадства да сучаснага індустрыяльнага – у сусветнай гісторыі можна аднесці да XVI ст., а на беларускія землі яны прыйшлі ў XVIII ст. і з усёй паўнатай праявіліся ў XIX – пачатку XX ст.² І на яго думку, да «Вялікіх рэформаў» 60–70-х гадоў XIX ст. Беларусь была аграрным грамадствам з элементамі гандлёвага капіталу³.

А. Каханоўскі адзначае, што ў XVI ст. Беларусь знаходзілася пад прыкметным уплывам ідэй Адраджэння і Рэфармацыі, з якімі звязваюць зацвярджэнне ў грамадстве новых ідэалаў і каштоўнасцей. Але «зацвярджэнне пратэстанцкіх ідэалаў, – сцвярджае аўтар, – засталася нерэалізаванай гістарычнай альтэрнатывай развіцця беларускага грамадства»⁴. Як не былі падмацаваны «трывалай дзяржаўнай воляй да рэфармавання грамадства» і эканамічныя поспехі другой паловы XVIII ст. І толькі падзелы Рэчы Паспалітай, змена геапалітычных рэалій, уваходжанне ў склад Расійскай імперыі, на думку гісторыка, істотна паўплывалі на напрамак і тэмпы працэсаў, што праз некалькі дзесяцігоддзяў прывяло да такіх змен сацыяльнай і эканамічнай рэчаіснасці ў Беларусі, якія можна атаясамляць з «мадэрнізацыяй»⁵.

А. Латышонак, грунтуючыся галоўным чынам на эканамічнай кампаненце, прапаноўвае сваю версію перыядызацыі гісторыі Беларусі з сярэдзіны XVIII – да канца XX ст., называючы гэты перыяд «эпохай мадэрнізацыі», паколькі на яго думку ў гэты час асноўнай тэндэнцыяй развіцця была менавіта мадэрнізацыя грамадства⁶. Праўда, з яго артыкула не вынікае, што пачатак мадэрнізацыі на беларускіх землях прыпадае на сярэдзіну XVIII ст. Як адзначае аўтар, паскоранае развіццё прамысловасці наступіла толькі ў другой палове 80-х гадоў XIX ст. пад прыкметным уплывам чыгуначнага будаўніцтва і раз-

¹ Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. С. 7.

² Киштымов А. Влияние процессов модернизации на развитие белорусского национального движения в XIX – начале XX в. // Cesty k národnému obrození: běloruský a český model. Praha, 2006. S. 190.

³ Тамсама. С. 193.

⁴ Каханоўскі А. Г. Этапы і шляхі мадэрнізацыі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. // Вес. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. 2003. № 3. С. 4.

⁵ Тамсама.

⁶ Латышонак А. Да перыядызацыі гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі // Гістарычны альманах. 2001. Т. 4. С. 109.

віцця банкаўскай справы. А змена спосабу і роду прадукцыі ў сельскай гаспадарцы адбыліся толькі ў 80–90-я гады XIX ст., калі ў выніку сусветнага аграрнага крызісу заняпала шматвяковая збожжавая гаспадарка Беларусі і адбылася пераарыентацыя гаспадаркі Беларусі¹.

Прааналізаваўшы эвалюцыю эканамічных адносін у ВКЛ у другой палове XVIII ст., І. Кітурка лічыць, што для характарыстыкі якасных змен, што адбыліся ў гэты перыяд у гаспадарчым жыцці, можна і нават неабходна ўжываць тэрмін «мадэрнізацыя»².

З. Шыбека, абгрунтоўваючы сваю версію перыядызацыі гісторыі Беларусі за апошнія 200 гадоў, зрабіўшы яе галоўным крытэрыем нацыянальна-вызваленчы працэс, сцвярджае, што мадэрнізацыя Расійскай імперыі пачалася з 1904 г. Не адмаўляючы ўсё ж, што пачатак мадэрнізацыі можна адлічваць і раней (калі пакласці, відаць, у аснову эканамічны, або іншыя чыннікі), ён сцвярджае, што з 1904 г. пачынаецца «перыяд паскоранай, усеабдымнай мадэрнізацыі, якая захапіла мадэрнізацыю нацыянальнай самасвядомасці народаў Расіі»³.

Эвалюцыя мадэрнізацыйнай парадэгмы ў сучасных даследаваннях расійскіх гісторыкаў. Актыўнае засваенне мадэрнізацыйнай макратэорыі расійскімі грамадазнаўцамі пачалося адносна нядаўна – у постсавецкі час*. Цікавасць грунтуецца на тых магчымасцях, якія закладзены ў мадэрнізацыйнай парадэгме для тлумачэння карэннай грамадска-палітычнай і эканамічнай трансфармацыі, што пачалася ў краіне ў канцы 1980-х гадоў. Тэорыя мадэрнізацыі падавалася найбольш прагматычнай і «осязаемой» пры суадносінах яе з расійскімі рэаліямі ў параўнанні з другімі ўплывовымі макратэорыямі – грамадска-эканамічных фармацый і цывілізацый⁴.

У навуковых колах адбыліся дыскусіі і «круглыя сталы» па праблемах расійскай мадэрнізацыі. З’явіўся шэраг навуковых прац, якія тычыліся розных

¹ Латышонак А. Да перыядызацыі гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі. С. 118.

² Кітурка І. Да пытання пра ўжыванне тэрміна «мадэрнізацыя» адносна эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 18 ст. // Гістарычны альманах. Гародня, 2003. Т. 9. С. 33.

³ Шыбека З. Нацыянальная мадэрнізацыя 19–20 стагоддзяў і яе асноўныя этапы // Гістарычны альманах. Гародня, 2002. Т. 7. С. 53.

* Да гэтага часу мадэрнізацыйная парадэгма прайшла доўгі шлях удасканалвання. І. Пабярэжнікаў вылучае наступныя этапы эвалюцыі школы мадэрнізацыі: 1) другая палова 1950-х – першая палова 1960-х гадоў (перыяд нараджэння і хуткага росту); 2) канец 1960-х–1970-я гады (крытычны перыяд, падчас якога мадэрнізацыйная перспектыва падверглася значнай крытыцы, як унутранай, так і знешняй – з боку канкуруючых тэорый); 3) 1980-я гады (перыяд адраджэння мадэрнізацыйных даследаванняў, характэрным прызнакам перыяду з’яўляецца тэндэнцыя канвергенцыі школы мадэрнізацыі з некаторымі іншымі макратэорыямі); 4) канец 1980-х–1990-я гады (станаўленне неамадэрнізацыйнага і постмадэрнізацыйнага аналізу).

⁴ Согрин В. В. Теоретические подходы к российской истории конца XX века // Общественные науки и современность. 1998. № 4. С. 127.

бакоў дадзенай праблемы¹. Абаронены і працягваюць стварацца доктарскія і кандыдацкія дысертацыі². Мадэрнізацыйная парадыгма пачала прымяняцца пры даследаваннях не толькі праблем сучаснасці, але і больш ранніх перыядаў. Напрыклад, мадэрнізацыйны падыход быў пакладзены ў аснову правядзення навуковага даследавання К. Куркова³. Як сцвярджае сам аўтар, ён адмовіўся ад абсалютызацыі фармацыйнай тэорыі па прычыне таго, што тэорыя мадэрнізацыі дазваляе зразумець *сэнс* (вылучана намі. – В. Я.) працэсаў, якія працякалі ў эканамічным, сацыяльным, культурным жыцці краіны ў канцы XIX – пачатку XX ст.

Аналіз гэтых прац паказвае, што ў расійскім гістарыяграфічным фармаце мадэрнізацыйны падыход захаваў свой першапачатковы полідысцыплінарны характар і выкарыстоўваецца ў сацыяльна-філасофскай, эканамічнай, паліталагічнай, гістарычнай літаратуры. Што тычыцца зместу работ, сутнасці разглядаемых пытанняў, то па гэтым крытэрыі іх умоўна можна падзяліць на дзве вялікія групы. Першая – гэта работы, у якіх даюцца агляды тэорый і канцэпцый мадэрнізацыі замежных аўтараў, праслежваецца эвалюцыя тэарэтыка-

¹ Модернизация: зарубежный опыт и Россия; Российская модернизация XIX–XX веков: институциональные, социальные, экономические перемены. Уфа, 1997; Зарубина Н. Н. Социокультурные факторы хозяйственного развития: М. Вебер и современные теории модернизации. СПб., 1998; Красильщиков В. А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. М., 1998; Рязанов В. Т. Экономическое развитие России. Реформы и российское хозяйство в XIX–XX вв. СПб., 1998; Реформаторские идеи в социальном развитии России. М., 1998; Каменский А. Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. М., 1999; Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. М., 2000; Рабочий класс в процессах модернизации России. Исторический опыт. М., 2001; Курьсь Н. В. Иностранные инвестиции: Российская история (правовое исследование). СПб., 2003; Гавров С. Н. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России. М., 2004; Дорожкин А. Г. Промышленное и аграрное развитие дореволюционной России: взгляд германоязычных историков XX в. М., 2004; Промышленная политика в стратегии российских модернизаций XVIII – XXI вв. Екатеринбург, 2006; Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теретико-методологические проблемы модернизации; Яго ж. Модернизационные парадигмы в экономической истории России. Саранск, 2007.

² Смирнова О. А. Общественно-политическая жизнь России на рубеже XIX–XX веков и дебаты о перспективах индустриального развития страны: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1994; Тягаенко Ю. В. Модернизация и консерватизм: социально-философские аспекты: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Ставрополь, 1999; Розенберг Р. Л. Динамика ценностей и интересов в модернизирующемся обществе (К проблеме социального согласия): Автореф. дис. ... канд. филос. наук; Тамазов М. С. Модернизация России и крестьянский вопрос в Кабарде и Балкарии в 60–70-х годах XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Нальчик, 2002; Клинцева Н. Н. Социальная модернизация как фактор оптимизации качества жизни населения: Автореф. дис. ... канд. социол. наук. Казань, 2003; Гавров С. Н. Модернизационные процессы в России: социокультурные аспекты: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук. М., 2004; Курков К. Н. Российское дворянство в контексте модернизации в начале XX в. (экономический и социокультурный аспекты): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 2006; Яшкова Т. А. Воздействие глобальных трансформационных вызовов на процесс политической модернизации России: Автореф. дис. ... д-ра полит. наук. М., 2007.

³ Курков К. Н. Адаптация российского дворянства к условиям модернизационного процесса начала XX в. М., 2005.

метадалагічных асноў школы мадэрнізацыі, навуковага інструментарыя, супастаўляюцца магчымасці выкарыстання метадалогіі мадэрнізацыйнага аналізу ў параўнанні з іншымі тэарэтычнымі праекцыямі. У работах другой групы мадэрнізацыйны падыход прымяняецца ў мэтах тлумачэння расійскага гістарычнага працэсу. Гэтыя працы, як адной, так і другой групы, маюць вялікае значэнне для беларускай гістарыяграфіі. Першая група – у якасці тэарэтыка-метадалагічнага падмурка, другая – для вызначэння агульных тэндэнцый і выяўлення асаблівасцей працэсу пераходу ад традыцыйнага грамадства да сучаснага ў межах канкрэтнага рэгіёна. Што і дыктуе неабходнасць засяродзіць на іх сваю ўвагу.

Адной з першых тэарэтыка-метадалагічных распрацовак расійскай гістарыяграфіі з'яўляецца калектыўная праца «Модернизация: зарубежный опыт и Россия» (1994 г.), падрыхтаваная супрацоўнікамі Расійскага незалежнага інстытута сацыяльных і нацыянальных праблем. У ёй адзначаецца, што тэорыі мадэрнізацыі 1950–1960-х гадоў уяўлялі сабой адзін з кірункаў тэорыі грамадска-гістарычнага развіцця, што склаліся ў рамках філасофіі Новага часу. Іх істотнай рысай быў універсализм, г. зн. развіццё грамадства яны разглядалі як усеагульны (універсальны) працэс, які меў адны і тыя ж заканамернасці і этапы (стадыі) для ўсіх краін і народаў. Гэтыя тэорыі, вядома, прызнавалі асаблівасці эвалюцыі розных народаў, але лічылі іх або неістотнымі, другараднымі, або рознымі стадыямі, «участкамі» на адным і тым жа шляху развіцця грамадства¹. Вызначаючы месца мадэрнізацыі ў сусветнай гісторыі, былі вылучаны сацыяльна-тэхнічна-эканамічныя тыпы мадэрнізацыі: даіндустрыяльная (XVI–XVII стст.), раннеіндустрыяльная (XVIII – пачатак XX ст.) і познеіндустрыяльная мадэрнізацыя, якая пачала перарастаць у постіндустрыяльную².

Пераносячы тэарэтычныя напрацоўкі замежных вучоных на расійскія рэаліі, аўтары гэтай кнігі аднеслі Расійскую імперыю да другога тыпу мадэрнізацыі, характэрнай асаблівасцю якога вызначаўся пераход ад мануфактурнай вытворчасці да машынай або фабрычна-завадскай (прамысловы пераварот, або раннеіндустрыяльная мадэрнізацыя). У кнізе спалучаюцца розныя метадалагічныя падыходы да выкарыстання тэрміна «мадэрнізацыя», а дакладней яго сутнасці. Побач з абазначэннем мадэрнізацыі ў якасці працэсу пераходу ад традыцыйнасці да сучаснасці дадзены тэрмін выкарыстоўваецца і для характарыстыкі канкрэтных пераўтварэнняў, рэформ. Грунтуючыся на такім падыходзе, робіцца выснова, што мадэрнізацыі (чаму не мадэрнізацыя і розныя этапы адзінага працэсу?) у Расіі ажыццяўляліся па імперскай мадэлі і былі падпарадкаваны ў першую чаргу «задачам ваенна-палітычнай экспансіі імперыі, абароны ад знешніх ворагаў і падтрымання статусу вялікай дзяржавы»³.

¹ Модернизация: зарубежный опыт и Россия. С. 6.

² Тамсама. С. 32–35.

³ Тамсама. С. 68.

І толькі ў канцы XIX ст., на думку аўтараў выдання, па меры развіцця расійскага капіталізму, адначасова пачалі складвацца перадумовы для мадэрнізацыі «знізу», з боку расійскіх прадпрымальнікаў¹.

На першы погляд можа падацца, што падобныя думкі выказваліся па прычыне недастаковай распрацаванасці праблемы ў расійскай гістарыяграфіі. Але і ў пазнейшых выданнях працягвалася думка аб шэрагу мадэрнізацый (а не этапах адзінага працэсу), што адбыліся ў Расіі: «рэформы Пятра I, Аляксандра II, Пятра Сталыпіна, бальшавіцкія рэформы і дэмакратычныя рэформы 90-х гадоў»². Усё гэта лічыцца расійскімі мадэрнізацыямі, падчас якіх «адбывалася адно і тое ж, г. зн. пераход ад традыцыйнага або часткова мадэрнізаванага грамадства да развітога сучаснага»³. Некаторыя дадаюць да ліку гэтых мадэрнізацый прамысловую палітыку Кацярыны II, сцвярджаючы, што выдадзены ёй маніфест 17 сакавіка 1775 г. садзейнічаў росту прамысловай вытворчасці. Дзякуючы яму былі зніжаны таможаныя тарыфы, адменены дзяржаўныя манаполіі, актывізаваліся знешнія эканамічныя сувязі, развіваўся гандаль, ствараліся крэдытныя сістэмы, развіваліся банкаўскія структуры, грашова абарот, усе саслоўі мелі права набываць прамысловыя прадпрыемствы⁴.

Адным з параўнальна новых кірункаў расійскай гістарыяграфіі з'яўляецца распрацоўка тэарэтычных праблем мадэрнізацыйнай перспектывы, канкрэтна-праблемнай метадалогіі вывучэння прасторава-часовых асаблівасцей расійскай мадэрнізацыі. На гэтых аспектах засяродзілі сваю ўвагу даследчыкі Інстытута гісторыі і археалогіі Уральскага аддзялення РАН. У 2006 г. выйшла манаграфія І. Пабярэжнікава «Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации». У манаграфіі на падставе аналізу тэарэтыка-метадалогічных падыходаў вывучэння сацыяльна-гістарычных змяненняў вызначаецца месца мадэрнізацыйнай перспектывы сярод іншых тэорый развіцця, выяўляюцца пазнавальныя магчымасці мадэрнізацыйнага падыходу ў вывучэнні прасторава-часовых вымярэнняў працэсу пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства.

Для вывучэння прасторавых вымярэнняў працэсу пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства, як у плане тэарэтычным, так і для аналізу працэсу ў канкрэтным рэгіёне ўяўляе цікавасць, на нашу думку, прасторава-арыентаваная мадэль, распрацаваная І. Пабярэжнікавым. Сутнасць яе зводзіцца да наступнага:

¹ Модернизация: зарубежный опыт и Россия. С. 69.

² Розенбергс Р. Л. Динамика ценностей и интересов в модернизирующемся обществе (К проблеме социального согласия). Автореф. дис. ... канд. филос. наук. С. 17.

³ Тамсама.

⁴ Алексеев В. В. Промышленная политика как фактор российских модернизаций (XVIII–XX вв.) // Промышленная политика и стратегия российских модернизаций XVIII–XXI вв. С. 7–10; Хильдермайер М. Российский «долгий XIX век»: «особый путь» европейской модернизации? // АВ IMPERIO. 2002. № 1. С. 87.

1) прызнанне варыятыўнага, неадназначнага характару ўзаемаадносін традыцыі і мадэрнізацыі;

2) прызнанне дыфузіі (распаўсюджанне інавацый, у тым ліку іх імпорт у дадзенае грамадства звонку) у якасці значнага фактару мадэрнізацыі;

3) акцэнтаванне ўвагі на ролі сацыяльных актараў (калектываў і індывідаў), якія заўсёды валодаюць магчымасцямі забяспечыць рост або трансфармацыю сітуацыі шляхам валявога ўмяшальніцтва;

4) абмежаванне комплекснасці, як вымярэння працэсу мадэрнізацыі, гістарычнымі канкрэтнымі рамкамі;

5) прызнанне значнасці прыродна-геаграфічных умоў як фактараў мадэрнізацыі;

6) прызнанне магчымасці варыятыўных паводзін тэрытарыяльных адзінак (рэгіёнаў, субрэгіёнаў) у працэсе мадэрнізацыі; устанаўленне ўзаемасувязей паміж агульнай дынамікай і дынамікай рэгіянальнай структуры;

7) прызнанне рэгіяналізацыі (прасторавай спецыялізацыі рэгіёна на пэўных відах сацыяльнай дзейнасці) у якасці істотнага аспекту мадэрнізацыі¹.

Менавіта гэты аспект выклікае асаблівую цікавасць, бо дае кірунак правядзення аналізу стану беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі скрозь прызму мадэрнізацыйнай парадэгмы. Зыходным пунктам такога аналізу можа быць прызнанне, што працэсы развіцця могуць набываць своеасаблівасці ў залежнасці ад геапалітычнага палажэння рэгіёна, яго гістарычнай спадчыны, узроўню сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця на пачатак паскоранага росту, спецыфікі нацыянальнага менталітэту і г. д.

Прасторавыя аспекты неаднаразова станавіліся прадметам даследавання прадстаўнікоў мадэрнізацыйнай парадэгмы. Але гэта тычылася галоўным чынам распрацоўкі «дзяржаўных» варыянтаў мадэрнізацыі. А дакладней нават – асаблівасцей асобных аспектаў мадэрнізацыі, уласцівых канкрэтным краінам. Што ў дачыненні да Расійскай імперыі, то ў гістарыяграфіі прадпрымаюцца спробы аналізу асобных складаючых працэсу мадэрнізацыі, яго асаблівасцей у параўнанні з заходне-еўрапейскім рэгіёнам, фактараў, што абумовілі гэтыя асаблівасці. На думку В. Аляксеева, які імкнецца паказаць узаемасувязь і ўзаемазалежнасць прамысловай палітыкі і мадэрнізацыі, гэтыя асаблівасці былі абумоўлены: вялікімі памерамі краіны, рознымі прыродна-кліматчнымі ўмовамі, багаццем прыродных выкапняў; гістарычным развіццём, якое абумовіла фарміраванне моцнай дзяржавы, высокую ступень цэнтралізацыі дзяржаўнай адміністрацыі, у тым ліку і інстытутаў, якія адказвалі за распрацоўку і правядзенне гаспадарчай палітыкі².

На асаблівасцях расійскай мадэрнізацыі і агульных тэндэнцыях яе працякання ў параўнанні з краінамі заходняй Еўропы засяродзіў сваю ўвагу

¹ Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации. С. 233–235.

² Алексеев В. В. Промышленная политика как фактор российских модернизаций (XVIII–XX вв.). С. 7–10.

вядомы расійскі даследчык Б. Міронаў. Ён адзначаў, што асноўныя вынікі сацыяльнага развіцця Расіі ў перыяд імперыі сведчаць аб тым, што ў сацыяльных, культурных, эканамічных і палітычных адносінах Расія змянялася ў тых жа напрамках, што і іншыя еўрапейскія краіны¹. Разам з тым, як справядліва лічыць даследчык, важнейшым адрозненнем Расіі ад Заходняй Еўропы было тое, што сацыяльныя змены, якія праходзілі ў Расіі і ў іншых еўрапейскіх краінах у XVIII – пачатку XX ст., па большай частцы, былі асінхроннымі. Адны працэсы распачыналіся ў Расіі ў той момант, калі яны ўжо завяршаліся на Захадзе (напрыклад, станаўленне саслоўяў і гарадскіх карпарацый); іншыя – адбываліся з вялікім спазненнем (прамысловая рэвалюцыя, узнікненне грамадскай супольнасці і прадстаўнічых устаноў і інш.). І хоць у еўрапейскіх краінах важныя сацыяльныя і культурныя працэсы таксама не былі сінхроннымі, але часовы разрыў паміж імі быў намнога меншым².

Прычыны падобнага адставання ўяўляюцца шматграннымі. Тое, што Расія пазней за іншыя еўрапейскія народы ступіла на шлях мадэрнізацыі, Б. Міронаў тлумачыць дамінаваннем абшчынных адносін да пачатку XX ст. Калі дзяржава зразумела залежнасць паміж сацыяльна-эканамічным і палітычным прагрэсам і панаваннем абшчынных адносін у вёсцы, яна адмовілася ад сваёй палітыкі штучнай падтрымкі сельскай абшчыны³. С. Гаўроў адзначаў, што калі Еўропа ішла шляхам буржуазных трансфармацый, то Расія кансервавала феадальна-імперскія асновы соцыякультурнай сістэмы. Ён лічыць, што цывілізацыйны зрыў, які адбыўся ў выніку Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г., быў у многім адплатай за гэту палітыку⁴.

Расійскі даследчык В. Красільшчыкаў да ліку краін, якія першымі ступілі на шлях мадэрнізацыі*, адносіць Вялікабрытанію, Галандыю, Паўночную Германію, часткова Паўночную Італію, Швейцарыю, пазней – ЗША і Канаду. Другімі былі краіны Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы, Японія, Турцыя і Расія. Трэцімі – большасць краін Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі⁵.

Унутраныя перадумовы для мадэрнізацыі ў краінах другой чаргі, лічыць аўтар, яшчэ не склаліся. Да гэтага іх падштурхоўвалі самыя розныя прычыны: абвастрэнне канкурэнцыі на сусветных рынках, пагроза незалежнасці, нават паражэнне ў вайне. Што рабіла мадэрнізацыю ў гэтых краінах неарганічнымі (экзагеннымі). Суб'ектам мадэрнізацыі, ініцыятарам і арганізатарам

¹ Миронов Б. Н. Социальная история России. СПб., 1999. Т. 2. С. 290–291.

² Тамсама. С. 295.

³ Тамсама. С. 290.

⁴ Гавров С. Н. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России. С. 97.

* Аўтар выкарыстоўвае тэрмін «першы эшалон мадэрнізацыі» (адпаведна – другі, трэці). Некаторыя іншыя для абазначэння таго ж кантэксту пішуць пра «первичную, вторичную, третичную» мадэлі капіталістычнага развіцця.

⁵ Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. М., 1997. С. 13, 17, 18.

пераўтварэнняў выступала дзяржава¹. Гэта дыктавала сутнасць мадэрнізацыі, асноўныя мэты, якія ставіліся перад пераўтварэннямі (так званая імперская мадэль). І, на нашу думку, робіць актуальнымі даследаванні ўзаемаадносін «дзяржава – грамадства»².

У кнізе «Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века» зроблена спроба ўзняць і такія складаныя пытанні, як нацыянальная ментальнасць і яе праявы ў адносінах з практыкай прадпрымальніцтва, агульнае і спецыфічнае ў гісторыі расійскай камерцыі ў параўнанні з яе заходнееўрапейскай і амерыканскай, сутнасць нацыянальных традыцый у адносінах паміж «трудом и капиталом», а таксама капіталам і дзяржавай, нацыянальны тып карпаратыўнасці расійскага прадпрымальніцтва, мера яго магчымасцей рэагаваць на сацыяльныя і духоўныя запатрабаванні грамадства, палітычныя працэсы. Аўтары высветлілі, што напярэдадні «Вялікіх рэформ» спектр прадпрымальніцкай дзейнасці быў дастаткова шырокім, склад яе ўдзельнікаў – складаным і неаднародным: ужо ў дарэформенную эпоху ён быў шматнацыянальным³.

Засяродзіўшы сваю ўвагу на капіталістычнай мадэрнізацыі сельскай гаспадаркі, аўтары адзначаюць, што да пачатку XX ст. у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі склаліся тры рэгіёны, якія адрозніваліся па сваёй сацыяльна-аграрнай структуры. На захадзе – у Прыбалтыцы, Беларусі і заходніх губернях Украіны – пераважалі памешчыцкія гаспадаркі. Паўднёвая, усходняя і паўночная перыферыя еўрапейскай Расіі, дзе памешчыцкая землеўласнасць была невялікай або адсутнічала зусім, уяўляла сабой сялянскі варыянт аграрна-капіталістычнай эвалюцыі. У цэнтры на грамаднай тэрыторыі, жыхары якой складалі 2/3 насельніцтва еўрапейскай Расіі, не зацвердзіўся канчаткова ні адзін з гэтых тыпаў эвалюцыі. У той час як у цэнтры назіраўся застой і нават падзенне сельскагаспадарчай вытворчасці, асноўныя тэндэнцыі аграрна-капіталістычнай эвалюцыі складвання рынка праяўляліся ў развіцці першых двух перыферыйных рэгіёнаў. «Менавіта яны, – адзначаецца ў кнізе, – становяцца асноўнымі вытворцамі таварнай прадукцыі. Тут складаваўца раёны зернавой вытворчасці, вырошчванне цукровых буракоў, развіццё малочнай жывёлагадоўлі і г. д.»⁴

Скрозь прызму такога падыходу даецца і ацэнка Сталыпінскай рэформы. Аўтары пацвярджаюць меркаванні тых аўтараў, якія адмоўна ацэньваюць вынікі рэформы. Прычына такой няўдачы, лічаць яны, былі непазбежнымі, бо «Рэалізацыя рэформы, па задуме яе аўтараў, павінна была ўздзейнічаць

¹ Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. С. 17.

² Смирнова О. А. Общественно-политическая жизнь России на рубеже XIX–XX веков и дебаты о перспективах индустриального развития страны: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. С. 1.

³ Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. С. 45.

⁴ Тамсама. С. 51.

перш за ўсё ў цэнтры. Між тым асноўнымі вытворцамі сельскагаспадарчай прадукцыі былі перыферыяныя раёны, якія дынамічна развіваліся»¹.

Іншая ацэнка рэфарматарскай дзейнасці П. Сталыпіна даецца ў кандыдацкай дысертацыі В. Слепавай. Яна не замкнулася ў гэтым пытанні толькі на канкрэтных выніках рэформы для сельскай гаспадаркі, а вызначыла перспектывы, што адкрыліся наступствамі рэформы для эканамічнага і сацыяльнага развіцця краіны ў цэлым. Аўтар адзначыла, што стаўка на ажыццяўленне ў першую чаргу пераўтварэнняў у сельскай гаспадарцы прывяла да разумення неабходнасці вырашэння эканамічных пытанняў у комплексе. Гэта работа, сцвярджае аўтар, вялася ва ўмовах вострай унутрыўрадавай барацьбы, якая была следствам тых супярэчнасцей, што былі ў грамадстве – паміж буржуазіяй, якая паступова ўмацоўвала свае пазіцыі і традыцыйнымі прадваранскімі коламі. І калі К. Куркоў у сваім доктарскім даследаванні лічыць, што ўласцівыя Расіі пачатку ХХ ст. рысы традыцыйнага грамадства адыгрывалі ролю не толькі стабілізуючага, але і стагнаруючага фактару, і сцвярджае, што практычна ўсе эканамічныя, сацыяльныя і палітычныя працэсы адзначаны «печатаю» незавершанасці і ўнутранай супярэчлівасці², то высновы В. Слепавай больш аптымістычныя. Яна адзначае, што ў выніку ўсё тое, «што было зроблена ўрадам Сталыпіна ў сферы эканомікі, садзейнічала далейшаму развіццю краіны, стварыла перадумовы для новага эканамічнага пад'ёму»³.

Рознагалоссі, што бываюць у працах навукоўцаў, якія імкнуцца даследаваць сацыяльна-эканамічныя і іншыя гістарычныя працэсы скрозь прызму мадэрнізацыйнай парадэгмы, спараджаюць крытычнае стаўленне да гэтай макратэорыі ў цэлым. Апанентамі тэорыі мадэрнізацыі выступілі прыхільнікі тэорыі сацыякультурнай самабытнасці з іх ідэяй прынцыповай непрыдатнасці для Усходу і Расіі як культуры *moderniti*, так і ўсяго заходняга шляху развіцця ў цэлым. Выснова – неабходнасць пошуку свайго «трэцяга» шляху, у аснове якога ляжалі б эндагенныя духоўныя каштоўнасці. Як адзначае даследчыца Н. Зарубіна, у расійскай грамадскай думцы паралельна з ростам цікавасці да тэорыі мадэрнізацыі і па меры нарастання рэформ актывізаваўся таксама і кірунак пераемнасці самабытнага «русского пути» на базе «русской идеи»⁴. У яго рамках распрацоўваюцца пытанні, звязаныя са спецыфікай нацыянальнай духоўнай культуры, маральнасці, рэлігійнага светапогляду. Не пакідаюць без увагі прыхільнікі гэтага метадалагічнага напрамку і праблематыку эндагенных духоўных перадумоў гаспадарчага развіцця, «русского пути» ў развіцці эканомікі і прадпрымальніцтва. Пры гэтым канстатуецца непрыдатнасць для Расіі заходняй прадпрымальніцкай і менеджарскай культуры і аб-

¹ Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. С. 52.

² Курков К. Н. Российское дворянство в контексте модернизации в начале XX в. (экономический и социокультурный аспекты): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.

³ Слепова О. В. Основные направления экономической политики правительства П. А. Столыпина: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 2005. С. 25–26.

⁴ Русская идея и современность. М., 1992; Русский путь в развитии экономики. М., 1993.

мяркоўваецца праблематыка эндагенных культурных матываў гаспадарчай дзейнасці. Асноўным тэарэтыкам гэтага кірунку лічыцца акадэмік Я. Тройцкі, пад кіраўніцтвам якога працуе група даследчыкаў¹.

Н. Зарубіна пераканана, што ў расійскай культуры найбольш значнай каштоўнасцю, якая спараджала прадпрымальніцкую актыўнасць і забяспечвала мадэрнізацыю ў канцы XIX – пачатку XX ст., было служэнне вышэйшым грамадскім і грамадска-дзяржаўным мэтам. Усе спробы мадэрнізацыі, што прадпрымаліся ў часы Пятра I, Аляксандра II, П. Сталыпіна, праводзіліся ў імя «великой России», дзеля таго, каб яна заняла годнае месца ў свеце. Прадпрымальніцкая і звязаная з ёй дабрачынная дзейнасць успрымаліся як абавязак перад грамадствам. Пры гэтым, калі ў XIX ст. служэнне купецтва грамадству ў асноўным разглядалася як сацыяльная дабрачыннасць і мецэнацтва, то ў пачатку XX ст. эканамічная актыўнасць стала асэнсоўвацца як служэнне. Такім чынам, адзначае Н. Зарубіна, матывацыі і нормы, якія давалі гаспадарчай дзейнасці вышэйшую легіцімнасць, былі арганічна ўладкаваны ў сістэму дарэвалюцыйнай расійскай культуры².

Пошукі «самабытнага шляху» ў цэлым не з’яўляюцца новым кірункам у расійскай гістарыяграфіі. Хутчэй працягам дарэвалюцыйнай традыцыі. З гэтай нагоды М. Хільдэрмайер пісаў, што на працягу ўсяго доўгага XIX ст., якое расцягнулася ў Расіі з 1796 да 1917 г., «ва ўсіх абласцях гістарычнага развіцця (структура ўлады, эканоміка, сацыяльны лад) прысутнічала альтэрнатыва выбару паміж ліберальнымі рэформамі ў напрамку цэнтральнаеўрапейскіх парадкаў і пошукам іншых шляхоў, якія славянафільскія розумы прымалі за сапраўдныя»³.

Усе гэтыя творы, як ужо адзначалася вышэй, з’яўляюцца тэарэтычным падмуркам для высвятлення агульных умоў, якія *спрыялі/не спрыялі* развіццю беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі, аналізу гэтага працэсу скрозь прызму мадэрнізацыйнага падыходу.

Гістарыяграфічная спадчына як падмурак для выкарыстання новых метадалагічных падыходаў. Гістарыяграфічны аналіз сведчыць, што развіццё гістарычнай думкі па праблемах сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі цяжка ўявіць як эвалюцыю навуковых поглядаў. Хутчэй гэта быў не заўсёды паступовы працэс, які адлюстроўвае цяжкасці даследчыкаў, калі пры вырашэнні тых ці іншых навуковых праблем яны павінны былі суадносіць іх не з гістарычным матэрыялам і кіравацца прынцыпам гістарычнасці, а з пануючымі ідэалагічнымі ўстаноўкамі. Першыя даследаванні па гісторыі эканомікі Расійскай імперыі, саслоўнай структуры грамадства з’явіліся ў XIX – па-

¹ Зарубина Н. Н. Социокультурные факторы хозяйственного развития: М. Вебер и современные теории модернизации. С. 9.

² Тамсама. С. 179–180.

³ Хильдермайер М. Российский «долгий XIX век»: «особый путь» европейской модернизации? С. 87.

чатку XX ст.¹ Іншым часам у іх удзялялася ўвага і вызначэнню месца беларускіх зямель у тых мадэрнізацыйных працэсах, што мелі месца ў краіне. Напрыклад, Х. Карабкаў, станюўча ацаніўшы дзейнасць яўрэяў у лясной прамысловасці і гандлі, адзначыў, што ў развіцці гэтай галіны прамысловасці Паўночна-заходні край адыгрываў выдатную ролю². На своеасабліваць сацыяльнага развіцця краю звярнуў увагу даследчык Г. Масціцкі. Уплыў у пачатку XIX ст. ідэй Захаду на «маладое пакаленне польскай інтэлігенцыі на Літве» ён бачыў у тым, што на павятовых шляхецкіх сейміках у 1816 і 1817 гг. абмяркоўвалася, па прыкладзе еўрапейскіх краін і прыбалтыйскіх губерняў Расійскай імперыі, пытанне аб вызваленні сялян ад прыгону³.

Праблема сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі працягвала цікавіць гісторыкаў і ў паслякастрычніцкі перыяд⁴. У 1931 г. былі апублікаваны кнігі Д. Дудкова «Сталыпінская рэформа ў Віцебскай губерні» і К. Кернажыцкага «Аграрная рэформа ў Бабруйскім старостве і эканамічнае становішча яго насельніцтва з XVII да паловы XIX ст.», у 1932 г. – манаграфія Д. Дудкова «Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў 2-й палове XIX і пачатку XX ст.» Навуковыя манаграфіі, як і дакументальныя зборнікі «Матэрыялы да гісторыі мануфактуры Беларусі ў часы распаду феадалізму», што былі выдадзены ў 1934–1935 гг., па адзнаках спецыялістаў таго часу дазволілі высветліць той «доўгі час адмаўляўшыся народнікамі факт, што ўсе часткі царскай Расіі (у тым ліку і Беларусь) не пазбавіліся ў XIX стагоддзі агульнага лёсу і падвяргаліся ўплыву капіталістычных адносінаў»⁵. Гэта навуковая ацэнка (і яе ідэалагічная складаючая) захавалі сваю актуальнасць і надалей. Подводзячы вынікі 40-гадовага развіцця беларускай навукі, гісторыкі У. Перцаў, І. Краўчанка, З. Капыскі адзначалі, што ў працах Д. Дудкова даказвалася, што «...і ў сельскай гаспадарцы, і ў прамысловасці Беларусі ў парэформенную эпоху, а асаб-

¹ Яблочков М. История дворянского сословия в России. СПб., 1876; Гурвич И. А. Экономическое положение русской деревни. М., 1896; Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. СПб., 1906; Романович-Словатинский А. Дворянство в России. Киев, 1912; Коробков Х. Г. Экономическая роль евреев в русской лесоторговле и промышленности. Петроград, 1916.

² Коробков Х. Г. Экономическая роль евреев в русской лесоторговле и промышленности. С. 34.

³ Mościcki H. Sprawa włościanska na Litwie w pierwszej ćwierci XIX st. Warszawa, 1908. S. 15–16.

⁴ Кернажыцкі К. І. Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Мінск, 1935; Фридман М. Б. Отмена крепостного права в Белоруссии. Минск, 1958; Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. М., 1965; Чепко В. В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX в. Минск, 1966; Болбас М. Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.). Минск, 1966; Карнейчык Я. І. Беларуская нацыя. Минск, 1969; Чепко В. В. Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX в. Минск, 1972; Яе ж. Города Белоруссии в первой половине XIX века. Экономическое развитие. Минск, 1981; Козловский П. Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. Минск, 1982; История рабочего класса БССР. Минск, 1984. Т. 1; Лютый А. М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века. Минск, 1987.

⁵ ЦНА НАНБ. Асабісты фонд акадэміка АН БССР У. М. Перцава. Спр. 4. Арк. 53.

ліва ў пачатку XX ст., эканамічнае развіццё ішло па капіталістычнаму шляху і абвяргаліся погляды народнікаў і буржуазных нацыяналістаў, што ў Беларусі таго часу быццам бы не было ўмоў для развіцця капіталізма»¹.

Даследаванне праблематыкі працягвалася і ў пасляваенныя гады. Але абмежаваныя фармацыйнай макратэорыяй і класавым падыходам, гісторыкі нярэдка былі непаслядоўнымі, іх высновы незаўсёды былі дастаткова абгрунтаванымі і супярэчлівы адна адной. У 1950 г. быў падрыхтаваны да друку (выдадзены ў 1953 г.) дакументальны зборнік «История Белоруссии в документах и материалах» (1900–1917 гг.) (Т. 3). Аўтарскі калектыў пад кіраўніцтвам А. Воранавай прыйшоў да высновы аб «ускраінным (паўкаланіяльным) становішчы Беларусі ў складзе Расійскай імперыі». У якасці пацвярджэння сваіх высноў яны прывялі наступныя палажэнні:

узровень прамысловага развіцця Беларусі адставаў ад узроўню прамысловасці Еўрапейскай Расіі і асабліва цэнтральна-прамысловага раёна;

пераважала лёгкая прамысловасць. Многія прадпрыемствы выпрацоўвалі паўфабрыкаты, якія адпраўляліся на фабрыкі цэнтральнай Расіі або за мяжу. Металаапрацоўка была развіта нязначна;

Беларусь з'яўлялася рынкам збыту і пастаўшчыком сыравіны для прамысловых раёнаў Расіі;

па ступені канцэнтрацыі прамысловасці Беларусь значна адставала ад Расіі ў цэлым;

манапалістычных аб'яднанняў у Беларусі было няшмат і пераважна ў лёгкай прамысловасці, часцей сустракаліся аддзяленні і канторы агульнарасійскіх сіндыкатаў;

фінансавалася прамысловасць Беларусі агульнарасійскімі банкамі, аддзяленні і канторы якіх меліся ў многіх гарадах Беларусі².

Відавочна, што высновы складальнікаў зборніка рабілі крок назад у параўнанні з аўтарскімі работамі Д. Дудкова і дакументальнымі зборнікамі, што выйшлі ў даваенны час. Ды і манаграфічныя даследаванні асобных аўтараў, што апублікаваны пазней, хоць і былі напісаны ў межах тых жа метадалагічных падыходаў, адзначалі, што развіццё капіталістычных адносін на тэрыторыі Беларусі пачалося яшчэ ў канцы XVIII ст. – першай палове XIX ст. Так, М. Фрыдман вызначала першую палову XIX ст., як перыяд разлажэння прыгоннай сістэмы, развіцця буржуазных адносін і фарміравання капіталістычнага ўкладу. Але, на яе думку, пануючы клас памешчыкаў трымаўся за прыгоннае права, за манапольную ўласнасць на зямлю і свае саслоўныя прывілеі³. В. Чапко пісала, што разлажэнне феадалізму і фарміраванне капіталістычнага ўкладу ў гэты перыяд суправаджалася хуткім развіццём прамысловасці і гандлю, значнымі сацыяльнымі зменамі, якія знайшлі сваё адлюстраванне ў фарміраванні класаў будучага капіталістычнага грамадства. Хоць аўтар і адзначала,

¹ Навука ў Беларускай ССР за 40 год. С. 66.

² ЦНА НАНБ. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 217. Арк. 18.

³ Фридман М. Б. Отмена крепостного права в Белоруссии. Минск, 1958. С. 7–8.

што ў Беларусі гэты працэс праходзіў значна павольней, чым у цэнтральных прамыслова-развітых раёнах Расіі¹.

Я. Карнейчык звярнуў увагу на тое, што ў Расійскай імперыі нацыянальныя рынкі ўскраінных нацый паступова ў сваім развіцці ўсё больш пераўтвараліся ў непарыўныя часткі адзінага ўсерасійскага рынку. На яго думку, усерасійскі рынак аказваў прагрэсіўны ўплыў на мясцовыя рынкі Расіі. Ён пісаў, што Беларусь улівалася «ў эканамічна непарыўную частку агульнарасійскай сістэмы капіталізму, садзейнічаючы ў значнай ступені яе гаспадарчаму развіццю»².

А. Люты таксама лічыў, што беларускія губерні аказаліся ўцягнутымі ў агульна-расійскі рынак і ўсё цясней былі звязаны з іншымі эканамічнымі раёнамі Расіі. Ён пісаў, што былі створаны перадумовы для больш хуткага развіцця рамёслаў, росту таварнасці сельскай гаспадаркі, развіцця транспарту, павялічэння гарадоў і гарадскога насельніцтва, росту першапачатковага назаплення капіталу, які быў неабходны для развіцця гандлю і прамысловасці³. Разам з тым у сваіх пазнейшых працах А. Люты адзначае, што характэрнай рысай працэсу фарміравання буржуазіі ў Беларусі, у адрозненне ад іншых краін і рэгіёнаў, з'яўляецца наяўнасць нізкіх тэмпаў сацыяльнай эвалюцыі грамадства, што можна растлумачыць толькі вельмі нізкімі тэмпамі эканамічнага развіцця рэгіёна⁴.

Даючы гістарыяграфічную ацэнку работам савецкага перыяду, А. Кіштымаў адзначае, што калі прыкладна да сярэдзіны 1930-х гадоў у даследаваннях (працы М. Доўнар-Запольскага, А. Цвікевіча, А. Смоліча, Д. Дудкова, К. Кернажыцкага) яшчэ магчыма знайсці сляды самастойнага асэнсавання гісторыка-эканамічных праблем, то пазней, беларуская гістарыяграфія, знаходзячыся на перыферыі савецкай гістарычнай навукі, займалася адаптацыяй беларускай гісторыі да афіцыйнага курсу гісторыі СССР. Разам з тым ён мае рацыю, адзначаючы, што працы беларускіх гісторыкаў вызначаліся багатым і каштоўным гістарычным матэрыялам (добрыя таму прыклады – манаграфіі М. Болбаса альбо В. Панюціча). Іншая справа, што яны адлюстроўвалі гістарычныя вынікі, бяспрэчныя па сваёй сутнасці, а не складаныя гістарычныя працэсы. На гэтым фоне, на думку даследчыка, своеасаблівымі рэліктамі вольнага гістарычнага мыслення вызначаліся працы М. Улашчыка⁵ і серыя артыкулаў В. Цімашэнкі⁶.

¹ Чепко В. В. Города Белоруссии в первой половине XIX века. Экономическое развитие. С. 112.

² Карнейчык Я. І. Беларуская нацыя. С. 42–43.

³ Люты А. М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века. С. 92.

⁴ Люты А. М. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX стагоддзя. Мінск, 2004. С. 224.

⁵ Пра гэта падрабязней гл.: Киштымев А. Л. Исторические особенности экономического развития Беларуси XIX века в научных трудах Н. Н. Улащика // М. М. Улашчык і праблемы беларускай гістарыяграфіі, крыніцазнаўства і археаграфіі (да 90-х угодкаў вучонага). Мінск, 1997. С. 136–144.

⁶ Тимошенко В. В. Роль банков в льноторговле дореволюционной Белоруссии (1900–1914 гг.) // Вопросы развития народного хозяйства Белоруссии и Прибалтики. Минск, 1963. С. 151–158; Яе ж. Была ли Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле? // История СССР. 1965. № 1. С. 38–50; Яе ж. Кредитная система Белоруссии в начале XX в. // Исторические записки. М., 1965. Т. 78. С. 63–84.

А. Каханоўскі, сярод найбольш цытуемых прац беларускай савецкай гістарыяграфіі, адзначае работы М. Біча, М. Болбаса, Л. Ліпінскага, В. Панюціча, К. Шабуні, С. Самбук, З. Шыбека¹. Аднак, як адзначаецца ў справаздачы аб навукова-даследчай рабоце «Мадэрнізацыйныя працэсы ў Беларусі 60-х гадоў XX – пачатку XX ст.», па-за ўвагай даследчыкаў засталіся такія складаючыя мадэрнізацыі беларускага грамадства як сацыяльная стратыфікацыя насельніцтва, яго мабільнасць, асаблівасці функцыянавання саслоўных інстытутаў, змены ў менталітэце насельніцтва, станаўленне элементаў грамадзянскай супольнасці, узаемасувязі этнакультурнай і палітычнай складаючых мадэрнізацыйнай перспектывы².

Звароты да мадэрнізацыйнай парадгмы пры інтэрпрытацыі беларускай эканамічнай гісторыі. З пачаткам 90-х гадоў XX ст. адбыліся значныя змены ў вывучэнні як гісторыі Расійскай імперыі, так і гісторыі Беларусі. У гэты час «маналітная» гістарыяграфія савецкіх часоў, якая ўся падавалася скрозь праекцыю фармацыйнай парадгмы і грунтавалася на класавым падыходзе, «разбілася» на некалькі напрамкаў. Адзін з іх – працяг даследаванняў у традыцыйным ходзе. Да яго далучыліся, дакладней працягвалі свае ранейшыя даследаванні, паважаныя вучоныя, многія з якіх набылі навуковае імя ў распрацоўцы такіх праблем, як гісторыя сялянства, гарадоў, рабочага класа. Маладое пакаленне гісторыкаў і прадстаўнікі сталага пакалення, якіх і раней не задавальнялі абмежаваныя ідэалагічныя рамкі, знаходзячыся ў пошуках новых метадалагічных падыходаў і пашырэння спектра даследаванняў, звярнуліся да замежных тэорый грамадскага развіцця (у тым ліку і тэорыі мадэрнізацыі), і новых або слаба распрацаваных праблем: гісторыі дваранскіх родаў, купецтва, прадпрымальніцтва, фарміравання інтэлігенцыі.

Сутыкненне двух гэтых кірункаў прывяло многіх гістарыёграфаў да высоў аб глыбокім крызісе гістарычнай навукі, як у Расіі, так і ў постсавецкіх краінах. Расійскі даследчык рабочага класа Д. Чуракоў адзначаў, што такога крызіснага становішча, як у 90-я гады XX ст. гістарыяграфія рабочага класа яшчэ не ведала. Аўтар пісаў, што «ў назіральніка з боку магло скласіся ўражанне, што рабочага класа ў Расіі амаль зусім не існавала, або ён не адыграў практычна ніякай ролі ў гісторыі краіны»³. У той жа час, па сведчанні даследчыка, заходняя гістарыяграфія знаходзіла такія перспектыўныя напрамкі праблемы, як суадносіны дынамікі рынкаў рабочай сілы і рабочага руху, полаўзроставую

¹ Каханоўскі А. Г. Этапы і шляхі мадэрнізацыі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. 2003. № 3. С. 3.

² Отчет о научно-исследовательской работе «Модернизационные процессы в Беларуси 60-х годов XIX – начала XX вв.» (Науч. рук. А. Г. Кохановский). Минск, 2007. С. 5.

³ Чураков Д. О. Изучение рабочей истории начала XX века: современная историография // Рабочий класс в процессах модернизации России: Исторический опыт. М., 2001. С. 11.

структуру рабочых, рабочую гісторыю з пункту гледжання эвалюцыі хатняй гаспадаркі і г. д.¹ Падобная сітуацыя была характэрна і для іншых традыцыйных кірункаў савецкай гістарычнай навукі.

Класічным прыкладам захавання традыцыйнага падыходу ў вывучэнні сацыяльна-эканамічнай праблематыкі гісторыі Беларусі з'яўляецца навуковая дзейнасць В. Панюціча. Шматгадовая праца па даследаванні гісторыі сельскай гаспадаркі Беларусі, наяўнасць шэрагу манаграфій, для якіх характэрна добрасумленнасць фактаграфічнага пошуку, робіць вучонага сапраўдным класікам сярод айчынных гісторыкаў-аграрнікаў. У 1990-я гады даследчык працягваў вывучаць сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускай парэфарменнай вёскі ў традыцыях беларускай савецкай гістарыяграфіі². А на пачатку XXI ст., застаючыся на папярэдніх пазіцыях, ажыццявіў гістарыяграфічны аналіз аграрнай гісторыі Беларусі³.

Але з якой бы павагай да твораў гэтых аўтараў мы не адносіліся, трэба ўсё ж адзначыць, што беларуская гістарычная навука не павінна заставацца ў баку ад працэсу гістарыяграфічнай эвалюцыі сусветнага маштабу. Ды і не застаецца. У апошнія гады развіццё гістарычнай навукі суверэннай Беларусі назіраецца як у плане пашырэння праблемнага кола даследаванняў, так і ў плане ўсведамлення і першых спроб разгляду тэорый і канцэпцый мадэрнізацыі замежных аўтараў, супастаўлення магчымасці выкарыстання метадалогіі мадэрнізацыйнага аналізу ў параўнанні з іншымі тэарэтычнымі праекцыямі.

Што тычыцца першай групы даследаванняў, тут трэба адзначыць, што ў апошнія гады даволі плённа вывучаецца новая для беларускай гістарыяграфіі тэма – гісторыя саслоўяў. Дваранству Беларусі прысвечаны дысертацыі і манаграфіі А. Жытко⁴, С. Лугаўцовай⁵, кандыдацкія дысертацыі Г. Туміловіч, С. Амелькі, М. Ялінскай, А. Дамарада, В. Макарэвіча⁶. Н. Палятаева ў якасці прадмета свайго даследавання вызначыла купецтва Беларусі⁷. Саслоўныя катэгорыі сялянства былі разгледжаны ў калектыўнай працы «Гісторыя сялян-

¹ Чураков Д. О. Изучение рабочей истории начала XX века: современная историография. С. 11.

² Панютич В. П. Наёмный труд в сельском хозяйстве Беларуси. 1861–1914 гг. Минск, 1996.

³ Панютич В. П. Историография аграрной истории Беларуси. 1861–1917 гг. Минск, 2005.

⁴ Жытко А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. Мінск, 2003.

⁵ Луговцова С. Л. Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века. Минск, 1997.

⁶ Туміловіч Г. Н. Дворянство Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1995; Амелька С. У. Роля дваранства ў развіцці культуры Беларусі (канец XVIII – сярэдзіна XIX ст.): Дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2000; Елинская М. М. Источники о дворянских родах западноевропейского происхождения в белорусских губерниях конца XVIII – начала XX вв.: Дис. ... канд. ист. наук. Минск, 2005; Дамарад А. А. Інтэграцыя шляхты беларускіх зямель у склад дваранства Расійскай імперыі: Дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2007; Макарэвіч В. С. Дробная шляхта Беларусі ў 30–60-я гг. XIX ст.: склад і эвалюцыя сацыяльна-прававога становішча: Дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2009.

⁷ Полетаева Н. И. Купечество Беларуси 60-е XIX – начало XX в. Минск, 2004.

ства Беларусі» і манаграфіі У. Сосны¹. Праблему эвалюцыі саслоўяў у класы даследаваў А. Люты². Саслоўнай палітыцы канца XVIII – першай палове XIX ст. прысвечаны артыкулы А. Філатавай³. Праблемамі развіцця прадпрымальніцтва ў прамысловасці і на транспарце займаецца А. Кіштымаў⁴. Эвалюцыю гаспадарання ў маёнтках памешчыкаў рэгіёна Палесся ў перыяд капіталістычнай трансфармацыі прасачыў у кандыдацкім даследаванні В. Кахновіч⁵.

І. Соркіна, прааналізаваўшы дэмаграфічныя, а таксама сацыяльныя працэсы ў мястэчках Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст., высветліла, што на працягу гэтага адрэзка часу склалася стракатая мазаіка розных саслоўных, этнаканфесійных груп мястэчковага насельніцтва. «Нават яўрэйскія абшчыны мястэчак, – адзначае аўтар, – выступаючы адзінай супольнасцю ў стасунку да хрысціянскага наваколля, сталі моцна стратыфікаваныя ў сацыяльным, маёмасным, а таксама рэлігійным (хасіды, міснагдым, прыхільнікі Гаскалы) планах»⁶. Ролю ж мястэчак у эканамічнай мадэрнізацыі краю І. Соркіна бычыць у тым, што яны садзейнічалі трансфармацыі памешчыцкай гаспадаркі і таварызацыі сельскагаспадарчай вытворчасці ўвогуле. Доказам гэтага служыць канцэнтрацыя ў мястэчках вотчынных мануфактур, што папярэднічалі буйной капіталістычнай прамысловасці, і кірмашовага гандлю, які, у сваю чаргу, папярэднічаў аптоваму капіталістычнаму гандлю. «Мястэчкі, – піша аўтар, – паказалі прыклад выжывання і эканамічнай арганізацыі ва ўмовах істотнай палітычнай (змена дзяржаўнасці) і сацыяльна-эканамічнай (фарміраванне індустрыяльнага грамадства) трансфармацыі»⁷.

¹ Гісторыя сялянства Беларусі. Мінск, 1999. Т. 1; Сосна У. А. Фарміраванне саслоўна-групавога складу сялянства Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Мінск, 2000.

² Люты А. М. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX стагоддзя. Мінск, 2004.

³ Філатава А. Саслоўная палітыка царскага ўраду на Беларусі // Гістарычны альманах. Гародня, 2002. С. 56–83; Яе ж. Дзейнасць камісій па разглядзе метрычных і актавых кніг у беларуска-літоўскіх губернях (1833–1851 гг.) // Архівы і справаводства. 2002. № 5. С. 92–95; Яе ж. Эвалюцыя паняццяў «сословіе» і «клас» в России XIX в. // Гістарычны альманах. Гародня, 2003. С. 64–68.

⁴ Киштымов А. Л. Немецкие капиталы и предприниматели в Беларуси // Социально-экономические приоритеты рыночных преобразований в Республике Беларусь: В 2 ч. Гомель, 2000. Ч. 1. С. 100–104; Яго ж. Удзел замежных прадпрымальнікаў і фінансістаў у развіцці прамысловасці і транспарту Беларусі канец XVIII – пачатак XX ст. // Штогоднік Інстытута гісторыі НАН Беларусі. 1999. Мінск, 1999. С. 57–63; Яго ж. Представительские организации предпринимателей Российской империи и их взаимодействие с государством // Иппокрена. 1/2009. С. 92–99.

⁵ Кахновіч В. А. Гаспадаранне ў маёнтках Палескага рэгіёна Расійскай імперыі ў 1861–1914 гг.: Дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2010.

⁶ Соркіна І. Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. Вільня, 2010. С. 344.

⁷ Тамсама. С. 342.

У полі зроку даследчыкаў застаюцца і іншыя праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі¹.

У спробах акрэсліць сацыяльна-эканамічную эвалюцыю беларускіх зямель як адзіную, непаруўную і лагічную гістарычную плынь, частка беларускіх гісторыкаў звярнулася да тэорыі мадэрнізацыі². Праўда, трэба зазначыць, што дадзены напрамак знаходзіцца толькі на першапачатковай стадыі, што і спараджае значную колькасць спрэчных пытанняў і разыходжанняў. Перш за ўсё гэта пытанне аб змесце і пачатку мадэрнізацыйнага працэсу, аб чым вялася гаворка вышэй.

Частей за ўсё скрозь мадэрнізацыйную парадыгму разглядаюцца змены ў прамысловасці. Менавіта такое выкарыстанне мадэрнізацыйнай тэорыі лічыць «найбольш плённым» даследчык сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі А. Кіштымаў. Перыяд XIX – пачатку XX ст., адзначае ён, характарызуецца досыць значнымі трансфармацыямі ў сацыяльна-эканамічным жыцці Расійскай імперыі, якія закранулі яе тэхнічна-арганізацыйныя асновы. У гэтых адносінах першапачатковае значэнне мела нараджэнне фабрычна-заводскай вытворчасці, будаўніцтва чыгунак і акцыянаванне капіталу. Усё гэта спарадзіла важкія сацыяльныя наступствы: ішло фармаванне, як пралетарыату, так і буржуазіі, у тым ліку і яе эліты – прадпрымальнікаў. На старым малюнку традыцыйнага аграрнага грамадства ўсё больш выразна праступалі рысы новага – індустрыяльнага свету. Беларусь, на думку аўтара, не стаяла

¹ Атрушкевич М. М. Законодательные акты о городах второй половины XVIII – первой четверти XIX в. и особенности их реализации в Беларуси: Дис. ... д-ра ист. наук. Минск, 2000; Карпівіч В. А. Развіццё гандлю ў Беларусі (1861–1900 гг.): Дис. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2003; Воронич Т. В. Губернский город Витебск на рубеже XIX–XX вв.: Дис. ... канд. ист. наук. Минск, 2005; Ефімовіч А. В. Рэформа М. М. Мураўёва ў дзяржаўнай вёсцы Беларусі, 1857–1862 гг.: Дис. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2006; Прокопович Л. Э. Становление и развитие фабрично-заводской промышленности в Беларуси в XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук. Минск, 2006; Радзюк А. Р. Канфіскацыя прыватнай уласнасці на Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.: Дис. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2006; Рыжанкоў І. М. Сялянства Беларусі ў вырашэнні грамадска-палітычных і эканамічных праблем (сакавік – кастрычнік 1917 г.): Дис. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2006.

² Латышонак А. Да перыядызацыі гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі С. 109–126; Шыбека З. Нацыянальная мадэрнізацыя 19–20 стагоддзяў і яе асноўныя этапы // Гістарычны альманах. Гародня, 2002. Т. 7. С. 48–52; Кітурка І. Да пытання пра ўжыванне тэрміну «мадэрнізацыя» адносна эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 18 ст. // Гістарычны альманах. Гародня, 2003. Т. 9. С. 26–35; Каханоўскі А. Г. Этапы і шляхі мадэрнізацыі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. С. 3–6; Яго ж. Сацыяльныя аспекты мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі (60-я гг. XIX – пачатак XX ст.) // XXI век: актуальныя праблемы гістарычнай навуцы. Мінск, 2004. С. 213–215; Киштымов А. Влияние процессов модернизации на развитие белорусского национального движения в XIX – начале XX в. S. 188–211; Терешкович П. В. Источники по истории модернизации народов Восточной Европы на рубеже XIX–XX вв. // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: Навук. зб. Мінск, 2007. Вып. 3. С. 195–202.

ў баку ад гэтага працэсу. Прычым трансфармацыя, што назіралася на агульнарасійскім узроўні, шчыльна перапляталася тут са складаным працэсам адаптацыі беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі¹.

Да ліку спрэчных пытанняў, але вельмі важных з пункту погляду мадэрнізацыйнага падыходу, адносіцца пытанне аб пачатку і змесце прамысловага перавароту ў Беларусі. Менавіта ён, адзначае А. Кіштымаў, вызначыў тую мяжу, якая аддзяляе старое, традыцыйнае, аграрнае грамадства ад новага – індустрыяльнага. Аўтар адзначае, што ў першую чаргу прыход капіталістычных адносін у Беларусі, як і паўсюдна, быў звязаны са зменамі ў прамысловасці. Згодна з класічным вызначэннем, сутнасць прамысловага перавароту ў першую чаргу складаў пераход ад мануфактуры да фабрыкі, гэта азначае – пераход ад ручной працы да машыннай, з’яўленне фабрычна-завадской вытворчасці і пераўтварэнне прамысловасці ў кіруючую сілу эканомікі. У манаграфіі сучаснай расійскай даследчыцы А. Салаўёвай, гэты працэс храналагічна ахоплівае перыяд 50–90-х гадоў XIX ст.² Беларускі даследчык М. Болбас лічыць, што пачатак прамысловага перавароту адносіцца да канца 1850-х гадоў, і сцвярджае, што, у адрозненне ад Заходняй Еўропы і расійскіх губерняў, «тэхнічная рэвалюцыя» ў Беларусі пачалася не з баваўнянай, а з жалезапрацоўчай прамысловасці³.

Пазней у беларускай гістарыяграфіі з’явілася меркаванне, што ў айчынай эканоміцы гэты працэс пачаўся раней – у 1830–1840 гадах⁴. А на думку А. Каханоўскага, са з’яўленнем у Беларусі ў 20-х гадах XIX ст. першых фабрык і заводаў «пачынаецца прамысловы пераварот, але аб індустрыялізацыі, што з’яўлялася стрыжнем мадэрнізацыі, у гэты час можна ўзгадваць з вялікай доляй умоўнасці і толькі як аб першым кроку да яе»⁵.

Што тычыцца галін прамысловасці – пачынальнікаў тэхнічнага прагрэсу, то і тут з’явіліся новыя высновы. Абвяргаючы абгрунтаванні М. Болбаса, як недастаткова пераканаўчыя, А. Кіштымаў адзначае, што лідарамі тэхнічнага прагрэсу першай паловы XIX ст. у Беларусі былі асобныя прадпрыемствы тэкстыльнай і харчовай прамысловасці, а ў другой палове XIX – пачатку XX ст. – яе чыгункі і некаторыя прадпрыемствы хімічнай, папяровай і лёгкай прамысловасці⁶.

¹ Кіштымаў А. Л. Рынак Беларусі: асветленне праблемы ў працах эканамістаў і гісторыкаў // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XIX – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы. С. 194.

² Соловьева А. М. Промышленная революция в России в XIX в. М., 1990. С. 268.

³ Болбас М. Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.). Минск, 1966. С. 89–90.

⁴ История рабочего класса Белорусской ССР. Минск, 1984. Т. 1. С. 44.

⁵ Каханоўскі А. Г. Этапы і шляхі мадэрнізацыі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. С. 4.

⁶ Кіштымаў А. Л. Асноўныя этапы развіцця і галіновая характарыстыка народнай гаспадаркі Беларусі // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XIX – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы. С. 206.

Практычна ўсе аўтары, што ў той ці іншай ступені закранаюць праблемы мадэрнізацыі, прыходзяць да высноў аб асаблівасцях развіцця мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі. Засяроджваюць сваю ўвагу на дадзеным аспекце і аўтары праекта «Модернизационные процессы в Беларуси 60-х годов XX – начала XXI в.» Па-першае, адзначаюць яны, у адрозненне ад краін Заходняй Еўропы, дзе авангардам мадэрнізацыі былі гарады, у якіх канцэнтравалася прамысловасць, у Беларусі значная частка прадпрыемстваў размяшчалася ў сельскай мясцовасці. Па-другое, рухавіком мадэрнізацыі на беларускіх землях было дваранства, якому тут належала значная колькасць прамысловых прадпрыемстваў, права сацыяльна-эканамічнай ініцыятывы. Гандлёва-прамысловая буржуазія не дваранскага паходжання была пераважна іншаэтнічнага і іншаканфесійнага паходжання ў параўнанні з большасцю насельніцтва. Своеасаблівае ўздзеянне на працэс, лічаць аўтары, асабліва на яго ранніх этапах, аказвала адсутнасць дзяржаўнасці і звязанай з гэтым пратэктарыянісцкай палітыкай. Мерапрыемствы расійскіх улад у адносінах да беларускай эканомікі не заўсёды ўлічвалі яе спецыфіку і прыярытэты развіцця¹.

Дыскусійным застаецца і пытанне аб глыбіні пранікнення капіталістычных адносін у сельскую гаспадарку Беларусі. Расійская даследчыца Н. Якаўкіна, сярод прыкладаў дваранскай дзейнасці ў цэнтральных рэгіёнах Расіі, звярнула ўвагу і на заходнія губерні імперыі (Магілёўскую, Віцебскую і інш.). Яна адзначыла, што там, як і ў Цэнтральнай Расіі, меліся «ўзорныя гаспадаркі», якія працавалі на рынак. Але гэтыя прыклады прагрэсу, на думку аўтара, не сведчаць аб прагрэсіўным эканамічным развіцці заходніх губерняў, бо былі малалікімі, прыватнымі і не карысталіся падтрымкай дзяржавы².

Для высвятлення стану беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі праз прызму мадэрнізацыйнай парадыхмы істотнае метадалагічнае значэнне мае канцэпцыя рэгіёна, выкарыстанне напрацовак кампаратывісцкага падыходу ў гістарычных даследаваннях. Для ажыццяўлення такіх даследаванняў маюцца і адпаведныя падставы. Па-першае, гэта шэраг навукова-метадалагічных артыкулаў беларускіх аўтараў³. Па-другое, матэрыял для распрацоўкі прабле-

¹ Отчет о научно-исследовательской работе «Модернизационные процессы в Беларуси 60-х годов XX – начала XXI вв.» С. 7.

² Яковкина Н. И. К вопросу об участии дворян в экономической жизни России I-й половины XIX в. // Средневековая и новая Россия. СПб., 1996. С. 597–599.

³ Киштымов А. Регионы и регионализм: пространство и время в истории Беларуси // Гістарычны альманах. С. 19–25; Сакалова М. А. К вопросу о теоретических основаниях сравнительной истории // Проблемы методологии исследований истории Беларуси. Минск, 2008. С. 99–101; Яе ж. Сравнительная история против методологического национализма // Украіна – Білорусь: політiчні, эканамічні та культурні аспекты взаемін. Чернівці, 2008. Т. 5. С. 59–76.

мы скрозь призму параўнальнай гісторыі ўтрымліваецца ў даволі аб'ёмістай сучаснай расійскай¹ і ўкраінскай навуковай літаратуры².

Першай спробай у беларускай гістарыяграфіі выкарыстання гістарычнай кампаратывістыкі ў вывучэнні гісторыі мадэрнізацыі Усходняй Еўропы ў цэлым, і ў Беларусі, у прыватнасці, з'яўляецца артыкул П. Церашковіча «Источники по истории модернизации народов Восточной Европы на рубеже XIX–XX вв.»³ Вызначыўшы ў якасці галоўнага патрабавання да гістарычных

¹ Абрамова И. Л. Сословная политика Павла I: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1990; Алексеева Е. В. Диффузия европейской инновации в Россию (XVIII – начало XX вв.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Екатеринбург, 2007; Амосова О. С. Правовой статус мещан Российской империи (XVIII–XIX вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Владимир, 2005; Бутов Я. В. Формирование и осуществление таможенной политики России во второй половине XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1996; Бухаров Е. Е. Развитие предпринимательства в России в конце XIX – начале XX в. (на материалах Урала): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1994; Временко В. А. Эволюция дворянской семьи в условиях модернизации России (вторая половина XIX – начало XX в.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. СПб., 2007; Долбилов М. Д. Подготовка отмены крепостного права в редакционных комиссиях 1859–1860 гг.: проблема субъекта реформы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Воронеж, 1996; Захарова В. В. Мещанское сословие пореформенной России: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1998; Кащенко С. Г. Реформа 19 февраля 1861 г. на Северо-Западе России (опыт количественного анализа условий реализации): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. СПб., 1992; Кишенкова О. В. Концепция общественной модернизации в политической доктрине российской консервативной мысли XIX – начала XX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1996; Коновалова О. В. Проблемы исторической модернизации России в идейном наследии В. М. Чернова: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Красноярск, 2006; Крисань М. А. Цивилизационные изменения рубежа XIX – начала XX в. в восприятии крестьян Царства Польского: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 2004; Крот М. Д. Консервативный вариант модернизации России во второй половине XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ростов н/Д., 2004; Матюхин А. В. Теории и особенности политической модернизации в России XIX–XXI вв.: Автореф. дис. ... д-ра полит. наук. М., 2006; Никулин В. Н. Помещики Северо-Западной России во второй половине XIX – начале XX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. СПб., 2006.

² Завальнюк К. В. Українсько-білорускі торговельні зв'язки (XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1998; Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2003; Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2002; Михайлик О. А. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах 1861–1914 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2006; Морозов О. В. Вилив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріж. держ. ун-т, 2001; Опанасенко В. В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785–1860 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2003; Приймак О. М. Століпінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріж. держ. ун-т, 2002; Синявська Л. І. Вплив русифікаторської політики на економічне, соціальне і культурне життя України у другій половині XIX – на початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2007; Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні століпінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2006; Шевчук А. В. Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006.

³ Терешкович П. В. Источники по истории модернизации народов Восточной Европы на рубеже XIX – XX вв. С. 195–202.

крыніц пры правядзенні параўнальнага аналізу параўнальных дадзеных, што магчыма толькі пры ўмове, калі інфармацыя збіралася сінхронна і ў адпаведнасці з адзінымі прынцыпамі, аўтар артыкула выкарыстаў зборнік «Торговля и промышленность Европейской России по районам»¹. Матэрыялы гэтага ўнікальнага, на думку П. Церашковіча, зборніка адлюстроўваюць інтэнсіўнасць эканамічнай рыначнай актыўнасці і могуць быць выкарыстаны як адзін з важнейшых паказчыкаў узроўню мадэрнізацыі. Зборнік, які ўтрымлівае звод эканамічных дадзеных рубяжа XIX–XX стст., не аднаразова выкарыстоўваўся даследчыкамі. Але кожны раз яны ставілі розныя мэты: Я. Карнейчык – для доказу фарміравання ўнутранага рынку, Б. Міронаў – для паказу розных тэмпаў мадэрнізацыі ў маштабах Расійскай імперыі. Што тычыцца дадзенага артыкула, аўтар паставіў за мэту вызначыць узровень развіцця Беларусі ў параўнанні з другімі рэгіёнамі еўрапейскай часткі Расіі, а таксама выявіць асаблівасці ўнутры рэгіянальнага развіцця².

Высновы, да якіх прывёў аўтара параўнаўчы аналіз, адрозніваюцца не простай навізнай, а навізнай, якая адмаўляе практычна ўсе папярэднія ацэнкі стану эканамічнага развіцця Беларусі ў дарэвалюцыйныя часы. Па-першае, абапіраючыся на вызначаныя ім паказчыкі гандлёва-прамысловага абароту на душу насельніцтва, ён сцвярджае, што Беларусь (разлікі праводзіліся аўтарам артыкула ў межах сучасных дзяржаўных утварэнняў) не проста адставала, а была найменш развітым рэгіёнам еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. Бліжкім да беларускага быў толькі паказчык Малдовы (адпаведна 25, 79 руб. па тэрыторыі Беларусі, 31, 23 руб. – па тэрыторыі Малдовы). Усе астатнія рэгіёны (Эстонія, Латвія, Літва, Украіна) у разы перавышаюць гэтыя паказчыкі. З пункту гледжання інтэнсіўнасці ўнутрырэгіянальнага развіцця рынковых адносін, аўтар адмаўляе агульнапрынятае палажэнне аб перавазе капіталізму на захадзе Беларусі і сцвярджае, што патэнцыяльныя магчымасці заходняга і ўсходняга рэгіёнаў былі прыкладна аднолькавымі³.

Такім чынам, гістарыяграфічны аналіз сведчыць, што сацыяльна-эканамічнае становішча беларускіх зямель скрозь прызму мадэрнізацыйнай парадыгмы не разглядалася ў беларускай гістарыяграфіі як комплексная самастойная праблема. Тым не менш дадзены метадалагічны падыход прымяняўся ў навуковых артыкулах пры вырашэнні асобных пытанняў праблемы, а таксама з мэтай супастаўлення магчымасці выкарыстання метадалогіі мадэрнізацыйнага аналізу ў параўнанні з іншымі тэарэтычнымі праекцыямі. Вывучэнню тэарэтычных пытанняў прымянення мадэрнізацыйнага падыходу да аналізу сацыяльна-эканамічных, палітычных і культурных працэсаў, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі ў XIX–XX стст. прысвечаны навуковы праект «Модернизационные процессы в Беларуси 60-х годов XIX – начала XX в.»

¹ Торговля и промышленность Европейской России по районам. Общая часть и приложение. СПб., [б.г.].

² Терешкович П. В. Источники по истории модернизации народов Восточной Европы на рубеже XIX–XX вв. С. 197.

³ Тамсама. С. 197, 201.

Відавочна, што даследаванне праблем сацыяльна-эканамічнага развіцця праз призму тэорыі мадэрнізацыі можа садзейнічаць развіццю новых перспектывных напрамкаў праблемы пры ўмове ўліку таго, што дадзеная макратэорыя нарадзілася пры аналізе заходняй цывілізацыі, і таму далёка не ўсе яе тэарэтыка-метадалагічныя напрацоўкі можна прымяняць да разгляду расійскіх, у тым ліку і беларускіх, рэалій. Зыходным пунктам такога аналізу можа быць прызнанне, што працэсы развіцця набываюць своеасаблівасці ў залежнасці ад геапалітычнага палажэння рэгіёна, яго гістарычнай спадчыны, узроўню сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця на пачатак паскоранага росту, спецыфікі нацыянальнага менталітэту.

2.5. Ацэнка ролі канфесійнага фактару

Рубеж 1980–1990-х гадоў выклікаў у краінах постсавецкай прасторы інтэнсіўны працэс пераасэнсавання айчыннай гісторыі скрозь призму нацыянальна-дзяржаўных інтарэсаў і стаў часам зараджэння і станаўлення сучасных школ гістарычных даследаванняў па канфесійнай гісторыі. І калі для расійскай гістарыяграфіі ў дачыненні да канфесійнай гісторыі літоўска-беларускіх тэрыторый, асабліва тых момантаў, што тычацца нацыятворчых працэсаў, характэрнай рысай застаецца даволі моцны ўплыў ранейшых агульнапрынятых палажэнняў, то для беларускай – усплеск розных думак і меркаванняў.

Для аналізу гістарыяграфічнай спадчыны па азначанай праблеме неабходна вылучыць некалькі «балючых кропак». Менавіта яны, на нашу думку, з'яўляліся ключавымі момантамі ў гісторыі беларускага народа з пункту погляду канфесійнай гісторыі ў цэлым і наклалі адбітак на развіццё/замаруджванне нацыянальных працэсаў у XIX – пачатку XX ст., таксама як і на выбар метадалагічнага падыходу вывучэння азначанай праблемы. Што гэта за моманты? Па-першае, гэта прыняцце (і распаўсюджванне) хрысціянства на беларускіх землях. Наступным паваротным момантам, як адзначаюць сучасныя даследчыкі, з'явілася сярэдзіна XVI ст., калі «з часоў Рэнэсансу і рэфармацыі сталі мяняцца старыя этнаканфесійныя сувязі ў Беларусі, перш за ўсё на ўзроўні пануючых слаёў грамадства»¹. І трэцім, рашаючым момантам, мы лічым XIX ст., якое стала шмат у чым паваротным, як для ўсіх хрысціянскіх канфесій у Беларусі, так і для разумення нацыянальна-культурнай ідэнтычнасці беларускага народа.

Кожнае з вылучаных пытанняў – самастойная даследчыцкая праблема. Але для высвятлення гістарыяграфічных поглядаў на сувязь рэлігіі і нацыянальнай ідэнтычнасці іх неабходна разглядаць у сукупнасці. Тым не менш нават унутры кожнай з іх не выпрацаваны адзіныя падыходы, якія б дазволілі скласці канцэптуальную ацэнку ролі рэлігійнага фактару ў нацыянальнай

¹ Галенчанка Г. Я. Еўрапейскія сувязі Беларусі ў этна-канфесійным і духоўным кантэксце (XVIII – сярэдзіна XVII ст.). Мінск, 1998. С. 7.

самаідэнтыфікацыі беларусаў і нацыянальнай ідэнтыфікацыі насельніцтва беларускай тэрыторыі.

Прыняцце і распаўсюджванне хрысціянства на беларускіх землях. Большасць гісторыкаў лічыць, што хрысціянства з'явілася адной з галоўных кансалідуючых сіл, як усходніх славян у цэлым, так і беларускага этнасу, у прыватнасці. Гэта думка гучала ў выступленнях на міжнароднай канферэнцыі, што цалкам была прысвечана абмеркаванню праблемы фарміравання і развіцця нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, а адна з яе секцый – ролі ў гэтым працэсе рэлігійнага фактару. «Ёсць падставы меркаваць, – сказаў адзін з удзельнікаў канферэнцыі А. Анціпенка, – што прыняцце хрысціянства на нашых землях было настолькі глыбокім і адметным працэсам, што вынікам яго сталася фармаванне пэўных тыпалагічных рыс нацыянальнага характару беларусаў ужо ў XI–XII стст.»¹ Другі беларускі даследчык С. Тарасаў, выступаючы на канферэнцыі, прысвечанай 1000-годдзю Полацкай епархіі, выказаў думку, што «старажытнасць дзяржаўных і рэлігійных каранёў спрыяла кансалідацыі і крышталізацыі беларускага народа ў шырокім сэнсе гэтага слова»². Паставіўшы два гэтыя фактары побач, аўтары не ўдакладнілі, якая ж канкрэтна хрысціянская канфесія прыйшла на беларускія землі (па якім абрадзе было прынята хрысціянства) і ў далейшым адыгрывала ролю кансалідуючага фактару.

Сярод гісторыкаў няма адзінай думкі па пытаннях, што тычацца ўвядзення хрысціянства на беларускіх землях, дакладней, надання яму статусу дзяржаўнай рэлігіі. Адсутнасць пісьмовых сведчанняў спарадзіла розныя, нярэдка супярэчлівыя, версіі. Адны (прыхільнікі існавання адзінай цэнтралізаванай дзяржавы) прызнаюць, што хрышчэнне беларускіх зямель – гэта хрышчэнне Кіева. Іншыя сцвярджаюць аб своеасаблівасці, самастойнасці дадзенага працэсу на беларускіх землях. У залежнасці ад гэтага, адпраўнога пункта вырашаецца і праблема фарміравання этнарэлігійнай супольнасці на дадзенай тэрыторыі.

Першы пункт погляду – традыцыйны для дасавецкай і савецкай гістарыяграфіі – і зараз мае шмат сваіх прыхільнікаў. Так, даследчык праблемы фарміравання этнічнага светапогляду беларусаў у IX – першай палове XII ст. А. Багдановіч адзначае, што «з утварэннем Кіеўскай Русі <...> пачала фарміравацца пэўная этнарэлігійная супольнасць новага ўзроўню»³. Характэрныя рысы гэтай супольнасці, лічыць аўтар, праследжваюцца ў летапісах, літаратурных помніках XI–XII стст. «Аўтарам гэтых выданняў, – робіць выснову А. Багдановіч, – аднолькава блізкія Кіеў і Полацк, Суздаль і Ноўгарад-Северскі. А гэта магчыма толькі ў тым выпадку, калі гэтыя гарады з'яўляліся

¹ Анціпенка А. Еўрапейскасць і хрысціянская ідэя беларускасці // Беларусіка Albaruthenica. Мінск, 1992. Кн. 2: Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў. С. 260.

² Тарасаў С. В. Полацкая зямля і хрысціянізацыя Еўропы // Тэз. навук. канф., прысвечанай 1000-годдзю Полацкай епархіі і Праваслаўнай Царквы на Беларусі. Мінск, 1992. С. 45.

³ Богдановіч А. Б. Формирование этнического самосознания белорусов (IX – первая половина XVII в.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1999. С. 8–9.

гарадамі адной дзяржавы, якая ўяўляе сабой адзінае цэлае як у палітычных, так і ў тэрытарыяльна-этнічных адносінах». Што ж тычылася прыняцця хрысціянства, яно «садзеінічала пэўнай кансалідацыі ўсходнеславянскага насельніцтва ў сацыяльна-палітычную і культурную супольнасць»¹.

Зыходзячы з іншага пункту погляду, факт прыняцця хрысціянства беларускімі землямі разглядаецца як самастойны акт, а прынятая рэлігія – адметнай ад прынятага Кіеўскай Руссю хрысціянства ўсходняга абраду. Сярод прыхільнікаў гэтай гіпотэзы беларускі гісторык С. Тарасаў.

І яшчэ адзін аспект гэтай шматграннай праблемы, які нельга абмінуць. Гэта сцвярджэнні аб тым, што ў канцы X ст. на беларускія землі прыйшло хрысціянства не толькі ўсходняга, але і заходняга, рымска-каталіцкага абраду. Традыцыйна гістарыяграфія перыяд прыходу і распаўсюджвання рыма-каталіцтва на тэрыторыі Беларусі датуе 1385 г. Але ў апошнія гады некаторыя гісторыкі спрабуюць даказаць, што хрысціянства на землях Беларусі з самага пачатку распаўсюджвалася, як з Візантыі, так і з Рыма. Для абгрунтавання сваёй гіпотэзы яны выкарыстоўваюць звесткі аб Торвальдзе Вандроўніку з «Сагі аб хрышчэнні». Выступаючы ў якасці апанентаў гэтых аўтараў, даследчык Ю. Заяц звяртае ўвагу на тое, што ў дадзеных публікацыях цяжка знайсці адзінства пры доказе сваіх пазіцый. Так, адны адносяць місіянерскую дзейнасць Торвальда да канца X ст., а полацкі князь Рагвалод і яго дачка Рагнеда прызнаюцца язычнікамі («100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі». Мінск, 1993; артыкулы С. Тарасава ў часопісе «Спадчына». 1990. № 3 і «Беларускім гістарычным часопісе». 1993. № 1). Іншыя сцвярджаюць, што Торвальд ахрысціў яшчэ да 970 г. і Рагвалода і Рагнеду («3 гісторыі на Вы». Мінск, 1994). І ўсё гэта сцвярджаецца, нягледзячы на тое, што Сага паведамляе, што Торвальд накіраваўся ў сваё вандраванне ў верасні 1000 г. (тысячнага). Ён наведаў Іерусалім, Канстанцінопаль, Кіеў і толькі потым трапіў у Полацкую зямлю. Адбыцца гэта магло не раней 1001 г., калі ні Рагвалода, ні Рагнеды ўжо не было ў жывых².

Прыхільнікам дадзенай гіпотэзы з'яўляецца і А. Жлутка. Сведчанне гэтага ён бачыць у наяўнасці ў Смаленску і Полацку «лацінскіх бажніц» (гл.: 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі). «Але трэба ўлічваць, – слухна заўважае Ю. Заяц, – што згаданыя бажніцы будаваліся ў гандлёвых фактарах ці іншых месцах, дзе пражывалі купцы са Скандынавіі і Паўночнай Германіі. Гэтак жа, як у тых краінах, дзе вялі гандаль купцы з Кіеўскай Русі і Полацкай зямлі, меліся праваслаўныя храмы»³.

Э. Зайкоўскі, не выказваючы сумненняў у тым, што хрысціянства прыйшло на беларускія землі ва ўсходнім абрадзе, ставіць другое пытанне: пра ступень

¹ Богданович А. Б. Формирование этнического самосознания белорусов (IX – первая половина XVII в.). С. 9.

² Заяц Ю. Распаўсюджванне хрысціянства на беларускіх землях // Матэрыялы па гісторыі Беларусі. Мінск, 1998. С. 20–21.

³ Тамсама. С. 21.

уплыву праваслаўя на фарміраванне беларускага этнасу. Слушна адзначыўшы, што пытанне вызначэння той ролі, якую адыгрывала праваслаўе ў «зараджэнні і станаўленні беларускага этнасу даследавана недастаткова», ён разважае: «З аднаго боку кірыла-мяфодзіўская традыцыя ў праваслаўі, у адрозненне ад тагачаснага каталіцтва, прызнавала права кожнага народа маліцца Богу і мець рэлігійную літаратуру на сваёй мове. З другога боку, царкоўнаславянская мова зацвердзілася як богаслужэбная мова ўсіх праваслаўных славян, а таксама як кніжная мова (што ўпадабляла латыні ў Заходняй Еўропе). *Пэўнае атаясамліванне царкоўнаславянскай мовы з праваслаўем ва ўмовах панавання рэлігійнага светапогляду з'яўлялася перашкодай для станаўлення нацыянальных моў і нацыянальнай самасвядомасці*» (вылучана намі. – В. Я.)¹.

Пытанне аб этнічнай і канфесійнай тоеснасці насельніцтва беларускіх зямель у X–XIII стст. закранае І. Марзалюк. Ён перакананы, што «Распаўсюджванне хрысціянства ўрэшце прывяло да ўзнікнення новай этнаканфесійнай ідэнтычнасці ва ўсходнеславянскім рэгіёне. З'яўленне Кіеўскай мітраполіі і хрышчэнне ў «рускую» веру спрыяла нівеліроўцы былых племянных этнічных адметнасцей. Тэрміны «рускі» і «хрысціянін» з цягам часу сталі ўзаемазамяняльнымі словамі-сінонімамі. <...> Письмовыя крыніцы, створаныя на тэрыторыі Беларусі ў канцы XII ст., дазваляюць казаць аб паступовым засваенні новай сістэмы этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі насельніцтва гарадоў»².

Такім чынам, пытанне аб тым, якое хрысціянства прыйшло ў канцы X ст. на беларускія землі, і як следства – якая хрысціянская канфесія магла і аказвала вызначальнае (або не?) уздзеянне на кансалідацыю этнасу – застаецца да гэтага часу нявырашаным*. Адсутнасць абагульняючай працы па дадзенай праблеме, спараджае непаразуменні і разыходжанні ў ацэнцы ролі канфесійнага фактару паміж гісторыкамі, што даследуюць перыяд X–XIII стст. (як правіла, археолагі) і гісторыкамі, якія вывучаюць беларускія землі ў складзе Вялікага Княства Літоўскага. Што канкрэтна маецца на ўвазе? Айчынная гістарыяграфія, якая так і не высветліла, якое ж хрысціянства прыйшло ў канцы X ст. на беларускія землі, аднадушна ў тым, што «Праваслаўная Царква і праваслаўная вера садзейнічалі кансалідацыі беларускага і ўкраінскага этнасаў у межах ВКЛ, захаванню духоўнай традыцыі, асэнсаванню культурнай, гістарычнай і этнічнай своеасаблівасці ў параўнанні з бліжэйшымі суседзямі (літоўцамі, яўрэямі, татарамі і інш.)»³. Канцэптuallyна гэта было

¹ Зайкоўскі Э. Роля канфесійнага фактару ў нацыянальнай свядомасці беларусаў // Беларусіка Albaruthenica. Кн. 2. С. 265.

² Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). Магілёў, 2003. С. 25.

* У дадзеным выпадку мы не засяроджваемся на тэрмінах (палітычная нацыя, этнічна-культурная нацыя і інш.) і іх канцэптuallyных абгрунтаваннях, але ўлічваем тыя гістарыяграфічныя напрацоўкі, якія маюцца ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі.

³ Галенчанка Г. Я. Праваслаўная царква і нацыянальная свядомасць беларусаў у XIV–XVI стст. // Тэз. навук. канф., прысвечанай 1000-годдзю Полацкай епархіі і Праваслаўнай Царквы на Беларусі. С. 9.

выкладзена ў дакладзе вядомага беларускага гісторыка Г. Галенчанкі на XII Міжнародным з'ездзе славістаў (1998 г.). Сутнасць заключаецца ў наступным: раскол хрысціянскай царквы разам з іншымі палітычнымі фактарамі прывёў да выразнай дыферэнцыяцыі кантынентальнага культурна-гістарычнага працэсу на ўзроўні заходняга і значнай частцы цэнтральна-ўсходнееўрапейскага арэалаў і адпаведна ў межах асобных краін і этнасаў. Прычым найбольш складаная сітуацыя назіралася ў дзяржаўных фарміраваннях з поліэтнічным насельніцтвам. Што тычылася ВКЛ, то з самых пачаткаў да сярэдзіны XVI ст. яго царкоўна-канфесійная структура амаль поўнасцю супадала з этнічнымі межамі асноўных этнасаў ці этнічных сукупнасцей. «Бясспрэчным з'яўляецца факт, – сцвярджае Г. Галенчанка, – што так званае «рускае» насельніцтва ВКЛ (галоўным чынам беларусы, украінцы) *захоўвала* (вылучана намі. – В. Я.) праваслаўныя візантыйска-славянскія традыцыі...»¹ Як бачым, даследчык зусім недвухсэнсоўна лічыць, што ад пачатку прыняцця хрысціянства і да сярэдзіны XVI ст. галоўнай сферай духоўнага фарміравання беларусаў (таксама як і ўкраінцаў) было праваслаўе ў яго «візантыйска-славянскай традыцыі». Што ж тычылася месца і ролі ў дадзеным працэсе хрысціянства заходняга абраду, рымска-каталіцкага веравызнання, то даследчык папярэджвае, што «Адзначаючы сужыццё, саперніцтва і ўзаемадзеянне каталіцкай і праваслаўнай цэркваў у канцы XIV–XVI ст., якія неслі з сабой заходнія і ўсходнія («заходне-ўсходнія» візантыйска-славянскія і старажытнарускія) тэндэнцыі, варта не забываць, што ў духоўным і царкоўным сэнсе праваслаўе амаль не паступілася сваімі ўплывамі сярод асноўнай масы беларускага і ўкраінскага народаў»².

Сярэдзіна XVI–XVIII ст. – гэты перыяд у айчыннай (і не толькі айчыннай) гістарыяграфіі характарызуецца як вельмі супярэчлівы ў сэнсе вызначэння ўплываў розных веравызнанняў на працэс кансалідацыі беларускага грамадства, фарміравання самасвядомасці беларусаў. Асабліва актыўнымі былі навуковыя пошукі ў гэтым кірунку ў беларускай гістарыяграфіі 1990-х гадоў. Як слушна заўважае канфесійны гісторык С. Марозава, гэты час унёс істотныя карэктывы ў разуменне канфесійнай гісторыі Беларусі і прынёс у айчынную гістарыяграфію шэраг новых, цікавых момантаў: аб адметным ад маскоўскага менталітэце беларуска-ўкраінскага праваслаўя XVI ст. і гістарычнай перадвызначанасці Берасцейскай уніі геацывілізацыйным становішчам Беларусі; новае разуменне контррэфармацыі і каталіцкай рэформы – не толькі як сістэмы рэпрэсіўных мерапрыемстваў, але як з'явы, якая разам з рэфармацыяй у XVI ст. прывяла да духоўна-культурнага аднаўлення Еўропы і інш.³

¹ Галенчанка Г. Я. Еўрапейскія сувязі Беларусі ў этна-культурным і духоўным кантэксте (XIII – сярэдзіна XVII ст.). С. 6.

² Тамсама. С. 7.

³ Марозава С. Гістарыяграфія канфесійнай гісторыі Беларусі // Гістарычны альманах. Т. 4. С. 156.

Прычым погляды сучасных гісторыкаў настолькі разыходзяцца ў сваіх ацэнках, што часам нават цяжка ўлічыць усе аспекты тых меркаванняў, якія існуюць у навуковай літаратуры. Таму вылучым асноўныя, на нашу думку, моманты, што даюць магчымасць паказаць усю складанасць дадзенай праблемы.

Паслядоўнасць і ўзважлівасць сваіх канцэптуальных поглядаў дэманструе ў дадзеным выпадку беларускі гісторык Г. Галенчанка. Шырокі дыяпазон яго даследаванняў (як у храналагічным, так і праблемным плане) дае магчымасць аўтару быць доказным, навукова карэктным, выклікае прыхільнае стаўленне і цікавасць да выказваемых ім высноў. Канцэптуальна яго ацэнка дадзенага перыяду выглядае наступным чынам. З другой паловы XVI ст., з часоў Рэ-фармацыі, Люблінскай і Берасцейскай уній, у колах тагачаснай беларускай інтэлігенцыі ўзнікаюць і фарміруюцца больш шырокія канцэпцыі беларускага этнасу, якія ўлічваюць адзінства паходжання, «кроў», агульнасць мовы і іншыя прыкметы. У той жа час праваслаўная вера і праваслаўная царква становяцца важнымі фактарамі нацыянальнага Адраджэння, духоўнага і культурнага ўздыму, зараджэння «брацкага руху»¹. Такім чынам, як лічыць аўтар, менавіта праваслаўная царква і праваслаўная вера працягвалі адыгрываць рашаючую ролю ў кансалідацыі беларускага насельніцтва.

Аб вялікай ролі рэлігіі (маецца на ўвазе праваслаўная вера) у духоўным жыцці беларусаў у канцы XVI ст. распавядаў на Міжнароднай канферэнцыі «Крыніцазнаўства, археаграфія, архівазнаўства ў XX–XXI стст. у Беларусі», прысвечанай 100-годдзю з дня нараджэння М. М. Улашчыка (Мінск, 2006 г.) даследчык Г. Сагановіч. У сваім выступленні «Полаччына ў трактаце Одэборна пра веру русаў (1581 г.)» ён прааналізаваў даволі цікавыя, але малавядомыя і яшчэ не выкарыстаныя ў айчыннай гістарыяграфіі дакументы². У ім аўтар (лютэранскі пастар у ВКЛ і Інфлянтах), на аснове сваіх асабістых назіранняў, распавядаючы пра веру русаў, адзначае іх вялікую набожнасць. У трактаце не маецца сведчанняў пра асаблівасці, адрозненні веры русаў у параўнанні з маскавітамі, але што ўразіла пастара, дык гэта вялікая цяга русаў да веры, вялікае значэнне рэлігійнага фактара ў іх паўсядзённым жыцці³.

Але не ўсе даследчыкі прытрымліваюцца дадзенай канцэпцыі. Цікавы момант: спасылаючыся на публікацыі Г. Галенчанкі, беларускі гісторык І. Марзалюк стварае прынцыпова іншую канцэпцыю. Згодна з ёй рэлігійны фактар як такі (а не толькі праваслаўе) губляе ў адзначаны перыяд сваё значэнне. Ён адзначае, што ў XVI – пачатку XVII ст. назіраюцца істотныя змены ў этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі эліты як усходняй, так і заходняй Беларусі. «Калі ў папярэдні час русінская самасвядомасць была непарыўна звязана з пра-

¹ Галенчанка Г. Я. Праваслаўная царква і нацыянальная свядомасць беларусаў у XIV–XVI стст. С. 9.

² Сагановіч Г. Паўночная Беларусь у апісанні Паўля Одэборна // Беларускі гістарычны агляд. 2005. Т. 12, сш. 1–2 (22–23), снеж. С. 163.

³ Тамсама. С. 162–189.

васлаўнай традыцыяй, то ў гэтую эпоху мы выразна бачым істотныя змены ў дадзеным пытанні, – сцвярджае аўтар. – Менавіта ў гэты час адбываецца насычэнне тэрміна «русін» этнічным зместам у поўным сэнсе гэтага слова, выпрацоўваюцца новыя крытэрыі самаідэнтычнасці, сярод якіх важнейшымі становяцца мова і этнічнае паходжанне, «парода», «кроў», а не рэлігійная прыналежнасць»¹. Менавіта ў гэты час, на яго думку, фарміруецца канцэпцыя аб існаванні некалькіх «рускіх» народаў. Але гэтыя параметры этнічнай ідэнтычнасці былі характэрны толькі для эліты. Прычыны гэткай сітуацыі тлумачыць І. Марзалюк парушэннем *канфесійнай аднароднасці старабеларускага насельніцтва* Беларусі, поспехамі каталіцызму і рэфармацыі. Разам з тым І. Марзалюк падзяляе думку тых даследчыкаў, якія перакананы, што абсалютная большасць старабеларускага насельніцтва спавядала да XVI ст. праваслаўе. І падкрэслівае: «Канфесійны падзел у той час практычна супадаў з этнічным, русіны былі праваслаўнымі, балты-літоўцы – каталікамі»². Праўда, адназначнасць такога выказвання не падзяляюць некаторыя беларускія гісторыкі, папракаючы яго ў тым, што тэзіс аб монаканфесійнасці не ўлічвае факт існавання ў той час вялікай колькасці русінаў рыма-каталікоў³.

І яшчэ адно цікавае назіранне, на якое нельга не звярнуць увагі, і якое, няхай і апасрэдавана, але пацвярджае гіпотэзу І. Марзалюка аб зніжэнні ролі канфесійнага фактару. Спасылаючыся на даследаванне В. Вароніна⁴, І. Марзалюк выказвае сцвярджэнне аб тым, што русін заставаўся русінам і пасля змены канфесійнай прыналежнасці. Першым гістарычна вядомым «русінам» з такой ментальнасцю, як сцвярджае даследчык, быў Францыск Скарына. Нягледзячы на сваё рымска-каталіцкае веравызнанне (што сёння ўспрымаецца як бясспрэчны факт усімі сур'ёзнымі даследчыкамі, адзначае І. Марзалюк*), Францыск Скарына ўсведамляў сваю этнічную прыналежнасць менавіта як «рускую»⁵. Аўтар цалкам пагаджаецца з Г. Галенчанкам, што для Ф. Скарыны важнейшымі этнічнымі маркерамі былі моўнае, культурна-гістарычнае адзінства, паходжанне, агульная тэрыторыя. І робіць на падставе гэтых назіранняў вы-

¹ Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). С. 68.

² Марзалюк І. А. Этнічная і канфесійная структура гарадоў беларускага Падняпроўя і Падзвіння ў XVI–XVIII стст. // Романовские чтения-2: Сб. тр. Междунар. конф. Могилёв, 2006. С. 83.

³ Спрэчкі па дадзеным пытанні гл.: Марзалюк І. А. Этнічная і канфесійная структура гарадоў беларускага Падняпроўя і Падзвіння ў XVI–XVIII стст. С. 83–85.

⁴ Варонін В. Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVI ст. // ВЗХ. Białystok, 2002. № 17. S. 211–219.

* Літоўская даследчыца Г. Кіркеня лічыць, што творчая дзейнасць (кнігавыдавецтва) Ф. Скарыны «мела не толькі русінскую (праваслаўную), але і каталіцкую арыентацыю, што дазваляе думаць пра яго унійную пазіцыю». У якасці доказу свайго сцвярджэння яна прыводзіць акт фундацыі Юрыем Слуцкім царквы ў Вясеі, дзе між сведак згаданы «слаўны доктар Францішак». Гэта дазволіла даследчыцы зрабіць адназначны вывад: «Ці трэба большае супадзенне – уніят пры уніяце!» // Беларускі гістарычны агляд. С. 31–32.

⁵ Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). С. 69.

снова: «Па-сутнасці, гэта ўжо не этнічная мадэль самаідэнтыфікацыі, а артыкуляцыя менавіта *нацыянальнай канцэпцыі* быцця народа. Перад намі – мадэль этнакультурнай, а не палітычнай нацыі, мадэль, па якой ішлі працэсы нацыяўтварэння практычна ва ўсім нашым рэгіёне, Усходне-Цэнтральнай Еўропе»¹.

Найбольш дыскусійнай праблемай сучаснай айчыннай гістарыяграфіі, што тычыцца канца XVI – 30-х гадоў XIX ст., з’яўляецца праблема аб месцы і ролі ўніяцкай царквы ў гістарычным працэсе беларускага народа. Прадстаўнік сучаснай польскай гістарыяграфіі А. Мірановіч, які прысвяціў спецыяльны артыкул вызначэнню ролі розных канфесій на фарміраванне нацыянальнай самасвядомасці насельніцтва Беларусі, калі даваў ацэнку сучаснай беларускай гістарыяграфіі аб ролі ўніяцкага веравызнання ў дадзеным працэсе, адзначыў, што ў ёй *пераважае погляд аб вялікім уплыве ўніяцкага веравызнання на фарміраванне нацыянальнай свядомасці беларусаў*. У сапраўднасці, лічыць ён, пры ўніяцтве адбывалася паскораная лацінізацыя і паланізацыя гэтага *каталіцкага абраду*. Поўная інтэграцыя не была магчымай з прычыны грамадскіх, культурных і моўных адрозненняў, раздзяляючых паслядоўнікаў лацінскага і ўніяцкага абрадаў².

Не будзем лічыць колькасць прыхільнікаў той, ці іншай канцэпцыі аб ролі ўніяцтва ў працэсе фарміравання нацыянальнай свядомасці беларусаў, але пазначым, што ў беларускай гістарыяграфіі (і не толькі сучаснай) існуе шмат падыходаў да вырашэння гэтай праблематыкі. Падыходы розныя, нават палярныя – ад абвінавачвання ўніі ў расколе этнасу да прызнання ўніяцкай канфесіі ў якасці нацыянальнай рэлігіі.

Спрэчнымі падаюцца нам погляды на ўнію, як на «нацыянальную беларускую рэлігію». Але перш чым разгледзець гэту канцэпцыю, ёсць патрэба спыніцца на перагiсторыі яе з’яўлення і аднаўлення на сучасным этапе. Аналізуючы сучасную беларускую гістарыяграфію па праблеме ролі ўніі ў этнакультурным развіцці Беларусі канца XVI–XVII ст., расійская даследчыца А. Вернікоўская адзначыла, што ўпершыню ацэнка ўніі з нацыянальных пазіцый была дадзена на пачатку XX ст. беларускімі гісторыкамі нацыянальна-арыентаванай гістарычнай навукі (В. Ластоўскі, А. Цвікевіч, У. Ігнатоўскі, А. Станкевіч і інш.). Хоць яны так і не выпрацавалі адзінага пункту погляду на праблему, але супрацьпаставілі свае канцэпцыі традыцыйным падыходам расійскай і польскай гістарыяграфіі³.

У савецкія часы прозвішчы гэтых гісторыкаў імкнуліся не ўзгадваць. Праблемы ж, якія яны ўздымалі ў свой час і з рашэннем якіх савецкая гіста-

¹ Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). С. 71.

² Antoni Mironowicz. Wpływ wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2005. С. 17.

³ Верниковская Е. А. Роль унии в этнокультурном развитии Белоруссии конца XVI–XVII вв. в современной белорусской историографии // Белоруссия и Украина. История и культура. М., 2003. С. 254.

рыяграфія ніяк не магла пагадзіцца, прыпісваліся «буржуазным фальсіфікатарам». «Каб як-небудзь стварыць бачнасць, што беларускі народ у мінулым не меў ніякай, нават рэлігійнай, агульнасці з рускім народам, буржуазныя фальсіфікатары гісторыі Беларусі ўпэўніваюць, быццам бы ў Вялікім княстве літоўскім да XVI ст. была «паўнюсенькая свабода ўсім верам», выдаюць уніяцкае веравызнанне за асобае «беларускае», «народнае» веравызнанне...», – пісаў адзін з аўтарытэтнейшых савецкіх беларускіх гісторыкаў Л. Абэцэдарскі¹.

Канец XX ст. вярнуў беларускіх гісторыкаў да той жа праблемы. Праўда, першапачаткова ідэя ставілася не ў навуковым, а ў грамадска-палітычным дыскурсе. З другой паловы 80-х гадоў XX ст. праблема грэка-каталіцкай (уніяцкай) царквы і яе месца ў гістарычным працэсе беларускага народа пачала актыўна абмяркоўвацца ў беларускім грамадстве. Беларускія нацыянальна-культурныя і дэмакратычныя арганізацыі моладзі («Талака», «Канфедэрацыя беларускіх суполак» і інш.) патрабавалі даць магчымасць аднавіць дзейнасць беларускай аўтакефальнай царквы і царквы ўніяцкай. На арганізацыйным з'ездзе Беларускага народнага фронту (Вільнюс, 1989 г.) тэзіс аб уніяцтве як беларускай нацыянальнай царкве ўвайшоў у прынятыя праграмныя дакументы. У раздзеле «Рэлігія і грамадства» праграмы БНФ было запісана: «Уніяцтва, узнікшае ў канцы XVI стагоддзя як аб'яднанне праваслаўнай і каталіцкай царкваў, на працягу XVII–XVIII стагоддзяў стала самым масавым у Беларусі веравызнаннем, паслядоўна выкарыстоўвала ў богаслужэнні беларускую мову і было забаронена царскімі ўладамі ў першай палове XIX стагоддзя. У гісторыі праваслаўя і каталіцызма таксама былі перыяды звароту да беларускай мовы, але гэтыя канфесіі ў розныя часы з'яўляліся і зброяй русіфікацыі, паланізацыі беларусаў. У выніку адпаведная частка беларусаў-каталікоў стала лічыць сябе палякамі, а многія праваслаўныя беларусы называць сваю веру «рускай»².

У пачатку 90-х гадоў XX ст. да ўніяцкай тэматыкі звярнуліся і навукоўцы. Але іх погляды не былі такімі ж адзначнымі. Частка гісторыкаў працягвала прытрымлівацца традыцыі расійскай гістарыяграфіі XIX ст. (асноўваліся на якой лічыцца М. Каяловіч), і якая працягвала панаваць у савецкай гістарыяграфіі³. Сутнасць гэтай канцэпцыі заключалася ў наступным. З канца XVI ст. кіруючыя колы Рэчы Паспалітай становяцца на шлях падтрымкі каталіцкай царквы і яе экспансіі ў адносінах да праваслаўя на ўсходнеславянскіх землях. Складаючай часткай гэтай палітыкі з'явілася Брэсцкая царкоўная ўнія, натхняльнікам і арганізатарам якой стаў ордэн езуітаў. Даючы

¹ Абэцэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў. Мінск, 1969. С. 58.

² Киштым А. Униатство и белорусская национальная идея: от Кастуся Калиновского до наших дней // Белорусская газета. 1996. № 35 (49). 26 авг.

³ Верниковская Е. А. Роль унии в этнокультурном развитии Белоруссии конца XVI–XVII вв. в современной белорусской историографии. С. 255–256.

ацэнку гэтай канцэпцыі, беларускі гісторык С. Марозава адзначна сцвярджае, што дарэвалюцыйная расійская і савецкая гістарыяграфія навязвалі адмоўны гістарычны стэрэатып царкоўнай уніі: «Афіцыйная гістарыяграфія Расійскай імперыі <...> стварыла уніяцкай царкве імідж сродка дэнацыяналізацыі нашых продкаў, прыпісала ёй ролю паслухмянай зброі ў руках езуітаў і польскага касцёла, створанай і выкарыстоўваемай для акаталічвання і апалячвання беларусаў. <...> Стэрэатып аб паланізацыі праз унію быў некрытычна пераняты савецкай гістарыяграфіяй, ён дамінуе ў сучаснай расійскай гістарычнай навуцы»¹.

Ацэнка ўніі як з'явы, «прывнесенай на ўкраінска-беларускую глебу ў выніку намаганняў папскай курыі і польскага ўрада, накіраваных на падпарадкаванне праваслаўнай царквы» застаецца актуальнай да нашых дзён для прадстаўнікоў праваслаўнай царкоўнай гістарыяграфіі². На навуковай канферэнцыі, прысвечанай 1000-годдзю Полацкай епархіі і праваслаўнай царквы ў Беларусі, прадстаўнік царкоўных гісторыкаў так агучыў гэтую думку: «... цяжэй за ўсё праваслаўным беларусам было ў часы ўніі, калі палякі гвалтоўна далучалі веруючых да ўніяцтва»³. Падобнай пазіцыі прытрымліваецца і шэраг свецкіх беларускіх гісторыкаў. «Прыняцце Брэсцкай царкоўнай уніі, – сцвярджае В. Талкачоў, – гэта вярхушачны рэлігійны акт, далёкі ад інтарэсаў простых народных мас, які праводзіўся жорсткімі прымусовымі мерамі. Унія 1596 г. раскалола Заходнерускую царкву на уніяцкую і праваслаўную, заклала асновы для праследавання праваслаўя»⁴. У выніку аўтар прыходзіць да высновы, што «уніяцкая царква была стварэннем штучным, створаным для паступовага пераводу праваслаўных у каталіцкую веру»⁵.

У непарыўнай сувязі з праблемай ацэнкі ролі ўніяцкай царквы ў этнакультурным развіцці Беларусі з'яўляецца аналіз прычын яе заключэння. Больш за тое, зыходзячы з вырашэння дадзенай праблемы, можа ацэньвацца (і ацэньваецца) сутнасць рэлігійнай уніі, яе характар і значэнне для беларускага народа. Падыходы да вырашэння гэтай задачы ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі розныя. Хоць, як слушна сцвярджае расійская даследчыца А. Вернікоўская, грунтоўна гэта пытанне ніхто з беларускіх даследчыкаў не вывучаў⁶.

Тым не менш знаёмства з сучаснай беларускай гістарыяграфіяй дазваляе сцвярджаць, што агульнае ў вырашэнні дадзенага пытання ўсё ж дасягнута:

¹ Марозава С. Пра некаторыя парадоксы паланізацыі беларусаў «рускай» уніяцкай царквой // Наш радавод. Гродна; Беласток, 1999 (2000). Кн. 8. С. 233.

² Падрабязней гл.: Верниковская Е. А. Роль унии в этнокультурном развитии Белоруссии конца XVI–XVII вв. в современной белорусской историографии. С. 256.

³ Владимир Дораш. О вере белорусов и унии // Тэз. навук. канф., прысвечанай 1000-годдзю Полацкай епархіі і Праваслаўнай Царквы на Беларусі. С. 37.

⁴ Талкачоў В. І. Абвастрэнне рэлігійных адносін у Беларусі ў канцы XVI – пачатку XVII ст. // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні. Мінск, 1999. С. 66.

⁵ Тамсама. С. 67.

⁶ Верниковская Е. А. Роль унии в этнокультурном развитии Белоруссии конца XVI–XVII вв. в современной белорусской историографии. С. 256.

большасць гісторыкаў лічыць, што заключэнне Брэсцкай царкоўнай уніі не было выпадковай з'явай. Гэта было заканамернае звязно ў ланцужку падзей. А вось якіх падзей – гэта ўжо іншая справа. Так, яшчэ ў пачатку 90-х гадоў XX ст., калі праблема гісторыі ўніяцкай царквы толькі пачынала ставіцца ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі, Г. Галенчанка аддаў перавагу палітычнаму фактару, сцвярджаючы, што «Унія павінна была замацаваць у царкоўнай сферы працэс аб'яднання Рэчы Паспалітай»¹.

Далейшае вывучэнне дадзенай праблемы садзейнічала таму, што беларускімі гісторыкамі быў выпрацаваны шэраг «арыгінальных інтэрпрытацый» прычын, што прывялі да заключэння царкоўнай уніі. Вядучае месца сярод іх займае імкненне даказаць, што ўніяцкая ідэя мела на беларускіх землях глыбокія духоўна-культурныя і рэлігійна-царкоўныя карані. Прычым глыбіня гэтых каранёў аўтарам бачыцца па-рознаму. Адны ўглядаюць іх яшчэ з сярэдзіны I-га тысячагоддзя, часоў Вітаўта і г. д. Праўда, такі «глыбокі» падыход больш характэрны публіцыстычным, а не навуковым творам.

Імкненнем стварыць завершаную версію прычын заключэння Брэсцкай царкоўнай уніі, на нашу думку, адрозніваюцца працы С. Марозавай. Хоць гэта не азначае, што яе канцэпцыя адзіна навукова прымальна, а сістэма доказаў не выклікае ніякіх сумненняў. У сваім падыходзе да праблемы аўтар зыходзіць з таго, што рэлігійная згода 1596 г. была дасягнута трыма раўнапраўнымі партнёрамі: Ватыканам, Польшчай і Вялікім Княствам Літоўскім у асабе беларуска-ўкраінскай духоўнай іерархіі і часткі свецкай эліты. Кожны з удзельнікаў, аднак, меў свае інтарэсы і ў канцы XVI–XVIII ст. праводзіў уласную лінію ў царкоўнай сферы. Ігнараванне ролі трэцяй сілы, якая на фоне польска-ватыканскай палітыкі дастаткова паслядоўна адстойвала мясцовыя рэлігійна-палітычныя і этнакультурныя інтарэсы, на думку даследчыцы, вядзе да гістарыяграфічнай памылкі – успрымання ўніяцтва як веры чужой, варожай беларускаму народу, гвалтам накінутай знешнімі сіламі з мэтай яго знішчэння як этнасу².

Пры ўсёй павазе да аўтара, як аднаго з вядучых спецыялістаў па праблеме, і цікавасці дадзенай гіпотэзы, усё ж узнікае пытанне, як стасуецца дадзенае сцвярджэнне з той ацэнкай гэтай «трэцяй сілы», якая пераважае ў іншых гістарычных даследаваннях? «У другой палове XVI ст. пэўныя колы беларуска-ўкраінска-літоўскіх феадалаў (трэба аб'ектыўна прызнаць, яго найбольш адукаваныя і палітычна вопытныя прадстаўнікі, такія як Радзівілы, Валовічы, Сапегі, Хадкевічы, Кішкі, Тышкевічы, Саламарэцкія, Глебовічы, Нарушэвічы, Галаўчынскія, Дарагастайскія, Абрамовічы, Пацы і інш.) прымаюць «саламонава рашэнне»: каб ідэалагічна замацаваць сваю палітычную незалежнасць ад каталіцкай Польшчы і ад праваслаўнай Маскоўскай дзяржавы, яны робяць

¹ История Беларуси: Вопросы и ответы. Минск, 1993. С. 28.

² Марозава С. Пра некаторыя парадоксы паланізацыі беларусаў «рускай» уніяцкай царквой. С. 233–234.

стаўку на *пратэстантызм* (вылучана намі. – В. Я.)», – сцвярджаў у сваёй кнізе вядомы даследчык уніі С. Падокшын¹.

І гэта не з’яўляецца гістарыяграфічным адкрыццём беларускай сучаснай гістарыяграфіі. Яшчэ ў першай палове XIX ст., адзначаецца ў артыкуле польскай даследчыцы М. Лідке, польскі гісторык Юзаф Лукашэвіч у сваім творы «Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie» назваў «найслыннейшыя літоўскія роды», якія прынялі ў XVI ст. кальвінізм і прынеслі свайму новаму веравызнанню перавагу ў краіне². Сучасная беларуская даследчыца рэфармацыйнага руху ў Беларусі Л. Іванова, указваючы на неадназначнасць вынікаў гэтай з’явы, вылучае сярод іх і паскарэнне культурнай і палітычнай паланізацыі беларускай шляхты і часткі мяшчанства³.

Ды і сама С. Марозава адзначала, што «ў паслялюблінскі перыяд нацыянальна-культурны патэнцыял беларускай і ўкраінскай народнасцяў быў значна аслаблены, бо на працягу аднаго-двух пакаленняў яны страцілі сваю арыстакратыю і інтэлектуальную эліту, якія перайшлі ў каталіцтва, але ў значнай меры не праз унію, а праз Рэфармацыю»⁴. А некалькімі гадамі раней даследчыца не адмаўляла і пераходаў беларускай эліты ў каталіцтва, лічачы гэта «адной з няўдач уніі». Спасылаючыся на канцэпцыю доктара славянскай царкоўнай гісторыі папскага Арыентальнага інстытута ў Рыме, яна адзначала, што прычына дадзенай з’явы ў тым, што ўніяцкая царква не змагла забяспечыць ёй, эліце, «належаючай адукацыі і адпаведны еўрапейскаму ўзровень культуры»⁵. Праўда, даследчыца перасцерагае не перабольшваць ступень лацінізацыі ўніяцкай царквы, сцвярджаючы, што «глыбокай яна не была ніколі, а тым больш у 17 ст.»⁶

Не будзем спрачацца з даследчыцай, прывядзём толькі словы вядомага дзеяча беларускага адраджэння пачатку XX ст. Антона Луцкевіча. У сваім артыкуле, разлічаным на масавага чытача, і ў першую чаргу расійскага, ён пісаў: «Да канца XVII ст. беларускія інтэлігентныя класы амаль зусім спаланізаваліся, і з таго часу адзіным носбітам і захавальнікам нацыянальнай душы, роднай мовы і ўсіх індывідуальных беларускіх асаблівасцяў з’яўляліся беларускія народныя масы»⁷.

¹ Падокшын С. А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура. Філасовска-гістарычны аналіз. 2-е выд. Праблема нацыянальнай беларускай царквы. Мінск, 2000. С. 104.

² Лідке Мажэна. Сувязі Агінскіх з пратэстантамі ў першай палове XVII ст. // Гістарычны альманах. 2001. Т. 5. С. 105.

³ Іванова Л. С. Рэфомация в Великом княжестве Литовском (вторая половина XVI–XVII вв.) в трудах белорусских и русских медиевистов // Наш радаввод. Гродна, 1994. Кн. 6, ч. III. С. 621.

⁴ Марозава С. Пра некаторыя парадоксы паланізацыі беларусаў «рускай» уніяцкай царквой. С. 234.

⁵ Полуцкая С. Брестская церковная уния 1596 года – ответ на культурно-религиозный вызов Запада // Контактные зоны в истории Восточной Европы: перекрёстки политических и культурных взаимодействий. М., 1995. С. 113.

⁶ Тамсама.

⁷ Смелянчук А. Антон Луцкевіч пра беларускае Адраджэнне пачатку 20 ст. // Гістарычны альманах. 1998. № 1. С. 64.

У дачыненні да гістарыяграфічнай ацэнкі другой складаючай «трэцяй сілы уніяцкай згоды» – праваслаўнага духавенства – С. Марозава пераканана: «Не адпавядае ісціне замацаваная думка, што арганізатары уніі ад беларуска-ўкраінскага вышэйшага духавенства выношвалі патаемныя намеры акаталічвання сваіх народаў. Наадварот, некаторыя з іх шчыра жадаючы прымірыць праваслаўе і каталіцызм, імкнуліся зберагчы веруючых для сваёй царквы, зберагчы іх ад пераходу ў каталіцызм або пратэстанцтва»¹. Доказам гэтай тэзы, лічыць даследчыца, служыць тое, што сярод умоў, на якіх яны пагадзіліся заключыць унію, – забарона каталіцкай царкве прымаць уніятаў і забіраць іх храмы. І як вынік: «Уніяцтва трэба разглядаць як буйную царкоўную рэформу, *праведзеную мясцовым праваслаўным епіскапатам* (вылучана намі. – В. Я.) з мэтай духоўна-культурнага ўздыху сваёй веры і супрацьдзеяння ўплывам каталіцкага касцёла, асабліва моцным сярод адукаваных колаў грамадства»². Такім чынам, у сваім запале, адстойваючы перад сусветнай гістарыяграфіяй наяўнасць і ролю трэцяй сілы, аўтар зусім забываецца пра сваю канцэпцыю стварэння ўніі трыма **роўнапраўнымі** партнёрамі. І зноў пацвярджае, сама не жадаючы таго, моцны ўплыў каталіцкага касцёла на беларускую тагачасную эліту.

Тым не менш гэтыя супярэчлівыя ацэнкі не перашкаджаюць даследчыцы адстойваць свае галоўныя высновы: «Такім чынам, у 17–18 стст. уніяцкая царква не толькі не была сродкам асіміляцыі беларусаў, але, наадварот, адасабляла іх ад палякаў. Нават у першай чвэрці XIX ст., калі паланізацыя заходніх губерняў праводзілася ад імя расійскага імператара, выхаванцы Галоўнай уніяцкай семінарыі пры Віленскім універсітэце, рыхтаваўшай кадры для царквы, не мелі характэрнага для іншай моладзі універсітэта «скрайняга захаплення польскімі патрыятычнымі пачуццямі»³. Даследчыца лічыць, што «ігнараванне пошукаў імі (беларусамі. – В. Я.) свайго тыпу рэлігіі, які б найбольш адпавядаў этнакультурным запытам беларусаў, з'яўляецца грубай гістарыяграфічнай памылкай»⁴.

С. Марозава не адзіная ў прызнанні вялікай ролі ўніяцкага веравызнання для вызначэння і захавання этнічнай самабытнасці беларускага народа. «Уніяцкая вера дапамагала беларускім сялянам, мяшчанам і дробнай шляхце зберагчы сваю самабытнасць», – лічыць беларускі гісторык З. Шыбека⁵.

Ніколькі не сумняваючыся ў тым, што «ўніяцкая ідэя мела ў грамадскім жыцці ВКЛ глыбокія духоўна-культурныя і рэлігійна-царкоўныя карані», што

¹ Смелянчук А. Антон Луцкевіч пра беларускае Адраджэнне пачатку 20 ст. С. 64.

² Марозава С. Пра некаторыя парадоксы паланізацыі беларусаў «рускай» уніяцкай царквой. С. 234.

³ Марозава С. Берасцейская унія і этнічная свядомасць беларусаў // Беларускі гістарычны агляд. Мінск, 1996. Т. 3, сш. 2. С. 172.

⁴ Марозава С. Уніяцкая царква ў культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596–1839). Гродна, 1996. С. 88.

⁵ Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002. Мінск, 2003. С. 59.

было абумоўлена геапалітычным становішчам ВКЛ, Беларусі і Украіны «паміж Усходам і Захадам», Польшчай і Расіяй, С. Падокшын тым не менш адзначае: «Унія планавалася ў якасці нацыянальнай рэлігіі, або царквы, якая павінна сінтэзаваць праваслаўе з каталіцтвам. Але ж гэта задума нацыянальнай царквы на практыцы вылілася ў стварэнне царквы «хлопскай», царквы для простага народа. Большасць феадальнага класа аддала перавагу каталіцтву ў яго чыстым выглядзе. Уніяцтва на працягу XVII ст. не змагло стаць нацыянальнай царквой, яно яшчэ больш раскалола грамадства, народ»¹. Сярод перашкод да ператварэння ўніяцтва ў нацыянальную беларускую царкву аўтар называе паланізацыю і каталізацыю «вярхоў», забарону ўніяцтва на Полацкім царкоўным саборы і інш. І зусім ужо парадаксальным, на нашу думку, гучыць у дадзеным кантэксте абвінавачанне С. Падокшына: «Урад Расійскай імперыі не даў магчымасці уніяцтву ператварыцца ў нацыянальную рэлігію»².

Не столь катэгарычны і адназначны ў пошуках вінаватага беларускі каталіцкі святар У. Чарняўскі. У яго дакладзе, дасланым у 1987 г. на міжнародную канферэнцыю «Беларусы, літоўцы, украінцы, палякі – перадумовы пагаднення», адзначаецца: «Унія Брэсцкая замест таго, каб злучыць каталікоў і праваслаўных у Беларусі і далей, – разбіла народ беларускі. Хто вінаваты? Перш за ўсё той, хто не дапусціў біскупаў уніяцкіх у сенат і глядзеў на Унію, як на халопскую веру, як на шлях да акаталічвання і апалячвання беларусаў. У 1839 г. зноў беларусаў вярнулі да «рускай веры» ... «руская вера», як потым «польская вера» былі знявагай для беларусаў»³.

Не ўглядаюць кансалідуючай ролі ўніяцкай царквы і іншыя аўтары, асабліва на першапачатковым этапе. Характарызуючы ролю Брэсцкай царкоўнай уніі ў этнаканфесійным жыцці беларускіх і ўкраінскіх зямель, Г. Галенчанка адзначае, што яна дадаткова размежавала «рускае» насельніцтва ВКЛ і Кароны на прыхільнікаў старой і новай «грэчаскай» веры. «Меў падставы сцвярджаць Мялецкі Сматрыцкі, – піша Г. Галенчанка, – што з часоў Берасцейскай уніі рускі народ ВКЛ стаў трыякім у сваім адзінстве – Русь праваслаўная, уніяцкая, каталіцкая»⁴.

Галоўнай прычынай заключэння ўніі бачыцца беларускай даследчыцы Н. Кутузавай раскол і паглыбленне ўнутранага крызісу ў праваслаўнай царкве. Менавіта на гэтай глебе, лічыць яна, «нарадзілася і вырасла ўнія, у якой перапляліся дзве тэндэнцыі: частка праваслаўных шукала матэрыяльных выгод у ўніі, другая частка непакоілася пра тое, каб замацаваць праваслаўную царкву, вывесці яе з нераўнапраўнага становішча праз унію»⁵. Што да ацэнкі

¹ Падокшын С. А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура. Філасовска-гістарычны аналіз. С. 104–105.

² Тамсама. С. 105.

³ Уладзіслаў Чарняўскі. Ліст сьвятара аб палажэнні Каталіцкай Царквы ў Беларусі. Лендан, 1988. С. 1.

⁴ Галенчанка Г. Я. Еўрапейскія сувязі Беларусі ў этна-культурным і духоўным кантэксте (XIII – сярэдзіна XVII ст.). С. 7.

⁵ Кутузова Н. А. Нація, рэлігія і государственность в полемической литературе Беларуси конца XVI – первой половине XVII вв. Минск, 1998. С. 7.

ролі ўніі ў гістарычным развіцці, то яна пераканана, што Брэсцкая царкоўная ўнія стала фактарам дэстабілізацыі грамадска-палітычнага становішча ў ВКЛ і што характэрнай рысай сацыяльна-палітычнага становішча таго часу быў падзел насельніцтва «па нацыянальна-рэлігійнай прыналежнасці», а барацьба за свабоду веравызнання вызначалася як сінонім барацьбы за «нацыянальную незалежнасць»¹.

Прадстаўнік сучаснай польскай гістарыяграфіі В. Бобрык лічыць, што Брэсцкая царкоўная ўнія «давляла да падзелу Рускай царквы на два веравызнанні, праслаўнае і ўніяцкае, якія сапернічалі паміж сабой», а яе наступствам быў «падзел рускага грамадства ў Польшка-Літоўскай дзяржаве»².

Нягледзячы на перакананасць у тым, што «барацьба вакол царкоўнага аб'яднання спрыяла росту этнічнай, культурнай і гістарычнай свядомасці беларускага народа па абодва бакі, як тых, хто адстойваў унію, так і тых, хто яе бэсціў», С. Марозава прызнае, што «замест чаканай кансалідацыі раз'яднанага рэлігійнага народа, унія на першым этапе сваёй гісторыі яшчэ больш напаліла канфесійную атмасферу, стала крыніцай канфліктаў і далейшага паглыблення этнічнай дэзынтэграцыі па веравызнаўчай прыкмеце»³.

Прынцыповыя разыходжанні і непаслядоўнасць поглядаў на ролю ўніі дэманструе С. Сарока. Разглядаючы дзейнасць К. Гаворскага, як публіцыста і тэрэтыка заходнерусізму, яна адзначае, што публікацыя ім на старонках газеты архіўных дакументаў сведчыла аб тым, што «ролю нацыянальнай царквы Беларусі магла выконваць толькі ўніяцкая царква»⁴. Што да Гаворскага, то гэта не было для яго нейкім надзвычайным адкрыццём, бо ён атаясамляў уніяцкую царкву з праслаўнем. І хоць С. Сарока не пагаджаецца з гэтым палажэннем К. Гаворскага – «лічыць, што полацкія ўніяты – гэта тыя ж праслаўныя, нельга»⁵, ужо праз старонку, спасылаючыся на вучэбны дапаможнік пад рэдакцыяй Я. Новіка і Г. Марцуля, яна адзначае: «... для мясцовага насельніцтва польская мова так і не стала роднай, хоць у гістарычным мінулым працэс акаталічвання ішоў менавіта праз Унію»⁶.

Значна больш шырокія погляды на Брэсцкую царкоўную ўнію (яны па сутнасці сваёй супярэчаць і не стасуюцца з поглядамі на ўнію, як на «нацыянальную царкву беларусаў»), а адначасова і адвяргаюць думкі пра тое, што канфесійны фактар перастае адыгрываць вядучую ролю ў нацыянальных працэсах) дэманструюць сучасныя польскія і літоўскія гісторыкі. Інтэграцыйныя працэсы нацыянальных манархій, якія ўзніклі ў Еўропе ў Сярэднія вякі і ў

¹ Кутузова Н. А. Нацыя, рэлігія і дзяржаўнасць у палемічнай літаратуры Беларусі канца XVI – першай паловіне XVII вв. С. 8.

² Бобрык В. Статус праслаўнай царквы ў Рэчы Паспалітай абодвух народаў у 1596–1632 гады // Романовские чтения-2: Сб. тр. междунар. конф. Могилёв, 2006. С. 166, 167.

³ Марозава С. Берасцейская унія і этнічная свядомасць беларусаў. С. 161.

⁴ Сарока С. М. «Витебские губернские ведомости» (официальная часть и неофициальная часть). М.: Новополоцк, 2004. С. 64.

⁵ Тамсама.

⁶ Тамсама. С. 65.

раннім Новым часе, адзначае літоўская даследчыца Г. Кіркене, ахоплівалі рэгіянальныя і часткова этнічныя сегменты. «Усім вядома, – пераканана даследчыца, – што ў дзяржавах ВКЛ і Польшчы існавалі не толькі этнічныя суб’екты, але, важней за ўсё, канфесійныя сегменты грамадства. Гэтая канфесійная сегментацыя стала нават падставай і крытэрыем пошукаў межаў гістарычных рэгіёнаў Еўропы»¹. Аналізуючы канцэпцыю польскага гісторыка А. Галецкага, яна адзначае, што манархія Ягайлавічаў (1458–1503) прадстаўляла сабой варыянт «не лакальнай, а сусветнай царкоўнай уніі, які ён назваў *аднаўленнем* Фларэнцыйскай уніі». Паралельна з гэтым працэсам ішоў іншы працэс, які Г. Кіркене ўмоўна называе «працэсам лакальнай нефармальнай царкоўнай уніі», дзе дамінавалі суб’екты каталіцкага лагера: папа, правіцель, каталіцкія епіскапы і бернардзіны². Даследчыца пераканана, што ў XVI ст. у ВКЛ без законнага афармлення існавала нефармальная царкоўная ўнія, а ў 1596 г. адбылася яе юрыдычная легітымізацыя.

Няма адзінства ў ацэнцы ролі ўніі і сярод украінскіх гісторыкаў. Побач з прыхільнікамі канцэпцыі ўнікальнай ролі грэка-каталіцтва ў нацыянальным адраджэнні Галіцкай Украіны³ існуюць і іншыя. На міжнароднай канферэнцыі ў Іванаве «Інтэлігенцыя і царковь: прошлое, настоящее, будущее» (2004 г.) даследчыкі з Днепрапятроўска Г. Кныш і А. Хмельнікаў адзначалі, што ў перыяд падрыхтоўкі Брэсцкай царкоўнай уніі і асабліва пасля яе прыняцця, рымска-каталіцкая царква актывізавала «экспансію каталіцызму на ўсход», у тым ліку і на ўкраінскія землі. Гэта, на думку аўтараў, не спрыяла далейшаму духоўнаму развіццю ўкраінскага народа. Больш за тое, у гэты перыяд плённага развіцця адукацыі і культуры на ўкраінскіх землях, што ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай – узнікла «супрацьстаянне паміж украінскай інтэлігенцыяй і грэка-каталіцкай царквой, што насаджала на ўкраінскіх землях лацінства, пераследавала праваслаўе і развіццё славянскай культуры. Гэта быў цяжкі перыяд у гісторыі ўкраінскага народа. З аднаго боку, заняпад ролі праваслаўя і афіцыйная палітыка Польскага каралеўства, з другога, імкненне інтэлігенцыі ўтрымаць сваю нацыянальную годнасць»⁴.

Разам з тым, супрацьпастаўляючы ўніі і каталіцызму пратэстантызм, аўтары адзначаюць вялікі ўклад пратэстантаў, якія «ўступалі ў палеміку з каталікамі, падтрымлівалі ўсходнеславянскую культуру, папулізіравалі ўкраінскую гісторыю»⁵. У сваёй думцы яны спасылаюцца на выказванні прадстаўнікоў

¹ Гянутэ Кіркене. Інтэграцыйныя працэсы ў Вялікім Княстве Літоўскім: царкоўная унія // Беларускі гістарычны агляд. 2005. Т. 12, сш. 1–2 (22–23), снеж. С. 21.

² Тамсама. С. 22, 24.

³ Паславський Іван. Українська інтелігенція і царковна традиція. Львів, 1993.

⁴ Кныш Г. Н., Хмельников А. Г. Роль протестантизма и интеллигенции в развитии национального возрождения на украинских землях в конце XVI – первой половине XVII века // Интеллигенция и церковь: прошлое, настоящее, будущее: Материалы XV Междунар. науч.-теорет. конф., Иваново, 23–25 сент. 2004 г. С. 18.

⁵ Тамсама. С. 19.

сучаснай украінскай гістарыяграфіі, у прыватнасці спецыяліста па праблематыцы В. Ульяноўскага, які лічыць, што «Дзейнасць пратэстантаў, якая прызначана адмаўляць неабходнасць традыцыйных хрысціянскіх канфесій, як гэта не парадаксальна, садзейнічала іх адраджэнню, самаачышчэнню і адраджэнню да духоўнай працы»¹.

У беларускай гістарыяграфіі таксама адзначаецца вялікая роля пратэстантызму ў духоўным развіцці беларускага насельніцтва. С. Падокшын сцвярджаў: «Рэфармацыя ў ВКЛ не была нейкай чужароднай, навязанай беларускалітоўскаму грамадству Захадам з’явай, як меркавалі і мяркуюць некаторыя аўтары. Яна арганічна вынікала з логікі эканамічнага, сацыяльна-палітычнага, рэлігійна-царкоўнага і духоўна-культурнага развіцця краіны. Хоць пратэстантызм і не стаў нацыянальнай рэлігіяй, царквой, на што былі свае прычыны (контррэфармацыя, моцная народная праваслаўная традыцыя, масавы пераход прадстаўнікоў пануючага класа ў каталіцтва ў сувязі з узростаючай пагрозай з Усходу і інш.), аднак ён аказаў моцны ўплыў на сацыяльна-палітычнае, рэлігійна-царкоўнае і духоўна-культурнае жыццё грамадства»². Пратэстанты першыя, адзначаў даследчык, звярнуліся да вернікаў на роднай «простаі» мове, а потым гэту мову ўвялі ў лік школьных прадметаў. Але галоўная заслуга рэфармацыйна-гуманістычнага руху, на яго думку, у тым, што ён прапанаваў грамадству плюралістычную мадэль рэлігійна-культурнага жыцця³.

Разам з тым, як адзначае Г. Галенчанка, Рэфармацыя, якая «выразна прычынілася» да развіцця кнігадрукавання, мецэнацтва, фарміравання новай філасофіі, рэнесансна-гуманістычнага светапогляду, «па ўздзеянні на духоўныя традыцыі простага паспалітага люду заўсёды саступала іншым хрысціянскім цэрквам (праваслаўнай, уніяцкай, каталіцкай)»⁴.

Цікавы, на нашу думку, падыход распрацавала расійская даследчыца С. Лукашова. Яна прапанавала рэгіянальны аспект у ацэнцы ролі ўніяцкай царквы ў фарміраванні этнічнага светапогляду ўсходнеславянскіх народаў і вылучыла тры асобныя рэгіёны: 1) Левабярэжная Украіна, дзе ўнія не аказала значнага ўздзеяння па прычыне таго, што тэрыторыя гэта рана ўвайшла ў склад Расійскай імперыі; 2) Беларусь, дзе канфесійныя адрозненні па шэрагу прычын не сталі падставай для ўзнікнення палітычнага сепаратызму, хоць там унія і зацвердзілася; 3) тэрыторыя на захад ад Дняпра, асабліва на землях, што пазней адышлі ў склад Аўстрыйскай імперыі. Менавіта там, на яе думку, «канфесійная прыналежнасць стала ў значнай меры маркерам палітычнай арыентацыі, лаяльнасці або сепаратысцкіх памкненняў»⁵. Думаецца, такі па-

¹ Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. К., 1998. Кн. 2. С. 211.

² Падокшын С. А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура. Філасовска-гістарычны аналіз. 2-е выд. Праблема нацыянальнай беларускай царквы. Мінск, 2000. С. 104.

³ Тамсама.

⁴ Галенчанка Г. Я. Еўрапейскія сувязі Беларусі ў этна-культурным і духоўным кантэксце (XIII – сярэдзіна XVII ст.). С. 9.

⁵ На путях становлення украінскай і беларускай нацый: фактары, механізмы, саотнесення. М., 2004. С. 38–39.

дыход – вылучэнне рэгіянальных своеасабліваасцей праз прызму вывучэння праблемы на агульным усходнеславянскім фоне – заслугоўвае ўвагі з боку расійскіх, беларускіх і ўкраінскіх даследчыкаў.

XIX стагоддзе. Рубеж XVIII–XIX стст. (час уваходжання беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі) характарызуецца ў гістарычнай літаратуры як пачатак новай гістарычнай эпохі, адной з адметных рыс якой сталі ўзрастаючыя міжнацыянальныя супярэчнасці¹. І калі ў перыяд Сярэднявечча праяўленне нацыянальнай самабытнасці ў поліэтнічных дзяржавах стрымлівалася канфесійным адзінствам насельніцтва, то распаўсюджванне ідэй Асветніцтва прымусіла паглядзець на нацыю як на сукупнасць індывідуумаў. Адказам Расіі на выклік «национализирующей Европы», лічаць даследчыкі, было з’яўленне трыадзінай формулы Уварава «праваслаўе, самаўладдзе, народнасць»².

І хоць трыада гэтая, як адзначаецца ў сучасных даследаваннях, ніколі не мела статусу дзяржаўнай ідэалогіі³, на думку многіх, з’яўлялася ў той час фундаментам расійскай дзяржаўнасці. Ды і зараз яна (няхай у некалькі іншым выглядзе) падаецца прывабнай для многіх даследчыкаў пры рэканструкцыі гістарычных працэсаў XIX ст. «Агульная ідэнтычнасць рускага насельніцтва дзяржавы, – лічыць беларускі даследчык А. Бендзін, які адмаўляе наяўнасць існавання беларускага этнасу, – забяспечвалася падданствам Расійскай імперыі, праваслаўем, гістарычнай памяццю і рускай мовай, што ўключала вялікарускі, беларускі і маларасійскі дыялекты»⁴.

Перакананасць адукаванага расійскага грамадства XIX ст. у тым, што трыадзіная формула адназначна адносілася не толькі да вялікарускіх, але і да ўсіх далучаных пасля раздзелаў Рэчы Паспалітай зямель, забяспечвалася сістэмай адукацыі, у аснову якой была пакладзена гістарычная канцэпцыя Устралава. Менавіта на гэтай канцэпцыі была выхавана большая частка адукаванага насельніцтва: «...сярэдні юнак, пакідаючы сцены гімназіі, глядзеў на польскае пытанне і на праблему Заходніх губерняў скрозь прызму устралаўскай канцэпцыі»⁵.

Зыходзячы з таго, што «ў Расіі заўсёды (а з часоў Пятра I афіцыйна) царква была часткай дзяржаўнага апарату, таму імперская ідэалогія не можа быць аддзелена ад праваслаўнага вучэння»⁶, роля рэлігійнага фактару, згодна з кан-

¹ Административно-территориальное устройство России. История и современность. М., 2003. С. 169.

² Володина Т. А. Уваровская триада и учебники по русской истории // Вопросы истории. 2004. № 2. С. 117.

³ Полунов А. Ю. [Рецензия] // Отечественная история. 2003. № 5. С. 210. Рец. на кн.: О религии в империи: миссии, обращения и веротерпимость в царской России. Лондон, 2001.

⁴ Бендин А. Ю. Граф М. Н. Муравьев Виленский и национальное пробуждение белорусского народа в 60-е гг. XIX в. // Исторический поиск Беларуси: Альманах. Минск, 2006. С. 57.

⁵ Володина Т. А. Уваровская триада и учебники по русской истории // Вопросы истории. 2004. № 2. С. 126.

⁶ Ольшанский Д. А. Критика православно-имперского сознания интеллигенции России // Интеллигенция и церковь: прошлое, настоящее, будущее. Иваново, 2004. С. 56.

цэпцыяй Устралава, была даволі вялікай і заключалася ў наступным: «Заснаваная мячом заваёўнікаў яна (Русь) зацвердзілася хрысціянствам; розніца паміж славянамі і нарманамі, што пасяліліся тут, хутка знікла; ободвы племені аб'ядналіся ў адзін народ рускі і ўтварылі магутную дзяржаву»¹. Параўнальна спакойная хрысціянізацыя, па Устралаву, тлумачылася «неразвітасцю ўласнага славяна-нарманскага язычніцтва, прывабнасцю культурна-палітычнага аблічча Візантыі і наяўнасцю перакладзеных на славянскую мову богаслужбовых кніг». Пад уплывам гэтых фактараў «праваслаўная вера пры самім увядзенні злілася з рускім жыццём і стала неабходнай для яго ўмовай»². Як бачым, кампанент трыады – «праваслаўе» – арганічна ўпісваўся ў канцэпцыю Устралава. Прычым гэтыя палажэнні без усялякіх агаворак распаўсюджваліся і на заходнія губерні. Бо з пункту гледжання Устралава, Літва (ВКЛ) – гэта Русь, прычым «Русь не ў меншай ступені, чым Маскоўскае царства». Але ў адрозненне ад сучаснай беларускай гістарыяграфіі, якая пад «Руссю» разумее беларускія і ўкраінскія землі, для Устралава – гэта «Россия в двух видах – западном и восточном»³.

Амаль два стагоддзі прайшло з тых часоў, але і сёння тыя ж самыя праблемы так і не знайшлі паразумення, як сярод навукоўцаў, так і грамадскасці. «Беларусы наогул той рэдкі народ у Еўропе, – піша Ю. Шаўцоў, – гаворачы пра які, да гэтага часу звычайна трэба пачынаць з доказу, што такі народ існуе»⁴. Разам з тым аўтар перакананы, што «беларусы даўно ўжо складаюць асобную этнічную супольнасць», а сумненні, што маюць месца, тлумачацца «вельмі нізкім узроўнем ведаў рускіх аб сваіх заходніх суседзях і нежаданні беларусаў падкрэсліваць сваю нацыянальную ідэнтычнасць»⁵. Што тычыцца рэлігійнага фактара, Ю. Шаўцоў перакананы, што ў адрозненне ад Расіі і Польшчы ні адна з рэлігійных канфесій Беларусі не можа быць «носьбітам» беларускай нацыянальнай ідэі⁶.

XIX стагоддзе пакінула гісторыкам усё тую ж спрэчную і нявырашаную праблему – аб ролі ўніяцкай царквы ў гістарычным развіцці беларускага народа. Праўда, некалькі ў іншым ракурсе. Галоўнай падзеяй у канфесійнай гісторыі першай паловы XIX ст. стала скасаванне ўніяцкай царквы ў Беларусі і далучэнне цяпер ужо былых уніятаў да царквы праваслаўнай. Ацэнка скасавання ўніі ў 1839 г. – яшчэ адзін з шэрагу дыскусійных аспектаў гэтай праблемы. На думку беларускага гісторыка В. Шведа, адной з прычын, якія стрымлівалі нацыянальнае развіццё беларусаў у 1794–1863 гг., было скасаван-

¹ Володина Т. А. Уваровская триада и учебники по русской истории. С. 125.

² Тамсама. С. 124.

³ Володина Т. А. Уваровская триада и учебники по русской истории. С. 125.

⁴ Иоффе Г. Рецензия на книгу: Ю. Шевцов. Объединённая нация. Феномен Беларуси. М., 2005 // Pro et Contra. 2006. Т. 10. Март-июнь. С. 116.

⁵ Тамсама С. 117.

⁶ Тамсама С. 118.

не бацькоўскай веры – уніяцтва і насаджэнне адзінай веры – рускай праваслаўнай царквы¹.

Л. Лыч згадвае, што ўніяцтва магло б у іншых гістарычных умовах і абставінах ператварыцца ў дзяржаўную рэлігію, бо «калі каталіцкая царква ад пачатку, праваслаўная – ад часу залежнасці ад Масквы з’яўляліся інструментам дэнацыяналізацыі духоўнага жыцця беларусаў, дык уніяцтва, калі толькі не перашкаджалі яму знешнія сілы, з павагай ставілася да іх гістарычных традыцый, культуры і мовы, садзейнічала ўжыванню яе ў богаслужэнні, што станоўча адбівалася на этнічнай, нацыянальнай самасвядомасці карэнага насельніцтва нашага краю². Ён сцвярджае, тое што адбылося ў 1839 г. «у лёсе велізарнай колькасці беларусаў ніяк не назавеш радавой падзеяй», бо беларуская зямля яшчэ не ведала такога буйнамаштабнага і кароткага па часе пераходу (у абсалютнай большасці выпадкаў прымусовага) людзей з адной веры ў другую. Па той прычыне, лічыць Л. Лыч, што праваслаўнае духавенства ў Беларускім краі зыходзіла толькі з інтарэсаў рускага, каталіцкая царква – пераважна з інтарэсаў польскага народаў, былым уніятам, адданым традыцыям сваіх продкаў, з гэтых дзвюх бед вельмі няпроста было спыніцца на нейкай адной. Дзесяцігоддзямі рабіўся такі выбар. На працягу жыцця аднаго пакалення многім даводзілася па некалькі разоў мяняць веру, так і не далучыўшыся арганічна ні да адной з іх. Гэта, на думку аўтара, тлумачыць, чаму сярод большасці беларусаў ніколі не было сапраўдных рэлігійных фанатыкаў³.

С. Марозава, якая з’яўляецца прыхільнікам і адным са стваральнікаў канцэптуальнай мадэлі ўніі і народжанай ёю культуры як з’явы гістарычна датаванага, лічыць, што «іх ломка і пагібель – гвалтоўны і штучны працэс, які абярнуўся неапраўнымі разбуральнымі наступствамі для нацыянальнай культуры, вымываннем яе магутнага пласта, што на шмат дзесяцігоддзяў вызначыла развіццё нашай краіны. А разрыў культурнай пераемнасці <...> асудзіў новыя пакаленні на страту сацыяльнай памяці і з’яўленне феномена манкуртызму»⁴.

Палярная думка, якая была выказана В. Цяпловой, цалкам супадае з пануючай канцэпцыяй у дасавецкай расійскай гістарыяграфіі і з сучаснай праваслаўнай традыцыяй. «Ліквідацыя ўніі, – сцвярджае яна, – духоўна аб’яднала ўсе часткі беларускага народа, расколатыя ўніяй, у адзінае цэлае, аднаві-

¹ Швед В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.). С. 345–346; Яго ж. Роля адукацыі ў русіфікацыі і паланізацыі моладзі зямель Беларусі ў 1772–1863 гг. // Шлях да ўзаемнасці. С. 297.

² Лыч Л. Рэлігія і нацыянальная свядомасць беларусаў // Беларусіка. Мінск, 1992–1993. Кн. 2. С. 68.

³ Лыч Л. Хрысціянства ў этнакультурным жыцці Беларусі (ад старажытнасці да 1917 г.). Віцебск, 2005. С.135–136.

⁴ Марозава С. Гістарыяграфія канфесійнай гісторыі Беларусі // Гістарычны альманах. Т. 4. С. 164.

ла яго цэласнасць»¹. Як бачым, у дадзеным выпадку цалкам адмаўляецца не толькі погляд на ўніяцкую царкву як на сваю нацыянальную для беларусаў, але не бярэцца нават у разлік і тая частка беларусаў, што на працягу стагоддзяў спавядала і працягвае спавядаць каталіцтва.

Прадстаўнік сучаснай польскай гістарыяграфіі Р. Радзік ацэньвае скасаванне ўніяцкай царквы на тэрыторыі Беларусі такім чынам: «Разбурыўшы той рэлігійны ўклад, які існаваў у Беларусі на час заняпаду Першай Рэчы Паспалітай, Расія радыкальна абмежавала магчымасць ранняга фарміравання беларускага нацыянальнага руху. Ліквідуючы ў 1839 г. унію і шматразова павялічваючы колькасць вызнаўцаў праваслаўя, яна падзяліла беларускае грамадства на дзве рэлігійныя супольнасці»².

Другі прадстаўнік польскай сучаснай гістарыяграфіі А. Мірановіч разглядае дадзеныя праблемы па наступнай схеме. Пры панаванні цара Мікалая I у змаганне за душы ўніятаў уключылася Руская праваслаўная царква, якую падтрымлівалі дзяржаўныя ўлады. Прарасійская плынь мела таксама многа прыхільнікаў сярод уніяцкай іерархіі, якая жадала вызваліцца ад ролі пастыраў горшага каталіцкага веравызнання. Цаной было вяртанне ў структуры праваслаўнай царквы і прызнанне расійскіх культурных каштоўнасцей³. Але, на думку польскага даследчыка, цэнтрам беларускага нацыянальнага адраджэння не сталася таксама і Руская праваслаўная царква. Па сутнасці была яна расійскай⁴.

Сучасная гістарыяграфія падвяргае пераасэнсаванню як само гістарычнае праваслаўе, так і яго ролю ў складванні рускай (расійскай) рэлігійна-культурнай ідэнтычнасці. Расійскай, украінскай, польскай, літоўскай гістарыяграфіямі прапанаваны шэраг тэарэтычных і ідэалагічных мадэлей, якія магчыма разглядаць у якасці розных спосабаў інтэрпрэтацыі гэтага працэсу. На жаль, беларуская гістарыяграфія яшчэ не мае прац на падобныя сюжэты. Дастаткова цікавым падаецца нам у сувязі з гэтым падыход і ацэнка падзей з боку ўкраінскай даследчыцы Т. Яўсеевай⁵. Манаграфія ўяўляе сабой гісторыка-філасофскі роздум пра ролю Рускай праваслаўнай царквы (па тэрміналогіі аўтаркі – Расійскай) у грамадска-палітычным жыцці Украіны ў 1917–1921 гг. Даволі простая (на першы погляд) аўтарская ўстаноўка вылілася, аднак, у складанае тэарэтычнае даследаванне эвалюцыі палітычнай і прававой прыроды Рускай праваслаўнай царквы ў кантэксце канфлікту нацыянальных ідэнтычнасцей у адзінай праваслаўнай прасторы постімперскай Расіі. Пры гэтым праблема эвалюцыі палітычнай і прававой прыроды РПЦ у першыя гады пасля

¹ Теплова В. А. Время императора Николая I и цивилизационный поворот в судьбе Беларуси // Россия и Беларусь: от века XIX к веку XXI. Брест, 2004. С. 45.

² Радзік Рышард. Беларусь (Погляд з Польшчы). Мінск, 2002. С. 16.

³ Antoni Mironowicz. Wpływ wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX wieku. С. 17.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

рэвалюцыйных падзей 1917 г. набывае асобую вастрывню і выходзіць далёка за межы канфесійнай гісторыі. У дадзеным варыянце яна паўстае як складовая частка праблемы, звязанай з «украінскім кампанентам» нацыянальна-царкоўнага і дзяржаўнага будаўніцтва Расіі. Узаемаадносіны «царква – дзяржава» аналізуюцца аўтарам у звязцы з трансфармацыяй грамадскіх і нацыянальных адносін у імперыі. Навуковая гіпотэза аўтара манаграфіі заключаецца ў наступным: суіснаванне прынцыпова розных ідэнтычнасцей – украінскай праваслаўнай і расійскай праваслаўнай – у праваслаўнай прасторы Расійскай імперыі пастаянна правакавала перманентны культурны канфлікт, які пасля рэвалюцыі 1917 г. перарос у крызісную сітуацыю нацыянальнай ідэнтычнасці і фатальна адбіўся ў 1917–1921 гг. на выніках барацьбы ўкраінцаў за аднаўленне дзяржаўнасці і стварэнне Памеснай царквы. Гэта гіпотэза падмацавана даволі грунтоўнай гістарыяграфічнай і крыніцазнаўчай базай і лагічным тэарэтычным абгрунтаваннем.

Разглядаючы нацыю як найбольш складаную і дасканалую супольнасць, што была народжана цывілізацыяй, аўтар вылучае шэраг «кумулятывных ліній», якія, салідарызуючы яе знутры, вызначаюць знешнія праявы нацыі як адзінага цэлага. Да іх аднесены: мова, рэлігія, царква, тэрыторыя, дзяржава, цывілізацыя (тэхнічная і арганізацыйная структура), звычаі, гісторыя і права, нацыянальная самасвядомасць, нацыянальная эліта¹. З дадзенага «набору» нас цікавіць, якая роля адведзена рэлігіі і царкве ў нацыятворчым і дзяржаватворчым працэсе. Метадалагічнай базай для аналізу гэтай праблемы паслужыла наступная навуковая гіпотэза. Любая палітычная сістэма падпарадкавана пэўнаму набору каштоўнасцей, якія ўзвышаюцца над ёю і абараняюць грамадства ад знешніх пагроз. Адзіным універсальным чыннікам, лічыць аўтар манаграфіі, з'яўляецца рэлігія. З яе дапамогай у грамадстве быў створаны механізм перадачы традыцый, знойдзены найбольш спрыяльны спосаб усталявання шматтэрміновых сувязей паміж грамадствам і дзяржавай. Праз пасрэдніцтва царкоўнай інфраструктуры забяспечвалася лаяльнасць народа да ўлады: «Праз царкву маральныя і этычныя каштоўнасці рэлігіі – у дадзеным выпадку хрысціянскія – з часам адсарбіраваліся ў палітычныя паводзіны членаў дадзенага грамадства ў форме светапоглядных устаноў, адпаведных яго законам і ўладзе, яго самарэфлексіі і афіцыйнаму ідэалагічнаму вобразу. Праз царкву грамадства і дзяржава на працягу стагоддзяў мелі магчымасць найбольш прыродным чынам уносіць новыя прававыя і культурныя канцэпцыі ў сваё развіццё, мяняць яго формы, напрамкі і агульныя «контуры» культуры»².

Увядзенне сінадальнай формы кіравання царквой парушыла гэту гармонію. Сінадальны перыяд характарызуецца ў манаграфіі, як сінтэз двух процілеглых па сутнасці прававых прынцыпаў: тэакрацыі і тэрытарыялізму. З аднаго боку,

¹ Євсеева Т. М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. С. 3.

² Тамсама. С. 87–88.

дадзеная канструкцыя прызвана была мадэрнізаваць грамадства, спрыяць стварэнню ў імперыі адзінай палітычнай нацыі еўрапейскага тыпу. Аднак гэта «вестернізацыя» з цягам часу прывяла да супрацьлеглых наступстваў. Своеасаблівы сінтэз традыцый расійскай палітычнай культуры і еўрапейскіх прававых традыцый на аснове праваслаўя замест фарміравання ў межах Расіі адзінай нацыі прывёў да ўтварэння гістарычнай «псевдаморфозы»¹. Такім чынам, менавіта ўвядзеннем сінадальнага праўлення, на думку аўтара, былі закладзены дэструктыўныя тэндэнцыі ўзаемаадносін «царква – дзяржава». Пакуль прыроднае развіццё імперыі (а разам і адпаведны ёй тып праваслаўнай цывілізацыі) шляхам экспансіі было магчымым, грамадская стабільнасць захоўвалася. Але, калі Расійская імперыя ўступіла ў эпоху капіталізму, гэта раўнавага пачала губляцца.

У дадзенай манаграфіі, на жаль, няма глыбокай характарыстыкі апошняга перыяду сінадальнага праўлення ў кантэксце канфесійнай сітуацыі ва Украіне і ў Расійскай імперыі ў цэлым. Але падабенства аналагічных працэсаў на «ўскаінах» імперыі, аналіз, што быў праведзены намі ў кнізе «Хрысціянская царква ў Беларусі ў 1863–1914 гг.» (2002 г.), сведчыць аб даставернасці тэарэтычных палажэнняў і абгрунтаванасці высноў аб тым, што індустрыяльная рэвалюцыя ў Расіі, пачатак якой супаў з апошнім перыядам сінадальнага праўлення, спарадзіла неабходнасць пошуку новай канцэпцыі кансалідацыі грамадства. Старая тэакратычная мадэль дзяржаўтварэння, у якой царква з'яўлялася ўнутранай апорай расшырэння імперыі, у новых умовах актывізавала дэструктыўныя тэндэнцыі, закладзеныя ў царкоўна-дзяржаўныя адносіны яшчэ на пачатку сінадальнага праўлення.

Аналіз праблем, звязаных з нацыятворчымі працэсамі XIX – пачатку XX ст. і ролі рэлігійнага фактару, паказвае, што на фоне супярэчлівых і неадназначных ацэнак, менавіта па пытанні ролі царквы ў гістарычным працэсе пачатку XX ст. ёсць паразуменне сярод даследчыкаў. Сучасная гістарыяграфія аднадушна ў тым, што пачатак XX ст. характарызуецца адмоўнай ацэнкай ролі рэлігійнага фактару, як на ўзроўні дзяржаўнага апарату, так і грамадства. Аўтары кнігі «Административно-территориальное устройство России. История и современность» адзначаюць: «Самым, бадай, незапатрабаваным спосабам замацавання дзяржаўнага адзінства Расіі напярэдадні 1917 года была рэлігія. Аб распаўсюджанні праваслаўя на ўскаінах імперыі (за выключэннем заходніх губерняў) і выкарыстанні духоўна-рэлігійных пачаткаў як сродку кансалідацыі дзяржавы на ўрадавым узроўні практычна не гаварылася»².

Што тычыцца змены статусу царквы ў грамадстве, то гэта сучасныя палітолагі тлумачаць наступнымі прычынамі: «ускладнілася палітычная сістэма грамадства і на палітычную арэну выйшлі палітычныя партыі і шэраг сацыяль-

¹ Євсєєва Т. М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. С. 88.

² Административно-территориальное устройство России. История и современность. М., 2003. С. 195.

на-палітычных арганізацый <...>. Па-другое, новы клас – буржуазія – прынёс і новыя цэнасныя маральныя і палітычныя арыентацыі»¹.

Расійскі гісторык У. Волкаў, разглядаючы пытанне перадумоў рэвалюцыі 1917 г., адзначае, што даследчыкі гэтай праблемы адной з іх называюць адыход насельніцтва, асабліва інтэлігенцыі ад царквы. Ён прааналізаваў думкі на гэты конт аўтараў зборніка «Из глубины» за першую палову 1918 г. і зрабіў выснову, што пры ўсіх розных поглядах аўтараў зборніка (С. Аскольдава, М. Бярдзьева, С. Булгакава, І. Пакроўскага, П. Струве і інш.) іх аб'ядноўвае – «перакананне, што станоўчыя пачаткі грамадскага жыцця ўкаранены ў глыбінях рэлігійнага ўсведамлення і што разрыў гэтай карэннай сувязі ёсць няшчасце і злачынства»². Тым не менш застаецца фактам, што увесь ход гісторыі XIX – пачатку XX ст. паказваў, што рэлігійнасць перастала быць апорай грамадскага развіцця. Па словах Т. Уікса, «у данацыянальную эпоху» рэлігія была куды больш адчувальнай, ствараючы моцныя сувязі аспектаў ідэнтычнасці»³.

Мае рацыю расійскі гісторык Л. Гарызонтаў, сцвярджаючы, што паралельна працэсу фарміравання нацыі сучаснага тыпу ішоў працэс трансфармацыі, «перекодіроўкі» дамінантнага раней канфесійнага тыпу свядомасці ў свядомасць нацыянальную. Дадзены працэс не быў прамалінейным. Калі ў адных мадэлях канфесійная прыналежнасць з'яўлялася грунтам для этнадыферэнцыяцыі, дык у другіх – нацыя складалася на поліканфесійнай аснове⁴. Менавіта да гэтага, другога тыпу мадэлей, думаецца, і адносілася беларуская мадэль.

Разам з тым некаторыя даследчыкі лічаць, што асаблівае беларускай тэрыторыі з'яўляецца асобая роля рэлігійнага фактару ў нацыятворчых працэсах. «Істотным момантам, які вельмі ўплываў на змены ў беларускім грамадстве, яго гатоўнасць прыняць сучасную нацыянальную ідэю, была рэлігія», – адзначае даследчык Р. Радзiк. Яе значэнне, на яго думку, акрэслівалі знешнія фактары: сувязь рымскага каталіцызму з «польскасцю»; праваслаўя – з рускай культурай і ўладай. А таксама фактары, што вынікалі з «унутранага» зместу абодвух веравызнанняў: папулярызацыі імі адметных каштоўнаўсцей, мадэлей паводзін, адносін. Таму яны і далі для беларускай грамадскасці розныя нацыятворчыя вынікі⁵. Імкнучыся пазбягаць, як адзначае сам аўтар, «адназначных ацэнак», тым не менш ён прыходзіць да высновы: «І ўсё ж застаецца фактам, што ў XIX ст. творцы беларускасці былі, за рэдкім выключэннем, ка-

¹ Круглова Г. А. Политика и религия // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. 2003. № 2. С. 80.

² Волков В. С. Религиозно-гуманистическая элита об ослаблении русской православной церкви как предпосылке революции 1917 года в России // Интеллигенция и церковь: прошлое, настоящее, будущее. Иваново, 2004. С. 23.

³ Полунов А. Ю. [Рецензия] // Отечественная история. 2003. № 5. С. 198.

⁴ Горизонтов Л. Е. Исторические пути и перепутья восточных славян глазами российских учёных. С. 12.

⁵ Радзiк Р. Рэлігійныя перадумовы фарміравання беларускай нацыі // Беларусіка Alba rutena. Мінск, 1992. Кн. 2: Фарміраванне і развіццё нацыянальнай свядомасці беларусаў. С. 272.

толікамі, удзельнікамі паўстанняў, людзьмі, моцна звязанымі з польскай культурай і далёкія ад «рускасці»¹.

Высновы Р. Радзіка, што тычацца па-сутнасці адмоўнай ролі праваслаўнай царквы ў нацыятворчых працэсах беларусаў, выкарыстоўвае даследчык А. Бендзін, каб падмацаваць сваё канцэптualaнае палажэнне, галоўным стрыжнем якога з'яўляецца адмаўленне існавання «самастойнага беларускага этнасу». Выкарыстаўшы думку Р. Радзіка аб тым, што ў межах Праваслаўнай царквы ніколі не ўдавалася вызваць беларускага або ўкраінскага нацыянальнага сепаратызму², А. Бендзін сцвярджае, што адсутнасць пераходу ад нацыяналізму інтэлігенцыі да масавага руху сведчыць аб тым, што практыка і ідэалогія «этнічных актывістоў» не адказвалі на сацыяльныя, палітычныя, ідэалагічныя і культурныя спадзяванні і запатрабаванні сялянскага перш за ўсё праваслаўнага насельніцтва тэрыторыі³. Галоўную ролю ў гэтым ён бачыць у «адсутнасці этнічнага канфлікту паміж беларусамі (праваслаўнымі) і вялікаросамі».

Думка цікавая, але нам падаецца, што гістарычныя рэаліі былі больш складанымі, чым уяўляе гэта паважаны даследчык. Па-першае, аўтар разглядае праваслаўных беларусаў як аднародную масу і не ўлічвае тых абставіны, што праваслаўныя беларускай тэрыторыі гэта былыя ўніяты, па-другое, беларускі этнас – гэта не толькі праваслаўныя беларусы, а і католікі. І не ўлічваць гэты фактар (па прычыне яго меншасці) – па меншай меры не карэктна. Тым больш, што і сам аўтар адзначае, што «у Паўночна-Заходнім краі канфесійны фактар адыгрываў вядучую ролю ў вытворчасці этнічных адрозненняў. Канфесійныя межы паміж праваслаўнымі і католікамі праходзілі ўнутры этнічнай групы. Канфлікты, што ўзнікалі ў сувязі са зменамі канфесійных меж <...> замацоўвалі польска-каталіцкую ідэнтыфікацыю меншасці насельніцтва, з аднаго боку, і праваслаўна-рускую, інклюзіўную (*расширительную*), з другога. Унутры этнічнай групы беларусаў супольнасць, заснаваная на праваслаўна-руускай ідэнтыфікацыі, у другой палавіне XIX – пачатку XX ст. сфарміравалася ў якасці дамінаруючай»⁴. Цікава, што, робячы гэты вывад, даследчык абпіраецца не на свае асабістыя назіранні, а на словы Я. Лёсіка, абгрунтаванасць высноў якога (як і іншых «национальных», па яго тэрміналогіі, аўтараў) ён імкнецца адмаўляць.

Даследчык А. Бендзін не адзіны ў сваіх меркаваннях. Ацэньваючы ролю расійскіх дзеячаў на тэрыторыі Беларусі ў XIX ст. і абпіраючыся на высновы Я. Трашчанка, праваслаўны гісторык, кандыдат багаслоўя М. Наско сцвярджае: «калі пагадзіцца, што барацьба за праваслаўе была <...> барацьбой за духоўнае

¹ Радзік Р. Рэлігійныя перадумовы фарміравання беларускай нацыі. С. 278.

² Радзік Р. Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX–XX стст. // Беларускі гістарычны агляд. 1995. Т. 2, сш. 2, снеж. С. 213.

³ Бендин А. Ю. Проблемы этнической идентификации белорусов 60-х гг. XIX – начала XX в. в современной историографии. С. 11.

⁴ Тамсама.

выжыванне народа і што Праваслаўная царква – маці беларускай нацыі <...>, то мы атрымаем даволі пераканаўчую падставу, даволі дакладны крытэрыі для адэкватнай характарыстыкі таго ці іншага расійскага дзеяча ў Заходняй Русі»¹. Гэты «дакладны крытэрыі» прывёў праваслаўнага святара да адзінай, з яго пункту гледжання, высновы, што пабудаваныя пры М. Мураўёве храмы не толькі ўпрыгожылі знешні выгляд беларускіх гарадоў і вёсак, але і далі беларусам магчымасць духоўнага адраджэння, а разам з гэтым – нацыянальнай самаідэнтыфікацыі².

Цалкам пагаджаецца з такой роллю М. Мураўёва ў гісторыі беларусаў і А. Бендзін. Не сумняваючыся, што беларусы – гэта толькі праваслаўныя сяляне, і адмовіўшы ў гэтым інтэлігенцыі і беларусам-каталікам, ён робіць парадаксальную (з пункту гледжання сучаснай, і не толькі беларускай, але і расійскай*, гістарыяграфіі) выснову: «у 60-я гг. XIX ст. *суб'ектам* нацыянальнага абуджэння беларусаў выступіла каронная адміністрацыя Расійскай імперыі і Руская праваслаўная царква, адзіныя акторы, што былі ў стане ажыццявіць дэкаланізацыю краю шляхам сацыяльна-эканамічнай і культурнай эмансіпацыі праваслаўнага сялянскага насельніцтва»³.

¹ Носко М. М. Виленский генерал-губернатор М. Н. Муравьев и православное храмостроительство в Беларуси. С. 196.

² Тамсама. С. 201.

* «Русские политики проводили духовный террор на территории Беларуси во имя православия» – адзначае С. Сарока («Витебские губернские ведомости» (офіцыйная частка і неофіцыйная частка). С. 63). Але, нягледзячы на тое, што да канца XIX ст. большая частка насельніцтва Беларусі стала праваслаўнай, аўтар лічыць: «Но единые, консолидирующие белорусский народ религиозные традиции здесь исторически не формировались, кроме постоянной веротерпимости». – Тамсама.

Расійская даследчыца палітыкі самадзяржаў на тэрыторыі Беларусі і Літвы, А. Камзолова адзначае: «Характерно, что акцент на ассимиляцию сохранялся и в отношении к местному крестьянскому населению. В основе такой политики было отождествление национальности прежде всего с вероисповеданием. Язык при этом играл второстепенную роль. Предполагалось, что обращение в православие, в «русскую веру» снимало проблему национальной идентификации, сразу переводя неопитов в разряд русских» (Камзолова А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в 1860–1870-х годах: «система» М. Н. Муравьева и её дальнейшая судьба // Отечественная история. 2004. № 4. С. 69).

У якасці аднаго з галоўных інструментаў русіфікацыі, лічыць вядомы канфесійны гісторык Дзімітрый Паспялоўскі, Аляксандр III выкарыстоўваў Праваслаўную царкву (Поспеловский Д. Тоталитаризм и вероисповедание. М., 2003. С. 102).

«Если первая половина XIX в. была временем успешного развития культурной «миссии», – адзначае ў рэцэнзіі на кнігу «О религии в империи: миссии, обращения и веротерпимость в царской России. А. Палунаў, – то другая прынёсла с сабой ряд конфликтов и проблем. Усилились национальная мобилизация и интеграция на окраинах империи, вызвав, в свою очередь, подъём националистических тенденций в среде великорусского населения. В этих условиях ранее представленные иноверам права стали приниматься как угроза социально-политической стабильности, а желанной целью оказалась максимальная национально-религиозная гомогенизация страны» (Отечественная история. 2003. № 5. С. 200).

³ Бендин А. Ю. Граф М. Н. Муравьев Виленский и национальное пробуждение белорусского народа в 60-е гг. XIX в. С. 70.

Такім чынам, пачынаючы з канца 80-х – пачатку 90-х гадоў XX ст., гістарыяграфія ўсё больш актыўна звяртаецца да праблемы ролі рэлігіі ў фарміраванні нацыянальнай (этнічнай свядомасці) беларусаў. Але да гэтага часу ў беларускай гістарыяграфіі адсутнічае спецыяльная праца, дзе б рабіліся спробы вырашэння дадзенай праблемы ў цэлым. Няма і грунтоўных прац, прысвечаных асобным яе аспектам. Тым не менш праблема ставіцца, робяцца спробы яе асэнсавання і тэарэтычнага абгрунтавання. Аналіз існуючых работ дазваляе ўстанавіць падабенства і рознасць меркаванняў па асобных ключавых момантах.

Так, з аднаго боку гістарычная думка Беларусі, абапіраючыся на славянскую гістарыяграфію розных перыядаў, аднадушна адзначае вялікую (нават, вызначальную на першапачатковым этапе) ролю рэлігійнага фактару ў працэсе кансалідацыі беларускага этнасу. З другога боку – нявырашанасць праблемы іншай плоскасці (аб сутнасці самога гэтага фактару) не далі магчымасці ісці далей па шляху вырашэння праблемы. У дачыненні да XIX ст. большасць даследчыкаў выказваецца пра змяншэнне ролі рэлігійнага фактару ў нацыятворчых працэсах беларусаў. Хоць многія даследчыкі выказваюць думку аб тым, што рэлігійны фактар у беларускай мадэлі складвання сучаснай нацыі адыгрываў больш значную ролю, чым у вялікарускай.

2.6. Этнакультурнае ўзаемадзеянне славянскіх народаў

Стварэнне нацыі звязана са стварэннем і ўпарадкаваннем нацыянальнай культуры. Пры гэтым дастаткова часта наглядаюцца не толькі канкурэнтныя адносіны да іншых культур, але і элементы нецярпімасці. У нацыянальнай дзяржаве культура нацыі адыгрывае рашаючую ролю і ў стварэнні вобраза нацыі. Культура з'яўляецца як бы механізмам узнаўлення нацыянальных каштоўнасцей. Падтрымку культуры аказвае сістэма ўлады, выкарыстоўваючы магчымасці інстытутаў нацыянальнай дзяржавы і стандартызаванага навучання. Традыцыйнае грамадства не ведала пачуцця нацыянальнай агульнасці, бо існавала мноства саслоўных і геаграфічных перагародак. Індустрыяльнае грамадства ў працэсе мадэрнізацыі традыцыйнай культуры парушыла шматлікія перагародкі, спарадзіла рост яго сацыяльнай мабільнасці. Пісьменнай культуры пачала авалодваць не толькі эліта грамадства, але і людзі занятыя вытворчай працай. Распачаўся працэс інтэнсіўнага фарміравання агульнанацыянальнай мовы, на якой адбывалася сацыялізацыя ўсіх прадстаўнікоў дадзенай нацыі.

У канцы XVIII – пачатку XX ст. на культуру беларусаў аказвалі ўплыў культуры бліжэйшых славянскіх і не славянскіх народаў – палякі, украінцы, рускія, а таксама літоўцы, латышы, яўрэі і татары. З-за адсутнасці доўгі час сваёй дзяржавы і ўваходжання ў склад Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, на беларускую культуру найбольш моцна ўплывалі польская і руская культуры. Праз іх на тэрыторыю беларуска-літоўскіх зямель распаўсюджваліся адпаведна заходнееўрапейскі і ўсходнеазіяцкі ўплывы.

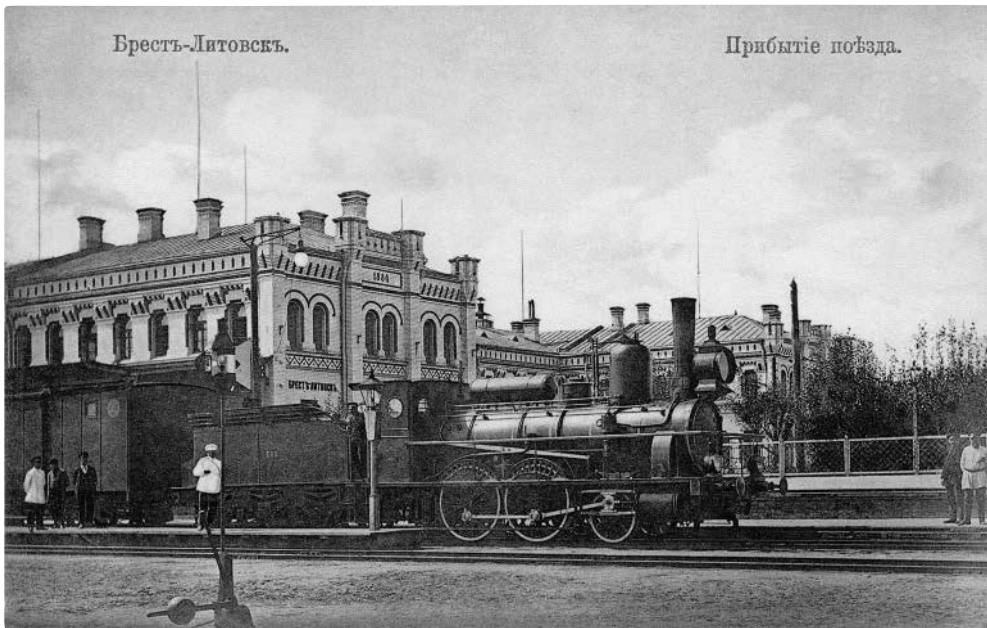
Гісторык, этнограф, выдавец Адам Ганоры Кірко́р (1818–1886)

Гродна. Вуліца Станіславоўская (другая палова XIX ст.)

Мінск. Віленскі вакзал (другая палова XIX ст.)

Брест. Прибыщѣ цягніка (другая палова XIX – пачатак XX ст.)

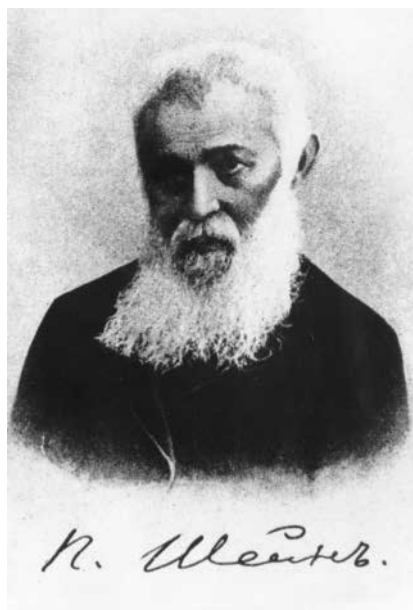
Этнограф, фалькларыст
Міхал Федароўскі (1853–1923)

Беларускія калядоўшчыкі (другая палова XIX ст.)

Расійскі этнограф
Аляксандр Пыпін (1833–1904)

Этнограф, фалькларыст
Павел Шэйн (1826–1900)

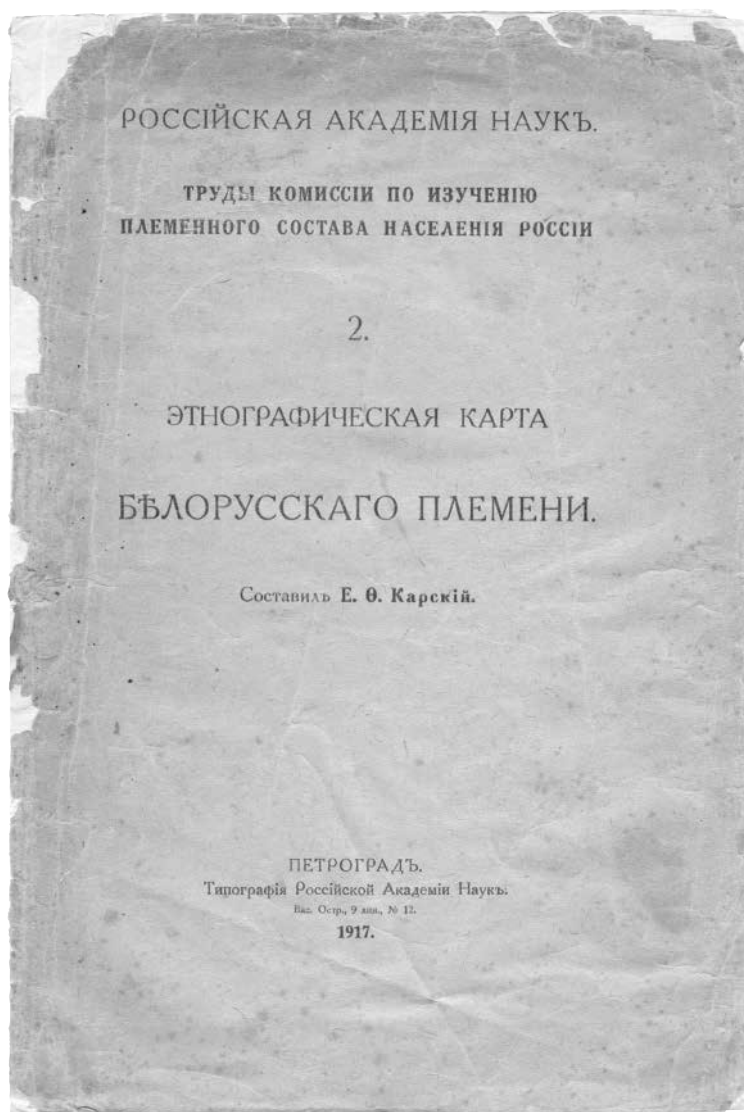
Беларускія сяляне (другая палова XIX ст.)

Этнограф, фалькларыст
Еўдакім Раманаў (1855–1922)

Мовазнаўца Яўхім Карскі (1861–1931)

РОССІЙСКАЯ АКАДЕМІЯ НАУКЪ.

ТРУДЫ КОМИССИИ ПО ИЗУЧЕНІЮ
ПЛЕМЕННОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНІЯ РОССІИ

2.

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТА
БѢЛОРУССКАГО ПЛЕМЕНИ.

Составилъ **Е. Th. Карскій.**

ПЕТРОГРАДЪ.
Типографія Россійской Академіи Наукъ.
Вас. Остр. 9 лин., № 11.
1917.

Вокладка «Этнаграфічнай карты беларускага племя» Я. Карскага. 1917 г.

Брест. Паліцэйская вуліца (другая палова XIX – пачатак XX ст.)

Магілёў. Шклоўскі кірмаш і Дняпроўскі праспект (другая палова XIX – пачатак XX ст.)

Дзіця на ровары (пачатак XX ст.)

Мінск. Гарадскі (зімовы) тэатр (пачатак XX ст.)

Гісторыі культуры ў цэлым і такому яе аспекту, як узаемаўплывы культур славянскіх народаў, прысвечана даволі вялікая колькасць прац, напісаных мастацтвазнаўцамі, літаратарамі, этнографамі, філолагамі і гісторыкамі¹. Праблема неаднаразова ставілася і абмяркоўвалася на міжнародных канферэнцыях². Пытанні, якія закраналіся даследчыкамі, былі прысвечаны як агульнатэарэтычнаму асэнсаванню праблемы, так і развіццю пэўнай галіны культуры.

Змены канцэптальных падыходаў да разгляду пытання ўзаемаўплыву культур. У Расійскай імперыі склалася і дамінавала, аформленая ў працах гісторыка М. Карамзіна, канцэпцыя трыадзінага рускага народа. Грунтуючыся на гістарычным мінулым усходніх славян, адрозненні паміж імі лічыліся племяннымі, а розніца ў мовах разглядалася як дыялекты агульнарускай. І менавіта праявы сацыяльнай і культурнай інтэграцыі, на думку сучасных даследчыкаў, былі глебай для канцэпцыі М. Карамзіна, у рамках якой сцвярджаўся *ўдзел на роўных* прадстаўнікоў гэтага трыадзінага ў стварэнні рускай літаратурнай мовы. Прычым лічылася, што наяўнасць гэтага фактару рабіла «залішнім роўналежнае развіццё іншых моў і літаратур рускага караня»³.

Такі падыход быў характэрны не толькі для афіцыйных колаў, але і для расійскай грамадскасці і, акрамя таго, раздзяляўся той часткай этнічных маларосаў і беларусаў, якія прытрымліваліся двайной ідэнтычнасці. Пры гэтым у іх спалучалася прыхільнасць і любоў да сваёй «малой радзімы» з агульнапрызнаным этнакультурным адрозненнем, з грамадзянскай адданасцю расійскай дзяржаве. С. Самбук пісала, што адным з доказаў таго, што карэннае насельніцтва з'яўлялася рускім па нацыянальнасці, для мясцовых вялі-

¹ Гарэцкі М. Гісторыя беларускай літаратуры. Мінск, 1992 (1-е выд. у 1920 г.); *Materjały do dziej literatury i oświaty na Litwie i Rusi*. Wilno, 1935. Т. 1; Miller A. *Teatr i muzyka na Litwie. 1745–1865*. Wilno, 1936; Дробаў Л. М. Беларускія мастакі XIX стагоддзя. Мінск, 1971; Мальдзіс А. Традыцыі польскага асветніцтва ў беларускай літаратуры XIX ст. Мінск, 1972; *Bystron J. S. Dzieje obyczajów w dawniej Polsce. Wiek XVI–XVIII*. Warszawa, 1976; Этнокультурныя працессы. Методы історычнага і синхроннага изучення. М., 1982; *Tazbir J. Kultura szlacheckie w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*. Warszawa, 1983; Гісторыя беларускага тэатра. Мінск, 1983. Т. 1; Чантурыя Б. А. Історыя архітэктуры Беларусі. Мінск, 1985. Т. 1; Этнокультурныя традыцыі і сучаснасць. Вільнюс, 1989; Этнокультурныя працессы в нацыянальна-смешаннай среде. М., 1989; Гісторыя беларускага мастацтва. Мінск, 1989. Т. 3; Кулагін А. Н. Архітэктура і мастацтва рокако в Беларусі. Мінск, 1989; Этнокультурныя традыцыі рускага сельскага насельніцтва XIX – пачатку XX в. М., 1990. Вып. 1, 2; Этнокультурныя працессы. Традыцыі і сучаснасць. Л., 1991; Барышев Г. И. Театральная культура Беларусі. XVIII в. Мінск, 1992; Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – пачатку XIX века). СПб., 1994; Куль-Сяльверстава С. Я. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур. Фарміраванне культуры новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст.–1820-я гады). Мінск, 2000.

² Славянскія культуры в эпоху фарміравання і развіцця славянскіх нацый XVIII–XIX вв. М., 1978; *Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, межкультурный контекст*. Киев, 1982; *Славянские культуры и мировой культурный процесс*. Мінск, 1985.

³ Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). М., 2003. С. 245.

кадзяржаўных шавіністаў была блізасць быту, звычаяў, культуры, вуснай народнай творчасці двух суседніх славянскіх народаў. Этнаграфічныя зборнікі, манархічныя газеты, якія выдаваліся ў гэты час, разглядаліся як «драгоценный источник», які сведчыў аб прыналежнасці беларусаў да рускай народнасці¹.

Гэта канцэпцыя працягвала панаваць і ў савецкай гістарыяграфіі, але ў некалькі мадэрнізаваным выглядзе. Сутнасна мадэрнізацыя залежала ад ідэалагічных устаноў адпаведнага перыяду. Так, з пачатку 1930-х гадоў у ход была пушчана фармулёўка, заснаваная на прынцыпе «меншага зла», згодна з якой уваход у склад Расійскай імперыі, нават калі ён і супярэчыў волі народа, «рэтраспектыўна аказаўся больш пераважным, чым застоі, выкліканы ізаляцыяй, так жа як і сістэматычнага рабавання з боку яшчэ больш дэспатычных уладароў»². Тэорыя «меншага зла» пераконвала, што навязанае этнічным групам сяброўства з вялікім рускім народам у цэлым было для іх карысным.

У канцы 1950-х гадоў дадзена тэорыя саступіла месца дактрыне «сяброўства народаў». Згодна з ёй, як у савецкі перыяд, так і ў дарэвалюцыйныя часы этнічныя меншасці ніколі не блыталі царскі рэжым з рускім народам. Яны ўвайшлі ў поліэтнічны альянс супраць царскага прыгнёту, на чале якога былі рускія³. У выніку, у працах савецкіх гісторыкаў, літаратараў, мастацтвазнаўцаў галоўнай праходзіла тэма «сяброўства» і «братэрства» рускіх, украінцаў і беларусаў. Так, літаратуразнаўцы пісалі, што беларуская літаратура пачатку ХХ ст. развівалася ў асноўным у тым жа ідэйна-мастацкім напрамку, што і літаратуры рускага, украінскага і іншых народаў, з якімі яна была звязана кроўнымі вузамі⁴. Згодна перакананням У. Стэльмаха, рускі, украінскі і беларускі народы заўсёды былі разам, яны збераглі і пранеслі праз усе выпрабаванні пачуццё адзінства паходжання⁵. Паводле Г. Пашковай, культурная агульнасць усходнеславянскіх народаў мела глыбокія гістарычныя карані, абумоўлена адзінствам паходжання гэтых народаў і іх генетычнай блізкасцю. Гэта культурная агульнасць, адзначала яна, развівалася і пасля распаду старажытнарускай дзяржавы ў працэсе складвання рускай, беларускай і ўкраінскай народнасцей і нацый⁶.

Адначасова савецкія даследчыкі прызнавалі, што культуры рускага, украінскага і беларускага народаў мелі самабытныя рысы. Але і гэтая культурная самабытнасць павінна была трактавацца ў рамках «братэрства» і «адзінства культурнага развіцця». Адыходжанне ад магістральнага напрамку, залішняе захапленне тым, што адрознівала, а не аб'ядноўвала, характэрнае для бела-

¹ Самбук С. М. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX века. Минск, 1976. С. 68.

² Пирсон Р. Привилегии, права и русификация. С. 36.

³ Тамсама.

⁴ История белорусской дооктябрьской литературы. Минск, 1977. С. 442.

⁵ Стельмах В. Шляхи білоруськаго театру. Київ, 1964. С. 4.

⁶ Пашкова Г. Т. Етнокультурні зв'язкі українців та білорусів Полісся. На матеріаліх весільної обрядовості. Київ, 1978. С. 13.

рускай гістарыяграфіі 1920-х гадоў, разглядалася як хвальшчаванне гісторыі трох народаў, а разам з тым і савецкай рэчаіснасці. Гэтым, на думку Г. Пашковай, спекулявалі буржуазна-нацыяналістычныя гісторыкі, этнографы, якія замоўчвалі пра агульныя рысы ў культуры братэрскіх народаў, перабольшвалі іх адрозненні, прапагандуючы «выключнасць» як украінцаў, так і беларусаў¹. Сугучныя думкі выказваў і У. Мелішкевіч, які сцвярджаў, што беларускія буржуазныя нацыяналісты імкнуліся даказаць, што беларускі народ на працягу сваёй гісторыі ваража ставіўся да рускага народа і яго культуры, якая ўнесла значны ўклад у станаўленне беларускай нацыянальнай культуры².

Разам з тым у 1970–1980-я гады, відаць, пад уплывам звароту беларускіх і ўкраінскіх літаратараў да тэм гістарычнай памяці, культурнай спадчыны народа, вяртання да вытокаў, у рэчышчы пануючай гістарыяграфічнай канцэпцыі распрацоўваліся новыя тэарэтычныя адгалінаванні: абгрунтаванне шматграннасці культур і прагрэсіўнага значэння культурных сувязей. Так, А. Мыльнікаў вылучыў у культурах народаў, якія жылі ва ўмовах шматнацыянальных дзяржаў, этнічны (нацыянальны), сацыяльны, тэрытарыяльна-палітычны (або дзяржаўна-прававы), канфесійны і рэгіянальны кампаненты. Аўтар адзначаў, што культуры славянскіх народаў, часоў фарміравання нацый, прайшлі два асноўныя этапы свайго развіцця. І, калі на першым этапе (прыблізна да канца XVIII – пачатку XIX ст.) пераважала ўздзеянне ідэй Асветніцтва, дык на другім (да 70-х гадоў XIX ст.) адбывалася зацвярджэнне нацыянальных канцэпцый, якія адлюстроўвалі ўздзеянне ў сферы культуры таго комплексу ідэй, які У. Ленін называў «нацыянальнай ідэологіяй»³.

Абгрунтоўваючы гіпотэзу прагрэсіўнага значэння культурных сувязей, Е. Цыбенка адзначаў, што ніводная літаратура сусвету не развівалася ў культурнай пустэце, у ізаляцыі ад літаратур іншых народаў, чым вышэй культура таго або іншага народа, тым больш актыўныя яго кантакты з культурай іншых народаў. Таму, на думку аўтара, высновы аб сувязях якой-небудзь нацыянальнай літаратуры з іншай не змяншаюць значэння яе нацыянальнай самабытнасці⁴. Падобную ж пазіцыю выказваў і М. Ганчарэнка. Ён сцвярджаў, што ад узаемаўплыву культур выйграюць усе культуры, якія ўступілі ва ўзаемадзеянне, нягледзячы на тое, што адна з іх можа аказаць большы ўплыў на іншую. На думку даследчыка, у большасці выпадкаў, кожная культура бярэ ў іншай тое, у чым мае патрэбу. У выніку актывізуецца культурнае жыццё грамадства, пашыраецца аснова для культурнай творчасці кожнага народа,

¹ Пашкова Г. Т. Етнокультурні зв'язкі украінців та білорусів Полісся. На матэрыялах весільноў абрядовості. С. 13.

² Мелишкевич В. У. Русско-белорусские культурные связи второй половины XIX века. Минск, 1984. С. 4–5.

³ Мыльников А. С. К вопросу о формировании национального самосознания в период складывания наций в Центральной и Юго-Восточной Европе // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. М., 1981. С. 223.

⁴ Цыбенко Е. Из истории польско-русских литературных связей XIX–XX вв. М., 1978. С. 6–7.

з'яўляюцца новыя патрэбы і, адпаведна, новыя крыніцы для развіцця рухачых сіл духоўнага прагрэсу¹.

Сучасны беларускі гісторык Л. Крыштаповіч, паглыбляючы дадзеныя высновы, адзначыў, што пытанне аб важнасці развіцця культуры беларускага народа не выклікае сумнення, і што менавіта руская цывілізацыя паўплывала на фарміраванне беларускага нацыянальнага характару. З «нацыянальнага пункту гледжання» ён разглядае рускую цывілізацыю як шматаспектную этнічную супольнасць, у аснове якой знаходзіцца «нацыянальнае ядро беларусаў, вялікаросаў і ўкраінцаў»².

Канцэптualныя межы не перашкаджалі даследчыкам крытычна ставіцца да тых, хто чыніў перашкоды прагрэсіўнаму развіццю азначанага працэсу. У дачыненні да XIX ст. мелася на ўвазе царскае самаўладдзе, але ніяк ні рускі народ і руская культура. З другой паловы 1980-х гадоў дадзены аспект атрымлівае менш адрасны, але больш абвінаваўчы характар. Так, Р. Грыгор'ева ў сувязі з гэтым пісала, што фарміраванне асноўных рыс культуры і этнічнай самасвядомасці праходзіла ў мінулым ва ўсіх беларусаў пад уздзеяннем складанага сацыяльна-палітычнага становішча ва ўмовах канфесійных канфліктаў, у атмасферы нацыянальнай прыгнечанасці, усялякага падаўлення беларускай культуры³.

Самастойнае развіццё беларускай, украінскай і расійскай гістарыяграфій у постсавецкі час паспрыяла таму, што пачалі змяняцца падыходы і трактоўкі культурнага ўзаемадзеяння славян, а мадэрнізаваная канцэпцыя М. Карамзіна перастала быць дамінуючай. З 2001 г. Інстытут славяназнаўства РАН пачаў праводзіць «усходнеславянскія круглыя сталы», якія былі прысвечаны ўкраінскай і беларускай праблематыцы. Дыскусія разгарнулася як вакол паняцця «этнакультурнае ўзаемадзеянне», так і тых аспектаў, што неабходна ўлічваць пры даследаванні праблемы. У выніку былі вылучаны некаторыя прынцыповыя, на іх погляд, моманты:

пры адсутнасці адчувальных адрозненняў этнакультурнае ўзаемадзеянне не магчыма;

пры шырокіх кантактах блізкароднасных этнасаў адрозненні становяцца больш відавочнымі, аднак з часам узаемадзеянне можа прывесці да акультурацыі і асіміляцыі;

у выпадку блізкароднасных этнасаў і культур адрозненні могуць успрымацца асабліва адчувальна і часам хваравіта.

Адзначалася, што пры вывучэнні этнакультурных узаемасувязей варта мець на ўвазе двухбаковасць і ўзаемнасць уплываў, што не раўназначна іх роўна-

¹ Гончаренко Н. В. Взаимообогащение культур как источник духовного прогресса // Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст. Киев, 1982. С. 47.

² Криштапович Л. Е. Беларусь и Россия: историософское и цивилизационное единство. Минск, 2006. С. 82–84.

³ Григорьева Р. А. Некоторые особенности социально-культурных процессов у белорусов в Латгалии // Этнокультурные процессы в национально-смешанной среде. М., 1989. С. 210.

вялікасці, сіметрычнасці або нязменнасці. Таксама важна ўлічваць гістарычную дынаміку.

Падчас «круглых сталоў» значная ўвага была нададзена выбару канцэптальных падыходаў да даследавання праблемы этнакультурнага ўзаемадзеяння рускіх, украінцаў і беларусаў. Рызыкаўным палічылі некаторыя ўдзельнікі «круглага стала» прымяненне цывілізацыйных падыходаў і выкарыстанне цывілізацыйных дэфініцый. З-за якіх абмеркаванні праблем этнакультурнага ўзаемадзеяння вельмі лёгка пераносіцца ў плоскасць руска-польскага супрацьстаяння. Аўтары адзначылі, што яны займаліся – можа быць, нават празмерна, руска-польскімі этнічнымі стэрэатыпамі і вельмі мала – узаемнымі стэрэатыпамі ў «сям’і» ўсходніх славян¹. Узамен было прапанавана заставацца ў рамках усходняга славянства: «Плённае вывучэнне не толькі ўкраінскай і беларускай, але і рускай праблематыкі наўрад магчыма без ґрунтоўнага асэнсавання ўзаемасувязей унутры ўсяго ўсходнеславянскага комплексу»². Хоць даследчыкі прызнаюць, што ўсходняе славянства не можа вывучацца і без уліку вонкавых уплываў.

У польскай гістарыяграфіі найбольш выразна прадстаўлена канцэпцыя Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Ю. Бардах пісаў: «Сёння, у пару прагрэсу еўрапейскай інтэграцыі, фармавання эканамічнай еднасці і, што больш складана, культурнай і ментальнай інтэграцыі, варта прыгадаць і здабыць тое, што мелася ў мінуўшчыне нашага рэгіёна – Цэнтральна-Усходняй Еўропы»³. На яго думку, пошук абавязковых кампрамісаў, паважлівае стаўленне да інтэрэсаў іншых народаў складае аснову рэгіянальнай сувязі, якая стагоддзямі рэалізоўвалася на землях ВКЛ. Асабліва гэта тычылася рэлігійнай сферы (каталіцызму і праваслаўя), дзе суіснавалі культуры лацінскага і візантыйскага колаў⁴. Ён таксама адзначыў, што польская літаратура аказала значны ўплыў на развіццё працэсаў адраджэння сучасных літоўскага і беларускага народаў⁵.

Л. Заштаўт адзначыў, што нацыянальнае пытанне пакінула выразны адбітак на развіццё культуры і адукацыі сярэдне-ўсходняй Еўропы. Нарадзіліся новыя нацыі, якія галоўнай мэтай ставілі перад сабой не толькі імкненне да сваёй дзяржаўнасці, але таксама, а магчыма і ў першую чаргу, стварэнне і развіццё сваіх нацыянальных культур. «Маладыя нацыі» (літоўцы, беларусы і ўкраінцы) на працягу XVIII, XIX і XX стст. стварылі свае высокія культуры на базе народных культур. У той жа час «старыя» (або «гістарычныя») нацыі –

¹ На путях становлення украінскай і беларускай нацый: фактары, механізмы, саотнесення. М., 2004. С. 79.

² Тамсама. С. 13.

³ Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 2002. С. 362.

⁴ Тамсама.

⁵ Bardach J. Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Proba analizy systemowej // Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. The foundation of historical and cultural traditions in East Central Europe. Rome, 1994. S. 370.

немцы, рускія, палякі, знаходзіліся пад уплывам свайго нацыяналізму. Што таксама мела адлюстраванне ў сферы культуры¹.

Да пытанняў фарміравання маладых нацый і ролі ў гэтым працэсе культуры звярнуліся і ўкраінскія даследчыкі В. Бубеншычкаў і П. Кралюк. На іх погляд, менавіта культура садзейнічала станаўленню нацыянальнай самасвядомасці і афармленню сучасных еўрапейскіх нацый. Аўтары адзначаюць, што гэты складаны шматгранны працэс у навуковай літаратуры было прынята называць «нацыянальным адраджэннем», але больш карэктным было б весці гаворку не пра «адраджэнне», а пра станаўленне нацый, бо беларусы і ўкраінцы сустрэлі гэта «нацыянальнае адраджэнне» ў неспрыяльных умовах, як бездзяржаўныя народы².

Характэрнай рысай сучаснай беларускай гістарыяграфіі з'яўляецца імкненне прасачыць дадзеныя працэсы праз прызму розных канцэптуальных падыходаў.

Станаўленне беларускай культуры ў барацьбе паміж польскім і рускім уплывамі. Пры звароце да праблемы фарміравання беларускай нацыі і нацыянальнай культуры, як правіла, адзначаецца, што дадзеныя працэсы праходзілі ў барацьбе (паводле іншых аўтараў – пры дапамозе) этнакультурнага ўплыву двух фактараў – рускай і польскай культур. Праяўлялася гэта ў розных культурных сферах, найбольш выразна – у духоўнай (мова, адукацыя, веравызнанне, літаратура).

Ужо ў другой палове XIX ст. цяжка было адмежавацца ад таго факта, што польская культура моцна паўплывала на беларускае насельніцтва. А. Кіркор пераконваў: «Калі многія беларусы і літоўцы прынялі для сябе польскую нацыянальнасць, польскую мову і ў многім (хоць і не ва ўсім) польскія норавы і звычаі, нарэшце, калі самі сябе яны называюць палякамі, то не толькі з этнаграфічнага, але і з маральнага пункту погляду мы не маем ніякага права называць іх інакш»³.

Аднак падобны пункт гледжання не з'яўляўся характэрным для расійскіх даследчыкаў. Пачынаючы з XIX ст., як у грамадстве, так і ў гістарыяграфіі адносна польскага ўплыву ў адукацыйнай і культурнай сферах пераважалі тэрміны «польскасць» і «паланізацыя», што лічылася адназначна адмоўным фактарам. Пры гэтым адзначалася, што падчас знаходжання ў складзе Расійскай імперыі гэты фактар не толькі не паслабіў сваё ўздзеянне, але і ўзмацніўся, дзякуючы непрадбачлівай палітыцы ўлад. Так, М. Каяловіч пісаў, што Віленскі ўніверсітэт, «страшна палячыў заходнюю Расію, так палячыў яе, як не палячылі ніякія польскія апантанасці ў часы польскай дзяржавы»⁴.

¹ Zasztowt L. Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX–XX wieku w kręgu edukacji i polityki. Warszawa, 2007. S. 15.

² Бубеншиков В., Кралюк П. Греко-католицька церква в этнічному развітку украінського та білоруського народів. Львів, 2004. С. 133.

³ Киркор А., Кукольник П. Черты из истории и жизни литовского народа. Вильно, 1853. С. 107.

⁴ Коялович М. О. Чтения по истории западной России. Минск, 2006. С. 21 (па выданні 1884 г.).

У 1920-я гады, звяртаючыся да праблемы развіцця нацыянальнай беларускай культуры, беларускія даследчыкі імкнуліся абгрунтаваць прычыны яе замаруджанага развіцця, згубу нацыянальнай (этнічнай) ідэнтычнасці. І знаходзілі гэтыя прычыны менавіта ў вонкавых уплывах. Напрыклад, М. Гарэцкі, вылучыў тры перыяды ў развіцці беларускай літаратуры: першы – ад дзейнасці Ф. Багушэвіча да 1905 г., другі – нашаніўскі (з 1905 да першай сусветнай вайны) і трэці – «сучасны» (20-я гады XIX ст.). Першы перыяд ён характарызаваў наступным чынам: «адна частка пісьменнікаў яўна падаецца на Варшаву, а другая на Маскву; на першай частцы іх яшчэ ляжыць слядок ад павеваў шляхецкай літаратуры. А ў другой ніякіх ранейшых звычаяў і свае цвёрдасці няма»¹.

У дачыненні ж да самога Ф. Багушэвіча, А. Цвікевіч пісаў, што пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. паэт расчараваўся «ў панскіх ідэалах паўстання», што было характэрна для шмат каго з яго ўдзельнікаў. Самім ходам свайго жыцця Польшча была адціснута «далёка на захад да сваіх этнаграфічных меж», а Беларусь упершыню пазбавілася польскай эканамічнай моцы і выкліканага ёю гіпнозу польскай культуры. Інтэлігентны беларус у гэты момант упершыню мог глянуць на свет сваімі ўласнымі вачыма, без акулараў польскасці².

Але «глянуць на свет сваімі ўласнымі вачыма» для беларуса было не так проста ва ўмовах Расійскай імперыі. Таму тэма культурных уплываў прыцягвала ўвагу савецкіх даследчыкаў і ў далейшым, праўда, крыху змясціўшы акцэнт. На першы план выходзіць ідэя размежавання ўплываў: станоўчага ўплыву дэмакратычных традыцый рускай і польскай культуры³ і адмоўнага – як вынік паланізатарскай палітыкі часткі рэакцыйна настроеных польскіх памешчыкаў, што «захавалі і пасля ўз'яднання Беларусі з Расіяй пануючае становішча ў краі і працягвалі ў адносінах да працоўных Беларусі пераследаваць народныя звычаі і культуру, трэціраваць беларускую мову»⁴.

Гэта канцэпцыя, з яўнай перавагай да асвятлення станоўчых уплываў дэмакратычных культурных традыцый Расіі і Польшчы, стала пануючай у беларускай гістарыяграфіі савецкага перыяду. Так, напрыклад у 1960-х гадах М. Цікоцкі сцвярджаў, што на развіццё перыядычнага друку беларуска-літоўскіх зямель аказвала станоўчы ўплыў руская культура. Ён пісаў, што гісторыя беларускай журналістыкі непарыўна звязана з гісторыяй рускай журналістыкі, з гісторыяй рускага вызваленчага руху. Таксама як і літаратура, беларуская журналістыка заўсёды адчувала на сабе жыватворчы ўплыў перадавой рускай культуры⁵.

¹ Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. С. 239–240.

² Цвікевіч А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мінск, 1993 (1-е выд. 1929 г.). С. 190–191.

³ Дорошевич Э., Конон В. Очерк истории эстетической мысли Белоруссии. М., 1972. С. 208.

⁴ Карнейчык Я. І. Беларуская нацыя. С. 106.

⁵ Цікоцкі М. З гісторыі беларускай журналістыкі XIX стагоддзя. Мінск, 1960. С. 6.

Пазней, у 1980-х гадах С. Кузняява паглыбіла гэтыя назіранні. Яна пісала, што рускі перыядычны друк 1801–1862 гг. адыгрываў вялікую ролю ў развіцці беларуска-рускіх культурных і літаратурных сувязей. Прычым ён не толькі актыўна распаўсюджваў рускую літаратуру на тэрыторыі Беларусі, але і знаёміў грамадскасць з беларускай літаратурай і яе праблемамі. Аўтар лічыла, што з’яўленне ў рускіх перыядычных выданнях беларускіх публікацый садзейнічала развіццю беларуска-рускіх літаратурных сувязей, уздзейнічала на рост нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа, спрыяла развіццю яго нацыянальнай літаратуры¹.

А. Мальдзіс паспрабаваў ацаніць уздзеянне на развіццё беларускай літаратуры як рускай, так і польскай культур. На яго думку, руская літаратура імпаанавала беларускім пісьменнікам сваёй грамадзянскасцю, рэвалюцыйным пафасам у пастаноўцы і вырашэнні сялянскага пытання – асноўнага пытання ў тагачасным грамадскім жыцці. З польскай літаратуры новая беларуская літаратура пераймала нацыянальна-патрыятычныя вызваленчыя ідэі. А. Мальдзіс адзначаў, што менавіта польскія рэвалюцыйныя рамантыкі на чале з А. Міцкевічам узмацнілі цікавасць да беларускага народа, яго мовы, побыту і вуснай паэзіі. Ён лічыў, што беларуская літаратура ў першай палове XIX ст. у многім абапіралася на традыцыі польскага Асветніцтва, польскага класіцызму і сентыменталізму другой паловы XVIII ст.² Аб’яднанне ж з Расіяй стварыла спрыяльныя ўмовы для пранікнення ў Беларусь лепшых дасягненняў рускай культуры, бо на гэту тэрыторыю пасылаліся выпускнікі навучальных устаноў Пецярбурга, Масквы, Кіева. У школьныя бібліятэкі траплялі творы рускіх пісьменнікаў, накіроўваліся навуковыя экспедыцыі, працавалі рускія мастакі. Усё гэта садзейнічала ажыўленню мясцовага культурнага жыцця³.

Для сучаснай беларускай гістарыяграфіі пытанне ўплываў рускай і польскай культур на развіццё беларускай нацыянальнай культуры таксама застаецца актуальным. Але ацэнка фактараў, якія ўплывалі на гэты працэс, становіцца больш разнастайнай. Напрыклад, Л. Лыч пісаў, што пасля ўваходу Беларусі ў склад Расійскай імперыі доўгі час адчувалася не так станоўчае, як адмоўнае ўздзеянне польскай культуры на беларускую. Ішло гэта па двух напрамках: буржуазна-памешчыцкім і дэмакратычным. У першым выпадку беларуская культура амаль цалкам губляла свае пазіцыі, таму што не магла супрацьстаяць замахам на яе каштоўнасць, у другім, наадварот, – узбагачала іх ад добраахвотнага запазычвання найлепшых здабыткаў блізкай ёй польскай дэмакратычнай культуры. Відаць, гэтым можна ў значнай ступені растлумачыць, чаму таленавітыя людзі беларускага паходжання ахвотна ішлі на службу польскай народнай культуры⁴. А. Кулагін лічыў, што ўзнікненне поль-

¹ Кузняява С. А. Русская периодическая печать и белорусская литература (1801–1862 гг.) // Книга в Белоруссии. Минск, 1988. С. 107, 117.

² Мальдзіс А. І. Традыцыі польскага асветніцтва ў беларускай літаратуры XIX ст. Мінск, 1972. С. 5.

³ История белорусской дооктябрьской литературы. Минск, 1977. С. 314.

⁴ Гісторыя культуры Беларусі. Мінск, 1996. С. 181.

скага, як і беларускага архітэктурнага рамантызму з'яўлялася фактам росту нацыянальнай свядомасці гэтых народаў. Дэманстравалі іх барацьбу супраць царызму за нацыянальную незалежнасць. Аднак, рэалізацыі польскага рамантызму былі абмежаваны ў асноўным індыўдуальнымі прыватнымі пабудовамі і будаўніцтвам каталіцкіх храмаў¹.

Супрацьлеглы погляд выказала С. Кузняява. Яна пераканана, што глыбокая прывязанасць шляхецкай інтэлігенцыі Беларусі да польскай культуры замаруджвала развіццё ўласна беларускай нацыянальнай ідэі, і шлях ад расійскай культуры да беларускай у той час быў бліжэйшы, чым ад польскай. Выхаваныя на іншапляменных роднасных славянскіх культур пачынальнікі беларускай нацыянальнай культуры вярталіся да роднай культурнай глебы апасродкавана, праз польскую ці расійскую культуры, традыцыі якіх творча перапрацоўвалі².

Сучаснай айчыннай гістарыяграфіі ўласцівы разнастайныя падыходы да вырашэння акрэсленай праблемы. Разглядаючы культурныя ўплывы праз прызму нацыятворчых працэсаў, З. Шыбека адзначаў, што ў Беларусі ў XIX ст. сутыкнуліся дзве магутныя славянскія культуры – польская і руская, якія фактычна саборнічалі адна з адной. Культурныя ўплывы палякаў і рускіх набывалі тут палітычны сэнс і часам мелі форму мэтанакіраванай духоўнай інтэрвенцыі. У выніку культурнае развіццё не абароненага на дзяржаўным узроўні беларускага этнасу дэфармавалася і страчвала сваю натуральнасць³. На яго думку, росквіт польскамоўнай асветы ў Віленскім універсітэце непасрэдна для палякаў быў выратавальным у іх змаганні за нацыянальную самабытнасць і незалежнасць. Аднак для беларускай культуры гэты росквіт «меў трагічнае адценне». Бо яна губляла інтэлектуальную эліту, якая аддавала свой розум і здольнасці іншай культуры⁴.

Аналіз праблемы праз цывілізацыйны падыход прывёў С. Марозаву да высноў, што, знаходзячыся на памежжы двух сусветаў – праваслаўна-візантыйскага і рымска-каталіцкага, усходне- і заходнеславянскага, Беларусь здаўна з'яўлялася зонай сустрэчы, сутыкнення і ўзаемадзеяння дзвюх цывілізацый і іх культур, ідэалогій, рэлігій. Гэта шмат у чым вызначыла яе «асаблівае гістарычнае становішча ў Еўропе, абумовіла індыўдуальнасць яе культуры, якая пастаянна ўзбагачалася культурнымі дасягненнямі іншых народаў, трансфарміруючы іх на мясцовай глебе»⁵.

¹ Кулагін А. М. Польскі рамантызм у архітэктурцы Беларусі эпохі капіталізму // Беларуска-польскія культурныя сувязі. Мінск, 1991. С. 183.

² Кузняява С. Нацыянальнае адраджэнне і нацыянальная свядомасць беларусаў у першай палове XIX ст. // Беларускі гістарычны агляд. 1994. Т. 1, сш. 1, лістап. С. 62.

³ Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002. Мінск, 2003. С. 74

⁴ Шыбека З. Гарады Беларусі. 60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзяў. Мінск, 1997. С. 200.

⁵ Полуцкая С. В. Брестская церковная уния 1596 года – ответ на культурно-религиозный вызов запада // Контактные зоны в истории Восточной Европы: перекрестки политических и культурных взаимовлияний. М., 1995. С. 101.

Э. Дубянецкі таксама адзначаў, што на землях Беларусі пастаянна ўзаемадзейнічалі ці, наадварот, сутыкаліся і змагаліся розныя цывілізацыйныя і культурныя ўплывы. Але ён лічыў, што яны закраналі толькі невялікую частку беларускага грамадства, пераважна яго прывілеяваныя саслоўі, эліту, у той час як большасць «простага народа» на працягу многіх стагоддзяў жыла сваім унутраным жыццём, і, як правіла, глыбока не ўспрымала гэтых культурна-цывілізацыйных уплываў¹.

Беларускія даследчыкі спрабуюць вывучаць станаўленне і развіццё беларускай нацыі, і адпаведна беларускай нацыянальнай культуры і ў рамках канцэпцыі Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Так, П. Церашковіч разглядаў этнічную гісторыю Беларусі XIX і пачатку XX ст. у сувязі з нацыятворчымі працэсамі, якія адбываліся ў цэнтральна-ўсходнім рэгіёне. Пры гэтым для кампаратыўнага аналізу даследчык браў нацыятворчыя працэсы беларусаў, украінцаў, літоўцаў, латышоў, эстонцаў і славакаў. Русіфікацыя і паланізацыя ў даследаванні выступаюць як фактары ўздзеяння на гэтыя народы².

Н. Усава засяродзіла ўвагу на тым, як польскія і рускія мастакі ўспрымалі Беларусь. Польская мастацкая традыцыя бачыла ў беларускім краявідзе «смутную Аркадыю», пэўны страчаны рай. Рускія ж стварылі іншы стэрэатып успрымання заходніх губерняў – дзікі, прыгожы, але ўбогі край. Даследчыца адзначала, што падобны мастацкі міф падтрымлівалі і мастакі-беларусы. «Вастру сваю зброю – аловак – і зноў хачу славіць сваю «Эльвіру», сваю нязграбную радзіму – Беларусь» – пісаў смаленскі беларус, скульптар М. Мікешын, рыхтуючыся да чарговай вандроўкі ў Беларусь³. Можна адзначыць, што падобны падыход – выяўленне міфаў і ўкараненне іх у грамадскую свядомасць малараспрацаваны напрамак у беларускай гістарыяграфіі.

Замежныя даследчыкі таксама звяртаюцца да праблемы спецыфікі фарміравання беларускай нацыянальнай культуры. Напрыклад, М. Лескінен пры вывучэнні нацыянальных своеасаблівасцей украінскай і беларускай культур у XIX ст. бачыў складанасць у спецыфічнасці фарміравання мясцовай інтэлігенцыі, якая практычна да 90-х гадоў XIX ст. валодала ўсведамленнем пераходнага тыпу. Яна спалучала ў сабе элементы традыцыйна-этнічнай і інтэлектуальна-нацыянальнай мадэлі менталітэтаў. На думку даследчыка, у аснове нацыянальнай ідэі знаходзяцца пэўныя аўтастэрэатыпы народа, на якія могуць уплываць нацыянальныя ідэі (і міфы) іншых народаў, у прыватнасці, польская нацыянальная ідэя⁴.

¹ Дубянецкі Э. Уплыў заходняй і ўсходняй цывілізацый на беларускую культуру // Беларусіка. 22. Нацыянальныя пытанні. Мінск, 2001. С. 17.

² Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начало XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004.

³ Усава Н. М. Пецябургская Акадэмія мастацтваў і фарміраванне мастацкага асяроддзя на Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. // Белорусский сборник. СПб., 2002. Вып. 2. С. 79.

⁴ Белоруссия и Украина: история и культура. М., 2003. С. 161.

Параўноўваючы стан культурнага развіцця Беларусі і Украіны ў XIX ст. А. Леўкіеўская адзначыла, што для беларусаў у большай ступені чым для ўкраінцаў характэрна наяўнасць двухмоўя. Спачатку гэта было польска-беларускае двухмоўе, якое затым змянілася руска-беларускім. Размяжоўваліся і сферы прымянення моў. Больш развітая і сфарміраваная літаратурная мова абслугоўвала сферы інтэлектуальнай, мастацкай і грамадскай дзейнасці, а дыялектная база, якая практычна не развівалася або развівалася павольна, абслугоўвала гутарковую мову і ніжэйшую грамадскую камунікацыю¹.

Да спецыфічнасці моўнай сітуацыі звяртаўся і А. Міллер, які адзначаў, што ў адносінах усходнеславянскага насельніцтва заходніх ускраін улады паступова, да канца 50-х – пачатку 60-х гадоў XIX ст., выпрацавалі пазіцыю, паводле якой навучанне пісьменнасці павінна было праходзіць на «общерусской» літаратурнай мове. Украінская і беларуская мовы павінны былі заставацца на становішчы дыялектаў, як мовы для «домашняга обихода», для выдання мастацкай літаратуры аб мясцовым жыцці, гістарычных і фальклорных помнікаў².

Разважаючы пра культурныя працэсы на беларускай тэрыторыі, І. Свірыда адзначаў, што ў першай палове XIX ст. на землях былой Рэчы Паспалітай захоўвалася інтэграванасць у рамках польскай культурнай прасторы. Гэтаму садзейнічалі «каталіцкая рэлігія і польскі касцёл», якія ўзмацнілі свой уплыў у час падзелаў. Таксама ўмацаванню польскай самасвядомасці садзейнічаў рамантызм, які культываваў ідэю *polskości*, у той час пазбаўленую этнічнай афарбоўкі і якая была звязана з агульным мінулым народаў Рэчы Паспалітай. Рамантыкі цанілі ўсё асаблівае, у тым ліку нацыянальнае і рэгіянальнае, пашыралі кола лакальных сюжэтаў у творчасці, пісалі аб мясцовай гісторыі, роднай прыродзе, заўважалі этнаграфічныя асаблівасці народаў, якія насялялі гэту тэрыторыю, садзейнічаючы тым самым развіццю іх самасвядомасці. І толькі ў другой палове XIX ст., на думку аўтара, польска-літоўска-беларускія межы сталі ўжо больш яўнымі³.

Сугучныя думкі выказвалі і літоўскія даследчыкі Э. Александравічус і А. Кулакаўскас, якія адзначылі, што літаратурная творчасць, якая развівалася ў XIX ст. паміж Варшавай і Пецярбургам прыносіла нечаканыя вынікі. Людзі былога ВКЛ падвяргаліся не толькі працэсам русіфікацыі, але інтэгруючыся ў грамадства Расійскай імперыі, зберагалі *polskość*⁴.

Праблема супрацьстаяння польскай і рускіх культур на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў ставіцца і ў польскай сучаснай гістарыяграфіі. Напрыклад, Р. Радзік адзначаў «польскасць» палітыкі расійскіх улад, польскі

¹ Белоруссия и Украина: история и культура. М., 2003. С. 158, 160.

² Миллер А. И. Язык, идентичность и лояльность в политике властей Российской империи. С. 147.

³ Свирида И. И. Между Петербургом, Варшавой и Вильно. Художник в культурном пространстве XVIII – середина XIX вв. М., 1999. С. 10–11

⁴ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku. S. 213.

характар навучання у Віленскай навучальнай акрузе, створанай у 1803 г. На яго думку, руская культура пранікала ў польскае асяроддзе пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта і навучальнай акругі. Асабліва моцная «інтэрвенцыя», на яго думку, адбывалася пасля 1863 г., у выніку польскасць была абмежавана хатняй і рэлігійнай сферамі¹.

Праблема дзвюх культур (субкультур). Яшчэ ў савецкай гістарыяграфіі адзначалася наяўнасць унутры адной народнасці (або нацыі) дзвюх культур: адна вышэйшых колаў грамадства, другая – ніжэйшых. Дадзены канцэптuallyны падыход захаваў сваё значэнне і сёння. С. Гаўроў сцвярджае, што культурныя адрозненні ў рамках адзінай нацыянальнай культуры абумоўлены сацыяльнай стратыфікацыяй грамадства, сацыяльнай неаднароднасцю і сацыяльным дзяленнем функцый паміж людзьмі, што прыводзіць да з'яўлення розных субкультур са сваімі каштоўнасцямі. Таксама ён адзначае, што культура эліты больш схільна да ўздзеяння з боку іншых культур. Субкультуры неэліты, ніжэйшых класаў, на яго думку, у значна меншай ступені схільны да іншакультурнага ўплыву, бо грунтуюцца на традыцыях і стэрэатыпах².

Іншая справа, што абазначыўшы праблему, савецкая гістарыяграфія па рознаму адносілася да гэтых «двух бакоў аднаго медаля». Так, Ю. Лотман звярнуў увагу на тое, што вывучэннем народнай культуры традыцыйна займаліся этнографы. А дваранская культура доўгі час не вывучалася па прычыне таго, што трывала склалася забабоннасць адмоўных адносін да ўсяго, да чаго прыкладаецца эпітэт «дваранскі»³. Пры гэтым забывалася, піша аўтар, што тая вялікая руская культура, якая стала нацыянальнай культурай Расіі, была менавіта дваранскай⁴. Падобнай думкі прытрымліваецца і А. Зорин, які адзначае, што сацыяльная і культурная грань, што падзяляла вышэйшае і ніжэйшае саслоўі, была непераадольнай. Практычна немагчыма было знайсці ў дваранства і сялянства якія-небудзь агульныя звычкі⁵.

У дачыненні да беларускай тэрыторыі праблема набывае яшчэ больш шматгранны характар, бо ўзнікае пытанне не толькі аб узаемаадносінах дзвюх субкультур унутры беларускай, але і аб уздзеянні на беларускую культуру шляхецкай польскай і дваранскай рускай. І калі ў цэнтральных расійскіх губернях уплыў у культурным плане мясцовай рускай эліты на іншыя слаі рускага насельніцтва адбываўся ў рамках усё той жа рускай культуры, то ў беларускалітоўскіх губернях эліта і астатняе насельніцтва не знаходзіліся ў рамках адной нацыянальнай культуры. На гэты момант, хоць і з класавых пазіцый,

¹ Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Lublin, 2000. С. 96, 105.

² Гавров С. Социокультурная традиция и модернизация российского общества [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.gumer.info.

³ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). СПб., 1994. С. 15.

⁴ Тамсама.

⁵ Зорин А. Кормя двуглавого орла. Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. М., 2004. С. 364.

звярнуў увагу яшчэ ў савецкі перыяд А. Мальдзіс. На яго думку, культура пануючых класаў не была маналітнай, бо, з аднаго боку, існавала культура польская і апалячаных прыгоннікаў, якім належала эканамічная ўлада ў Беларусі, з другога – культура рускага дваранства і чыноўнікаў, у руках якіх знаходзілася палітычная ўлада. Першая была ў апазіцыі да другой, асабліва ў сувязі з уціскам каталіцкай і ўніяцкай рэлігій. Але ў карэнных пытаннях яны змыкаліся і абедзве заставаліся чужымі народным масам¹.

Сучасная гістарыяграфія адрозніваецца не толькі больш паглыбленым падыходам да праблемы, але і разыходжаннем ў яе вырашэнні. Перш за ўсё гэта тычыцца ацэначных поглядаў на ролю як рускай, так і польскай дваранскіх культур. Аўтары манаграфіі «Западные окраины Российской империи» дыпламатычна адзначаюць, што не толькі ўлады імперыі, але і мясцовыя эліты праводзілі асімілятарскую палітыку ў адносінах да розных груп насельніцтва. У выніку гэтага ўзаемадзеяння адбывалася засваенне розных культурных навыкаў, што стварала вялікую прастору змешаных і пераходных культурных форм. Таксама ўказваецца, што ў XIX ст. характар гэтага ўзаемадзеяння паступова зменьваўся пад уплывам мадэрнізацыйных працэсаў у Расійскай імперыі².

На характар руска-беларускіх адносін звярнула ўвагу беларуская даследчыца С. Кузнецва. Яна адзначыла, што пасля падзелаў Рэчы Паспалітай у беларуска-літоўскіх губернях у складаных і неадназначных узаемаадносінах апынуліся такія ўжо сфарміраваныя культурныя плыні, як шляхецкая культура Беларусі і руская дваранская імперская культура. На думку даследчыцы, гэтыя культуры былі роўнавялікія, у першую чаргу па ўзроўні еўрапеізацыі, узбагачання ідэямі і ідэаламі эпохі Асветніцтва. У той жа час яны мелі розны культурны вопыт, арыентацыі і традыцыі. Злучаныя ў межах адзінай дзяржаўнай прасторы, яны апынуліся ў няроўным становішчы: як культура народа заваяванага і народа пануючага. Іх роўнавялікасць магла выклікаць узаемапрыцягненне, аднак розныя арыентацыі і традыцыі выклікалі непараўменне і супрацьстаянне. Гэтыя тэндэнцыі вызначалі развіццё ўсіх сфер культурнага жыцця краю³.

Новы падыход і новыя ацэнкі шляхецкай культуры на беларускіх землях прапаноўвае С. Куль-Сяльверстава. Яна лічыць, што далейшае развіццё ліцвінскай традыцыі, якая ўвасабляла фактычна беларускую і літоўскую плыні ў культуры, магло б пры спрыяльных умовах прывесці да ўзнікнення цалкам іншага аблічча беларускай культуры. Яна б не выглядала толькі як «сялянская» і «фальклорная», а натуральна б змяшчала ў сваім культурным кодзе здабыткі шляхецкай культуры ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Аднак, на думку даследчыцы, натуральны працэс развіцця шляхецкай культуры ў Беларусі быў спынены пасля паўстання 1863 г. гвалтоўнай русіфікацыяй і фактычным

¹ История белорусской дооктябрьской литературы. С. 319.

² Западные окраины Российской империи. М., 2006. С. 7–8.

³ Гісторыя Беларусі. Мінск, 2005. Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі. С. 137.

вынішчэннем шляхам высылкі з краю ўдзельнікаў паўстання, якія былі носьбітамі гэтай традыцыі¹.

Польскі даследчык Р. Радзік, звяртаючыся да праблемы нацыянальнай самасвядомасці шляхты на беларускіх землях, адзначаў, што вышэйшае саслоўе супраціўлялася пераўтварэнню палітычнага народа ў культурніцкі. З аднаго боку, шляхта не была здольна да такіх кардынальных змен свядомасці і пераадолення саслоўна-культурных бар'ераў, якія аддзялялі яе ад сялян. З другога – узнікненне культурніцкіх народаў (г. зн. асобных польскага і беларускага) акрамя сацыяльных канфліктаў давала б яшчэ і нацыянальны. Даследчык сцвярджае, што шляхта, як польская ў Беларусі, так і нямецкая ў Чэхіі, не выступіла на баку мясцовага насельніцтва: «Бо гэта вымагала адмовы ад значнай часткі яе культуры, мовы і вартасцяў, якія мацавалі яе саслоўную выключнасць і адначасова надрэгіянальную (надкраёвую)»².

Своеасаблівы погляд на праблему прапанаваў А. Бендзін. Ён адзначыў, што пасля 1861 г. на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю «польская сацыяльная эліта краю» зберагала сацыяльна-эканамічнае і рэлігійна-культурнае дамінаванне над сялянскім насельніцтвам. Паводле А. Бензіна: «Адрозненні паміж дамінуючай меншасцю і сялянскай большасцю мелі саслоўны, канфесійны, культурны і часткова этнічны характар, г. зн. меліся прыкметы каланіяльнай сітуацыі»³. Гэта дало падставы аўтару характарызаваць беларускую тэрыторыю напярэдадні паўстання 1863 г. як рэгіён, які зберагаў «галоўныя прыкметы ўнутрырасійскай польскай калоніі»⁴.

З'яўленне кнігі М. Нікалаева «Беларускі Пецярбург» паклала новую старонку ў сучасную гістарыяграфію аб узаемаўплыве паміж беларускай элітай і сталіцай Расійскай імперыі, што сталася важкай рысай культурнага развіцця горада ў XIX ст. Аўтар адзначыў, што пецярбургская «ролонія» ад пачатку на вялікі працэнт складвалася з выхадцаў з Беларусі. Беларуская шляхта, якая яшчэ памятала сваё паходжанне з ВКЛ, трымалася пры гэтым незалежна ад каронных палякаў. Каталіцкую шляхту з ВКЛ у сталіцы галоўным чынам прызнавалі за палякаў; ёй самой трэба было альбо з гэтым моўчкі пагаджацца (і захоўваць свой гонар як «польскі»), альбо спрабаваць сцвердзіць сябе як расійскае дваранства. Выбар часцей залежаў ад сямейнай традыцыі (шмат хто ўспамінаў свае старажытныя «рускія» карані), канфесіі. Як лічыць аўтар, менавіта ў Пецярбургу выразна акрэслілася тэндэнцыя пераходу выхадцаў з Беларусі да беларускай самасвядомасці. Аб чым яскрава сведчыла дзейнасць інжынера В. Іваноўскага, этнографа А. Сержпутоўскага, ксяндзоў Л. Хведзькі і Ф. Абрантовіча, мовазнаўцы Б. Эпімаха-Шыпілы і іншых. У сваю чаргу, на

¹ Куль-Сяльверстава С. Я. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур. Фарміраванне культуры новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. – 1820-я гады). С. 247.

² Радзік Р. Падабенства і розніца паміж беларускім і чэшскім нацыятворчым працэсам у 19 – пачатку 20 ст. // Гістарычны альманах. 2008. Т. 14. С. 38.

³ Бендин А. Ю. Проблемы этнической идентификации белорусов 60-х гг. XIX – начала XX в. в современной историографии. С. 23.

⁴ Тамсама.

думку аўтара, у самым пачатку XX ст. пецяўбургскія выдавецтвы ўнеслі значны ўклад у развіццё беларускай літаратурнай мовы, у станаўленне граматычных і правапісных норм¹.

Нягледзячы на тое, што культура эліты больш адкрыта для вонкавых уплываў і трансфармацый, аднак і традыцыйная культура ніжэйшых слаёў насельніцтва беларускіх зямель таксама была ўцягнута ў дадзеныя працэсы. У дасавецкі перыяд пытанне ўзаемаўплываў на этнічным узроўні (перайманне традыцый, вераванняў, фальклорная спадчына, мова) у беларуска-літоўскіх губернях як асобная тэма не разглядалася ў гістарыяграфіі. Звычайна яно падымалася ў сувязі з народаапісаннем тэрыторыі. Так, Р. Эркерт адрозніваў у беларуска-літоўскіх губернях некалькі груп беларусаў. Асабліва, на яго думку, былі заўважаны дзве асноўныя групы – «сапраўдныя» і «несапраўдныя» беларусы. «Сапраўдныя» – гэта тыя, што пражывалі ў губернях Віцебскай, Магілёўскай і ўсходняй частцы Мінскай губерні. Беларусаў-католікаў, жыхароў Гродзенскай губерні, ён лічыў палякамі. У норавах і ладзе жыцця гэтых, «несапраўдных», беларусаў яркавідаць польскія ўплыў. Яны галілі бараду і вусы, апраналіся вельмі бедна, і мелі цёмны колер скуры. Публічныя забавы гэтай групы насельніцтва заключаліся ў музыцы (скрыпка) і танцах. Яны збіраліся ў карчме па святах і папарна мужчыны з жанчынамі танцавалі польскія танцы. Карчму Р. Эркерт лічыў цалкам польскай з’явай і супрацьпастаўляў рускаму пастаяламу двару².

Асабліва ўвага ўдзялялася моўнаму аспекту. Прычым, калі ў першай палове XIX ст. даследчыкі імкнуліся паказаць адрозненне беларускай гутарковай мовы ад польскай, дык у другой, як правіла, падкрэслівалі такі момант, як узмацненне рускамоўнага ўплыву ў асяроддзі простага насельніцтва ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі. Так, у 1835 г. К. Касовіч, у той час яшчэ студэнт філалагічнага факультэта Маскоўскага ўніверсітэта, надрукаваў некалькі беларускіх народных песень, верагодна ім самім запісаных на Віцебшчыне. Да тэксту адной з іх быў дадзены кароткі лінгвістычны аналіз: «Заўважу дарэчы, што беларускі дыялект зусім нелітоўскі, як многія памылкова сцвярджаюць, і не той, які быў у пісьмовым ужытку ў XVI стагоддзі. Таму, што беларуская мова ёсць нешта іншае, як польская мова з рускімі формамі. Сапраўдная беларуская мова ёсць, як можна бачыць з гэтай песні, зусім не польская. Роўным чынам яе нельга лічыць і рускай...»³

У канцы XIX ст., аналізуючы творчасць Я. Чачота, А. Пыпін прыводзіць яго словы адносна ўзаемаўплыву розных моў на беларускую (крывіцкую): «Адносна ўплыву польскай, расійскай і ўкраінскай моў на крывіцкую трэба сказаць, што гэты ўплыў мацней на дыялект наднеманскі, чым на наддвінскі, – бо бок наддвінскі не мае сталага кватэрнага размяшчэння войскаў і больш ад-

¹ Нікалаеў М. Беларускі Пецяўбург. СПб., 2009. С. 4.

² Эркерт Р. Ф. Взгляд на историю и этнографию Западных губерний России. СПб., 1864. С. 4–66.

³ Даўгяла Г. І. К. А. Касовіч вядомы і незнаёмы. Мінск, 1994. С. 9.

далены ад Мазоўшы і Украіны, чым бок наднеманскі. У наваградскім баку хлопцы ахвотна пераймаюць расійскія песні ад салдат, і яны ўжо чуюцца на палях, напрыклад, у Шчорсах, ад тых, хто едзе на начлег з коньмі, а часам чуюцца яны там і ад жанчын пры жніве, або адклікаюцца ў спевах дваровых жанчын, якія таксама пераносяць у вёскі якую-небудзь па-свойму пераробленую польскую песню»¹.

На праблеме вывучэння народнай матэрыяльнай культуры беларусаў у XIX ст. засяроджвае сваю ўвагу ў кандыдацкай дысертацыі М. Міхайлец². Ён адзначае, што дадзеная праблематыка вывучалася як польскімі, так і расійскімі этнографамі. Але калі штуршком да вывучэння дадзенай праблемы з боку расійскіх даследчыкаў сталі палітычныя матывы (паўстанне 1863–1964 гг.), то з боку польскіх – з’яўленне навуковых цэнтраў і спецыяльных навуковых выданняў. Пачынаючы з 1870-х гадоў, адзначае аўтар дысертацыі, спарадычна выкарыстоўваецца эвалюцыйны падыход. Польскія даследчыкі ўнеслі ўклад у вывучэнне народнай кулінарыі, дойлідства, сельскай гаспадаркі і прамысловасці³.

У савецкай гістарыяграфіі этнакультурныя сувязі разглядаліся праз прызму класавай салідарнасці і «дружбу народаў СССР», якая лічылася дасягненнем ленінскай нацыянальнай палітыкі КПСС. Ю. Брамлей сцвярджаў: «Як і любы іншы від сяброўскіх адносін людзей, так і сяброўства народаў уяўляе сабой найперш сацыяльна-псіхалагічную катэгорыю: пэўныя пачуцці, цэнсныя арыентацыі, устаноўкі. Але ў адрозненні ад міжасабовых адносін дружба народаў ва ўмовах сацыялізму не проста сацыяльна-псіхалагічная з’ява, а важнейшы элемент інтэрнацыянальнай ідэалогіі»⁴.

Зыходзячы з гэтай устаноўкі этнакультурныя ўплывы разглядаліся выключна са станоўчай адзнакай. Адзначалася, што руская, украінская і беларуская народная творчасць мела шмат агульнага, што было абумоўлена блізкасцю і агульнасцю гістарычнага лёсу брацкіх народаў, падабенствам іх нацыянальнага характару і мовы. У сувязі з гэтым П. Ахрыменка сцвярджаў: «Матэрыялы рускага і ўкраінскага песеннага рэпертуару, пранікаючы ў беларускую народную творчасць, арганічна зліваліся з ёю. Беларуская народная творчасць не толькі ўспрымала багацце брацкіх народаў, але ў большасці выпадкаў па свайму прапрацоўвала тэмы»⁵. Такім чынам, лічылася, што ўзаемны ўплыў народнай творчасці ўсходніх славян не толькі ўзмацняў яе падабен-

¹ Пыпин А. История русской этнографии. Минск, 2005 (1-е выд. 1892 г.). С. 78–79.

² Міхайлец М. А. Народная матэрыяльная культура беларусаў у польскай этналогіі XIX – першай паловы XX стагоддзя: гістарыяграфія праблемы: Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2007.

³ Тамсама. С. 6, 12, 13.

⁴ Брамлей Ю. В. Дружба народов СССР – торжество ленинской национальной политики КПСС // Этническая история славян и этнокультурные связи народов Центральной и Восточной Европы. Чернигов, 1979. С. 4.

⁵ Ахрыменка П. П. Фальклорна-літаратурныя сувязі ўкраінскага і беларускага народаў. Мінск, 1959. С. 40.

ства і агульнасць, але і ўзбагачаў, абнаўляў славянскую культуру, садзейнічаў яе развіццю. Акрамя гэтага, абавязкова падкрэслівалася і грамадскае значэнне гэтага працэсу. «Выяўленне рысаў агульнасці і цеснай сувязі ўкраінскай і беларускай народнай творчасці, падкрэсліваў П. Ахрыменка, – дапамагае зразу мець мінулае і сучаснае народаў-братоў...»¹

Падводзячы вынікі за 60 гадоў, савецкія этнографы адзначалі, што пытанне этнакультурных узаемаадносін усходніх славян ужо знайшло дастатковае асвятленне ў этнаграфічнай навуцы. Аднак, гэта ў першую чаргу сфера матэрыяльнай культуры – жылло, адзенне, хатнія промыслы. У той жа час адзначалася, што ўзаемасувязі ў духоўнай культуры вывучаны яшчэ недастаткова². Адною з нематэрыяльных сфер, дзе відавочна павінны былі быць узаемаадносінны розных культур, была сфера змешаных міжэтнічных шлюбав. Ставілася задача высвятлення на матэрыялах вясельнай абраднасці этнакультурных сувязей украінцаў і беларусаў Палесся³.

Працягваліся даследаванні і ў іншых напрамках. К. Кабашнікаў адзначаў, што некаторыя сітуацыі і розныя фактары могуць затрымліваць або, наадварот, узмацняць інтэнсіўнасць культурных узаемасувязей. Фактар, які садзейнічаў інтэнсіфікацыі гэтага працэсу – гэта генетычная блізкасць народаў, якая спрыяла больш глыбокаму засваенню іншаэтнічных фальклорных твораў новым асяроддзем. Аўтар сцвярджаў, што старажытнаславянскія супольнасці мелі адзіны фальклорны фонд, якім шырока карысталіся рускія, украінцы і беларусы⁴. Таксама ён адзначаў, што ўзаемадзеянне і ўзаемапранікненне ў розных жанрах адбываюцца нераўнамерна. Частушкі, анекдоты, лірычныя песні больш адкрытыя для вонкавых уплываў, чым замовы, каляндарная і абрадавая паэзія⁵.

Пасля распаду СССР і ўтварэння незалежных дзяржаў падыходы да вывучэння этнакультурнага ўзаемадзеяння пачалі змяняцца. Перш за ўсё гэтыя змены праявіліся ў адыходзе ад аднабаковай станоўчай ацэнкі гэтага працэсу. Другі момант – паказ яго неаднароднасці і вылучэнне рэгіянальных асаблівасцей у межах сучаснай тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.

Працуючы ў межах першага кірунку, беларускія этнографы Ю. Барысёнак і У. Лобач звярнуліся да праблемы вобраза рускага ў беларускай традыцыйнай культуры. Не адмаўляючы значэння шчыльных эканамічных і культурных кантактаў паміж беларусамі і рускімі, даследчыкі выходзяць па-за рамкі традыцыйнай савецкай і часткова постсавецкай гістарыяграфіі пры паказе ўзаемаадносін двух народаў. Яны сцвярджаюць, што нават у XIX ст. усведам-

¹ Ахрыменка П. П. Фальклорна-літаратурныя сувязі ўкраінскага і беларускага народаў. С. 44.

² Пашкова Г. Т. Етнокультурні зв'язкі украінців та білорусів Полісся. Київ, 1978. С. 6–7.

³ Тамсама. С. 7.

⁴ Кабашнікаў К. П. Узаемадзеянне ўсходнеславянскіх традыцый на сучасным этапе. Мінск, 1988. С. 4–5.

⁵ Тамсама. С. 4.

ленне беларусамі сваёй іншасці, непадобнасці было выразным. Што, пераймаючы рускую мову, беларускі праваслаўны селянін не ўсведамляў сябе рускім. На думку аўтараў, у значнай ступені гэта выцякала з-за атаясамлення рускіх з дзяржаўнай уладай Расійскай імперыі. Пацвярджэннем чаго з'яўляецца найбольш распаўсюджаная назва рускіх у народным беларускім асяроддзі – «маскаль» (палітонім, які ўтварыўся яшчэ ў часы Маскоўскага княства і ў XIX ст. стаў выступаць у якасці ўстойлівага экзэнтоніма)¹.

У адпаведнасці са слоўнікам беларускай мовы І. Насовіча (1870 г.) словам «маскаль» вызначаўся: рускі салдат; рускі майстар (плотнік); рускі купец, гандляр; рускі як прадстаўнік рускага этнасу. Беларусы, акрамя гэтага, «маскалямі» называлі і стараабрадцаў. Даследчыкі падкрэсліваюць, што нягледзячы на генетычнае радство, рэальныя адрозненні ў мовах, звычаях і ментальнасці былі настолькі выразнымі, што «маскаль» у вачах беларускага селяніна суадносіўся хутчэй з інфернальнай, варожай сферай светапарадку. Напрыклад, беларусы прыпісвалі «маскалям» (як і іншым чужынцам) чарадзейныя бліягі здольнасці. З усіх хрысціянскіх народаў толькі «маскалі» фігуруюць у беларускіх замовах ад «ляку» (спалоху) і «ўрокаў» (сурочынняў) як прычына гэтых з'яў. Грунтам для такіх уяўленняў, на думку даследчыкаў, сталася памяць пра крываваыя, разбуральныя войны ВКЛ і Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай. Прышлыя людзі з расійскіх губерняў маглі выступаць як і носьбіты разнастайных парокаў і кепскіх звычак (п'янства, разбэшчанасць, брыдкаслоўе), што выклікала негатыўнае да іх стаўленне. У выніку «маскалі» ацэньваліся беларускай народнай свядомасцю як непажаданыя партнёры ў шлюбе, нават каханне з імі лічылася вельмі небяспечным, што адлюстроўвалася ў народных песнях². У сваіх высновах даследчыкі сцвярджаюць, што на працягу стагоддзяў, у тым ліку ў XIX – пачатку XX ст., нягледзячы на этнічнае радство, прышлыя з усходу, «маскалі», разглядаліся беларусамі памежжа як адны з найбольш небяспечных чужынцаў. І не мае сэнсу штучна падтрымліваць прывабны, але надзвычай міфалагізаваны вобраз «вялікага сяброўства» паміж беларускім і рускім народам у мінулым³.

Новым аспектам у вывучэнні этнакультурных узаемаўплываў стала размежаванне не толькі іх станоўчых і адмоўных бакоў, але і ацэнка шляхоў пранікнення. І калі адны з іх можна лічыць натуральным працэсам, то другія – праяўленнем палітыкі культурнай русіфікацыі. Праўда, іншы раз адназначна развесці гэтыя працэсы вельмі цяжка. Напрыклад, Р. Радзік адзначаў, што ў народную культуру беларусаў у XIX ст. (фальклор, адзенне, архітэктур, мову, спевы) руская культура трапляла праз салдат, якія вярталіся пасля доўгай ваеннай службы. Садзейнічалі распаўсюджванню культуры і войскі, якія знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі і колькасць якіх павялічвалася ў час

¹ Борисёнок Ю., Лобач В. Восточный сосед. Образ русского в белорусской традиционной культуре // Родина. 2002. № 7. С. 46.

² Тамсама. С. 46, 48, 49.

³ Тамсама. С. 49.

паўстанняў¹. На першы погляд, гэта натуральны працэс. Але ж перадвызначаны ён быў дзяржаўнай палітыкай і распачаўся ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай.

Звяртаючыся да праблемы вылучэння рэгіянальных асаблівасцей, даследчыкі часцей за ўсё вылучаюць два рэгіёны – Беларускае Палессе і Гродзеншчыну. Так, Т. Акінчыц звяртаецца да вызначэння ролі польскай і ўкраінскай культур у Беларускім Палессі. Аўтар сцвярджае, што Беларускае Палессе стала месцам сустрэчы беларускай культуры з украінскай, рускай, польскай, а таксама ў меншай ступені з татарскай і яўрэйскай этнічнымі культурамі. Што да ўзаемадзеяння паміж палескай і рускай культурамі, палеская традыцыя аказалася больш жыццяздольнай. У якасці доказу прыводзіцца факт асіміляцыі рускіх мігрантаў, якія ўжо ў трэцім пакаленні практычна нічым не адрозніваліся ад мясцовага насельніцтва. Наогул, як адзначае аўтар, для тэрыторыі Палесся падзел на «свае» – «чужыя» характэрны тым, што слова «свае» вызначаецца як патрыятызм, а «чужыя» – гэта інтэрнацыяналізм².

Актуальнасць вывучэння Гродзенскага рэгіёна, даследчыкі абгрунтоўваюць тым, што менавіта тут этнасацыяльныя і сацыяльна-культурныя працэсы захаваліся ў цэлым у «натуральным» стане³. А. Пяткевіч адзначае, што характар культуры на этнічным сумежжы залежыць ад маштабаў рэгіёна ў кантэксце нацыянальнай культуры, і асабліва, ад яго тэрытарыяльнага размяшчэння ў нацыянальнай прасторы. Узаемадзеянне розных памежных фактараў тут асабліва энергічнае і глыбокае, бо ў аснове сваёй канфліктнае і ў выніку набывае багаты выяўленчы спектр. У гэтых адносінах Гродзеншчына характэрна тым, што мяжуе з Польшчай, Літвой, на поўдні з своеасаблівым рэгіёнам Брэстчыны і на ўсходзе з «нейтральнай» Міншчынай. А. Пяткевіч адзначае, што сумежжа этнасаў і канфесій гістарычна фарміравала ў Гродзенскім рэгіёне спецыфічны тып беларускай культуры, нават спецыфічны тып чалавека, які акрэсліваецца паняццем «заходнік» – арганічна здольны да этнаканфесійнага сужыцця, вызначаецца пры тым высокім узроўнем нацыянальнай годнасці, маральнай самапавагі⁴.

Памежжа як зона этнічна-культурнага ўзаемадзеяння. Тэрыторыі Беларусі, што непасрэдна мяжуць з іншымі дзяржавамі (беларуска-польскае, беларуска-літоўскае, беларуска-рускае, беларуска-ўкраінскае, беларуска-латышскае памежжа), – унікальны феномен, бо тут жывуць розныя этнасы, кожны з якіх збірае сваю самабытнасць на працягу шматвяковай гісторыі. Гэтай праблеме прысвечаны шэраг тэматычных зборнікаў і часопісаў, у якіх раскрываец-

¹ Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. S. 163.

² Акінчыц Т. И. К вопросу о польской и украинской культуре на белорусском Полесье. Гродна, 2006. С. 249–253.

³ Культура Гродзенскага рэгіёна: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа: 36 навук. прац. Гродна, 2003. С. 3.

⁴ Пяткевіч А. Праблемы рэгіянальнай культуры і яе гродзенскі арыял. С. 5–7.

ца шмат пытанняў па тых кірунках, па якіх дзяржавы-суседзі маюць стасункі паміж сабой¹.

Тэрмін «памежжа» трактуецца ў навуковай літаратуры ў двух значэннях – тэрытарыяльным і культурным. Першае значэнне тычыцца прасторы, якая ў асноўным знаходзіцца на перыферыі вызначанай культурнай тэрыторыі, пакладзенай на межы дзяржавы, або рэгіёнаў, дзе суіснуюць дзве ці больш этнаграфічных груп, рэлігій або народаў. У другім выпадку памежжа ахоплівае розныя формы ўзаемадзеяння культур, іх пранікненне, а таксама канфрантацыі². Напрыклад, К. Зайас пісаў, што памежжа можна таксама разумець, як месца сцірання культур, бясконцых канфліктаў, заўсёды, праўда, упісаных у паняцце свой/агульны³.

Што тычыцца вызначэння культуры памежных тэрыторый, то, на думку Д. Вадойскага, яна ўяўляе сабой спецыфічную з'яву, якая фарміруецца ў зонах сутыкнення і ўзаемага пранікнення розных культурных сістэм. Іх развіццё залежыць ад многіх фактараў, сярод якіх можна вылучыць інтэнсіўнасць і моц узаемных кантактаў, гісторыю і памяць аб гістарычных кантактах, наяўнасць фактараў, якія вызначаюць адрозненні (нацыянальнасць, веравызнанне, эканамічнае і сацыяльнае становішча), ступень прыстасавання элементаў розных культур, ступень падабенства форм палітычнага і эканамічнага жыцця, спосаб успрымання памежных зон грамадствам у цэлым, грамадскіх ідэалогій⁴.

Аналіз даследаванняў, прысвечаных азначай тэме, паказвае, што іх характэрнай рысай з'яўляецца комплексны падыход да асвятлення праблемы. Даследчыкамі выкарыстоўваюцца не толькі матэрыялы этнаграфічныя (этналагічныя), але і напрацоўкі гісторыкаў, культуролагаў, лінгвістаў, сацыёлагаў. Да спецыфікі дадзенай тэматыкі трэба аднесці і тое, што пры вывучэнні этнічна-культурнага ўзаемадзеяння, вылучаюцца асобныя рэгіёны, якія могуць выходзіць за межы Беларусі (напрыклад, рэгіён беларуска-польскага або беларуска-расійскага памежжа, рэгіён беларуска-руска-ўкраінскага памежжа), а таксама рэгіёны ў межах Беларусі (рэгіён Гродзеншчыны, рэгіён Беларускага Палесся).

¹ Lewandowski J. Na pograniczu. Polika władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny. 1772–1875. Lublin, 1996; Калацэй В. В. Традиційная культура беларуска-літоўскага сумежжа (структура пазнання і паводзін): Аўтарэф. дыс. ... канд. культуралогіі. Мінск, 2000; Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty. Białystok 2001; Pogranicza kulturowe i etniczne w Polsce. Wrocław, 2003; Na pograniczu kultur, języków i tradycji. Lublin, 2004; Regiony. Granice. Rubieże. Warszawa, 2005; Kościół a państwo na pograniczu Polsko-Litewsko-Białoruskim. Źródła i stan badań. Białystok, 2005; Granice na Pograniczach. Warszawa, 2005; Architektura kultur lokalnych pogranicza. Pogranicza Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy. Białystok, 2006; Pogranicze: obsesje – proekcje – projekty. Chełm, 2007; Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej. Warszawa, 2007; Августовский Канал и современный экотуризм. Пултуск; Минск; Гродно, 2008 і інш.

² Żołędowski C. Białorusini i Litwini w Polsce. Polacy na Białorusi i Litwie. Warszawa, 2003. S. 71.

³ Zajas K. Niobecna kultura przypadku Infant polskich. Kraków, 2008. S. 245.

⁴ Wadowski D. Rozwój kultury pogranicza – zarys problematyki // *Культура пограничья – пограничье культур*. Siedlce; Pułtusk, 2005. S. 17.

Вылучэнне асобных рэгіёнаў і аналіз працэсаў этнічна-культурнага ўзаемадзеяння насельніцтва распачалося яшчэ ў савецкі перыяд. Зразумела, што і напрамак даследаванняў, і іх высновы адпавядалі агульнай канцэпцыі, у межах якой праводзіліся даследаванні этнакультурных уплываў народаў СССР. Так, пры вывучэнні міжнацыянальных шлюбаў насельніцтва Бранскай, Гомельскай і Чарнігаўскай абласцей, галоўны акцэнт рабіўся на працэсе інтэрнацыяналізацыі побыту ў змешаных сем'ях. Сцвярджалася, што міжнацыянальныя сем'і спрыяюць усталяванню ў побыце «інтэрнацыянальных, агульнасавецкіх рыс, пераадоленню нацыянальнай адасобленасці». Да станоўчых момантаў заключэння такіх шлюбаў адносілася не толькі тое, што ішоў працэс інтэрнацыяналізацыі духоўнай культуры, але і распаўсюджванне новай савецкай сямейнай абраднасці¹.

Сучасныя даследчыкі беларуска-руско-ўкраінскага рэгіёна (Бранскае, Гомельскае, Чарнігаўскае памежжа) адзначаюць, што гэта тэрыторыя аказалася важным сегментам усходнеславянскага «катла». У выніку шматвектарнага ўзаемадзеяння аднакаранёвых славянскіх культур на працягу стагоддзяў тут выкрышталізаваўся ўсходнеславянскі характар і ўсходнеславянскі менталітэт. Спасылаючыся на сацыялагічныя апытанні жыхароў гэтага рэгіёна, В. Кірыенка прыходзіць да высновы, што маральна-духоўныя самаадзнакі і ўзаемаадзнакі ў сучасных беларусаў, рускіх і ўкраінцаў якасна не адрозніваюцца. Ва ўяўленні сучасных усходніх славян іх ментальныя характарыстыкі прыныпова адрозніваюцца ад ментальных характарыстык палякаў, немцаў ці амерыканцаў, і ў параўнанні з імі з'яўляюцца больш маральна-духоўнымі. Таксама даследчык сцвярджае, што пры рэфармаванні грамадскіх адносін і выбары арыенціраў грамадскага развіцця на асі «Усход – Захад», усходнія славяне будуць арыентавацца адзін на аднаго, гэта значыць на «Усход»².

Традыцыйная культура беларуска-руско-ўкраінскага рэгіёна (або Усходняга Палесся) была абрана ў якасці прадмета дысертацыйнага даследавання Г. Вахтомава. Аўтар вылучыў чатыры перыяды развіцця культуры гэтага рэгіёна. У першы перыяд (VII – канец IX ст.) ішло засяленне і засваенне гэтай тэрыторыі рознымі ўсходнеславянскімі плямёнамі. Гэта перыяд фарміравання протаславянскай культуры. У другім перыядзе (IX–XIII стст.) складвалася старажытнаруская народнасць, з адзінага кораня якой у будучым вылучыліся беларусы, рускія і ўкраінцы. У гэты перыяд бранска-гомельска-чарнігаўскі рэгіён уваходзіў у склад Чарнігаўскага княства. На працягу трэцяга перыяду (XIII–XVIII стст.) адбывалася адасабленне і развіццё беларускай, рускай і ўкраінскай народнасцей. Ён паклаў пачатак фарміравання ўсходнеславянскай культуры. Чацвёрты перыяд (канец XVIII – пачатак XX ст.) – перыяд развіцця

¹ Половец В. М. Межнациональные браки в полосе русско-украинско-белорусского пограничья // Этническая история славян и этнокультурные связи народов Центральной и Восточной Европы. Чернигов, 1979. С. 14–15.

² Кириенко В. В. Менталитет современных восточных славян и восточнославянское межграничье // Славянский мир на пороге третьего тысячелетия. Гомель, 2001. С. 22.

рэгіёна ў складзе Расійскай імперыі. Гэта час фарміравання індустрыяльнага грамадства. Уключэнне рэгіёна ў склад Расійскай імперыі, як сцвярджае аўтар, дазволіла беларускаму і ўкраінскаму этнасам развівацца ў цеснай сувязі з рускім этнасам, больш блізкім па сацыяльна-культурных характарыстыках¹.

Гэты гістарычны шлях, што прайшлі побач тры народы, па высновах аўтара дысертацыі, абумовілі фарміраванне цэласнай традыцыйнай культуры рэгіёна, якая складаецца з беларускай, рускай і ўкраінскай субкультур. Семіатычная прастора ўсходнеславянскага памежжа прадстаўлена трылінгвізмам – беларускай, украінскай і рускай мовамі, побач з якім існуе мезалект – змешаная беларуска-руско-ўкраінская мова штодзённага ўжытку. Даследчык сцвярджае, што ў перыяд грамадскіх трансфармацый найбольш стрымліваючым фактарам вызначанага рэгіёна з’яўляецца не столькі падзел яго на тры самастойныя дзяржавы, колькі ўзнікненне дэструктыўных працэсаў, звязаных з разбурэннем адзінай усходнеславянскай еднасці².

Да праблемы гэтага рэгіёна звяртаюцца не толькі беларускія, але і расійскія даследчыкі, аднак акцэнт робіцца не на пытанні этнічна-культурнага ўзаемадзеяння, а на праблемы славянскай дзяржаўнасці³.

Ашчэ адзін рэгіён, які выходзіць па-за межы сучаснай Беларусі – гэта беларуска-рускае памежжа. У выніку сумеснага навуковага праекта расійскіх і беларускіх этнографіаў, які ажыццяўляўся на працягу 2000–2004 гг., вывучаліся памежныя раёны Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскіх абласцей Рэспублікі Беларусь, Пскоўскай, Смаленскай і Бранскай абласцей Расійскай Федэрацыі. Па выніках гэтай працы была апублікавана калектыўная манаграфія. Аўтары прыйшлі да высноў, што ў гэтым рэгіёне на працягу стагоддзяў адбывалася ўзаемадзеянне культур двух блізкароднасных народаў. Але ў той жа час палітычная мяжа неаднойчы рабілася як фактарам, які аб’ядноўвае, так і фактарам, які падзяляў насельніцтва гэтай тэрыторыі. Насельніцтва тэрыторыі, якія знаходзяцца на перыферыі дзяржаў, сцвярджаюць аўтары, як правіла, неаднароднае па сваім складзе. Нярэдка ўнутрыгрупавая салідарнасць жыхароў гэтых тэрыторыі звязана не з «матчыным» этнасам, а з рэгіёнам пражывання ці канфесійнай прыналежнасцю. У выніку, адзначаецца ў манаграфіі, на працягу працяглага перыяду ў значнай часткі насельніцтва этнічная ідэнтычнасць не была дакладна акрэслена. І таму лёгка трансфармавалася ў залежнасці ад сітуацыі і палітычных інтарэсаў дзяржавы. Таксама адзначалася, што на гэтым абшары сфарміраваліся сінтэтычныя, пераходныя формы культуры і традыцыі. Дакладную мяжу паміж этнічнымі групамі на падставе этнаграфічных дадзеных у памежжы ў большасці выпадкаў правесці немагчыма⁴.

¹ Вахтомов Г. В. Конфигурация традиционной культуры восточнославянского пограничья: Автореф. дис. ... канд. культурологии. Минск, 2008. С. 10–11.

² Тамсама. С. 17.

³ Минск – Смоленск – Москва: Этнография славянских народов: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. Смоленск, 2000.

⁴ Белорусско-русское пограничье. Этнологическое исследование. М., 2005. С. 7, 8, 59, 349.

Праблему залежнасці самаідэнтыфікацыі жыхароў беларуска-расійскага памежжа ад палітычнай гісторыі і змены дзяржаўных меж у сваёй дысертацыйнай працы даследавала Т. Лістава. Яна адзначыла, што этнічная свядомасць насельніцтва рэгіёна «прымала невыразную форму» і таму магла трансфармавацца галоўным чынам у залежнасці ад месца пражывання. Асноўнымі фактарамі, што спараджалі такую сітуацыю, на яе думку, з'яўляліся, з аднаго боку, агульныя генетычныя карані насельніцтва, прыналежнасць да старажытнарускай народнасці, што лягло ў аснову культурнай еднасці; з іншага – палітычнае размежаванне ў далейшым, уваходжанне ў сферу ўплыву двух розных па нацыянальнай, культурнай і канфесійнай палітыцы дзяржаў: ВКЛ (а затым Рэчы Паспалітай) і Рускай дзяржавы¹.

Характарызуючы рэгіён беларуска-польска-ўкраінскага памежжа, В. Оргіш адзначаў, што гэты рэгіён – узор еўрапейскага міжкультурнага абыходжання, а вынікі дыялогу трох культур, калі іх ацэньваць па культурнай спадчыне, уражваюць, як, напрыклад, А. Міцкевіч².

П. Церашковіч адзначаў, што насельніцтва сумежных рэгіёнаў вымушана пастаянна вызначаць у якой ступені яны жадаюць ідэнтыфікаваць сябе з той або іншай культурай. Гэта абумоўлена тым, што на індывідуальным узроўні культурныя межы сціраюцца і кампаненты розных культур уключаюцца ў індывідуальную культурную ідэнтычнасць жыхароў памежжа, страчваючы пры гэтым сваю аўтаномнасць³.

У гэтых адносінах паказальна Гродзеншчына, сярэдняе Панямонне, што непасрэдна суседнічае з Польшчай і Літвой. У гэтым рэгіёне, як адзначае А. Пяткевіч, фарміравалася спецыфічная культура памежжа, у якой спалучаліся рознамоўныя і рознапаэтычныя элементы. У пачатку ХХ ст. уплыў рускай культуры на мясцовае жыццё, на думку аўтара, выявіўся найперш у распаўсюджванні рускай мовы ў гарадах, развіцці спецыфічнага гарадскога фальклору, узбагачэнні музычнага інструментарыя, некаторых зменах у побыце⁴.

Такім чынам, праблеме этнакультурнага ўзаемадзеяння славянскіх народаў прысвечаны шэраг даследаванняў. Пры разглядзе культурных уплываў і працэсаў, якія мелі месца на тэрыторыі Беларусі, усе даследчыкі адзначаюць два асноўныя фактары – уплыў польскай і рускай культур. Пры гэтым і ў дасавецкай, і ў савецкай гістарыяграфіі уплыў польскай культуры падаваўся пераважна як фактар, што негатыўна адбіваўся на развіцці беларускай культуры.

¹ Листова Т. А. Семейные обряды русско-белорусского пограничья в контексте этнополитической истории XIX – начала XXI в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 2006. С. 17.

² Orgisz W. Dialog kultur białorusko-polsko-ukraińskiego pogranicza jako narzędzie twórczości kulturalnej i samoidentyfikacji narodowej białorusinów // Kultura białorusko-polsko-ukraińskiego pogranicza. Białystok; Brześć, 1998. S. 47.

³ Терешкович П. Пограничье как судьба метаморфозы идентичности в восточноевропейском пограничье [Электронный ресурс]. Режим доступа: АВ IMPERIO. 2009. № 1. www.Abimperio.net.

⁴ Пяткевіч А. Рэгіянальныя асаблівасці культуры Гродзеншчыны // Беларусіка. Мінск, 1994. Кн. 3. С. 9, 12.

Руская ж культура разглядалася ў якасці сілы, што супрацьстаяла паланізацыі і спрыяла фарміраванню беларускай нацыянальнай культуры.

Сучасная гістарыяграфія, як беларуская, так і замежная, характарызуецца больш разнастайнымі навуковымі падыходамі. Значна пашырылася і кола пытанняў, што знаходзяцца ў полі зроку даследчыкаў. Аднак комплексных прац, прысвечаных аналізу гэтага пытання, няма. Практычна ва ўсіх навуковых працах, якія прысвечаны ў той ці іншай ступені гісторыі этнакультурных сувязей паміж беларускім і іншымі славянскімі народамі, беларуская культура разглядаецца як прадмет уздзеяння. Уплыў жа беларускай нацыянальнай культуры на развіццё іншых культур не раскрываецца. У некаторай ступені гэта можа тлумачыцца адставаннем культурных і нацыятворчых працэсаў у беларусаў. Таксама не разглядаюцца працэсы культурнай асіміляцыі прадстаўнікоў іншых славянскіх этнасаў, якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі.

**БЕЛАРУСКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНА-ДЗЯРЖАЎНАЯ ІДЭЯ
Ў КАНЦЫ ХІХ ст. – 1917 г.**

3.1. Вытокі беларускай нацыянальнай ідэі

Беларуская нацыянальная ідэя – гэта супольны прадукт гістарычнага развіцця беларускага народа і напружанай працы беларускіх інтэлектуалаў другой паловы ХІХ – пачатку ХХ ст. Яе абрысы вымалёўваліся паступова. Асноўным штуршком для афармлення ідэі ў нацыянальным вымярэнні з’явілася пераасэнсаванне мінуўшчыны народа. У выпадку Беларусі, што таксама можа тычыцца і іншых нацый, можна выдзеліць дзве катэгорыі гістарыяграфіі, якія маюць дачыненне да вытокаў нацыянальнай ідэі. Першая – гэта гістарычная навука і гістарыяграфічныя канцэпцыі другой паловы ХІХ – пачатку ХХ ст. Менавіта адсюль чэрпаліся складнікі нацыянальнай ідэалогіі, што пазней былі пакладзены ў падмурак гістарычнай парадыгмы нацыянальнага руху. Другая – гэта ўласна гістарыяграфія вытокаў нацыянальнай ідэі (пачатак ХХ – пачатак ХХІ ст.), якая апісвае і аналізуе гэты працэс.

Што тычыцца першай катэгорыі гістарыяграфіі, то для яе характарыстыкі цудоўна пасуе думка нямецкага даследчыка беларускай гістарычнай навукі Р. Лінднэра, які пісаў, што ў гістарычных вобразах нацый і дзяржаў часта знаходзіць сваё адлюстраванне не толькі мінуўшчына, «якая яна была», але і дух часу «які ён ёсць»¹. Гэта думка слушная і для другой катэгорыі гістарыяграфіі. Але гісторыкі другога перыяду, як правіла, не стаялі ля вытокаў беларускай нацыянальнай ідэі.

Далучэнне тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі прывяло да ўзнікнення такой з’явы, як «заходнерусізм», якая азначала арыентацыю часткі інтэлектуальных колаў Беларусі на Расію і амаль поўнае адмаўленне імі самабытнасці беларусаў у нацыянальным вымярэнні. «Заходнерусізм» як з’ява аформіўся ў другой палове ХІХ ст., але яго вытокі храналагічна можна прасачыць з першай паловы ХІХ ст.

Беларуская нацыянальная гістарыяграфія ўзнікала разам з беларускім нацыянальным рухам, мэтаю якога было канчаткова аформіць, даступна сфармуляваць і распаўсюдзіць нацыянальную ідэю. Гэта ўсё адбывалася ў пэўным гістарычным кантэксце развіцця беларускіх зямель у ХІХ – пачатку ХХ ст. Таму для асэнсавання ўплыву гістарыяграфіі на беларускую нацыянальную ідэю важна ўлічваць польска-расійскае ідэйнае змаганне за Беларусь, якое ад-

¹ Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі ХІХ–ХХ стст. СПб., 2003. С. 7.

бывалася ў другой палове XIX ст. і яго ўплыў на гістарычную навуку, а таксама ролю гістарыяграфіі ў гэтым змаганні.

Гістарычная навука і гістарыяграфічныя канцэпцыі другой паловы XIX – пачатку XX ст. «Заходнеруская» плынь у гістарыяграфіі бярэ пачатак з той эпохі, калі жыў І. Грыгаровіч (1790–1852). Менавіта яго назваў М. Нікалаеў «першым, у сучасным сэнсе слова, беларускім гісторыкам і археографам»¹. І. Грыгаровіч быў сынам праваслаўнага святара з Прапойска, на працягу ўсяго свайго жыцця займаўся «гісторыяй Беларусі». Геаграфічныя межы сваіх навуковых інтарэсаў ён акрэсліў межамі распаўсюджання «заходнерускай гаворкі»: «гаворкай заходнерускай, якую інакш называюць «беларускай», карыстаюцца жыхары Беларасіі, Літвы, Валыні, Падолля, Палесся, Пакуцця і ў абшарах цяперашняй Аўстрыйскай Галіцыі, пачынаючы ад Заходняй Дзвіны і Дняпра, па Вісле, Бугу, Днястру, за гарамі Карпацкімі. Ва ўсіх гэтых мясцінах рускі народ на ёй гаворыць, вядома, з большым ці меншым дамешкам мовы польскай ці маларускай гаворкі і пры гэтым з рознымі адметнасцямі як у граматычных формах, так і ў вымаўленні слоў»² – пісаў ён. І. Грыгаровіч знаходзіўся на расійскай дзяржаўнай службе, апроч гэтага ён карыстаўся маральнай і матэрыяльнай падтрымкай дзяржаўнага канцлера імперыі графа М. Румянцава, што дазволіла яму праводзіць гістарычныя даследаванні на дастаткова высокім узроўні, завязаць кантакты з тагачаснай інтэлектуальнай элітай беларускіх зямель і расійскіх сталіц. Галоўнай справай жыцця І. Грыгаровіча стала выданне ў 1824 г. «Беларускага архіва старажытных граматаў», дзе ён сабраў вялікую колькасць дакументаў па гісторыі ўсходняй часткі сённяшняй Беларусі.

Па вялікім рахунку, гэтым павінна была закладвацца крыніцазнаўчая, факталагічная база для даследавання гісторыі Беларусі з пункту погляду расійскай імперскай бюракратыі. Але адначасова дадзеная публікацыя мела зусім непажаданы эффект для расійскай улады. Гэта відаць з ліста прафесара Віленскага ўніверсітэта І. Лабойкі да І. Грыгаровіча ад 3 лістапада 1824 г.: «я займаю прагненне, каб усё гэта (дакументы на старабеларускай мове. – *А. У.*) было вылучана пад імем беларускай славеснасці, перакананы цяпер, што абшар яе надзвычай вялікі і што толькі тады прывядзе яна да важных заключэнняў і адкрыццяў, калі будзе разглядацца ва ўласных сваіх межах»³. І. Грыгаровіч таксама падрыхтаваў слоўнік беларускай актавай мовы, але выдаць яго не здолеў. Гэту працу прыкладна праз 100 гадоў выканаў акадэмік Я. Карскі.

Выдатным прадстаўніком гістарычнай навукі першай паловы XIX ст. з’яўляецца Т. Нарбут (1794–1864). Урадженец Гродзеншчыны, выпускнік Віленскага ўніверсітэта, афіцэр расійскай арміі, аўтар 9-томнай «Старажытнай гісторыі літоўскага народа» (1835–1841 гг.), напісанай у значнай ступені на базе

¹ Нікалаеў М. Беларускі Пецярбург. СПб., 2009. С. 3.

² Улашчак Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973. С. 7–8.

³ Тамсама. С. 18–19.

бібліятэкі графоў Храптовічаў у Шчорсах. У сваім творы Т. Нарбут ужываў тэрмін «літоўскія народы» («litewskie ludy»). Ён быў аўтарам канцэпцыі некарысці для Літвы злучэння з Польшчай: «Літва, злучыўшыся з Польшчай, добраахвотна адмовілася ад сваёй самастойнасці, закруцілася ў коле польскага безуладдзя, якое забрала ў яе знешнюю абарону і значэнне ў суседзях, і зрабіла здабычай знішчальных войнаў»¹. Такім чынам, гісторык сцвярджаў, з аднаго боку, ідэю пра самастойнасць «літоўскага народа» ў сусветнай гісторыі, а з іншага – паказваў, што ўніі з Польшчай не вырашылі пытанні асобнага палітычнага быту «ліцьвінаў». У гэтым моманце Т. Нарбут прапанаваў канцэпцыю, якая пазней была перанята В. Ластоўскім у «Кароткай гісторыі Беларусі». Сутнасць яе заключалася ў тым, што да 1569 г. Вялікае Княства Літоўскае, развівалася арганічна, а пазней гэты працэс быў гвалтоўна перарваны: «дзесяць разоў пачыналіся перамовы пра дзяржаўную ўнію Літвы з Польшчай <...>, але Літоўска-Беларускае гаспадарства бараніла сваёй незалежнасці і толькі за адзінаццатым разам – у 1569 годзе – дзяржава страціла можнасць змагацца далей і была прымушана здацца»².

Даючы апэнку дзейнасці даследчыкаў XIX ст., А. Смалянчук падкрэсліваў, што «Ігнат Даніловіч, Іван Лабойка, Юзаф Ярашэвіч, Міхал Баброўскі, Ігнат Анацэвіч, пазней Тэадор Нарбут і Адам Кіркор упершыню зрабілі гісторыю Беларуска-Літоўскага краю самастойным аб'ектам даследаванняў. Яны адмовіліся глядзець на гэтую гісторыю вачыма Санкт-Пецярбурга або Варшавы <...>. Характэрнай рысай даследаванняў віленскіх гісторыкаў з'яўляўся краёвы беларуска-літоўскі патрыятызм»³.

Адной з першых спроб сінтэтычна асэнсаваць гісторыю Беларусі, менавіта пад назвай «гісторыя Беларусі», з'яўляецца праца В. Турчыновіча⁴. Ідэі, агучаныя ў гэтай працы, шмат у чым паўплывалі на кшталтаванне гістарычнай парадыгмы, якая пазней выкарыстоўвалася дзеячамі беларускага нацыянальнага руху, у першую чаргу В. Ластоўскім. Паводле В. Турчыновіча, «Беларуссю ад самага пачатку звалася краіна паміж Дзвіной, Дняпром і Друццю. На сёння пад агульнай назвай Беларусь вядомы дзве цяперашнія губерні: Магілёўская і Віцебская, за выключэннем трох яе Інфлянцкіх павеатаў: Дынабургскага, Люцынскага і Рэжыцкага»⁵. Гісторыю Беларусі ён падзяляў на старажытную (да XV ст.) і новую. Але толькі старажытную называў «уласнай» – беларускай, а астатняя, на яго думку, была шчыльна звязана з гісторыяй Літвы, Польшчы і Расіі. А ў канцы XVII ст. Беларусь увогуле, сцвярджаў В. Турчыновіч, згубіла ўсялякую самабытнасць⁶.

¹ Narbutt. T. Dzieje starożytne Narodu Litewskiego. Wilno, 1837. T. 2. S. 7.

² Власт. Кароткая гісторыя Беларусі // Наша Ніва. 1910. 11(24) лют. (Факсімільнае выданне. Мінск, 1999. Вып. 3). С. 113.

³ Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. СПб., 2004. С. 19.

⁴ Турчыновіч О. Обзорение истории Белоруссии с древнейших времён. СПб., 1857.

⁵ Тамсама. С. VII.

⁶ Тамсама. С. VIII.

Наступны тэзіс В. Турчыновіча пазней зробіцца ўплывовым чыннікам у працэсе фарміравання беларускай ідэі. Ён пісаў пра існаванне ў XIII ст. Літоўска-Крыўскага ці Літоўска-Рускага княства. Сталіцай Літвы ён называў Навагрудак, а «Заходнюю Русь» – стваральніцай «новай самастойнай дзяржавы – княства Літоўскага»¹. Пры гэтым аўтар ігнараваў усё, што звязана з Заходняй Беларуссю і заходнім вектарам палітыкі Вялікага Княства. Ён нічога не пісаў пра Крэўскую ўнію, Грунвальдскую бітву, Люблінскую ўнію. Для В. Турчыновіча адметнай з’явай была бітва пад Оршай 1514 г., хоць войны Маскоўскай дзяржавы з Вялікім Княствам Літоўскім ён характарызаваў як змаганне Літвы і Расіі за Беларусь. Станоўчую ацэнку ў працы атрымалі дзяржаўныя дзеячы ВКЛ: Гедзімін, Мікалай Радзівіл Руды і інш. Аўтар нідзе не ўзгадваў пра «ўз’яднанне» Беларусі з Расіяй, але ўсюды ўжываў слова «далучэнне». Не пісаў ён і пра імкненне беларусаў увайсці ў склад Расійскай імперыі, але лічыў, што беларусы – гэта народ без эліты.

«Обозрение» В. Турчыновіча даволі падрабязна знаёміла чытача з палітычнай гісторыяй Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Пры гэтым аўтарскі пункт погляду адрозніваўся ад расійскай афіцыйнай гістарыяграфіі. Разам з тым Беларусь уяўлялася яму толькі як усходняя частка сённяшняй рэспублікі, таму ўся ўвага была сфакусіравана менавіта на гэтай частцы Вялікага Княства Літоўскага. Яшчэ адна важная думка знайшла пазней сваіх прыхільнікаў, што беларусы паступова гублялі сваю «народнасць», «уласную гісторыю» і ператвараліся ў фон, на якім рабілі палітыку іншыя народы. У выданні беларускіх народнікаў «Гоман» (№ 1) было напісана: «...лёс беларусаў, як вядома, адметны тым, што на іх з даўніх часоў звыклі глядзець, як на пэўны матэрыял для ўсіх магчымых эксперыментаў, а не на жывую народнасць, якая здольная сама кіраваць сабой»². Гоманаўцы таксама лічылі, што беларусы – нацыя без эліты, што толькі народныя масы захавалі сваю адметнасць. На пачатку XX ст. гэта тэорыя атрымала шырокае развіццё праз «Нашу Ніву»³ а таксама пэўную частку «заходнерускіх» выданняў⁴.

Твор В. Турчыновіча пабачыў свет амаль адразу пасля пачатку царавання Аляксандра II. Яго выхад у легальнай друкарні і тыражаванне ідэй, адрозных ад «ахоўнай» гістарыяграфіі, былі знакамі новай эпохі. Адметнасцю было і тое, што аўтар скіроўваў беларускую інтэлігенцыю да арыентацыі на ўсход і адбывалася гэта ў той час, калі сярод эліты былога Вялікага Княства Літоўскага даволі моцным было «ліцьвінства», ці заходняя цывілізацыйная арыентацыя.

Адначасова даследаванне В. Турчыновіча кардынальна адрознівалася ад пазнейшай працы М. Каяловіча⁵. Апошні быў засяроджаны на паказе месіян-

¹ Турчынович О. Обзор истории Белоруссии с древнейших времён. С. 48, 89.

² Публицистика белорусских народников. Нелегальные издания белорусских народников (1881–1884) / Сост., подгот. текстов С. Х. Александрович, И. С. Александрович. Минск, 1983. С. 60.

³ З газэт // Наша Ніва. 1912. 19 (1) студз. С. 2.

⁴ Солоневич Л. [и др.] К белорусской интеллигенции // Белорусская жизнь. 1909. 9 февр. С. 1–2.

⁵ Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Минск, 1997.

скага значэння Расіі ў сусветнай гісторыі і шукаў месца Беларусі ўнутры расійскага нацыянальнага і дзяржаўнага арганізма. Думаецца, што на аснове М. Каяловіча варта спыніцца больш падрабязна, бо менавіта з яго дзейнасцю звязана шырокая зацікаўленасць маскоўскай і пецяўбургскай грамадскасці «беларускім пытаннем». М. Каяловіч нарадзіўся на Гродзеншчыне ў 1828 г. у сям'і ўніяцкага святара. У маладосці напрыканцы 1850-х гадоў М. Каяловіч быў блізка да віленскага гуртка А. Кіркора і называў сябе «ліцьвінам»¹. У 31 год ён зрабіўся прафесарам Санкт-Пецяўбургскай духоўнай акадэміі, дзе прысвяціў усё сваё жыццё гістарычным даследаванням беларускага краю. Пра яго А. Цвікевіч пісаў: «змагаўся за адзінства Расіі разам з «Западной Руссю», але разам з тым высока цаніў гістарычную асаблівасць Беларусі»².

Шмат супольнага ідэя В. Турчыновіча пра тое, што беларусаў можна назваць аднымі са стваральнікаў Вялікага Княства Літоўскага, мае з канцэпцыяй агучнай Ф. Багушэвічам, у прадмове да «Дудкі беларускай»³, пазней стваральнікамі «Нашай Нівы» і ўрэшце – В. Ластоўскім. У інтэрпрэтацыі «Нашай Нівы» старажытная беларуская гісторыя выглядала наступным чынам: напачатку беларусы існавалі ў форме плямёнаў дрыгавічоў, крывічоў ды інш. Пасля іх «забрала Літва», і ў складзе «літоўскай» дзяржавы плямёны злучыліся ў адну народнасць. У гэты час, паводле тыднёвіка, «ліцьвіны» прынялі «беларускі нацыянальны дух». Што і сталася пачаткам росквіту беларускага народа, бо беларуская мова зрабілася дзяржаўнай, на ёй былі надрукаваны: Біблія, Евангеллі, «розныя вучоныя кнігі», Статуты і інш.⁴

У 1906 г. у Жоўкве на Львоўшчыне выйшаў зборнік паэзіі Цёткі, яна ў прадмове напісала: «Доўга я гадаў і думаў, як сябе зваць ці то паляком, ці то літоўцам, бо слова тутэйшы мне нексць не смакавала. І так колькі гадоў я хістаўся то на ту, то на другую сторону, аж покі не папала мне ў рукі «Дудка» Мацея Бурачка», яна то мне і сказала, што гаворыць па-тутэйшаму, па-мужыцку, значыцца ён гаворыць па-беларуску, а хто гаворыць па-беларуску, той беларус»⁵.

Зусім іншай, паводле духу і паводле зместу, з'яўляецца «Хрэстаматыя» А. Турцэвіча, выкладчыка 1-й Віленскай гімназіі і Віленскай рыма-каталіцкай духоўнай семінарыі⁶. У прадмове да выдання пісалася, што яно створана з мэтай «патрыятычнага» выхавання, і што яшчэ М. Мураўёў прапанаваў «конкурс на складанне падручніка з расійскай гісторыі дастасаванага да патрэб Паўночна-Заходняга краю»⁷. «Хрэстаматыя» ахоплівала перыяд ад ста-

¹ Цвікевіч А. «Западно-руссизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Менск, 1993. С. 148.

² Тамсама. С. 144.

³ Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, паэма, аповяданні, артыкулы, лісты / Уклад., прадм. Я. Янушкевіча. Мінск, 1991. С. 10.

⁴ Наша Ніва. 1908. 25(8) верас. (Факсімільнае выданне. Мінск, 1992. Вып. 1). С. 1–2.

⁵ Гаўрыла з Полацка. Скрыпка Белорусска. 1906.

⁶ Турцевич А. Хрестоматия по истории Западной России: Учеб. пособие. Вильно, 1892.

⁷ Тамсама. С. IV.

ражытных часоў да скасавання Берасцейскай царкоўнай уніі ў 1839 г. Выданне ўяўляе сабой збор артыкулаў розных навукоўцаў, спецыялістаў у сваіх сферах, а таксама гістарычных дакументаў. Напрыклад, праблема ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага падавалася праз погляд кіеўскага гісторыка У. Антановіча, які быў універсітэцкім выкладчыкам М. Доўнар-Запольскага. На яго думку, першай сталіцай Вялікага Княства Літоўскага было Кернава, а пасля ўжо сталіца была перанесена ў Наваградак¹. І хоць далей укладальнік змяшчаў матэрыялы, якія павінны былі даказаць «расійскасць» Вялікага Княства Літоўскага, відавочна, што цэласнасць канцэпцыі парушалася.

Пра гэту «Хрэстаматыю» пазней узгадваў Я. Станкевіч: «у 1905–1909 г. я вучыўся ў гарадской школе ў Ашмяне. Не памятаю ці вучыліся мы, ці толькі читалі гісторыю Літвы, напісаную па-расійску Турцэвічам. Мы ўсе ёю захапляліся, але не дзеяла яна на нас усведамляюча, бо мы, як і аўтар, тарнавалі яе не да свайго, а да чужога народу»². Гэтым Я. Станкевіч сцвярджаў два моманты. Па-першае – «Хрэстаматыя» А. Турцэвіча была цікавая вучням. Можна дапусціць, што тым вучням, якія цікавіліся гісторыяй свайго краю, а значыць была запатрабаванасць на даступныя матэрыялы па гісторыі Беларусі. Па-другое, у цэлым ідэалагічныя мэты выдання былі дасягнуты – гісторыя Вялікага Княства Літоўскага, як і сама назва «Літва», не асацыявалася ў навучэнцаў з беларускім краем.

Пры больш уважлівым поглядзе на «Хрэстаматыю» можна сказаць, што яна мела яшчэ і трэцюю функцыю. Верагодна, насуперак волі складальніка, гэта выданне паказвала гісторыю краю, дзяржаўна адасобленага ад Расіі, як самастойны суб'ект гісторыі. А апошняе, у сваю чаргу, было здольна паўплываць на фарміраванне нерасійскай свядомасці сярод навучэнцаў тых устаноў, дзе яна выкарыстоўвалася.

Тут варта зазначыць, што паводле ідэалогіі «заходнерусізму», «адраджэнне Беларусі» бачылася «пад роднай уладай дзяржавы ўсерасійскай, у рэлігійным, грамадзянскім і палітычным дачыненні», і што важна – «да гэтага часу беларусы яшчэ не казалі самі, што яны рускія людзі»³.

Адсюль відаць, што розныя інтэлектуальныя асяроддзі беларускіх зямель выкарыстоўвалі падобныя схемы для адлюстравання нацыянальна-рэлігійнай сітуацыі ў краі. Агульнай была і мэтавая сацыяльная група – незлітарныя пласты грамадства. Вялася актыўная гістарыяграфічная барацьба за права быць выразнікамі інтарэсаў асноўнай масы народа беларуска-літоўскіх губерняў Расійскай імперыі.

¹ Турцевич А. Хрестоматия по истории Западной России. С. 78.

² Станкевич Я. За родную мову й праўдзівы назоў: Выбр. Вільня, 2006. С. 412.

³ Голос белорусского священника Минской губ., по случаю проектируемого сооружения народного памятника, в память уничтожения в России крепостного права и возрождения Белоруссии к новой истинно-православной и русской жизни подавлением последнего польского мятежа в 1863–1864 годах (Оттиски из Вестника Западной России). Вильна, 1866. С. 5.

Адзін з лідараў беларускага руху пачатку XX ст. у Пецярбургу прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла (1859–1934)

Адзін з галоўных лідараў беларускага руху пачатку XX ст. Іван Луцкевіч (1881–1919)

Адзін з галоўных лідараў беларускага руху пачатку XX ст. Антон Луцкевіч (1884–1942)

Газета «Наша Доля». 1906 г.

Газета «Наша Ніва». 1906–1915 гг.

Газета «Наша Ніва». 1909 г.

Паэтка, публіцыстка Алаіза Пашкевіч (Цётка; 1876–1916)

Гісторык, пісьменнік, публіцыст,
палітык Вацлаў Ластоўскі (1883–1938)

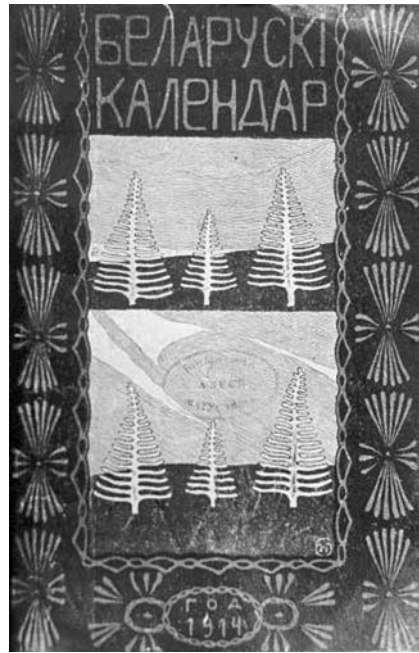
Якуб Колас (1882–1956)

Янка Купала (1882–1942)

Максім Багдановіч (1891–1917)

Беларускі каляндар на 1914 г.

Рэдакцыя газеты «Наша Ніва» ў Вільні

Адзін з лідараў краёвага руху ў Беларусі
Раман Скірмунт (1868–1939)

Вандроўны тэатр Ігната Буйніцкага (пачатак XX ст.)

Афіша паставы тэатра І. Буйніцкага (пачатак XX ст.)

Беларускія газеты пачатку XX ст.

Niezwyyczajny dadatak. Cena 5 fen. (3 kóp.)

HOMAN

BIELARUSKAJA WIEŃSKAJA CZASOKIŚ
WYCHODZIĆ DWA RAZY U TYDZIEŃ: U AUTORKI I PIATNICY.

Wilnia, 5 listapada 1916 h.

Z WARSZAWY telegrafując:
Da życharoŭ Warszaŭskaho Hieneral-Hu-
bernatarstwa.

juć poŭnuju nadzieju, szto žadannia dzierža-
naho i nacyonalnaho razwicia Karaleŭstwa
Polszczy ciapier buduć spoinieny z naležnaj
uwahaj na ahalnyje palitycznyje warunki Eu-

Газета «Гоман». 1916–1918 гг.

Weissruthenisches Theater.

Sonntag, den 27 Mai 1917.
in Zirkus, Lamschö-Platz

Biełaruski Teatr.

U niadzieli 27 maja 1917 h.
u cyrku na Łakiszajim placu

NA ANTOKALI

Lustspiel von F. Otchownicz in 3 Akten mit Liedern und Tänzen. Kamodja u 3 aktech F. Otchownicza sa spiewami i tancami.

PERSONEN:

Wincenz Sityk, Baator eines Schwertes.
Michalina, seine Frau.
Zoska, ihre Tochter.
Hankow, Michalina's Schwester.
Jany Jankow, Hantow's Schwester des Sityk.
Bead, Michalina's Dienstmagd.
Anstj, Scherenschlichter.
Marschowa, Hantow's
Arlow'skaja, Sityk's Nachbarnin.
Jura, Dienstmagd.
Rufat, Gasthausbesitzer.

PERSONEN:

Michała | Zamojstrowin im Gasthaus.
Furawka, Jankow's.
Bartola.
Hankow's.
Hankow's.
Czowatary.
Kartawski.
Zachwaszajew.
Hantow's.
Hankow's u. s. w.

ASBY:

Wincenz Sityk, baator szawiesk, wart.
Michalina, jeho žena.
Zoska, ich dach.
Hankow, Michalina's.
Jany Jankow, Michalina's Sityk's.
Bead, Michalina's.
Anstj, schlichter.
Marschowa, Hantow's.
Arlow'skaja, Michalina's Sityk's.
Jura, Michalina's.
Rufat, hantow's restaranu.

ASBY:

Hankow | stah u restaranu.
Michalina, hantow's.
Zoska, hantow's.
Jankow's.
Jankow's.
Michalina's.
Hantow's.
Hantow's.
Hantow's.
Hantow's.
Hantow's.
Hantow's.

Das Stück spielt in Wilna vor einigen Jahren.
L. u. R. Anfang in Sityk's Wohnung in Antokel, der H. Anfang im Garten des Gasthauses in Warka.

Beginn um 6. Uhr nachmitt.

Paczatak a hadz. 6 wiecz.

Афіша беларускага тэатра ў Вільні. 1917 г.

Гістарыяграфія вытокаў нацыянальнай ідэі (пачатак XX – пачатак XXI ст.). Звернемся да гістарыяграфічных парадыгмаў вытокаў нацыянальнай ідэі ў літоўскай і ўкраінскай гістарычных навук, паколькі важным аспектам з’яўляецца ўсталяванне сувязі паміж навуковымі даследаваннямі і грамадскай думкай Беларусі, паміж гістарыяграфіяй і нацыянальнай свядомасцю ў нашым краі. У гэтым сэнсе істотным будзе паказаць, як у суседніх з беларусамі народаў, блізкіх паводле гістарычнага лёсу, даследавана гэта пытанне, якія канцэптuallyныя напрацоўкі яны маюць.

Гістарычныя парадыгмы суседзяў Беларусі шмат у чым падобны да парадыгмаў беларускай гістарычнай навукі. Хоць, з іншага боку, кожная гістарыяграфія, як і кожны народ, мае сваю спецыфіку, пазнаючы якую магчыма глыбей асэнсаваць беларускую нацыянальную гістарыяграфію і ідэю. Асабліва істотнымі ў гэтым сэнсе, на нашу думку, з’яўляюцца літоўскі і ўкраінскі довед гісторыяпісання.

Літоўскія гісторыкі вылучаюць тры асноўныя гістарычныя парадыгмы, непасрэдна звязаныя з нацыянальнай ідэяй: балтафільскую, літвацэнтрычную і еўропацэнтрычную¹. Аўтарам першай лічыцца знакаміты гісторык XIX ст. С. Даўкантас (1793–1864), які ў 1822 г. выдаў працу «Гісторыя літоўцаў, аўкшто-таў і жмудзінаў». У гэтай працы ён усяляк імкнуўся паменшыць значэнне польскага цывілізацыйнага чынніка ў гісторыі Літвы, якую ён разумеў выключна як балцкую дзяржаву, і адначасова ўзвялічыць уплыў паганства на фарміраванне літоўскага (у сённяшнім сэнсе гэтага слова) этнасу. Другая парадыгма інакш яшчэ называецца рамантычнай, у аснове яе ляжыць «культ дзяржавы» – Вялікага Княства Літоўскага. Да пачынальнікаў гэтай канцэпцыі адносяць гісторыкаў першай паловы XIX ст. Ю. Ярашэвіча, М. Балінскага і гісторыка XX ст. З. Івінскіса (1908–1971). Аўтарства трэцяй парадыгмы належыць філосафу С. Шалкаўскісу (1896–1941). Ён вызначаў змест і сэнс літоўскай гісторыі ў залежнасці ад таго, які культурны ўплыў (заходні ці ўсходні) пераважаў. С. Шалкаўскіс таксама даў аксіялагічную ацэнку перыядам літоўскай гісторыі, станоўчымі і прадуктыўнымі лічыў тыя эпохі, калі меў перавагу заходнееўрапейскі вектар цывілізацыйнай арыентацыі. На думку В. Бераніса, важным момантам у афармленні літоўскай ідэі была літуанізацыя пэўных момантаў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага². Такім чынам, відавочна, што ў дадзеным кантэксце гістарычная думка ставіцца ў якасці «прадвесніка» нацыянальнай ідэалогіі і палітычных патрабаванняў нацыянальнага зместу.

Украінская гістарычная навука таксама мае даволі сур’ёзныя напрацоўкі ў сферы даследавання ўзаемасувязей і ўзаемаўплываў гістарыяграфіі і нацыя-

¹ Берянис В. Парадигмы литовской исторической науки // Россия в XX веке: Судьбы исторической науки. М., 1996. С. 572–577.

² Тамсама.

нальнай ідэі¹. Так, украінскі гісторык В. Масненка прапанаваў трохфазавую схему ўзаемадачыненняў гістарычнай думкі і нацыянальнай свядомасці ва Украіне².

Першая фаза – 1890-я гады – 1917 г. – гэта час, калі «высокая» акадэмічная праца гісторыкаў праходзіла на фоне вельмі нізкай «прыспанай» нацыянальнай свядомасці ўкраінскага грамадства, складвалася ўражанне, што акадэмічная навука жыла ў паралельным свеце з жыццём пераважнай часткі грамадства, што адбівалася на асноўных кірунках гістарычных даследаванняў. У гэты час адбывалася «першапачатковае назапашванне гістарыяграфічнага капіталу».

Другая фаза – 1917–1920 гг. – час рэвалюцыйнага выбуху і лавінападобнага росту нацыянальнай свядомасці. Тое, што назапашвалася на папярэднім этапе, стала запатрабаваным у шырокіх колах грамадства. Навуковая думка адлюстроўвалася ў навукова-папулярных і адкрыта агітацыйных формах. Паралельнае існаванне скончылася.

Трэцяя фаза – 1920-я гады – узровень нацыянальнай свядомасці пачаў адпавядаць узроўню навуковых даследаванняў. Тут маецца на ўвазе, што ўкраінскае грамадства (ці хутчэй заходняя яго частка) пачало адпавядаць крытэрыям мадэрнай нацыі. Гэта, у сваю чаргу, дало штуршок для павышэння прафесіяналізму ў гістарычных даследаваннях і да стварэння нацыянальнай гістарыяграфічнай школы.

Відавочна, што на сённяшні дзень і літоўская, і ўкраінская гістарыяграфічная думка выйшлі на абагульняльны, тэарэтычны ўзровень асэнсавання пытання ўплыву гістарычнай навукі на нацыянальную ідэю і на нацыянальную свядомасць сваіх грамадстваў.

Беларуская гістарыяграфія таксама мае ў гэтым плане пэўныя здабыткі³. Важна таксама адзначыць, што для бездзяржаўных народаў вельмі папулярным матывам гістарыяграфіі з'яўляецца «тэорыя ворагаў», якая характэрна і для беларускай гістарыяграфіі пачатку ХХ ст., што можна праілюстраваць на прыкладзе гістарычнай публіцыстыкі «Нашай Нівы»⁴.

Сярод сучасных выданняў замежных аўтараў вылучаецца праца нямецкага гісторыка Р. Лінднэра «Гісторыкі і ўлада». У прадмове да яе аўтар піша, што праца прысвечана «суадносінам гістарыяграфічнай навукі і палітыкі ў Беларусі <...> тут гаворка ідзе пра гісторыю ўзаемадачыненняў паняццяў станаўлення нацыі, гістарычнага самаўсведамлення і палітычнай улады»⁵. Падво-

¹ Кравченко В. В. Нариси з украінскай історыяграфіі эпохі нацыянальнага Відроджэння (друга паловіна ХVІІІ – сярэдзіна ХІХ ст.). Харків, 1996; Масненка В. В. Історычна думка та нацыянальнасць у Украіне (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). Київ; Черкасы, 2001; Украінська історыяграфія на злам ХХ і ХХІ століць: здобуткі і праблемы. Львів, 2004.

² Масненка В. В. Історычна думка та нацыянальнасць у Украіне (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). С. 102–103.

³ Падрабязней гл.: Смоленчук А. Беларуская історыяграфія другой паловіны ХІХ – пачала ХХ века и становление нацыянальнай ідеалогіі // Славяноведение. 1999. № 5. С. 60–67.

⁴ Наша Ніва. 1908. 25(8) верас. (Факсімільнае выданне. Мінск, 1992. Вып. 1). С. 1–2.

⁵ Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыянальны працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі ХІХ–ХХ стст. С. 9.

дзячы вынікі свайго даследавання, нямецкі гісторык піша, што «ад пачатку нацыянальнага гісторыяпісання гісторыкі былі падзеленыя»¹. Так працягвалася на працягу ўсяго XX ст. і захавалася да нашага часу.

Аднак пры ўсёй грунтоўнасці даследавання аўтар параўнальна мала месца надае гістарыяграфічнаму аналізу беларускага нацыянальнага руху другой паловы XIX – пачатку XX ст. У параграфі «Палітыка-гістарычныя тэксты ў беларускай публіцыстыцы» ён разглядае пераважна публіцыстыку «Нашай Долі» і «Нашай Нівы». Таксама даволі падрабязна разгледжана дыскусія, што адбывалася ў канцы 1920-х гадоў па тэме паўстання 1863–1864 гг. і яго ролі для гісторыі беларускай ідэі і беларускага руху². Дыскусія вялася паміж У. Ігнатоўскім і С. Агурскім і тычылася «нацыянальнага чынніка» ў паўстанні. Першы выступаў за перавагу ў паўстанцкай ідэалогіі беларускага нацыянальнага пытання, другі – сацыяльных патрабаванняў³. Пра погляды ж Ф. Багушэвіча і В. Дуніна-Марцінкевіча і іх уплыў на пачаткі беларускай ідэі ў працы няма ні слова.

Тэма паўстання 1863–1864 гг. і вытокаў беларускай нацыянальнай ідэі займала і займае досыць істотнае месца ў беларускай гістарыяграфіі. У 1930-я – пачатку 1950-х гадоў яна была настолькі заідэалагізавана, што пра навуковае асэнсаванне казаць не даводзіцца. У другой палове 1950-х – 1980-я гады гэту праблему галоўным чынам апісвалі філолагі і літаратуразнаўцы⁴. Яны ажыццяўлялі свае даследаванні ў пазітывісцкім ключы з тым, каб пазбегнуць цензуры і абвінавачванняў у «нацыяналізме». Гэты, умоўна кажучы, філалагічны этап даследавання вытокаў нацыянальнай ідэі да сённяшняга дня недастаткова асэнсаваны беларускай гістарычнай навукай. А той матэрыял, які апублікавалі «філолагі», на нашу думку, усё яшчэ патрабуе засваення з боку гісторыкаў.

Іншая сітуацыя назіралася ў інтэлектуальным асяроддзі беларускай эміграцыі, дзе навукоўцы, у значнай ступені адарваныя ад першакрыніц, вымушаны былі рабіць інтэрпрэтацыі на аснове публікацый, што выйшлі ў Расійскай імперыі, затым – у савецкай Беларусі, Польшчы і г. д. У якасці прыкладу можна прывесці публікацыю Я. Запрудніка і Т. Бэрда⁵. Ва ўводзінах аўтары

¹ Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX стст. С. 478.

² Тамсама. С. 260–265.

³ Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі у XIX і пачатку XX стагоддзя. 2-е выд. Менск, 1925; Яго ж. 1863 год на Беларусі. Менск, 1930; Агурскі С. Революционное движение в Белоруссии (1863–1917 г.). Минск, 1928.

⁴ Александровіч С. Х. Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX ст. Мінск, 1971; Кісялёў Г. З думай пра Беларусь. Мінск, 1966; Яго ж. Пачынальнікі: 3 гіст.-літар. матэрыялаў XIX ст. / Укл. Г. В. Кісялёў. Мінск, 1977; Яго ж. Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спроба навуковай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў. Мінск, 1988.

⁵ Паўстаньне на Беларусі 1863 году. «Мужыцкая праўда» й лісты «з-пад шыбеніцы» (Тэксты й камэнтары) / Уклад. Я. Запруднік, Т. Э. Бэрд. Нью-Ёрк, 1980.

спрабуюць растлумачыць, чаму ў БССР з 1928 г. цалкам не публікавалася «Мужыцкая праўда» пры наяўнасці вялізнай колькасці інтэрпрэтацый гэтага выдання. Прычыну яны бачаць у тым, што К. Каліноўскі быў перш за ўсе нацыянальным дзеячам, а пасля рэвалюцыянерам, у тым сэнсе слова, у якім яго разумелі камуністычныя ўлады.

Дыскусія па гэтым пытанні, толькі ў іншых аспектах, працягвалася і пасля 1991 г. у незалежнай Беларусі. Для сярэдзіны 1990-х гадоў характэрнай з’яўлялася спрэчка прафесійных навукоўцаў, якія выказвалі розныя, часта супрацьлеглыя пункты погляду на вытокі і прыроду беларускай нацыянальнай ідэі. Знакавымі тут з’яўляюцца дэбаты 1997 г. паміж В. Чарапіцам і М. Бічом наконт падручнікаў па гісторыі Беларусі¹, а таксама палеміка паміж М. Бічом і У. Казбярком па пытанні грамадска-палітычных поглядаў К. Каліноўскага².

Што тычыцца дыскусіі Чарапіца – Біч, то падставай для яе стала рэцэнзія, якую першы напісаў на рукапіс школьнага падручніка па гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. аўтарства другога. Аўтар рэцэнзіі канстатаваў марксісцкія падыходы і метадалогію М. Біча, але аспрэчыў «нацыянальную частку» падручніка. В. Чарапіца падаў сваё бачанне вытокаў беларускай нацыянальнай ідэі. Галоўным чыннікам, на яго думку, тут была «паланізацыя», якая прывяла да ўзнікнення першай беларускай партыі і г. д. Рэалізацыю патрабаванняў беларускага руху пачатку XX ст. В. Чарапіца называе «навязваннем меншасцю сваёй ідэалогіі пераважнай большасці». І адзначае, што адбылося гэта ў выніку рэвалюцыі 1917 г., калі камуністычная ўлада саступіла патрабаванням беларускіх дзеячаў, якія мелі вельмі мала супольнага з беларускім народам. У сваім адказе М. Біч звярнуў увагу на тое, што канцэптуальныя падыходы, якімі карыстаецца В. Чарапіца, фактычна адмаўляюць існаванне самастойнага беларускага народа, а вытокі нацыянальнай ідэі зводзяць да знешніх чыннікаў. Гэтыя падыходы М. Біч цалкам адмаўляў і, падмацаваўшыся спасылкамі на даследаванні А. Багдановіча, Я. Карскага, А. Сапунова, М. Доўнар-Запольскага, сцвярджаў, што беларусы – самастойны народ, а з’яўленне беларускай нацыянальнай ідэі – заканамерны вынік яго ўнутранага развіцця. Пры гэтым М. Біч пачатак беларускага руху адносіў да «нашаніўскага перыяду».

Гэта дыскусія вяртала нас да падобных спрэчак пачатку XX ст., але ў адрозненне ад дэбатаў «нашаніўскай эпохі», яна вялася паміж прафесійнымі гісторыкамі і сведчыла пра адсутнасць у беларускай гістарычнай навуцы адзінай платформы ў базавых, фундаментальных пытаннях.

Другая дыскусія – Біч – Казбярк – распачалася яшчэ ў канцы 1980-х гадоў у перыядычным друку. Асноўным «каменем спатыкнення» ў ёй з’яўлялася

¹ Чарапіца В. «Падручнік будзе цяжка чытаць нават студэнтам гістфака...» // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 3. С. 50–52; Біч М. «З прапанаванай канцэпцыяй пагадзіцца не магу» // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 3. С. 53–56.

² Казбярк У. Загадка Каліноўскага // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 5. С. 32–36; Біч М. «... і думаў аб самастойнасці Літвы» // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 5. С. 38–41.

пытанне аб тым, што лічыць беларускай нацыянальнай ідэяй і нацыянальным рухам. У. Казбярук сцвярджаў, што ў 1863 г. «беларуская нацыянальная свядомасць як гістарычная з’ява, як працэс яшчэ не заявіла аб сабе ні ў навуковых трактатах <...>, ні ў дзейнасці палітычных ці грамадскіх арганізацый». Погляды і дзейнасць К. Каліноўскага У. Казбярук разглядаў выключна як польскія. М. Біч у адказ напісаў, што погляды У. Казберука надзвычайна супадаюць з ацэнкамі савецкай гістарыяграфіі 1930-х гадоў і імкнуўся даказаць, што менавіта ў час паўстання 1863–1864 гг. ідэя самастойнасці «Літвы», якую можна атаясаміць з Беларуссю, была сфармулявана ў нацыянальна-культурных і палітычных катэгорыях.

Сама дыскусія праходзіла ў пазітывісцкім рэчышчы. Галоўным апаненты лічылі падаць як мага большую колькасць эмпірычных фактаў (фрагментаў мемуараў, следчых паказанняў і г. д.) на карысць свайго пункту погляду. Пры гэтым як адзін, так і другі навуковец абмежаваліся толькі падзеямі паўстання, ці часам, які яму папярэднічаў. Але ўсё ж апаненты пагадзіліся ў адным моманце, што падзеі, звязаныя з паўстаннем 1863–1864 гг., ідэі, якія атрымалі жыццё ў той час, можна лічыць пачаткам беларускай нацыянальнай ідэі (М. Біч), ці пачаткам пачатку (У. Казбярук). І ў гэтым асноўнае адрозненне згаданых дзвюх дыскусій.

Напрыканцы 1990-х гадоў была зроблена досыць удалая спроба даць канцэнтраваную анталогію беларускай думкі XX ст. пад адной вокладкай¹. Паводле канцэпцыі, выданне прэтэндуе на хрэстаматыю філасофіі гісторыі Беларусі, і нават шырэй – нацыянальнага быцця беларусаў. Пра гэта кажуць назвы раздзелаў кнігі: «Прарокі нацыянальнай ідэі», «З пазіцыяў краёвага патрыятызму», «У люстэрку нацыянал-камунізму», «Вехі беларускага фундаменталізму», «На разломах вайны», «Беларускай думка на эміграцыі», «У пошуках альтэрнатывы і дыялогу». І хоць з моманту выхаду «Беларускай думкі XX ст.» мінула 12 гадоў, нельга сказаць, што на сённяшні дзень выданне ў дастатковай ступені засвоена беларускай гістарыяграфіяй. Тым часам там змешчаны канцэптальныя, светапоглядныя тэксты. Сярод іх артыкул З. Жылуновіча «Аб нацыянальным руху», які быў апублікаваны ў пецябургскай «Дзянніцы» 23 сакавіка 1918 г. (за два дні да абвяшчэння незалежнасці БНР). У ім аўтар сцвярджаў, што чалавецтва ідзе да інтэрнацыяналізму, што «нацыяналізм мірыць станы паміж сабою і згладжвае разлад, з чаго карыстаюць буржуазія і багатыя»². Але, нягледзячы на гэта, беларусам патрэбна ісці да «інтэрнацыяналізму» паступова, на першым этапе надаючы шмат увагі «нацыяналізму»³. Усе тэксты падабраны вельмі грунтоўна і адлюстроўваюць асноўныя канцэптальныя ідэі, якія мелі месца ў беларускай гісторыі XX ст. На аснове іх можна праводзіць асобнае даследаванне па нацыянальнай тэрміналогіі, палітычнай думцы, культур-філасофіі і інш.

¹ Беларуская думка XX ст. Філасофія, рэлігія, культура / Уклад. Ю. Гарбінскі. Варшава, 1998.

² Тамсама. С. 246–247.

³ Тамсама. С. 248.

Тэрмін «нацыянальнае адраджэнне» ў беларускай гістарыяграфіі. У беларускай гістарыяграфіі нацыянальнага руху існуе вялікі прагал – адсутнасць параўнальнага аналізу навуковай і публіцыстычнай тэрміналогіі нацыянальнага пытання, што выкарыстоўвалася ў другой палове XIX – пачатку XX ст. У інтэлектуальным жыцці беларускага краю, асабліва пасля задушэння паўстання 1863–1864 гг., нацыянальная праблема займала даволі значнае месца. У гэты час у «заходнерускім» друку зараджаецца нацыянальная рыторыка, характэрная для пазнейшага «нашаніўства». Пачынаюць ужывацца такія звароты, як «беларусы, знаходзіліся нібы ў летаргічным сне», «адраджэнне Беларусі» і г. д. У сувязі з гэтым узнікае пытанне пра паходжанне і аўтарства тэрміна «адраджэнне Беларусі», а таксама сэнс, які ўкладваўся ў яго ў розныя часы. Але і сама дадзеная праблема, і яе гістарыяграфічны аналіз могуць быць пазначаны толькі як перспектыўныя з прычыны адсутнасці падобных прац.

Што тычыцца сучаснага ўжывання тэрміна «нацыянальнае/беларускае адраджэнне», у гістарычнай навуцы не існуе адзінага падыходу да вызначэння яго сутнасці. Паводле А. Станкевіча, працэс адраджэння, гэта тая сітуацыя, «калі хто жыў у вялікай бядзе ды неяк дабіўся лепшага жыцця, дык і аб ім кажам, што ён *адрадзіўся*, быццам нанова пачаў жыць. Нешта падобнае было і з Беларусіяй. Жыла яна сабе вольна і шчасліва, ды вот занемагла, ворагі перамаглі яе. Аднак памерці не было ёй суджана, і пасля хваробы, заняпаду прыйшло *адраджэнне*»¹. На нашу думку, найбольш удала і лаканічна адказаў на гэта пытанне А. Латышонак, які пісаў, што «працэс станаўлення сучаснай беларускай нацыі прынята называць «адраджэннем»»².

У сучаснай беларускай гістарычнай навуцы нават з’явіўся тэрмін «адраджэнская гістарыяграфія». Але і ў дачыненні да гэтага тэрміна няма адзінства поглядаў. Так, І. Марзалюк піша: «тэрмін «адраджэнская гістарыяграфія» я скарыстоўваю да брутальна прымардыялісцкай часткі нацыянальнага гісторыяпісання, у якім беларусы ёсць ужо ў IX – XIII стагоддзях, ВКЛ – перадусім «наша» дзяржава <...>, а скарыстанне палышчызны нашай элітай – тое ж самае, што распаўсюджанне французскай мовы ў асяродку расійскага дваранства. Польскія паўстанні на тэрыторыі Беларусі, ад Касцюшкі да Каліноўскага, – то паўстанні для іх («адраджэнскіх гісторыкаў». – А. У) беларускія <...>. Чытаючы гэтыя тэксты, міжволі складваецца ўражанне, што беларускі народ пасля падзелаў Рэчы Паспалітай патрапіў у склад Расейскай імперыі не плебейскім этнасам з непаўнавартаснай сацыяльнай структурай, а квітнеючым гістарычным народам з уласнай высокай культурай...»³

Далей І. Марзалюк піша пра запозненасць «хвалі нацыянальнага абуджэння», пра «татальную паланізацыю інтэлектуальнай эліты», пра «адсутнасць уласнай дзяржаватворчай традыцыі ў мінулым». Ён супастаўляе «заходнерускую» інтэлектуальную эліту з «краёўцамі» і сцвярджае, што менавіта «за-

¹ Станкевіч А. З Богам да Беларусі: 36. тв. С. 89.

² Латышонак А. Нацыянальнасць – Беларус. Вільня, 2009. С. 395.

³ Марзалюк І. Міфы «адраджэнскай» гістарыяграфіі Беларусі. Магілёў, 2009. С. 5–6.

ходнерусы» «ствараюць міф аб Полацкім княстве як першай форме беларускай дзяржаўнасці, ім <...> належыць і пальма першынства ў «прыватызацыі» спадчыны ВКЛ на карысць беларусаў»¹. Аўтар так красамоўна апісвае канцэптэуальныя здабыткі гістарычнай школы «заходнерусізму», што ў чытача міжволі можа паўстаць пытанне, ці не «заходнерусы» стварылі так званую адраджэнскую гістарыяграфію? Таму падаецца лагічным, што ўрэшце І. Марзалюк пагаджаецца з В. Булгакавым у тым, што «заходнерусы <...> не з'яўляліся альтэрнатывай беларускаму нацыяналізму, яны былі яго папярэднікамі, бо да заходнерусаў па-просту не існавала ні нацыянальнага вобразу беларусаў, ні беларускага гістарычнага нарратыву»².

У гэтай сувязі варта зазначыць, што рэчаіснасць, кантэкст, у якіх узнік тэрмін беларускае «нацыянальнае адраджэнне», В. Булгакаў і І. Марзалюк разумеюць у значнай ступені адрозна ад тых, каго яны называюць «адраджэнцамі». Як прыклад тут можна прывесці пункт гледжання аднаго з галоўных ідэолагаў беларускага руху А. Луцкевіча, які небеспадстаўна лічыў, што і беларуская літаратура і беларуская ідэя звязаны з актыўнасцю «краёвай» «спольшчанай» інтэлігенцыі³. У гэтым сэнсе можна сцвярджаць, што «нашаніўцы» лічылі сябе прадаўжальнікамі справы той часткі беларускай інтэлігенцыі XIX ст., якую частка сённяшніх гісторыкаў называе «татальна спольшчанай».

Вытокі і кірункі беларускай нацыянальнай думкі. Паводле аднаго з галоўных ідэолагаў беларускага руху першай паловы XX ст. А. Луцкевіча, «...беларускае нацыянальнае адраджэнне пачынаецца з *адраджэння мовы*, – справядлівей: з *развіцця народнае гутаркі ў мову літаратурную*»⁴. Для новых думак, адзначаў аўтар, патрэбны новыя формы, а адраджэнне народа, падняцце шырокіх народных мас на вышэйшую ступень культурнага і грамадскага жыцця – гэта і былі тыя новыя думкі, якія прыйшлі да нас, як адгалоскі Вялікай французскай рэвалюцыі. Такім чынам, А. Луцкевіч звязваў «новыя думкі» з ідэямі Французскай рэвалюцыі, г. зн. з ідэалогіяй Асветніцтва. Паводле грамадска-палітычных крытэрыяў, ён падзяліў тагачасную грамадскую і інтэлектуальную эліту Беларусі, у першую чаргу літаратараў, на «рамантыкаў» і «дэмакратаў»⁵, якія сыходзіліся ў пытанні неабходнасці існавання беларускай літаратурнай мовы, але разыходзіліся ў сваіх поглядах на будучыню грамадства.

Да «шляхецкіх рамантыкаў» А. Луцкевіч, спасылаючыся на М. Гарэцкага, адносіў Я. Баршчэўскага, А. Рыпінскага, Я. Чачота, В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Вярыгу-Дарэўскага, В. Каратынскага і, урэшце, «апошняга магіканіна»,

¹ Марзалюк І. Міфы «адраджэнскай» гістарыяграфіі Беларусі. С. 33–36.

² Тамсама. С. 37.

³ Луцкевіч А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва. Мінск, 2006. С. 187–190.

⁴ Навіна А. Пуцяводныя ідэі беларускае літэратуры. Вільня, 1921. С. 6.

⁵ Тамсама. С. 8.

А. Ельскага. У адрозненне ад вышэйназваных асоб, К. Каліноўскі, паводле А. Луцкевіча, злучыў «элемент шчыра дэмакратычны і нацыянальна беларускі»¹.

І сапраўды, такому погляду можна знайсці пацвярджэнне ў беларуска-літоўскай паўстанцкай прэсе пачатку 1863 г. «Масква пераследуе мову польскую, беларускую, маларускую, літоўскую і навязае маскоўскую; мы хочам, каб кожная мова развівалася паводле ўласнай жыццяздольнасці: і літоўская, і беларуская, і маларуская, і польская <...>. Мы вычарпалі ўсе мірныя сродкі. Патрабавалі, каб цар нам даў што нам трэба, – не даў» – пісалася ў газеце «Głos z Litwy»². У гэтым выпадку, кажучы словамі А. Луцкевіча, назіралася цікавая з’ява – злучэнне ідэі дэмакратычнай з беларускай нацыянальнай ідэяй. Пад дэмакратычнасцю разумелася патрабаванне кардынальных сацыяльных перамен (найперш у аграрнай сферы), а рэалізацыя нацыянальнай ідэі ў пэўнай ступені звязвалася з правамі беларускай мовы.

А. Луцкевіч увёў своеасаблівы стандарт, паводле якога ў далейшым ацэньвала грамадскую пазіцыю літаратараў і грамадскіх дзеячаў гістарыяграфія³. Стандарт А. Луцкевіча вынікаў з яго сацыялістычнага светапогляду і заключаўся ў тым, што чым больш радыкальнай была сацыяльная пазіцыя таго ці іншага літаратара (публіцыста), тым хутчэй ён прыходзіў да ўсведамлення беларускай нацыянальнай ідэі, як самакаштоўнай рэчы.

Разам з гэтым «патрыярх беларускага руху ХХ ст.» ставіў пытанне пра асяродак, глебу, якая вывела «з ценю», ці «нарадзіла» беларускую нацыянальную ідэю. Паводле яго, беларусы ў выніку працяглай паланізацыі і русіфікацыі аддавалі сваю эліту палякам ці расійцам. Разам з гэтым тыя творцы, што паходзілі з Беларусі, не маглі цалкам быць свабодныя ад «беларускай цывілізацыі» (тэрмін А. Луцкевіча. – А. У). Так, А. Міцкевіч, «каторы выйшаў з апалячанай беларускай шляхоцкай сям’і, каторы радзіўся і ўзрос на Беларускай зямлі, быў усёй сваёй псіхікай неразрыўна звязаны з ёю і з народам беларускім і адбіваў у сабе самім беларускую нацыянальную душу»⁴.

Такім чынам, слухна адзначаў А. Луцкевіч, кожны літаратар, які паходзіў з беларускіх зямель, даваў нешта для беларускай ідэі. З іншага боку, глебай, на якой гэтая ідэя магла актыўна ўзрастаць, на яго думку, была грэка-каталіцкая царква. Тут думка А. Луцкевіча карэлюецца з поглядамі К. Каліноўскага, які пісаў, што расійскі царызм у 1839 г. «знішчыў адно з галоўных апірышчаў нацыянальнасці – беларускую нацыянальную царкву (Унію)»⁵.

Ідэя ўніяцтва як «нацыянальнай царквы» і жыццядайнага асяродку беларускага руху і нацыянальнай ідэі была актуалізавана на пачатку 1990-х гадоў

¹ Навіна А. Пуцяводныя ідэі беларускае літэратуры. С. 15.

² Каліноўскі К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы. Мінск, 1999. С. 75.

³ Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. Минск, 1994. С. 11; Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку ХХ стагоддзя. Менск, 1925. С. 86.

⁴ Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. Мінск, 2003. С. 43.

⁵ Луцкевіч А. Барацьба за вызваленне. Вільня; Беласток, 2009. С. 57.

сярод беларускай навуковай эліты. Паводле А. Латышонка, «беларускі народ захаваў усё ж сваю, хоць і слабую, эліту: уніяцкае духавенства, спародненую з ім дробную шляхту і мяшчанства ды розных служылых людзей. Яны ніколі не гублялі сувязі са сваімі нацыянальнымі каранямі»¹. Відавочна арыентуючыся на ўкраінскія і літоўскія ўзоры, ён стварыў тэорыю «беларускага П'емонту», які існаваў у канцы XVIII – пачатку XIX ст. на Беласточчыне: «як даказаў яшчэ сто гадоў таму беларуска-расейскі гісторык Павел Баброўскі (гадунец Міхайлы Баброўскага), цэнтрам беларускага нацыянальнага руху была Беластоцкая акруга, якая ў 1795–1807 гг. знаходзілася ў межах Прусіі»².

І яшчэ адзін важны тэзіс таго ж аўтара: «беларускі нацыянальны рух нараджаўся як рух «усходніцкі», накіраваны супраць лацінізацыі, паланізацыі Беларусі (уніяцкаму колу Баброўскага ідэйна адпавядала праваслаўнае кола Грыгаровіча)»³. Хоць, уніяцкая прафесура, якая займалася, паводле А. Латышонка, дэлацінізацыяй уніі, і пацярпела паражэнне (скасаванне ўніі расійскім царызмам), але менавіта яна, а не шляхецкія рамантыкі і паўстанцы, заклала асновы беларускай нацыянальнай ідэі і руху.

Значна паспрыяла даследаванню пытанняў беларускай ідэі і руху выданне збору твораў Ю. Туронка на беларускай мове⁴. У кнізе змешчаны публікацыі з розных гадоў, пачынаючы ад 1981 г. Сам аўтар у прадмове напісаў, што «беларускім пытаннем» ён пачаў займацца з пачатку 1960-х гадоў. Ю. Туронка зацікавілі якраз тыя падзеі і факты, якія, згодна з канцэпцыяй А. Луцкевіча, можна аднесці да «шляхецка-рамантычнай» плыні, а таксама беларускі каталіцкі рух на пачатку XX ст. Даследчык пісаў, што ля вытокаў нацыянальнага ўсведамлення беларускага студэнцтва пачатку XX ст. знаходзіліся адначасова ідэі «гоманаўцаў» і К. Каліноўскага, В. Дуніна-Марцінкевіча, У. Сыракомлі і Ф. Багушэвіча⁵.

Падобнай канцэпцыі прытрымліваўся і М. Біч, аўтар параграфу «Зараджэнне беларускага нацыянальна-палітычнага руху» ў 4-м томе шматтомнай гісторыі Беларусі⁶. Ён пісаў, што беларускі нацыянальна-культурны рух зарадзіўся ўжо ў 1810-я гады прыкметнай з'яваў стаў у 1840–1850-я гады, але праграма вызначыўся і арганізацыйна аформіўся толькі пасля паўстання 1863–1864 гг.

Пытанне пра «базавую ідэйна эстэтычную дактрыну, на аснове якой здзяйсняўся працэс нацыянальнага Адраджэння», застаецца важным, як для беларускай, так і ўкраінскай гістарыяграфіі. Адны ўкраінскія аўтары лічаць, што

¹ Латышонка А. Нацыянальнасць – Беларус. С. 395.

² Тамсама. С. 396.

³ Тамсама. С. 398.

⁴ Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2006.

⁵ Тамсама. С. 158.

⁶ Гісторыя Беларусі: У 6 т. / М. Біч, В. Яноўская, С. Рудовіч і інш. Мінск, 2005. Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (кан. XVIII – пач. XX ст.)

ёй быў рамантызм, іншыя аспрэчваюць гэты пункт погляду¹. У беларускай гісторыка-філасофска-літаратуразнаўчай літаратуры замацаваліся фактычна два адказы на гэта пытанне – хрысціянства² і ідэі Французскай рэвалюцыі XVIII ст.³ Але трэба мець на ўвазе, што праблема па-сутнасці атрымала распрацоўку толькі ў першым набліжэнні, асабліва, што тычыцца ўплыву ідэй Вялікай французскай рэвалюцыі на вытокі беларускай нацыянальнай ідэі.

Беларускай гістарычнай навуцы відавочна не хапае комплекснага сучаснага даследавання палітыкі ўлад Расійскай імперыі і стаўлення расійскай грамадскай думкі да беларускай нацыянальнай ідэі і беларускага нацыянальнага руху. Падобнага да таго, што зрабіў А. Мілер у расійскай гістарыяграфіі. Аўтар прааналізаваў пытанне праз прызму «супрацьстаяння 2 праектаў» імперскіх улад па выбудове «вялікай расійскай нацыі», куды павінны былі ўвайсці «велікарусы, маларусы, і беларусы», і праекту ўкраінскай інтэлігенцыі, якая ставіла сабе за мэту (пачынаючы з 1840-х гадоў) інстытуалізацыю мадэрнай украінскай нацыі. А. Мілер сцвярджаў, што ні ўкраінцы (у яго тэрміналогіі «маларусы»), ні беларусы не дыскрымінаваліся ў Расійскай імперыі на індывідуальным узроўні, што ім былі створаны ўсе ўмовы для імперскай кар’еры, як «рускім»⁴. Пры гэтым гісторык, які досыць глыбока ведае «ўкраінскае» пытанне, не ўдакладняе, што існавала істотная розніца ў стаўленні расійскай імперскай улады да праваслаўных беларусаў і да беларусаў-каталікоў.

З іншага боку, А. Мілер разглядаў працэс паўстання нацый, як рэалізацыю розных «праектаў», па-сутнасці штучных, калі не сказаць выпадковых: «...расійскі праект на заходніх ускраінах прайграў. Прайграў у тым сэнсе, што ўзніклі асобныя ўкраінская і беларуская нацыі <...> яны маглі не ўзнікнуць, як не ўзнікла, напрыклад, правансальская нацыя»⁵.

Зыходзячы з такіх пазіцый, А. Мілер прыходзіць да высновы, што каб не савецкая ўлада, то паўстанне беларускай і ўкраінскай нацый было б пад пытаннем. Прыкладна такіх жа поглядаў прытрымліваецца беларускі гісторык В. Чарапіца, хоць ён і карыстаецца іншай метадалогіяй і сістэмай аргументацыі⁶. Калі працягнуць і лагічна завяршыць гэту думку, то беларуская

¹ Кравченко В. В. Нариси з українокої історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). С. 16.

² Stankievič A. Rodnaja mova ŭ šviatyniach. Wilnia, 1929; Станкевіч А. Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення. Вільня, 1934; Stankievič Ad. Bielaruski chryścijanski ruch. Vilnia, 1939.

³ Навіна А. Пуцяводныя ідэі беларускае літэратуры; Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі (Лекцыі, чытаныя для студэнтаў Менскага Педагагічнага Інстытуту ў г. Яраслаўлі ў 1917–1918 року). Менск, 1921; Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку XX стагоддзя.

⁴ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (втор. пол. XIX в.). СПб., 2000. С. 37.

⁵ Миллер А. И. Национализм и империя. М., 2005. С. 25.

⁶ Чарапіца В. «Падручнік будзе цяжка чытаць нават студэнтам гістфака...» // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 3. С. 50–52.

нацыя – вынік паражэння «расійскага праекта» (sic!). Варта адзначыць, што погляды гэтага даследчыка на сённяшні дзень з’яўляюцца дастаткова папулярнымі. Гэта тычыцца нават беларускай гістарыяграфіі, дзе апошнім часам з’яўляюцца матэрыялы, у якіх беларуская нацыянальная ідэя падаецца як штучны канструкт¹.

Хоць А. Мілер зыходзіць з пазіцый расійскай навуковай зацікаўленасці ўкраінскай і беларускай нацыянальнымі ідэямі, але ён уздымае важныя пытанні, якія могуць і павінны стаць прадметам даследчыцкай працы беларускіх гісторыкаў. Па-першае, гэта параўнальны аналіз украінскага і беларускага рухаў; па-другое, стаўленне да іх расійскіх улад і грамадства; па-трэцяе, параўнальны аналіз «польскага чынніка» ў беларускім і ўкраінскім выпадку.

У звязку з гэтым паўстае пытанне пра «*гістарыяграфічную культуру*», г. зн. імкненне абгрунтавана аперываваць «агульнавядомымі фактамі», а таксама будаваць тэорыі на навуковым падмурку².

Асэнсаванне даследчыкамі пытання паходжання назвы «Беларусь» і «беларусы». Паводле слухнай заўвагі А. Латышонка, «даследчык беларускай ідэі мусіць звяртацца да слова, без якога само паняцце «беларуская нацыянальная ідэя» немагчыма. Такім словам, безумоўна, з’яўляецца «Беларусь»³.

У 2006 г. у Вільні ў Інстытуце беларусістыкі выйшла выданне выбраных твораў Я. Станкевіча – вядомага гісторыка, навуковая дзейнасць якога ў многім была прысвечана беларускай нацыянальнай ідэі і яе вытокам. Праца змяшчае і матэрыялы сёння маладаступныя для айчыннага даследчыка – «*Belarus*» і «*Номан*», беларускія эмігранцкія і польскія міжваенныя выданні. Кніга грунтоўна выглядае і паводле тэматычнай падборкі матэрыялаў, якая адлюстроўвае асноўныя кірункі даследчыцкіх інтарэсаў аўтара і яго канцэптуальныя падыходы.

Я. Станкевіч, як і В. Ластоўскі, актыўна засяроджваў увагу на «тэрміналагічным пытанні», ці, больш дакладна, на пытанні нацыянальнага імя насельніцтва 5 губерняў «паўночна-заходняга краю» Расійскай імперыі. Ён сцвярджаў у 1920-я гады, што назвы «Беларусь» і «беларусы» штучныя, несамастойныя ў дачыненні да тэрмінаў «Русь» і «русін»⁴. На яго думку, назва «беларусы» апроч таго, што яна «ненародная» і «небеларускага паходжання», дык яшчэ «нас як нацыю кампраметуе», бо падае беларусаў, як частку расійскага народа⁵. Як альтэрнатыву аўтар прапаноўваў назву «крывічы», відавочна знаходзячыся пад уплывам В. Ластоўскага, што ён сам пацвердзіў у 1943 г., калі пісаў пра «Значэнне Ластоўскага ў руху крывіцкім». Адным з галоўных унёскаў, зробленых В. Ластоўскім у справу Адраджэння, Я. Станкевіч

¹ Бендин А. Ю. Проблемы этнической идентификации белорусов 60-х гг. XIX – начала XX в. в современной историографии // Исторический поиск Беларуси. Минск, 2006. С. 9–11.

² Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. Rzeszów, 2005. S. 4.

³ Латышонка А. Нацыянальнасць – Беларус. С. 405.

⁴ Станкевіч Я. За родную мову й праўдзівы назоў. С. 39–40.

⁵ Тамсама. С. 42.

назваў «вяртанне» сапраўднай назвы народу, назвы «крывічы». На карысць «крывіцкага ймя» ён прыводзіў і тое, што яго прызнавалі Я. Чачот, Ю. Ярашэвіч, а таксама В. Турчыновіч. Пры гэтым Я. Станкевіч нідзе не згадвае, што назву «Беларусь» ужывалі Я. Баршчэўскі, А. Рypiнскі і іншыя.

Аднак прыкладна з 1952 г. гэты аўтар пачаў схіляцца да назвы «Літва» і «ліцьвіны», як найбольш адпаведных гістарычнай праўдзе і гісторыка-палітычнай перспектыве¹. Хоць, адначасова (1954 г.), аўтар працягваў ужываць і назву «беларусы» і «крывічы»². З сярэдзіны 1960-х гадоў і да канца жыцця Я. Станкевіч прапагандаваў назву «Вялікалітва», якая на яго думку, з аднаго боку атаясамлялася з Вялікім Княствам Літоўскім, а з другога – адрознівалася ад «Літвы-Жмудзі». Ён бачыў сваю задачу ў «прыгатаванні грунту да супоўнага яго (назову. – А. У.) аднаўлення»³.

Такая эвалюцыя поглядаў ёсць не толькі з’ява палітыка-культурная, але яшчэ і гістарыяграфічная. Бо Я. Станкевіч падводзіў гістарычныя аргументы пад кожную з назваў. «Крывія» ў яго асацыявалася з пачаткам беларускага этнасу, а «Літва» ці як варыянт «Вялікалітва» – з росквітам дзяржаўнасці. Назва «Беларусь» жа, паводле Я. Станкевіча, не мела нічога супольнага ні з вытокамі этнасу, ні з дзяржаўнасцю. Яна з’явілася менавіта тады, калі дзяржаўнасць была страчана, і створана была для таго, каб не даць дзяржаўнасці аднавіцца.

Разам з гэтым пачатак беларускага нацыянальнага руху аўтар адносіць да 1902 г., г. зн. менавіта да таго часу, калі назву «Беларусь» прымае і спрабуе пашырыць пераважная частка нацыянальна арыентаванай беларускай інтэлігенцыі. Ён пісаў, што рух пачалі тыя, каго пазней назвалі «нашаніўцы» – «з прычыны поўнага заняпаду ў нацыянальным жыцці, нашаніўцы мусілі весці сваю акцыю ад пачатку»⁴. Цікава тут адзначыць, што Я. Карскі ў знакамітых «Белоруссах» пакінуў без увагі найменне «krewicki», якое Я. Чачот ужываў у дачыненні да беларусаў, а проста пераклаў яго як «беларускі»⁵.

Такім чынам, гістарычная навука мае даволі значныя напрацоўкі ў сферы даследавання вытокаў беларускай нацыянальнай ідэі. Па-першае, зроблена першапачатковае «назапашванне крыніцазнаўчага капіталу». Па-другое, праблема знайшла канцэптualaнае асэнсаванне ў беларускай нацыянальнай дасавецкай, савецкай, эміграцыйнай і постсавецкай гістарычнай думцы. Хаця адзінага пункту погляду не выпрацавана. У сучаснай айчыннай гістарыяграфіі існуюць дзве канцэпцыі, якія ўмоўна можна акрэсліць як «усходнюю» і «заходнюю», у залежнасці ад таго, да якой спадчыны звяртаюцца тыя ці іншыя даследчыкі – «рускай» ці «літоўскай». На сённяшні дзень большасць даследчыкаў стаіць на тым грунце, што вытокі нацыянальнай ідэі трэба шукаць

¹ Станкевіч Я. За родную мову й праўдзівы назоў. С. 299–307.

² Тамсама. С. 336.

³ Тамсама. С. 389–391.

⁴ Тамсама. С. 352.

⁵ Карский Е. Ф. Белоруссы. Варшава, 1903. Т. 1: Введение в изучение языка и народной словестности. С. 214.

ці ў «заходнерускай» спадчыне, ці ў «краёвай». Умоўна кажучы, сённяшні даследчык вытокаў беларускай нацыянальнай ідэі стаіць перад дылемай, якая складаецца з «заходнерусізму» і «краёвасці» і, па вялікім рахунку, мусіць выбраць. На нашу думку, праблема тут палягае ў той сферы, якую сфармуляваў люблінскі даследчык Р. Радзiк, у адказе на пытанне, хто такія беларусы ў цывілізацыйным вымярэнні гэтага пытання.

Акрамя гэтага застаюцца і больш канкрэтныя пытанні, якія важна разгледзець і даследаваць больш дэтальна. Да іх ліку адносіцца «тэрміналагічнае пытанне, праблема «аўтарства», ці больш дакладна пачынальнікаў беларускай нацыянальнай ідэалогіі, таго асяродку, дзе гэта ідэя зарадзілася, дзе быў пакладзены «пачатак пачатку». Апроч таго, розныя ідэйныя кірункі ў беларускім руху другой паловы XIX – пачатку XX ст., на нашу думку, неабходна асэнсаваць і ацаніць з пункту погляду перспектывы пабудовы грамадзянскай супольнасці ў краі. Таксама важным аспектам даследавання беларускага нацыянальнага руху і ідэі з’яўляецца аналіз поглядаў «культурнікаў і палітыкаў» як у XIX, так і на пачатку XX ст. Патрабуе грунтоўнага даследавання і тэарэтычнага асэнсавання пытанне залежнасці ўзроўню нацыянальнай свядомасці грамадства ад узроўню гістарычнай навукі і наадварот (на прыкладзе Беларусі).

3.2. Афармленне і распрацоўка інтэлігенцыйнай беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі: ад народнікаў да канца «нашаніўскага перыяду»

Ацэнкі, якія даюцца беларускаму нацыянальнаму руху і беларускай нацыянальнай ідэі другой паловы XIX ст. і асабліва пачатку XX ст., з’яўляюцца лакмусавай паперкай для вызначэння «духу» той або іншай працы, ці цэлага кірунку ў гістарычнай навучы. Вынікі даследавання і высновы навукоўцаў залежаць ад метадалогіі, якая прымяняецца пры аналізе гістарычнага працэсу, іншымі словамі – ад «канцэптualaнага бачання даследчыкам свайго аб’екта гістарычнай рэчаіснасці»¹.

Беларуская нацыянальная ідэя афармлялася ў сучасным яе выглядзе на працягу даволі нядоўгага перыяду – жыцця двух пакаленняў. І першымі, хто ствараў гістарыяграфію гэтага працэсу, былі людзі заангажаваныя ў беларускі рух, або вельмі блізкія да яго. Сярод людзей пакалення «Нашай Нівы» ў справе апісання і аналізу працэсу афармлення беларускай нацыянальнай ідэі вылучаюцца А. Луцкевіч і А. Станкевіч, погляды якіх паўплывалі як на бэзэсэраўскую і заходнебеларускую, так і на эміграцыйную і сучасную беларускую гістарыяграфію гэтага пытання. Агульным для гэтых двух асоб было тое, што яны абодва звязвалі працэс афармлення беларускай ідэі з працэсам станаўлення беларускай літаратуры.

¹ Сідарцоў У. Метадалогія гісторыі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 1999. Т. 5. С. 119.

Важным момантам было і тое, што беларускі нацыянальны рух пачаў актыўна развівацца якраз у той час, калі ў Расійскай імперыі распаўсюджваўся марксізм, калі жыў У. Ленін. Гэтыя акалічнасці ў савецкі час мелі вельмі вялікі, найчасцей вызначальны, уплыў на гістарычную навуку. З аднаго боку, улады стымулявалі зацікаўленасць у даследаванні перыяду, а з іншага – кантроль і цензура былі надзвычай пільнымі і цікаўнымі, менавіта ў дачыненні да гэтай гістарычнай эпохі.

Па шэрагу пытанняў, якія тычыліся афармлення нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі, беларуская гістарычная навука толькі на пачатку 1990-х гадоў заканамерна выйшла на прынцыпова новы ўзровень асэнсавання гістарычнай рэчаіснасці. Аднаўленне незалежнасці Беларусі ў 1991 г. было тым паваротным момантам, ад якога можна весці адлік і ў галіне гістарыяграфіі. Яшчэ адным важным момантам з’яўляецца тое, што беларуская гістарычная навука ў часе незалежнасці Беларусі, шмат у чым была вынікам і прадуктам тых тэндэнцый, якія адбываліся ў беларускіх грамадскіх і сацыяльных навуках у позні савецкі перыяд, а больш дакладна ў часы кіравання СССР М. Гарбачовым. Хоць, на самым пачатку «перастройкі», перамены ў грамадстве, «галаснасць» і «новае мысленне», якія ў многім былі ініцыяваны зверху, слаба тычыліся гістарычнай навукі¹, але адкрыццё фактаў, звязаных са сталінскімі рэпрэсіямі, Другой сусветнай вайной і паслабленне цензуры ў дачыненні да мастацкай літаратуры, спрычыніліся да «гістарызацыі» грамадства. Важна адзначыць таксама, што навуковыя даследаванні беларускай ідэі і беларускага руху вяліся, і ў многім гэта характэрна і для сённяшняга дня, ва ўмовах, калі абсалютная большасць грамадзян Рэспублікі Беларусь знаходзілася ці знаходзіцца па-за беларускім гістарычным кантэкстам. З іншага боку, пытанне беларускай нацыянальнай ідэі і беларускага руху было вельмі палітызавана, што таксама перашкаджала больш аб’ектыўнаму яго аналізу.

У гэтых умовах паўстаюць пытанні метадалогіі і канцэпцыі даследавання беларускай нацыянальнай ідэі і руху.

Канцэптualaьныя асновы даследавання праблематыкі афармлення беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі. За савецкі час у беларускай гістарычнай навуцы здолела аформіцца ўласная школа даследавання беларускага нацыянальнага руху. Яе ўмоўна можна назваць *нацыянальна-марксісцкай*. Асновы былі закладзены паралельна А. Луцкевічам і У. Ігнатоўскім на пачатку 1920-х гадоў. Прадстаўнікі гэтай школы канстатавалі, што беларускі рух бярэ свой пачатак прыкладна з сярэдзіны XIX ст. і падзяляецца на два кірункі – *ліберальна-народніцкі* (найбольш характэрны прадстаўнік В. Дунін-Марцінкевіч) і *рэвалюцыйна-народніцкі* (К. Каліноўскі). Пры гэтым першы кірунак ацэньваўся як утапічны, адарваны ад рэчаіснасці, а значыць слабаперспектыўны, другі – як прагрэсіўны, той, якому належыць будучыня.

¹ Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX стст. С. 389.

Напрыканцы XIX ст., на думку У. Ігнатоўскага, з’явіліся яшчэ два кірункі ў беларускай нацыянальнай думцы – «радыкальна-дэмакратычны» (Ф. Багушэвіч, Я. Лучына) і «ліберальна-культурніцкі» (А. Ельскі). Розніца паміж імі ў стаўленні да палітычнай рэчаіснасці. Першыя лічылі, што неабходна зрынуць расійскае самаўладства для далейшага развіцця Беларусі, другія – што магчымасці легальнай працы пры гэтым ладзе яшчэ не вычарпаны.

Метадалагічныя напрацоўкі нацыянальна-марксісцкай школы ў савецкі час дазвалялі «рэабілітоўваць» перад камуністычнай уладай шэраг беларускіх дзеячаў, якіх запісвалі ў «рэвалюцыйна-дэмакратычны лагер». Да таго ж дадзеная канцэпцыя супадала з ідэяй У. Леніна пра тры лагеры палітычных сіл у Расійскай імперыі падчас рэвалюцыі 1905–1907 гг.

Важным этапам станаўлення метадалогіі даследавання беларускай ідэі з’яўляецца эпоха так званая *філалагічнага пакалення* 1960–1980-х гадоў. Гэту з’яву можна ацаніць як стварэнне пэўнага класічнага канону беларускай гістарыяграфіі дадзенага пытання. Хоць, як гэта не парадаксальна, класіка гістарычнай навукі ў той час стваралася пераважна філолагамі. Тут можна прывесці такія імёны, як С. Александровіч¹, Г. Кісялёў², А. Мальдзіс³, А. Ліс⁴, Р. Семашкевіч⁵, У. Казбярук⁶ і інш. Для гэтых аўтараў характэрны пазітывісцкі стыль выкладання матэрыялу. На першы погляд можа падацца, што яны збіралі выключна факты, тэксты, дакументы. На самай справе выпрацоўваўся новы метада, які дазваляў сказаць многае на забароненыя тэмы. Сутнасць гэтага метаду ў тым, што даваўся мінімум аналітыкі, максімум факталогіі. Нягледзячы на абавязковыя рэверансы ў бок класікаў марксізму-ленінізму, беларускім філолагам удавалася апублікаваць шэраг матэрыялаў, якія сведчылі пра вялізны пласт несавецкай, «непралетарскай» беларускай культуры. Самі па сабе гэтыя факты казалі, што не толькі, а часам і не столькі савецкая ўлада з’яўляецца крыніцай беларускай дзяржаўнасці.

Разам з тым неабходна ўлічваць, што на тыя «філалагічныя», якія ўжо зрабіліся класічнымі, працы наклала адбітак таталітарная цэнзура. Таму перад гісторыкам гэтага пытання непазбежна паўстаюць праблемы верыфікацыі цытат, спасылак і г. д. Як прыклад можна прывесці аналіз вялікага ліста

¹ Александровіч С. Гісторыя і сучаснасць. Мінск, 1968; Яго ж. Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX ст. Мінск, 1971; Яго ж. Кнігі і людзі. Мінск, 1976.

² Кісялёў Г. Сейбіты вечнага. Мінск, 1963; Яго ж. З думай пра Беларусь; Яго ж. Пачынальнікі: 3 гіст.-літар. матэрыялаў XIX ст.; Яго ж. Пошукі імя. Мінск, 1978 і інш.

³ Мальдзіс А. Творчае пабрацімства: Беларуска-польскія ўзаемасувязі ў XIX ст. Мінск, 1966; Яго ж. Падарожжа ў XIX ст. Мінск, 1969; Яго ж. Таямніцы старажытных сховішчаў і інш.

⁴ Ліс А. Браніслаў Тарашкевіч. Мінск, 1966.

⁵ Семашкевіч Р. Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Мінск, 1968; Яго ж. Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе (кан. XIX – пач. XX ст.). Мінск, 1971.

⁶ Казбярук У. Ступені росту: Беларуская літаратура кан. XIX – пач. XX ст. і традыцыі польскіх пісьменнікаў. Мінск, 1974; Яго ж. Рамантычны пошук: Назіранні над беларускім рамантызмам пач. XX ст. Мінск, 1983; Яго ж. Паэма Якуба Коласа «Новая Зямля»: У святле славянскіх традыцый. Мінск, 1979 і інш.

А. Грыневіча да В. Ластоўскага. Гэты дакумент пралівае святло на многія моманты арганізацыйнага станаўлення беларускага руху пачатку ХХ ст., але застаецца незасвоены беларускай гістарыяграфіяй, выключна з прычыны наяўнасці цензуры ў савецкі час. Відавочна, што такі дасканалы даследчык віленскага беларускага асяродку, як С. Александровіч чытаў гэты ліст, і выкарыстоўваў яго змест, але праз розныя забароны, мог апублікаваць толькі невялікія, другасныя ўрыўкі з яго ў сваёй працы «Пуцявіны роднага слова»¹. І гэты прыклад далёка не адзінкавы. Так што паўстае пытанне пра перавыданне, напрыклад, збору твораў С. Александровіча без купюр.

У гэты час акадэмічныя гісторыкі мелі значна больш сціплыя здабыткі ў справе даследавання беларускага руху і беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі². Знакавай у гэтым плане з'яўляецца праца Я. Карнейчыка «Беларуская нацыя». На пачатку працы адзначаецца важнасць даследавання гэтай тэмы на той час і мэта яе напісання: «даследаванне будзе садзейнічаць справе выкрыцця буржуазна-нацыяналістычнай зарубежнай агентуры імперыялізму»³. Што тычыцца метадалогіі, то тут без варыянтаў: «у сваім даследаванні аўтар зыходзіў з метадалагічных прынцыпаў марксізму-ленінізму»⁴. У якасці сваіх навуковых арыенціраў Я. Карнейчык згадвае К. Маркса, Ф. Энгельса, У. Леніна і І. Сталіна (праца выйшла ў 1969 г., але пісалася на працягу даволі доўгага перыяду). Пра сваіх папярэднікаў ён пісаў, што прац па гэтай тэме амаль няма, а тыя, што ёсць, стварылі «нацыяналістычныя фальсіфікатары гісторыі», да якіх ён аднёс В. Ластоўскага, А. Луцкевіча, Я. Лёсіка, А. Цвікевіча, М. Мялешку, У. Ігнатоўскага і іншых. Відавочна, што аўтар на пачатку даследавання мэтанакіравана завастраў праблему для пэўных палітычных высноў, якія ён вывеў з «аналізу» гістарыяграфіі. Ён сцвярджаў, што такая канцэпцыя гісторыі Беларусі, якая выкладзена ў працах вышэйпералічаных даследчыкаў, неабходна ім для таго, каб «гістарычна апраўдаць сваю пазіцыю сцяганосцаў буржуазна-шляхецкай клерыкальнай культуры, якую яны проціпастаўлялі дэмакратычнай культуры працоўных»⁵.

Разам з гэтым аўтар прызнаў, што працы не вельмі папулярнага тады ў БССР М. Улашчыка з'яўляюцца каштоўнымі. Істотным, на нашу думку, з'яўляецца і характарыстыка К. Каліноўскага як «рэвалюцыйнага дэмакрата», а лідараў БСГ як «буржуазных нацыяналістаў». Варта адзначыць, што Я. Карнейчык шмат пісаў пра русіфікатарскую палітыку расійскай адміністрацыі ў Беларусі пасля задушэння паўстання 1863 г., называючы яе шавіністычнай.

¹ Александровіч С. Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы ХІХ – пачатку ХХ ст. С. 140–141.

² Тут можна згадаць працы: Карнейчык Я. Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс. Мінск, 1969; Самбук С. Революционные народники Белоруссии (70-е – начало 80-х гг. XIX в.). Минск, 1972; Яе ж. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX в. Минск, 1976.

³ Карнейчык Я. Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс. С. 4.

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама. С. 8.

Аналіз асноўных палажэнняў працы Я. Карнейчыка, якая лічыцца этапным і ў пэўным сэнсе ўзорным даследаваннем гістарыяграфіі БССР, дазваляе гаварыць пра вялікія ўнутраныя супярэчнасці метадалогіі даследавання і залежнасці выскоў аўтара ад камуністычнай ідэалогіі. Разам з гэтым неабходна падкрэсліць, што само выкананне гэтай тэмы і выпуск манаграфіі пад назвай «Беларуская нацыя» аб'ектыўна спрыялі пошуку новых шляхоў у даследаванні беларускага руху і беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі.

Да заслуг Я. Карнейчыка можна аднесці таксама вяртанне ў гістарыяграфічнае акадэмічнае поле імён знакамітых лідараў беларускага нацыянальнага руху пачатку XX ст., такіх як В. Ластоўскі, І. і А. Луцкевічы, В. Іваноўскі, А. Уласаў і іншыя. Шмат увагі надаваў гэты аўтар «Нашай Ніве», праўда, моцна крытыкуючы яе з пазіцыі марксізму-ленінізму. Цытаты, якія прыводзіць Я. Карнейчык з газеты, трэба пераглядаць, бо ёсць недакладнасці, фразы, вырваныя з кантэксту і г. д. Напрыклад, цытуючы «Нашу Ніву» (1910, № 39), гісторык сцвярджаў, што газета, пішучы пра класавую барацьбу ў вёсцы, не ўхваляла яе. Свае словы ён пацвярджаў цытатай пра падпалы ў вёсках: «Паляць са злосці на суседа, паляць багатага, зайздросцячы яму»¹. Але ў той заметцы «Наша Ніва» ўвогуле не пісала пра «класавую барацьбу». Перадавіца была прысвечана праблеме пажараў, якія на той час вельмі пашырыліся ў Расійскай імперыі. Прычынай большасці пажараў, паводле газеты, былі наўмысныя падпалы. Але чамусьці Я. Карнейчык падчас цытавання прапусціў першую фразу пра падпалы – «паляць, каб дастаць страхоўку»². І гэта не адзіны прыклад.

Тут можна зразумець аўтара, які, карыстаючыся марксісцкай метадалогіяй, не мог інакш глядзець на стан рэчаў. Калі ўважліва чытаць «Нашу Ніву», часам і сам Я. Карнейчык гэта адзначаў, то можна заўважыць, што яна ацэньвала такія рэчы, як падпалы, у маральных, а не ў класавых катэгорыях. Таму, на думку марксісцкіх гісторыкаў, «першая беларуская газета з рысункамі» была «буржуазна-ліберальным выданнем»³.

Такая сітуацыя з гістарычнымі даследаваннямі ў БССР стала прычынай таго, што пасля 1991 г. гісторыкі звярнуліся да прац менавіта філолагаў, а не сваіх калег з ранейшага пакалення. Шэраг прац Г. Кісялёва і А. Мальдзіса былі перавыдадзены другі раз менавіта ў час незалежнасці Беларусі⁴. Варта таксама нагадаць, што 90-я гады XX ст., гэта час, калі ў незалежнай Беларусі перавыдаваліся працы А. Кіркора, М. Доўнар-Запольскага, В. Ластоўскага і іншых.

¹ Карнейчык Я. Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс. Мінск, 1969. С. 205.

² Вільня, 23 (6 верэсьня) // Наша Ніва. 1910. 23 верас. (Факсімільнае выданне. Мінск, 1998. Вып. 3). С. 594.

³ Дыскусія аб «Нашай ніве». Мінск, 1932. С. 56.

⁴ Гл.: Кісялёў Г. Пачынальнікі: 3 гіст.-літар. матэрыялаў XIX ст.; Мальдзіс А. Выбранае. Мінск, 2007.

У 1992–2010 гг. было здзейснена факсімільнае выданне «Нашай Нівы» (выйшла 5 выпускаў, якія рэпрэзентуюць кірылічны варыянт газеты за 1906–1915 і 1920 гг.), з’явіліся публікацыі ў друку, прысвечаныя беларускаму нацыянальнаму руху, афармленню нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі¹.

Прыкладам новага канцэптуальнага падыходу з’яўляецца артыкул А. Смалянчука ў расійскім часопісе «Славяноведение»². Аўтар аналізуе ўплыў беларускіх гістарычных даследаванняў на станаўленне нацыянальнай ідэі, а таксама ўплыў нацыянальных ідэолагаў на развіццё і пазіцыі гістарычнай навукі. У якасці асноўнага матэрыялу для аналізу ўзяты творчасць і погляды К. Каліноўскага, А. Кіркора, «гоманаўцаў», Ф. Багушэвіча, М. Доўнар-Запольскага, В. Ластоўскага. У метадалагічным плане аўтар базіруе свой аналіз на вобразе «ворага» беларусаў, якім ён адлюстроўваўся ў працах вышэйзгаданых прадстаўнікоў беларускай інтэлектуальнай эліты, і прыходзіць да высновы, што практычна ўсе яны падзяляюць «ворагаў» на «ўнутраных і знешніх». Пры гэтым «ўнутраным ворагам» выступае абьякавасць беларусаў, г. зн. адсутнасць нацыянальнай свядомасці, а «знешнім» – Расія і/або Польшча. А. Смалянчук паказвае, што гістарыяграфія і грамадская думка рэчы ўзаемазвязаныя, хоць невялікі аб’ём артыкула не дазволіў грунтоўна прапрацаваць дадзены момант.

На пачатку 1990-х гадоў пачаўся фундаментальны праект – выданне 6-томнай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі». Гэта своеасаблівы тэст на сталасць беларускай гістарычнай навукі. Выданне ўжо паводле свайго фармату мусіла надоўга замацаваць навуковы погляд на шэраг важных пытанняў нацыянальнай гісторыі, пазначыць шляхі метадалагічнага аналізу працэсу афармлення беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі. Беларускі нацыянальны рух у гэтым сэнсе займае адмысловае месца, як непасрэдны папярэднік адраджэння дзяржаўнасці. У адпаведным энцыклапедычным артыкуле дадзена не толькі апісанне руху, але і яго перыядызацыя. Аўтар А. Каўка вылучыў два асноўныя этапы: 1794–1863 гг. – «рух у сабе», здзейснены ў рамках пераважна польскага «нацыянальна-вызваленчага працэсу»; 1863–1918 гг. – «рух для сябе» – усведамленне і змаганне за ўласнабеларускія нацыянальныя інтарэсы, для дасягнення канчатковай мэты – адраджэння беларускай дзяржаўнасці³. У дадзеным выпадку відавочны новы падыход, калі разгортванне беларускага руху падзяляецца на два этапы паводле храналагічнага прынцыпу. З іншага боку, гэтыя этапы ўзаемадапаўняюцца, а не ўзаемавыключаюцца.

У 1994 г. выйшаў першы том «Нарысаў гісторыі Беларусі», дзе навукоўцы акадэмічнага Інстытута гісторыі паспрабавалі пераасэнсаваць гістарычны

¹ Ермаловіч М. Слова пра «Нашу ніву» (да выхаду факсімільнага выдання) // Полымя. 1990. № 2. С. 164–168; Сідаревіч А. Антон Луцкевіч: Главы из книги // Нёман. 1990. № 7. С. 91–167; Сідарэвіч А. 3 жыцця Антона Луцкевіча // ЛіМ. 1991. 18–25 студз. С. 13.

² Смоленчук А. Белорусская историография второй половины XIX – начала XX века и становление национальной идеологии и инш. С. 60–67.

³ Каўка А. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 1. С. 445–448.

шлях беларускага народа. Раздзел «Фарміраванне беларускай нацыі» напісаў М. Біч. Тут ужо заўважаецца істотнае адрозненне ад прац савецкага часу, як паводле зместу, так і ў канцэптуальным адносінах. Хоць марксізм, эканамічны дэтэрмінізм працягваў заставацца галоўнай метадалагічнай асновай аўтара. Характэрным тэзісам для М. Біча стаў тэзіс пра тое, што К. Каліноўскі не лічыў «ронд польскі» сваім, што ў яго публіцыстыцы выразна чытаецца праграма дасягнення Беларуссю-Літвой незалежнасці ад Польшчы і ад Расіі¹.

М. Біч таксама напісаў пра «нашаніўскі перыяд». Даючы палітычную ацэнку тыднёвіку, даследчык пісаў, што кіраўнікі «Нашай Нівы» ў перыяд рэакцыі сышлі на ліберальна-народніцкія, асветніцкія пазіцыі». Беларускі нацыянальны рух гэтага часу М. Біч характарызаваў як «сялянскі, народніцкі па характары»². На нашу думку, можна з упэўненасцю сказаць, што сацыяльная ідэалогія нацыянальнага руху ў гэтым выданні апісана і прааналізавана М. Бічом у катэгорыях нацыянальнага марксізму. Характэрнай рысай гэтай метадалогіі з'яўляецца прызнанне самастойнасці беларускай нацыі і права яе на ўласную дзяржаўнасць. Разам з гэтым сцвярджалася, што нацыянальныя эліты другой паловы XIX–XX ст. дзейнічалі, зыходзячы з класавых катэгорый.

Новы канцэптуальны падыход выкарыстаны ў працы А. Смаленчука, прысвечанай «краёвай» ідэі. Аўтар спрабуе разгледзець працэс станаўлення беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі праз прызму «польскага пытання» ў расійскай імперскай палітыцы на тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага. Для А. Смаленчука відавочна, што праз Беларусь прайшоў «цывілізацыйны раскол», які перадвызначыў розныя кірункі нацыянальнага руху і паўплываў на змест беларускай ідэі: «вырашэнне расійскімі ўладамі «польскага пытання» набыло характар цывілізацыйнага канфлікту, ад вынікаў якога залежаў выбар вектара развіцця Беларусі»³.

Такім чынам, незалежна ад прадмету і нават тэмы даследавання, даследчыкі кажуць пра два варыянты нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі на беларускіх землях напрыканцы XIX – пачатку XX ст. Гэтым высновам спрыяе цывілізацыйны падыход, які ўсё больш закараняецца ў беларускай гістарычнай навуцы. А. Смалянчук піша: «краёўцы імкнуліся паспрыяць фармаванню нацыі грамадзянскага (палітычнага) тыпу. Іх ідэалогія супрацьстаяла канцэпцыі этнакультурнай (этнамоўнай) нацыі, якая хутка пашыралася ў Цэнтральна-Ўсходняй Еўропе, сярод народаў, што не мелі ўласнай дзяржаўнасці»⁴. Тут даследчык прымяняе кампаратыўны метада, што таксама характэрна для даследавання П. Церашковіча⁵.

¹ Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Мінск, 1994. Ч. 1. С. 350.

² Тамсама. С. 429, 435.

³ Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. С. 362.

⁴ Тамсама. С. 363.

⁵ Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004.

На думку А. Смаленчука, у асяродзі эліты беларускіх зямель было дзве канцэпцыі нацыі: палітычная і этналінгвістычная, і гэта было асноўным маркерам, які аддзяляў «краёўцаў» ад дзеячаў беларускага нацыянальнага руху пачатку XX ст. Пры гэтым «краёвая» ідэя часта разглядаецца як «дэмакратычная», «нашаніўская» як «утылітарная». Больш за тое, метады кампаратывістыкі прыводзіць даследчыка да высноў, што «краёвая» ідэя была больш прагматычнай: «...на пачатку XX ст. у сілу неспрыяльных унутраных і знешніх абставін ідэя палітычнай нацыі не стала падмуркам беларускага руху, хаця вельмі актыўна выкарыстоўвалася беларусамі. Між тым гісторыя Еўропы ўсяго XX ст. выразна засведчыла перспектыўнасць менавіта дактрыны палітычнага нацыяналізму»¹. Зноў жа «краёвасць» у гэтым даследаванні разглядаецца як праява выключнасці беларускай гісторыі сярод іншых суседніх народаў. Беларусь выступае нечым выключным, тым, чаго не было ў іншых народаў і рэгіёнаў.

Вялікі канцэптуальны ўнёсак у даследаванні беларускай ідэі належыць А. Сідарэвічу, які займаецца пытаннямі беларускага сацыялістычнага руху і вывучэннем спадчыны А. Луцкевіча². Ён сабраў і апублікаваў шмат важнага фактычнага матэрыялу, грунтоўна яго пракаментываўшы³. Працы А. Сідарэвіча характарызуюцца высокай ступенню факталагічнай дакладнасці і глыбокімі, добра прадуманымі высновамі. Сюды трэба дадаць таксама высокую тэарэтычную падрыхтаванасць гэтага аўтара ў асэнсаванні сацыялізму. Ён, напрыклад, спрабуе, ці не ўпершыню ў беларускай гістарычнай навуцы, напісаць псіхалагічныя партрэты дзеячаў тагачаснага беларускага руху⁴. Паводле канцэптуальных падыходаў, гэты даследчык аналізуе нацыянальную ідэю ў марксісцкіх катэгорыях і ў гэтым плане можна казаць пра падабенства поглядаў прадстаўнікоў беларускай гістарычнай навукі канца XX ст., такіх, як А. Сідарэвіч і М. Біч, з поглядамі А. Луцкевіча і У. Ігнатоўскага.

Гістарыяграфія і літаратуразнаўства: пытанні міждысцыплінарнага падыходу. Працэс афармлення беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі нельга і немагчыма разглядаць у адарванасці ад літаратуразнаўства. Паколькі многія пастулаты беларускай ідэі былі аформлены і агучаны менавіта літаратарамі, гісторыкі мусілі звяртацца да міждысцыплінарнага падыходу пры аналізе гэтай з'явы.

У прадмове да перавыдання прац А. Луцкевіча, прысвечаных гісторыі беларускай літаратуры, укладальнік тома А. Сідарэвіч пісаў: «у савецкім літа-

¹ Смелянчук А. Беларускі рух пачатку 20 ст. і ідэя палітычнай нацыі [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://jivebelarus.net/history/new-history/idea-of-belarusian-politic-nation.html>.

² Сідарэвіч А. Хроніка // Крыніца. 2000. № 11–12. С. 134–137; Яго ж. Сацыял-дэмакратыя // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 6, ч. 1. С. 235; Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху / Уклад., прадмова А. Сідарэвіча. Мінск, 2003; Яго ж. Барацьба за вызваленне / Уклад., навук. рэдактура, перакл., камэнт. і прадмова А. Сідарэвіча. Вільня; Беласток, 2009.

³ Да гісторыі Беларускай Сацыялістычнай Грамады: агляд крыніцаў / падр. А. Сідарэвіч // Arche. 2006. № 4. С. 153–174; № 5. 221–229.

⁴ Сідарэвіч А. Луцкевічы і Луцэвіч. Мінск, 2003.

ратура- і мастацтвазнаўстве не лічылі патрэбным спасылацца на Луцкевіча»¹. Яго ідэі проста бралі і выкарыстоўвалі, зыходзячы з таго, што імя іх аўтара было пад забаронай (гэта тычылася не толькі А. Луцкевіча). Крыху вышэй А. Сідарэвіч адзначае: «Луцкевіч падыходзіць да літаратуры як сацыял-дэмакрат, бо вядома што з гледзішча сацыял-дэмакрата агульналюдскія ідэалы свабоды, роўнасці і братэрства, вызвалення працы ў сваёй сутнасці зьяўляюцца выяўленьнем гуманізму»². Тут ключавая для нас думка, што А. Луцкевіч падыходзіць да літаратуры як сацыял-дэмакрат. Гэта акалічнасць тлумачыць магчымасць «запазычвання» яго ідэй беларускім савецкім літаратуразнаўствам.

Адсюль вынікае, што працы і ідэі А. Луцкевіча паўплывалі на беларускае савецкае літаратуразнаўства (а значыць часткова і на гістарыяграфію) і працягваюць уплываць на беларускую гуманітарную навуку да гэтага часу.

З гэтага пункту гледжання важнай з'яўляецца ацэнка А. Луцкевічам паўстання 1863 г. Паводле яго канцэпцыі, гэта было *польскае* паўстанне, у якім удзельнічалі «лепшыя людзі» краю, у першую чаргу інтэлігенцыя. Сярод паўстанцаў, якія ў большасці сваёй марылі аб адраджэнні «Польшчы», былі і такія «адзінкі», якія выступалі з лозунгамі самастойнасці Беларусі і Літвы ці, больш дакладна, імкнуліся адрадзіць Вялікае Княства Літоўскае³.

А. Луцкевіч даў выразна адмоўную ацэнку паўстанню 1863 г. з гістарычнай перспектывы. На яго думку, паўстанне канчаткова замацавала раскол беларускага грамадства па лініі эліта – народ. Гэта быў не проста раскол, а адкрытая канфрантацыя. І не толькі ў сацыяльнай, але і ў нацыянальнай сферы. Вінавата ў гэтым была менавіта эліта. У выніку шляхта перайшла на «польскія нацыянальныя пазіцыі», а «народны рух» развіваўся пад уплывам расійскіх народнікаў. Такая схема вынікала з сацыялістычнага светапогляду А. Луцкевіча і пазней даволі добра клалася ў канцэптуальныя пастулаты савецкай гістарычнай навукі.

А. Станкевіч таксама лічыў паўстанне 1863 г. «другім польскім». Разам з гэтым аднаго з яго удзельнікаў, Ф. Багушэвіча, ён назваў «тварцом, пачынальнікам і патрыярхам беларускага адраджэння»⁴. Цікава, што А. Станкевіч злучыў у адзін шэраг І. Грынявіцкага, А. Ельскага, Я. Лучыну, А. Гурыновіча і Ф. Багушэвіча.

Разважаючы пра вытокі беларускай ідэі і нацыянальнага руху, А. Станкевіч пісаў пра істотную розніцу паміж «спольшчанымі» абшарнікамі і «спольшчанай» інтэлігенцыяй Беларусі. Ён сцвярджаў, што крызіс «польскай» абшарніцкай гаспадаркі ў Беларусі спрычыніўся да крызісу традыцыйнай куль-

¹ Луцкевіч А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва. С. 10.

² Тамсама. С. 7.

³ Тамсама. С. 214.

⁴ Станкевіч А. З Богам да Беларусі. С. 463.

туры, апірышчам якой быў маёнтак. Інтэлігенты «польскага паходжання» ў гэтай сітуацыі апынуліся ў становішчы «лішніх людзей» і пачалі масава перамяшчацца ў гарады, дзе далучаліся да рэвалюцыйнага руху. Менавіта ў гарадах інтэлігенцыя звярнулася да беларускай ідэі. Так узніклі ўмовы для афармлення *беларускага народніцтва*. Што тычыцца беларускага сацыялістычнага руху, то паводле А. Станкевіча, ён хоць і складаўся з «сацыялістаў» і «каталікоў», але падзел гэты даволі ўмоўны, таму што «большасць гэных «сацыялістаў» не былі праўдзівымі сацыялістамі марксістамі, якія вызнавалі б матэрыялізм»¹.

На першы погляд, гэта пытанне здаецца даволі простым – беларуская каталіцкая інтэлігенцыя, вырашыла выкарыстаць сацыялізм для пашырэння сацыяльнай базы беларускага руху. Ці проста, аддаючы даніну модзе на сацыялізм, занялася стварэннем сацыялістычнай партыі. Але пры больш дакладным разглядзе заўважаецца пэўная супярэчнасць такога падыходу гістарычным фактам. Каб больш выразна праілюстраваць гэту думку вернемся да А. Луцкевіча. Менавіта, А. Луцкевіч з'яўляўся адным з заснавальнікаў, калі не заснавальнікам беларускай літаратурнай крытыкі і беларускай палітычнай думкі. Яго погляды паўплывалі на ўсе пакаленні беларускіх літаратуразнаўцаў і гісторыкаў. У чым жа сутнасць «школы Луцкевіча»?

А. Луцкевіч стварыў дзве катэгорыі, у якіх пазней адбываўся аналіз беларускай літаратурнай думкі ў савецкім і большай частцы эміграцыйнага літаратуразнаўства. Гэта класавасць і «сялянскасць» беларускай літаратуры, а значыць, у многім, і нацыянальнай ідэі. Бо для А. Луцкевіча найбольш яркім выразнікам нацыянальнай ідэі з'яўлялася нацыянальная літаратура. Пад класавасцю тут разумеецца метадалагічны падыход, сутнасць якога ў тым, што ідэйную скіраванасць творчасці літаратара вызначае яго сацыяльнае паходжанне. «Сялянскасць», у дадзеным выпадку, – прызнанне «прагрэсіўнасці» толькі той літаратуры, якая імкнулася на ідэйным узроўні спрыяць вырашэнню сацыяльных праблем беларускага сялянства. Пры гэтым зямля лічылася выключна эканамічнай катэгорыяй, а адзіны спрыяльны спосаб вырашэння зямельнага пытання – яе сацыялізацыя.

Такія катэгорыі шмат у чым слушныя. Але, на нашу думку, яны ахоплівалі толькі адзін аспект той рэчаіснасці, якая была ў Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. У першую чаргу гэта тычылася зямельнага пытання. Зямля тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага не можа разглядацца толькі ў якасці эканамічнай катэгорыі. Так яе не разглядалі ні мясцовыя шляхецкія эліты, ні ўлады Расійскай імперыі. У кантэксце расійска-польскай культурнай барацьбы зямля была адным з асноўных чыннікаў культурна-цывілізацыйнага супрацьстаяння. І гэта не магло не адбіцца на літаратуры і палітычнай думцы той эпохі.

Чаму ж А. Станкевіч, надзвычай адукаваны і дасведчаны чалавек у пытаннях нацыянальнай ідэалогіі, які жыў у той час, які апісваў, «не заўважыў»

¹ Станкевіч А. З Богам да Беларусі. С. 468.

той акалічнасці, што стваралася новая беларуская сацыялістычная палітычная думка. Думка, якая ўплывала на ўсе галіны беларусазнаўства, асабліва на гістарыяграфію і гістарыясофію і значна адрознівалася ад папярэдняй традыцыі. Каб адказаць на гэтае пытанне мы мусім звярнуцца да паняцця *народнік*. Гэта паняцце ўжывалася і А. Станкевічам, і А. Луцкевічам, і многімі іншымі аўтарамі, каб паказаць сутнасць нацыятворчых працэсаў, якія адбываліся на тэрыторыі Беларусі. Паводле А. Станкевіча, К. Каліноўскі быў «першы беларускі палітычны рамантык, першы беларускі народнік». Другім беларускім народнікам, «годным наступнікам» К. Каліноўскага, ён лічыў І. Грынявіцкага, бачачы розніцу паміж імі толькі ў тым, што першы арыентаваўся на Польшчу, а другі – на Расію¹.

Такім чынам, А. Станкевіч пісаў пра пэўную ідэйна-палітычную пераемнасць, якая існавала ў беларускім руху і развівалася ад К. Каліноўскага праз І. Грынявіцкага да Ф. Багушэвіча і БСГ. Ідэйнай змычкай усіх гэтых постацей і БСГ для ксяндза А. Станкевіча з’яўлялася менавіта «народніцтва», якое мела ідэйнае ўласнабеларускае паходжанне.

У адрозненне ад А. Станкевіча, А. Луцкевіч у 1921 г. пісаў, што «як і Каліноўскі, ён (Ф. Багушэвіч. – *А. У.*) быў захоплены, з аднаго боку, ідэалам палітычнага вызвалення Бацькаўшчыны ад расейскага панавання, а з другога – ідэямі расейскага «народніцтва»². Выходзіць, што *сама ідэя* «народніцтва», паводле А. Луцкевіча, мела небеларускае паходжанне, а была вынікам расійскага ўплыву на беларускую палітычную думку.

У ходзе далейшай эвалюцыі яго поглядаў гэта думка істотна змянілася. Так, у 1926 г. ён пісаў, што «адзнакай народніцкага руху, які расцьвіў у Беларусі ў апошнія два дзесяцілецці XIX веку, з’яўляецца тое, што апрача палітычнага ідэалу, народнікі на сваім сьцягу напісалі і ідэал сацыяльны – *працоўны*, дык гэтак нацыянальны і працоўны ідэалы аказаліся <...> звязанымі ўжо неразрыўна»³. Такім чынам, паводле А. Луцкевіча, утварыліся два магутныя ўплывы сярод краёвай інтэлігенцыі ў Беларусі: «нацыяналістычны польскі і клясава-шляхоцкі» і «вызвольны-народніцкі». Прадстаўнікі апошняга не абмяжоўваліся толькі нацыянальнымі мэтамі, а таксама ставілі мэты сацыяльныя, шчыльна ўвязваючы нацыянальнае і сацыяльнае пытанні адно з адным. Менавіта таму, апошні кірунак аўтар звязваў з беларускай сялянскай інтэлігенцыяй расійскай культуры. З гэтай плыні і выйшлі тыя людзі, якія заснавалі «Гоман», такім чынам выразна аддзяліўшыся ад «нацыяналістычна-польскага і клясава-шляхоцкага» элемента.

Для А. Станкевіча «народнікі» – гэта ўласнабеларуская ідэйная плынь, якая вынікала з беларускай гісторыі, таму сюды можна запісаць і К. Каліноўскага, і Ф. Багушэвіча, і І. Грынявіцкага, бо яны рабілі адну справу. А. Луцкевіч жа пісаў, што толькі на палосах «Гомана» была зроблена: «першая спроба сфар-

¹ Станкевіч А. З Богам да Беларусі. С. 176, 169.

² Луцкевіч А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва. С. 86.

³ Тамсама. С. 190.

мулавання беларускае палітычнае ідэі, якая ў далейшым сваім разьвіцці, набіраючыся ўсё больш і больш нацыянальных рысаў, давяла ўрэшце беларускае грамадзянства да сфармулявання ідэі поўнае дзяржаўнае незалежнасьці Беларусі»¹.

Творцаў «дагоманаўскай» пары А. Луцкевіч часта характарызаваў у класавых, а не нацыянальных катэгорыях. Так, пра В. Дуніна-Марцінкевіча ён пісаў: «запраўды, варт успаміну гэты «пан, што мужыкоў не цураўся», што прамаўляў ім да сэрца ў іх роднай «простай» мове, – што справядліва лічыў сваёй найвялікшай заслугай беларускія пісаньні, даступныя і па мове і па зьместу разуменьню беларускае сялянскае масы»². Пішучы пра вучня В. Дуніна-Марцінкевіча, Антона Лявіцкага (Ядвігіна Ш.), А. Луцкевіч зазначаў, што «ён чуў беларускія вершы Дуніна-Марцінкевіча, дышаў тэй жа атмасфэрай, у якой жыў і тварыў аўтар «Сялянкі» і «Гапона». Але, нягледзячы на свой беларускі дух, атмасфэра ў якой узгадаваўся наш паэта, была наскрозь шляхоцкая і сацыяльна варожая да сялянства»³.

Паставіўшы такі дыягназ, А. Луцкевіч па логіцы мусіў ісці далей у крытыцы грамадскіх поглядаў В. Дуніна-Марцінкевіча. І ён гэта рабіў. Ён крытыкаваў Ядвігіна Ш. за тое, што той маляваў «чорнымі фарбамі» мужыка, што пісаў «аб спогадзе беларускіх сялян да паўстаньня, якога на дзеле не было», і што нават, калі Ядвігін Ш. пачаў працаваць у «Нашай Ніве», у яго творчасці праявіліся «два зусім розныя ідэалагічныя элементы: *шляхоцкі і народніцкі*»⁴. І калі шляхецкую ідэалогію, ідэалогію мясцовага паходжаньня ён лічыў тупіковай, то народніцкую, якая прыйшла ў Беларусь у многім пад расійскім рэвалюцыйным уплывам – прагрэсіўнай. А сапраўдная «ўсенародная» беларуская літаратура ўзнікла, паводле А. Луцкевіча, толькі ў выніку рэвалюцыі 1905 г., бо толькі Я. Купала і Я. Колас «і доўгі-доўгі рад другіх, здолелі ў уласнай душы сабраць і адбіць усё тое, што тлела пад шэрай сярмягай беларускага селяніна і крамнай бравэркай мястовага работніка»⁵.

Паэма «Новая зямля», паводле А. Луцкевіча, – «гэта найпаўнейшы і найбагацейшы малюнак жыцьця сялянскае сям’і і змаганьня безьзямельніка-лесьніка за свой самастойны варштат для працы – зямлю»⁶. А «душа» аўтара «Новай зямлі», Якуба Коласа, – гэта «душа» вяскоўца, які праз адукацыю і талент паэта здолеў перадаць сукупны вобраз грамадскай свядомасці і эканамічных прагненняў беларускага селяніна.

Але, калі пільна зірнуць на творчасць Я. Купалы і Я. Коласа, то мы можам заўважыць пэўную непаслядоўнасьць А. Луцкевіча. Возьмем да прыкладу тэзіс А. Луцкевіча аб тым, што сяляне не маглі падтрымліваць паўстаньня 1863 г.

¹ Луцкевіч А. Барацьба за вызваленьне. С. 460.

² Луцкевіч А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва. С. 163.

³ Тамсама. С. 215.

⁴ Тамсама. С. 216.

⁵ Тамсама. С. 222.

⁶ Тамсама. С. 201.

і што Ядвігін Ш., пішучы аб гэтым, скажаў сапраўдную карціну. Але ж Я. Купала ў сваім першым вершы, надрукаваным у «Нашай Ніве» пад назвай «Касцу», сцвярджаў адваротнае: «*Быў даўней народ хітрэй, / Не знаў стрэльбаў, дык аей! / Коскі шаблямі былі, / Ваяваць з імі ішлі*»¹. Гэты ўрывак выразна паказваў на касінераў К. Каліноўскага. А «сярмяжная праўда» другой паловы XIX ст. была ў тым, што расійская ўлада мэтанакіравана цкавала сялянства на паноў. І таму заклік В. Дуніна-Марцінкевіча да згоды сялян з абшарнікамі ў той час – гэта заклік да супрацьстаяння расійскай палітыцы, а не спроба памірыць «эксплуататараў з эксплуатаемымі». Падобнымі катэгорыямі «Беларускі дудар» проста не думаў і не мог думаць, і таму яго творчасць з поўным правам можа быць упісана ў гісторыю афармлення беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі.

Тут зноў мы бачым відавочнае адрозненне паміж А. Луцкевічам і А. Станкевічам. Калі першы выразна падзяляў і размяжоўваў беларускі рух, то другі – імкнуўся паказаць яго паслядоўнасць і ідэйную пераемнасць. Такім чынам, можна сцвярджаць, што для А. Станкевіча «народніцтва» звязанае ў першую чаргу з нацыянальным вымярэннем грамадскага руху ў Беларусі, а для А. Луцкевіча – у асноўным, з класавым яго складнікам. З класавых пазіцый (толькі замяніўшы сялянства пралетарыятам) падыходзіла да літаратуры, а значыць і да нацыянальнай ідэі бальшавіцкая крытыка. Так, у 1922 г. сакратар ЦК КП(б)Б В. Кнорын пісаў, што «дакастрычніцкая беларуская літаратура была літаратурай народніцкай. Яна ставіла сваёй задачай паказаць увесь народ за выключэннем пралетарыату <...>. Пралетарыят мусіў застацца па-за паэзіяй Янкі Купалы, Якуба Коласа і іншых»².

Уплыў «Гомана» і «гоманаўцаў» на афармленне беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі. Да Другой сусветнай вайны ў БССР дзейнасць і ідэі «гоманаўцаў» заставаліся практычна невядомымі. Адным з першых пасляваенных беларускіх даследчыкаў, хто звярнуўся да тэмы «народніцтва», быў С. Александровіч³. Менавіта ён, можна сказаць, адкрыў дадзеную тэму для шырокіх колаў навуковай грамадскасці, апублікаваўшы асноўны масіў творчай спадчыны беларускіх народнікаў⁴. Адным з галоўных адкрыццяў навукоўца можна лічыць частковае ўстанаўленне персанальнага складу пецяўбургскага гуртка беларускіх народнікаў. Імі былі студэнты Аляксандр Марчанка, Хаім Ратнер, Урбан Крупскі, Марцін Стацкевіч, Станіслаў Касцюшка-Буйніцкі, Лявонці Насовіч, Баляслаў Рынкевіч, Марцэлі Эдмунд Янчэўскі і іншыя. Хутчэй за ўсё, абсалютная большасць гэтых асоб мела каталіцкае, усходне-беларускае паходжанне, хоць ёсць версія і аб іх праваслаўным паходжанні⁵, ці

¹ Купала Я. Выбраныя творы. Мінск, 2002. С. 60.

² Колас Г. Карані міфаў (Жыццё і творчасць Янкі Купалы). Мінск, 1998. С. 111.

³ Александровіч С. Кнігі і людзі: 36. літ.-крыт. арт. Мінск, 1976.

⁴ Публицистика белорусских народников. Нелегальные издания белорусских народников (1881–1884) / Сост., подгот. текстов С. Х. Александровича И. С. Александрович.

⁵ Нікалаеў М. Беларускі Пецяўбург. СПб., 2009. С. 76.

прынамсі аб праваслаўных каранях часткі «гомонаўцаў»¹. Уся вядомая спадчына беларускіх народнікаў выйшла на рускай мове. Нягледзячы на гэта, С. Александровіч выразна сцвярджаў, што «гэтыя публіцыстычныя творы напісаныя беларусамі, якія добра ведалі жыццё, гісторыю і грамадскія патрэбы роднага краю; гэтыя творы адрасаваліся беларускаму чытачу і прызначаліся для распаўсюджвання ў першую чаргу на Беларусі. Інакш кажучы, па свайму зместу гэта былі беларускія творы, незалежна ад мовы, на якой яны выдаваліся»².

Паводле метадалагічнай парадыгмы, ён належаў да так званай пазітывісцкай школы «філалагічнага пакалення» беларускіх навукоўцаў, якія свае асноўныя працы напісалі ў 1960–1980-я гады. Ён працаваў ва ўмовах жорсткай цензуры і не меў магчымасці выказацца адкрыта па ўсіх пытаннях свайго даследавання, але імкнуўся данесці як мага больш фактаў.

Сучасны польскі даследчык нацыятворчых працэсаў у Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. Р. Радзiк не проста развіў думку С. Александровіча аб беларускім нацыянальным характары народніцкай публіцыстыкі, але пайшоў далей у сваіх высновах. Ён надрукаваў артыкул пад назвай «Петербургские народники – творцы современной белорусской национальной идеи»³. Назва артыкула гаворыць сама за сябе. Паводле Р. Радзiка, змест, які ўкладвалі народнікі ў паняцце беларускай нацыянальнай ідэі, адрозніваўся ад таго, што прысутнічаў у шляхецкіх пачынальнікаў беларускай літаратуры XIX ст. Ён быў блізка да таго яе бачання, якое азначылася ў «нашаніўскім» перыядзе (у якасці адной з яго плыняў) і стала пераважаючым у савецкай час. Гэты падыход характарызаваўся «імяннем да саюзу з Расіяй, пісаннем пра беларускія справы па-руску, шчыльнай сувязю нацыянальнай ідэі з ідэяй сацыяльнай свабоды, дыстанцыяваннем ад каталіцтва і ўсяго польскага»⁴.

Р. Радзiк, абапіраючыся на сваё разуменне сённяшняй сітуацыі ў Беларусі, робіць выснову, што на беларускую нацыянальную ідэю большы ўплыў зрабілі менавіта народнікі, а не «шляхецкія пачынальнікі» XIX ст. Такая выснова лагічна вынікае з апрыёрнага пастулата польскага даследчыка, які ён раскрывае ў артыкуле «Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX – XX ст.»: «З пункту гледжання слабасці кансалідуемых нацыянальных сувязяў, нізкай ступені нацыянальнай сьвядомасці беларусы ёсць выключным грамадствам Эўропы»⁵. Выключнасць беларусаў, пастуляваная ў гэтым матэрыяле, мяжуе з выключанасцю з еўрапейскага гістарычнага кантэксту, г. зн., што беларускі нацыянальны рух, а, адпаведна, і ідэю, нельга аналізаваць у тых самых катэгорыях, у якіх аналізуюцца нацыянальныя рухі суседніх

¹ Станкевіч А. З Богам да Беларусі. С. 179.

² Александровіч С. Кнігі і людзі. С. 71.

³ Радзiк Р. Петербургские народники – творцы современной белорусской национальной идеи // Белорусский сборник. 2005. Вып. 3. С. 75–86.

⁴ Тамсама. С. 81.

⁵ Радзiк Р. Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX–XX ст. // Беларускі гістарычны агляд. 1995. Т. 2. С. 195.

краін. Гэта прыводзіць даследчыка да ўжо звычайнай схемы аналізу беларускага руху ў катэгорыях дзвюх плыняў, якія ўмоўна можна падзяліць на «прапольскую» і «прарасійскую» і сцвярдзэння, што менавіта «прарасійская» плынь перамагла, прычым перамагла татальна, што і прывяло да выключнай слабасці нацыятворчага працэсу.

Аднак такія высновы не зусім адпавядаюць канкрэтным гістарычным фактам. Так, у справе ўплыву народнікаў на беларускі рух, на фарміраванне поглядаў ідэолагаў беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі пачатку XX ст. у пэўнай ступені адказвае ліставанне А. Луцкевіча і А. Багдановіча, бацькі знакамітага паэта. А. Луцкевіч, у траўні-чэрвені 1927 г. хацеў даведацца нешта пэўнае пра беларускіх народнікаў (sic!) у А. Багдановіча, які ў мінулым належаў да кіруючага складу мінскай арганізацыі «Народнай Волі». У лісце, датаваным 25 траўня 1927 г., А. Багдановіч пісаў, што «каля гэтага часу г. зн. у 84 ці 85 годзе я меў у руках адзін нумар «Гомона»¹. Тут важны момант, што «Гоман» усё ж такі дайшоў у Беларусь, што яго трымалі ў руках мясцовыя народнікі і гэта ўжо дае падставу сцвярджаць пра пэўны ўплыў народніцкага выдання.

Але якім было стаўленне ў мясцовых нарадавольцаў да гэтага выдання? А. Багдановіч адказвае на гэта пытанне вельмі адназначна: «мы ў той час пазбягалі ўсялякіх ускладненняў на глебе нацыяналізму. Ці больш дакладна – пакідалі гэтыя пытанні ў баку, як тыя, што маюць, з нашага гледзішча, другаснае значэнне, як пытанні будучыні <...>. Для нас, мінскіх народнікаў, з'яўленне «Гомона» было мімалётным эпізодам, які быў заслонены шэрагам іншых, бягучых пытанняў, з нашага пункту погляду – больш актуальнага значэння»².

Калі прыняць за факт тое, што пісаў А. Багдановіч, а логіка падзей не супярэчыць яго словам, то выходзіць, што «Гоман» не зрабіў вялікага ўражання нават на саміх беларускіх народнікаў. Што ж тады казаць пра яго ўплыў на інтэлігенцыю «нашаніўскага» перыяду. Яшчэ адной ілюстрацыяй да гэтага эпізоду служыць тое, што А. Луцкевіч толькі ў канцы 1920-х гадоў правёў па-сутнасці навукова-даследчую працу, каб вызначыць, на якой мове быў напісаны «Гоман»: беларускай ці рускай. Варта таксама звярнуць увагу на тую акалічнасць, што асяроддзе, на якое быў разлічаны «Гоман» (напісаны па-руску), па сваёй філасофіі, сваім светапоглядзе, не было спрыяльнай глебай для распаўсюджвання беларускай ідэі. З аднаго боку, у Беларусі былі моцныя традыцыі грамадзянскай супольнасці, якая была засяроджана на нацыянальна-дзяржаўнай праблематыцы. Яе асновай было каталіцкае і калякаталіцкае асяроддзе. З іншага боку, у гэты час на гістарычную авансцэну Беларусі выходзіць расійска-праваслаўнае і/ці зрусіфікаванае асяроддзе (на якое свядома ці неўсвядома рабілі стаўку «гоманаўцы»), якое ніколі не займа-

¹ Аддзел рукапісаў бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай Рэспублікі (АР БАНЛР). Ф. 21. Спр. 289. Арк. 1.

² АР БАНЛР. Ф. 21. Спр. 289. Арк. 1.

лася і не магло займацца нацыянальным пытаннем у апазіцыйным да афіцыйнай лініі духу.

Напрошваецца параўнанне поглядаў Р. Радзіка з поглядамі З. Жылуновіча на беларускае грамадства і беларускі рух, у якім апошні прымаў самы непасрэдны ўдзел. З. Жылуновіч пісаў: «звычайна ў гісторыі іншых народаў, хоць-бы латышоў, літоўцаў ці другіх, гэту сытуацыю (пачатак нацыянальнага адраджэння. – А. У) выкарыстоўвалі не працоўныя гушчы, а інтэлігенцыя, дробная буржуазія ды розначынцы. У беларусаў, к нашай выгадзе, склаліся сацыяльнымі стасункамі іншыя ўмовы. Атрымалася так, што нямінучы ў гісторыі кожнай нацыі тэрмін нацыянальнага ўздыму паў на *працоўныя слаі беларускага народу*»¹.

Такім чынам, першы старшыня часовага рабоча-сялянскага савецкага ўрада Беларусі З. Жылуновіч, таксама, як і многія сучасныя даследчыкі, сцвярджаў пра выключнасць беларускага руху, праўда, паставіўшы гэту выключнасць у іншую гістарычную парадыгму. З выключнасці руху вынікала выключнасць нацыянальнай ідэі: «беларуская газэта «Наша Ніва» пад выглядам культурнай газэты зьяўлялася самай радыкальнай газэтай ня толькі ў Беларусі, а і ўва ўсёй Расіі, ня лічачы соцыялістычных газэт <...> Літоўскія газэты й газэты ўкраінскія, як газэта «Рада», «Діло» – тыя гуртавалі вакол сябе зусім іншага колеру людзей, чым то было з беларускую «Нашай Ніваю»². Для З. Жылуновіча і Р. Радзіка відавочна выключнасць беларусаў у параўнанні з суседнімі народамі, толькі першы лічыў гэтую выключнасць перавагай, а другі – адназначна хібай.

Беларуская нацыянальна-дзяржаўная ідэя ў еўрапейскім кантэксце. Тэма выключнасці беларускай культурна-моўнай сітуацыі як кантэксту ўзнікнення беларускай нацыянальнай ідэі прысутнічае ў знакамітым даследаванні А. Цвікевіча, прысвечаным «заходнерусізму». Ён сцвярджаў, што «западно-русы» ніколі не казалі, што Беларусь *не павінна* быць самастойнай, яны толькі даводзілі, што яна з розных прычын не можа быць такой. «Для сваёй культурнай самастойнасці, – пісаў А. Цвікевіч, – Беларусь, паводле іх пераконанняў, была занадта «слабой», яна ў гісторыі «растраціла свае сілы», яна занадта блізка стаіць да Расіі, каб выпрацаваць нешта незалежнае ад яе і г. д.»³ Такім чынам, канстатаваў даследчык, «заходнерусы» таксама лічылі беларусаў нечым выключным сярод іншых народаў, і таму беларуская ідэя ў іх бачанні насіла характар пэўнай, найчасцей парадаксальнай, выключнасці.

Сам жа А. Цвікевіч, бачыў у такім пункце погляду на беларускую нацыянальную і дзяржаўную ідэю «ўнутраную супярэчнасць», якая заключалася ў тым, што «заходнерусы», прэтэндавалі на статус эліты ў грамадстве, нацыянальныя асаблівасці якога павінны былі быць скасаваныя. У гэтым выпад-

¹ Жылуновіч З. Два бакі беларускага руху // Польша. 1923. № 3–4. С. 69.

² Тамсама. С. 70.

³ Цвікевіч А. «Западно-русизм»: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX – пачатку XX в. С. 327.

ку мусіў знікнуць і сам «заходнерусізм», што вынікала з логікі гістарычнага працэсу. Бо немагчыма было развівацца «заходнерускай» ідэі, калі б не было значных этнічных адрозненняў паміж беларусамі і рускімі. Таму даследчык лічыў «заходнерусізм» «крэсавай», маргінальнай «групай», якая не мела перспектывы, паколькі беларускае грамадства развівалася тым самым шляхам, што і іншыя народы Еўропы.

Спрабуючы ўпісаць беларускі рух у кантэкст Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, сучасны беларускі даследчык П. Церашковіч, таксама, хоць і ўскосна, вымушаны быў звярнуцца да ідэі яго выключнасці. Каб арганічна змясціць беларускі рух і беларускую нацыянальную і дзяржаўную ідэю ў еўрапейскі кантэкст, даследчык звяртаецца да знакамітай трохфазавай схемы развіцця нацыянальных рухаў М. Гроха. Прымяняючы гэты падыход, ён прыходзіць да высновы, што «ў цэлым «заходнерусізм» другой паловы XIX ст. выканаў ролю першага этапу «этнаграфічнай» фазы, характэрнай для большасці народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Гэта быў этап эмпірычнага назапашвання матэрыялу, але без яго нацыянальна-палітычныя праекты пачатку XX ст. наўрад ці былі б магчымыя»¹.

Такім чынам, многія даследчыкі называюць беларускую нацыянальную ідэю «выключнай», «непадобнай да іншых», хоць мы маем справу з тым фактам, што аб'ектыўна гэта ідэя была значным чыннікам грамадскага жыцця краю. Зацікаўленне ёю мы знаходзім у многіх інтэлектуальных асяродках, дзе былі выхадцы з Беларусі. Але пытанне, які ўплыў зрабілі на яе канчатковае афармленне розныя інтэлектуальныя сілы, застаецца спрэчным і ў многім адкрытым да нашага часу. Р. Радзік піша, што «дзевятнаццатае стагодзьдзе было векам нараджэння народаў, аднак беларускі нацыянальны рух паўстаў толькі на пачатку XX ст. і ва ўмовах царскай Расеі не знайшоў масавай падтрымкі сярод беларускага насельніцтва»². Гэта думка пра спрадвечную адсталасць беларускага руху ад суседніх рухаў і аб незапатрабаванасці беларускай нацыянальнай ідэі стала дамінуючай у гістарыяграфіі і прысутнічае ў навуковай літаратуры да сённяшняга часу.

Цывілізацыйная арыентацыя ідэолагаў беларускага нацыянальнага руху. Разам з тэмай выключнасці беларускага руху і беларускай ідэі прадметам спрэчак у гістарыяграфіі была і застаецца тэма асяродку і кантэксту, у якім узгадоўваліся ідэолагі беларускага руху – ці яны паходзілі з «польска-каталіцкага» асяроддзя, ці з «расійска-праваслаўнага». Маецца і трэці падыход, які імкнецца ўлічыць напрацоўкі абодвух падыходаў і прапанаваць гістарыяграфічны кансэнсус у вырашэнні гэтай праблемы.

Прыхільнікам і адным са стваральнікаў першага канцэптуальнага падыходу быў А. Цвікевіч. Ён пісаў, што «побач з развіццём польскай культуры ў Вільні

¹ Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004. С. 144.

² Радзік Р. Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX–XX стст. С. 195.

(у другой палове 1850-х – пачатку 1860-х гадоў – А. У) паволі вырастала і беларуская ідэя, пакуль што ў так званым «літоўскім», або «крывіцкім», абліччы, але безварункова ў мясцовым, этнографічна-беларускім»¹. На думку даследчыка, будучыня была менавіта за прыхільнікамі самастойнасці Літвы, яны раней ці пазней мусілі перамагчы «пальшчызну» на беларускіх і літоўскіх землях. У якасці кіраўнікоў «літоўскай партыі» А. Цвікевіч называў В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Кіркора, В. Каратынскага, У. Сыракомлю, А. Адынца, А. Вярэгу-Дарэўскага. Менавіта гэтыя людзі стаялі ля вытокаў беларускай ідэі, інтэлектуальна яны самі яе апрацоўвалі, змагаючыся не толькі са сваім уласным выхаваннем, але і мясцовай традыцыяй: «З-пад старых польскіх забабонаў аб «правах» Польшчы на гэты край, з-пад мацнейшага слою польскіх культурных уплываў, створаных тут праз вякі, у Вільні пры канцы 50-х і пачатку 60-х гадоў (XIX ст. – А. У) яскрава пачала выбівацца беларуская нацыянальная ідэя»². Для А. Цвікевіча відавочна, што беларуская ідэя пачыналася і развівалася ў беларускім шляхецкім каталіцкім асяроддзі, якое абапіралася на традыцыі былога Вялікага Княства Літоўскага. І, наадварот, расійская ўлада і палітыка ўсяляк перашкаджалі, свядома і неўсвядомлена, развіццю беларускай нацыянальнай ідэі: «разгром Мураўёва і той рэжым гвалту ды тэрору, якім ён нішчыў «пальшчызну» на Беларусі, зьнішчыў і кволыя пачаткі беларускага культурнага руху»³. Аўтар лічыў, што беларуская нацыянальная і дзяржаўная ідэя нават тэрэтычна магла развівацца толькі ў каталіцкім культурным асяроддзі і толькі абапіраючыся на традыцыю Вялікага Княства Літоўскага. «Мураўёўская» ж сістэма ўлады ў краі прывяла, на яго думку, не да стварэння ўмоў узнікнення беларускага руху, а да ўзнікнення «заходнерусізму», як сурагату гэтай ідэі, тупіковага яе адгалінавання, які па-сутнасці падрываў унутраныя сілы беларусаў і рыхтаваў іх да асіміляцыі рускім народам.

Дадзены канцэптуальны кірунак спрабаваў пераадолець М. Біч, які пісаў, што «развіццё славяназнаўства разам з вывучэннем гісторыі Беларусі, фальклору, мовы, звычаяў і абрадаў беларусаў прыводзіла да высновы аб існаванні ў сям’і славянскіх народаў самастойнага беларускага этнасу. З усведамленнем гэтага пачыналася нараджэнне беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі і беларускага нацыянальна-культурнага руху, які ў 40-я–50-я гг. XIX ст. стаў ужо даволі прыкметнай з’явай у грамадскім жыцці краю»⁴. Пры гэтым, лічыў гісторык, на менталітэт першых пакаленняў беларускай інтэлігенцыі выразны адбітак накладала канфесіянальная прыналежнасць. Але гэта быў толькі *адбітак*, бо сама ідэалогія базіравалася на агульным падмурку – зацікаўле-

¹ Цвікевіч А. «Западно-руссизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX – пачатку XX в. С. 104.

² Тамсама. С. 106.

³ Тамсама.

⁴ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. С. 269.

насці мясцовай інтэлектуальнай эліты беларускай гісторыі і мовай. Ключавое значэнне тут мела дзейнасць беларускіх народнікаў з групы «Гоман», якія «ўпершыню не толькі сфармулявалі, але і тэрэтычна абгрунтавалі пастулат аб існаванні самабытнага беларускага народу, першымі заявілі аб неабходнасці барацьбы супраць паланізацыі і русіфікацыі»¹. Зыходзячы з гэтага пастулата, М. Біч, натуральна, праводзіў лінію ад «гоманаўцаў» да «нашаніўцаў», лічачы апошніх ідэйнымі спадкаемцамі «гоманаўцаў». Аднак менавіта таго ключавога звяна, якое б злучала пецярбургскіх народнікаў 1880-х гадоў, маскоўскіх і пецярбургскіх сацыялістаў беларускага паходжання 1890-х гадоў з беларускімі адраджэнцамі пачатку XX ст., якіх прынята называць «нашаніўцамі», гісторык, на нашу думку, не выявіў, ці прынамсі не паказаў. Нягледзячы на гэта, застаецца набыткам гістарыяграфіі канцэптuallyны падыход М. Біча, які можна сфармуляваць наступным чынам – *усе, хто выступалі супраць паланізацыі і русіфікацыі беларусаў, незалежна ад таго, на якой мове яны гэта рабілі, належалі да беларускага руху*.

Падобны канцэптuallyны падыход у гэтым пытанні прымяняе і А. Смалянчук, які сцвярджае, што «асаблівацю «нашаніўскага» варыянта беларускай ідэі быў высокі ўзровень талеранцыі»². Гэту «талеранцыю» ён звязвае з блізкацю «нашаніўцаў», асабліва братаў І. і А. Луцкевічаў да «краёўцаў». А сутнасць талерантнасці бачыць у пераадоленні на тэрэтычным і практычным узроўні канфесійнага падзелу беларускай інтэлігенцыі. У артыкуле «Ліцвінства, заходнерусізм і беларуская ідэя. XIX – пачатак XX ст.» аўтар піша: «варта адзначыць своеасаблівы рэлігійны індывідуалізм першых прадстаўнікоў беларускай культурнай традыцыі. І беларускія народнікі, і Ф. Багушэвіч абміналі праблему канфесійнага расколу беларускага этнасу. Яны звярталіся да беларусаў усіх веравызнанняў»³. Адсюль лагічна вынікае, што стаўка на сацыялізм беларускіх нацыянальных дзеячаў пачатку XX ст. была перадвызначана.

Гістарыяграфічная палеміка вакол «цывілізацыйнай» арыентацыі беларускай ідэі мае схільнасць перыядычна ўзнаўляцца. Так, да не зусім чаканай, зыходзячы з папярэдняга зместу сваёй працы, высновы прыйшоў В. Булгакаў: «абумоўленая яўнай палітычнай кан'юнктурай кампанія стварэння беларусаў як часткі расійскага народа заклала аснову беларускага нацыяналізму»⁴. Ці яшчэ адна думка, якая кладзецца ў падмурак даследавання: «стварыць уяўленне пра новы ўсходнееўрапейскі рэгіён аказалася пад сілу толькі магутнай

¹ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. С. 275.

² Смалянчук А. «Нашаніўскі» варыянт ідэалогіі беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння пачатку XX ст. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://autary.iig.pl/smalanchuk/artykuly/ruch/naszaniuski.htm>.

³ Смалянчук А. Ліцвінства, заходнерусізм і беларуская ідэя. XIX – пачатак XX ст. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://autary.iig.pl/smalanchuk/artykuly/ruch/licvinstva.htm>.

⁴ Булгаков В. История белорусского национализма. С. 187.

расійскай імперскай навуцы. Беларускім Тэадорам Нарбутам наканавана было стаць імперскім навукоўцам М. Каяловічу, А. Кіркору, П. Бяссонаву»¹.

На думку В. Булгакава, толькі паражэнне «паланізму» ў другой палове XIX ст. і зварот расійскай ці прарасійскай мясцовай інтэлігенцыі да «беларускага пытання» прывялі да з'яўлення беларускага руху, беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі. Нават калі не непасрэдна, то ў вялікай ступені спрыялі гэтаму. Такі падыход базіруецца на тым, што ўсе культурныя і адукацыйныя ўстановы на тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага ў першай палове XIX ст. абвяшчаліся польскімі (у сённяшнім значэнні гэтага слова), а значыць тымі, што служылі польскай нацыянальнай справе. Больш за тое, на думку В. Булгакава, тады ж пачаў набіраць папулярнасць «польскі наратыў», які «апісваў беларусаў як плебейскі этнас», «этнаграфічную масу», якая «неўзабаве пад уплывам польскай культуры, набудзе польскую ідэнтычнасць»².

Дадзеная сітуацыя паланізацыі беларускага люду і самапаланізацыі эліты Беларусі канстатуецца як аксіёма. Палітыка расійскага самаўладдзя другой паловы XIX ст. трактуецца як дэпаланізацыя краю, што паспрыяла, як было сказана вышэй, з'яўленню на гістарычнай арэне беларускай ідэі.

Частка замежных даследчыкаў (напрыклад, Р. Радзiк) робіць выснову, што на беларускую нацыянальную ідэю найбольшы ўплыў зрабілі менавіта беларускія народнікі з пецябургскага кола, а не шляхецкія «абуджалнікі» беларускай ідэі другой паловы XIX ст. Такая выснова лагічна вынікае з апыёрнага пастулата даследчыкаў пра «выключнасць» беларускай ідэі і руху, г. зн. непадобнасць нацыятворчага працэсу беларусаў да аналагічных працэсаў, якія праходзілі ў суседніх народаў. Думка, пра спрадвечную адсталасць беларускага руху ад суседніх рухаў, што спрычынілася, у сваю чаргу, да значнага спазнення беларусаў у справе афармлення ўласнай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі, і аб незапатрабаванасці беларускай нацыянальнай ідэі самімі беларусамі, прысутнічае ў навуковай літаратуры да гэтага часу.

Ю. Туронак лічыць, што беларуская нацыянальная ідэя развівалася паралельна ў двух кірунках – «прапольскім» і «прарасійскім». Пры гэтым ён прызнае права заснавання «беларускай палітычнай думкі» за каталіцкім, «літоўскім» асяроддзем. Але адначасова лічыць вялікай праблемай для пашырэння нацыянальнай ідэі тое, што «беларускамоўная літаратура XIX ст. развівалася ў вялікай меры ў рэчышчы польскай палітычнай думкі і польскай барацьбы з Расеяй за незалежнасць»³. Праблема была ў тым, што такая арыентацыя беларускамоўных інтэлектуалаў, на думку Ю. Туронка, перашкаджала пашырэнню нацыянальнай ідэі ў праваслаўным інтэлігенцкім асяроддзі, а таксама палягчала расійскім уладам ідэйнае і адміністрацыйнае супраць-

¹ Булгаков В. История белорусского национализма. С. 187.

² Тамсама. С. 116.

³ Туронак Ю. Вацлаў Іваноўскі і адраджэнне Беларусі // Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2006. С. 154.

дзеянне беларускай ідэі і руху. Усё гэта прывяло да таго, што «беларуская палітычная думка з цяжкасцю церабіла сабе дарогу сярод польска-расейскай ідэйнай барацьбы і да канца XIX ст. развівалася ў дзвюх паралельных прасторах, не знаходзячы пунктаў судакранання. Нават родная мова доўгі час не была плятформай для супольнай дзейнасці. Праўда, прадстаўнікі каталіцка-шляхецкага кірунку больш зрабілі для яе папулярызацыі, аднак цяжка адначасна меркаваць, у якой ступені гэта адлюстроўвала іх імкненне стварыць мадэрную беларускую нацыю, а ў якой было толькі спробай процідзеяння расейскай экспансіі»¹. Таксама, лічыць Ю. Туронак, беларускага руху да пачатку XX ст. проста не існавала ў строгім значэнні гэтага слова, а грамадска актыўныя сілы беларусаў «гінупі ў польскай ці расейскай арбіце», і што не было ідэйнай і арганізацыйнай канцэпцыі, якая б дазволіла «скіраваць гэтыя сілы на беларускі шлях»². Такім чынам, прызнаючы напрацоўкі і каталіцкай, і праваслаўнай інтэлігенцыі ў справе выпрацоўкі нацыянальнай ідэі, гэты даследчык лічыць, што ніводная з іх не мела вызначальнай ролі да пачатку XX ст., калі В. Іваноўскі і браты Луцкевічы скіравалі патэнцыяльныя сілы Беларусі «на беларускі шлях». А на іх, у сваю чаргу, паўплывалі як «працы расейскіх вучоных, зацікаўленых беларускай гісторыяй і народнай культурай», так і «ідэі паўстання 1863 г., і ініцыятараў беларускага адраджэння з XIX ст. – Канстанціна Каліноўскага, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Уладзіслава Сыракомлі і асабліва Францішка Багушэвіча»³.

Можна пагадзіцца з аўтарам у тым, што працы Я. Карскага і творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча былі запатрабаваныя лідарамі беларускага руху пачатку XX ст. Але паўстае пытанне, хто ўсё ж паўплываў на фарміраванне іх нацыянальнага светапогляду, а хто проста даў матэрыял для абгрунтавання гэтага светапогляду. На нашу думку, можна з вялікай доляй дакладнасці дапусціць, што і браты Луцкевічы, і В. Іваноўскі, і Б. Эпімах-Шыпіла прыйшлі да беларускай ідэі менавіта пад уплывам каталіцкага асяроддзя, арыентаванага на гістарычную памяць пра былую «літоўскую» дзяржаўнасць. Яны самі паходзілі з яго і погляды У. Сыракомлі, В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча павінны былі б быць ім больш блізкія, чым погляды Я. Карскага, А. Сапунова ці тым больш М. Каяловіча. Пра гэта сведчаць і лісты В. Іваноўскага да А. Ельскага, апублікаваныя Ю. Туронакам⁴, і тое, што браты Луцкевічы доўгі час былі прыхільнікамі «краёвага» руху і ідэі, а ў 1915–1916 гг. імкнуліся да канстытування беларускай дзяржаўнасці ў форме Вялікага Княства Літоўскага ці «Злучаных Штатаў ад Балтыйскага да Чорнага мора»⁵.

¹ Туронак Ю. Вацлаў Іваноўскі і адраджэнне Беларусі. С. 154.

² Тамсама. С. 155.

³ Тамсама. С. 158.

⁴ Туронак Ю. Дзейнасць беларускага выдавецтва «Загляне сонца і ў наша ваконца» ў Пецярбургу. С. 129–139.

⁵ Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. С. 16.

А. Смалянчук лічыць, што пытанне пра варыянт развіцця беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі ў польскіх або расійскіх рамках, якое абмяркоўваюць гісторыкі, не было галоўным пытаннем таго часу. Бо, калі беларуская нацыянальная ідэалогія пачала па-сапраўднаму заяўляць пра сябе, а гэта здарылася толькі ў «нашаніўскім перыядзе», то беларускія эліты стаялі перад дылемай: на якой аснове ідзе фарміраванне беларускай нацыі – на аснове так званай грамадзянскай нацыі (у аснове якой знаходзіцца гістарычная памяць) ці этналінгвістычнай (на аснове мовы). На яго думку, «у беларускім нацыянальна-культурным Адраджэнні пачатку ХХ ст. праявілася агульнаеўрапейская заканамернасць. Дамінуючым варыянтам нацыянальнай ідэалогіі стаўся этнічна-моўны варыянт <...> уласна беларускі варыянт дзяржаўніцкай (грамадзянскай) ідэалогіі не быў выпрацаваны, бо не было той дзяржавы, якая магла б з’яднаць усе этнасы краю ў беларускую нацыю дзяржаўнага тыпу. Для беларускага руху этнічна-моўны варыянт нацыянальнай ідэалогіі, які паслядоўна адстойвала «Наша Ніва», не меў альтэрнатывы»¹.

Пры такім канцэптuallyным падыходзе А. Смалянчук пазбягае супрацьпастаўлення «прапольскай» і «прарасійскай» канцэпцый. Бо ў пытанні знешніх саюзнікаў беларускай ідэі становіцца важным толькі адно – прызнанне з іх боку правоў беларускай мовы, і, адпаведна, літаратуры і культуры створаных на ёй. На нашу думку, такі падыход найбольш адпавядае гістарычнай рэчаіснасці і гэта пацвярджаецца тым фактам, што найбліжэйшымі супрацоўнікамі і можна нават сказаць саюзнікамі «нашаніўцаў» былі «краёўцы», якія выступалі за адраджэнне Вялікага Княства Літоўскага на аснове «грамадзянскай нацыі ліцьвінаў» з апорай на польскую культуру.

Праблема «дэмакратызму» беларускага нацыянальнага руху і ідэі. Варта звярнуць увагу яшчэ на адно важнае пытанне, якое паўстала ў беларускім руху і пасля было перанесена ў беларускую гістарыяграфію. Гэта пытанне пра *дэмакратызм* беларускай ідэі і, адпаведна, беларускага руху. У 1914 г. А. Луцкевіч пісаў, што «беларускі нацыянальны рух не павінен і не можа не быць дэмакратычным»². Тут маем некалькі аспектаў: па-першае, высветліць, што самі нацыянальныя дзеячы разумелі пад «дэмакратызмам руху» і «ідэі»; па-другое, што мелі на ўвазе, пішучы пра «дэмакратызм», даследчыкі беларускага руху на розных этапах гісторыі Беларусі ХХ ст.

Галоўныя пачынальнікі беларускага руху ў ХХ ст. былі сацыялістамі, заснавальнікамі БСГ. Яны разумелі «дэмакратызм» як неадменны атрыбут левай ідэалогіі: «ня можа быць у нас *нацыянальнага* адраджэння, пакуль уся *нацыя*: і сяляне-хлебаробы, і рабочыя – не здалееюць палажыць сваёй часткі ў агульнанародную культурную скарбніцу. І беларускі рух ня можа абмяжоўвацца адно толькі пытаннямі аб нацыянальных правах, аб правах

¹ Смалянчук А. Лічвінства, заходнерусізм і беларуская ідэя. ХІХ – пачатак ХХ ст. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://autary.iig.pl/smalanchuk/artykuly/ruch/licvinstva.htm>.

² Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. С. 5.

роднай мовы, роднай культуры: зь ім непарыўна лучыцца *справа сялянская і справа работніцкая*»¹.

Падобныя ацэнкі нацыянальнай ідэі і нацыянальнага руху перайшлі і ў гістарыяграфію БССР. Асноўнай працай па гэтай тэматыцы можа лічыцца манаграфія Я. Карнейчыка «Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс». Аўтар сцвярджаў, што сама ідэя нацыянальнага вызвалення «прыгнечаных нацый» прагрэсіўная, але нацыянальныя рухі трэба разрозніваць, паводле ідэалагічнай скіраванасці на «рэвалюцыйна-дэмакратычныя і буржуазна-нацыяналістычныя»².

Што тычылася Беларусі, то тут, паводле Я. Карнейчыка, былі свае асаблівасці, якія маглі паўплываць на ход беларускай гісторыі і на ацэнкі, што даваліся яму. Напрыклад, «беларуская буржуазія» настолькі злілася з «буржуазіямі» польскай і рускай, што фактычна не цікавілася беларускім рухам. Дадзеная акалічнасць, згодна з гэтым даследчыкам, была нетыповай з'явай для рэгіёна. «З прычыны гэтага, – пісаў Я. Карнейчык, – і па складу ўдзельнікаў у ім нацыянальны рух у Беларусі быў амаль выключна рухам буржуазна-дэмакратычнай і буржуазна-ліберальнай інтэлігенцыі»³. Ад «буржуазна-дэмакратычнага» базісу да «буржуазна-нацыяналістычных» поглядаў, паводле марксісцка-ленінскай метадалогіі, адзін крок, што і даказаў Я. Карнейчык, напісаўшы, што артыкулы А. Луцкевіча з'яўляліся «нацыяналістычнымі», а ўсё рух толькі «падфарбоўваўся» ў рэвалюцыйны колер⁴.

На думку Я. Карнейчыка, ад самага пачатку БСГ ставіла сваёй мэтай стварэнне незалежнай «буржуазна-дэмакратычнай» нацыянальнай рэспублікі. І гэта нягледзячы на тое, што сам даследчык вышэй прыводзіў фрагмент успамінаў А. Бурбіса, дзе той пісаў пра праграмае патрабаванне аўтаноміі Беларусі з сеймам у Вільні. На нашу думку, тут відавочна назіраецца ўплыў працы Ф. Турука, якая выйшла ў Маскве ў 1921 г. (перавыдадзена ў Мінску ў 1994 г.)⁵.

Такім чынам, «дэмакратызм» беларускага руху застаецца перспектыўнай даследчыцкай праблемай. Праблеме афармлення і распрацоўкі беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі інтэлектуальнымі асяродкамі беларускай інтэлігенцыі прысвечана даволі салідная, у першую чаргу беларуская, гістарыяграфія. Асноўны падмурак гэтай гістарыяграфіі сфарміраваўся ў 1960–1980-я гады ў БССР, галоўным чынам філолагамі і філосафамі, якія сабралі і апублікавалі значны фактаграфічны матэрыял. Але даследаванні гэтага перыяду мелі істотныя хібы, бо ствараліся ва ўмовах існавання ідэалагічнай цензуры і маглі апераваць толькі пэўным наборам фактаў і толькі марксіс-

¹ Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. С. 5.

² Карнейчык Я. Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс. Мінск, 1969. С. 171.

³ Тамсама. С. 172.

⁴ Тамсама.

⁵ Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. Минск, 1994. С. 19–21.

цка-ленінскай метадалогіяй. У выніку, даследаванне пытання не было комплексным і бесстароннім.

На сучасным этапе беларуская гістарычная навука працягвае шмат у чым быць залежнай ад напрацовак зробленых дзеячамі беларускага нацыянальнага руху у 1920–1930-я гады. Разам з тым у 1990-я – пачатку 2000-х гадоў беларуская гістарыяграфія нацыянальнага руху і нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі актыўна пачала асэнсоўваць метадалагічныя напрацоўкі *беларускай нацыянальнай і «заходнерускай»* гістарыяграфій канца XIX – пачатку XX ст., нібыта працягваючы незавершаную спрэчку 100-гадовай даўніны. Такім чынам, можна канстатаваць, што айчынная гістарыяграфія нацыянальнага руху і беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі знаходзіцца на этапе станаўлення і метадалагічных пошукаў.

3.3. «Заходнерусізм» і «краёвасць»: гістарыяграфія пытання

У беларускай гістарыяграфіі ёсць шмат спрэчных ці недастаткова даследаваных момантаў, вакол якіх айчынным даследчыкі некалькіх пакаленняў вядуць навуковыя і калянавуковыя спрэчкі. Да такіх «болевых кропак» беларускай гістарычнай навукі належаць тэмы «заходнерусізму» і «краёвасці». Гэта даволі спецыфічныя з’явы, якія маюць вялізнае ўнутрыбеларускае значэнне, але малацікавыя для суседніх гістарыяграфій, бо прырода гэтых з’яў – беларуская. А калі ўзяць «заходнерусізм», «краёвасць» і беларускі нацыянальны рух у адначасовым спалучэнні, то атрымаецца з’ява амаль выключная ў еўрапейскай гісторыі. Толькі на беларускай глебе XIX ст. маглі адначасова ўзнікнуць «заходнерусізм» і «краёвасць» у тым выглядзе, у якім мы іх ведаем. Адсюль узнікае адно з галоўных пытанняў беларускай гістарыяграфіі XX ст., пытанне генезісу беларускага нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі, а таксама беларускага руху, г. зн. пытанне ідэйных вытокаў, жыватворнага асяродку сучаснага (маецца на ўвазе XX ст.) беларускага нацыянальнага руху. Найлепш пра гэта напісаў А. Цвікевіч: «даследаванне прыроды і гісторыі «западно-русизма» з’яўляецца, на наш погляд, амаль такім жа абавязковым, як і даследаванне самога беларускага руху»¹.

Месца «заходнерусізму» і «краёвасці» ў беларускай гістарыяграфіі. Пытанне дэфініцый. Перад кожным гістарыёграфам заўсёды стаіць «тэрміналагічнае пытанне». Таму на пачатку неабходна вызначыцца, што мы будзем мець на ўвазе пад «заходнерусізмам» і «краёвасцю». Згодна з аўтарам адзінай на сённяшні дзень сінтэтычнай манаграфіі, прысвечанай «заходнерусізму», А. Цвікевічам, «пад «заходнерусізмам» мы разумеем тую плынь у гісторыі грамадскай думкі на Беларусі, якая лічыла, што Беларусь не з’яўляецца краінай з асобнай нацыянальнай культурай і не мае дзеля гэтага права на самастойнае куль-

¹Цвікевіч А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадскай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. С. 16.

турнае і палітычнае развіццё, але што яна з'яўляецца культурна і дзяржаўна часткай Расіі і таму павінна разглядацца як адзін з яе састаўных элементаў»¹.

У прынцыпе з такой фармулёўкай можна пагадзіцца, дадаўшы толькі, што гэта ідэалогія не заўсёды прэтэндавала на цэласнасць і была палітычна скіраванай. Існуе таксама і іншае вызначэнне «заходнерусізму». Яно належыць сучаснаму даследчыку В. Булгакаву, які лічыць, што «заходнерусізм» – гэта «ідэі і практыкі расейскацэнтрычных інтэлектуалаў, накіраваныя на падрыў польскай культурнай гегемоніі ў «Заходняй Расеі» пасля 1863 г.»² На нашу думку, у гэтай фармулёўцы добра акрэслены толькі «негатыўны» бок – «падрыў польскай гегемоніі», але цалкам адсутнічае «пазітыўны» бок «заходнерусізму», г. зн. адказ на пытанне, *што* павінна было заняць месца «польскай гегемоніі». Да ўсяго ж і сам тэрмін «польская гегемонія» патрабуе дадатковай канкрэтызацыі.

Што тычыцца вызначэння тэрміна «краёвасць», то, на нашу думку, найбольш удалай з'яўляецца дэфініцыя А. Смаленчука: «краёвасць – гэта ідэалогія, якая была распрацавана ў Беларусі і Літве на пачатку ХХ ст. Яна грунтавалася на ідэі палітычнай нацыі. Краёўцы сцвярджалі, што ўсе карэнныя жыхары гістарычнай Літвы, незалежна ад іх этнічна-культурнай прыналежнасці, з'яўляюцца «грамадзянамі краю» і тым самым належаць да адзінай нацыі. Апроч гэтага, краёвасць можна трактаваць і як рысу свядомасці часткі грамадства беларуска-літоўскага краю, які стаў Радзімай не толькі для беларусаў і літоўцаў, але і для палякаў, яўрэяў, татар, рускіх. Розныя этнічна-культурныя патокі змешваліся, зліваліся і нараджалі ўнікальны тып «краёўца», які сапраўды адчуваў сябе грамадзянінам краю і мог адначасна належаць да двух ці нават да трох этнасаў»³.

Цяжка не пагадзіцца з А. Смаленчуком яшчэ і ў тым, што для беларускай гістарыяграфіі праблема «краёвасці» з'яўляецца вельмі цікавай яшчэ і таму, што яна непасрэдна тычыцца праблемы фарміравання беларускай нацыі. У гэтым сэнсе сучасны даследчык салідарны з думкай А. Цвікевіча пра важнасць даследавання «заходнерусізму».

У фокусе як першага гісторыка, так і другога апроч уласна «краёвасці» і «заходнерусізму» знаходзіцца і беларускі нацыянальны рух. Складваецца ўражанне, што даследчыкі ўзяліся даследаваць свае тэмы, каб лепш зразумець гістарычны лёс беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі. У дадзеным кантэксце ўяўляе цікавасць думка А. Смаленчука аб тым, што «гісторыя краёўцаў і краёвасці пярэчыць абсалютызацыі тэзіса пра сялянскае паходжанне беларусаў. Прыклад таго ж Рамана Скірмунта сведчыць пра тое, што лічыць вярхі грамадства Беларусі цалкам страчанымі для беларускага руху нельга.

¹ Цвікевіч А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку ХХ в. С. 7.

² Булгакаў В. Злыя дэмані беларускай гісторыі // Arche. 2007. № 9. С. 118.

³ Смалянчук А. «Краёвасць» у беларускай гісторыі.

Для многіх дзеячаў з «падвоенай» свядомасцю (ліцвін па паходжанню, паляк па нацыянальнасці) краёвасць была зыходным пунктам эвалюцыі ў накірунку беларускасці¹.

Варта заўважыць, што ўсе гэтыя азначэнні «заходнерусізму» і «краёвасці» з'яўляюцца «аперацыянальнымі» (рабочымі). На нашу думку, яны патрабуюць далейшага сучаснага тэрэтычнага асэнсавання ў беларускай гістарыяграфіі.

З логікі вызначэнняў выцякаюць і галоўныя пытанні, якія стаяць перад нашай гістарыяграфіяй. Па-першае, «заходнерусамі» і «краёўцамі» былі толькі эліты краю, ці/і шырокія колы грамадства? Па-другое, адкуль бярэ пачатак беларускі нацыянальны рух і хто, якія колы, пачалі актуалізацыю беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі? Па-трэцяе, урадавая палітыка Расійскай імперыі на беларускіх землях пасля паўстання 1863 г.: гісторыя функцыянавання так званай мураўёўскай сістэмы кіравання краем – мэты, сродкі, сэнс? Да гэтага ж праблемнага поля адносіцца і так званая эпоха арганічнай працы ў грамадскім жыцці беларуска-літоўскіх зямель другой паловы XIX ст., калі мясцовая эліта каталіцкага веравызнання супрацьстаяла палітыцы русіфікацыі краю. У апошнім выпадку мы маем справу амаль з поўнай адсутнасцю прац у беларускай гістарыяграфіі², якая ў адрозненне ад польскай, яшчэ не выпрацавала ўласнага ўзору інтэрпрэтацыі падзей грамадскага жыцця ў Беларусі ў другой палове XIX ст. Спрэчныя моманты таксама ўзнікаюць пры разглядзе грамадскіх рухаў у Беларусі на пачатку XX ст. У першую чаргу гэта тычыцца аднясення іх да пэўнай універсальнай палітычнай ідэалогіі (кансерватызму, лібералізму, сацыялізму). Менавіта ў гэтым спектры пытанняў аўтар бачыць сваю задачу пры аналізе тэмы, бо без аналізу разумення гісторыкамі вытокаў «заходнерусізму» і «краёвасці» немагчыма зразумець іх стану да ідэі беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці.

На думку сучасных беларускіх гісторыкаў А. Літвінскага і Д. Карава, для дэталёвага, комплекснага і ўсебаковага даследавання праблематыкі «заходнерусізму» беларускай гістарычнай навукай існуюць дзве перашкоды: «спадчына таталітарнай дзяржавы» – знешняя перашкода; «недастатковая метадалагічная падрыхтоўка гісторыкаў» – унутраная перашкода³. У выніку, як слушна адзначаюць яны, у сучаснай айчыннай гістарыяграфіі працягваецца колькаснае назапашванне фактаў на шкоду іх якаснай інтэрпрэтацыі, што вядзе да простага канцэптualaнага капіравання з гістарычнай навукі і публіцыстыкі ўзору пачатку XX ст.⁴

¹ Смялянчук А. «Краёвасць» у беларускай гісторыі.

² Выключэннем з'яўляюцца працы А. Смаленчука: Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. СПб., 2004; «Польскае пытанне» ў беларускай гісторыі канца 18 – пачатку 20 ст. // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 181–186.

³ Литвинский А., Карев Д. Западнорусизм в российской историографии второй половины XIX – начала XX веков // Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы. Гродна, 2004. С. 196, 198.

⁴ Тамсама. С. 198.

У савецкі час тэмы «заходнерусізму» і ці «краёвасці» былі практычна выключаны з навуковага абарачэння. І калі «заходнерусізм» яшчэ «заўважаўся» ў гістарыяграфіі, то наўнасьць «краёвасці» дэ-факта ігнаравалася ўвогуле. Пасля перамогі так званай школы М. Пакроўскага ў Маскве на пачатку 1930-х гадоў, гістарычная навука ў БССР не мела магчымасці ні для манеўру, ні для самастойнага выбару тэматыкі даследаванняў¹. Таму тэма «заходнерусізму» ўвязвалася выключна з расійскім манархізмам і афіцыёзам, а «краёвасці» – з «клерыкалізмам» і «паланізмам». Беларускі гісторык, якога звычайна адносяць да «школы Пакроўскага», В. Шчарбакоў, у 1934 г. пісаў, што ў сярэдзіне XIX ст. на беларускіх землях аформілася «мясцовая гістарычная школа» – «чарнасоценна-манархічнага, ваяўніча-дзяржаўніцкага напрамку», якую можна назваць «школай заходнерусаў»². На гэтым, незалежна ад лёсу самога В. Шчарбакова, усялякія дыскусіі і палемікі ў 1930-я – пачатку 1950-х гадоў скончыліся.

Падобныя ацэнкі «заходнерусаў» перайшлі і ў пасляваенную гістарыяграфію БССР. Так, у кнізе Я. Карнейчыка пры разглядзе палітыкі царызму ў Беларусі пасля паўстання 1863 г. сцвярджалася, што «шавіністычная палітыка ўрада» сустрэла падтрымку ў «славянафільска настроенай інтэлігенцыі». Менавіта ў той час «пачалі з'яўляцца працы па гісторыі Паўночна-Заходняга краю вялікадзяржаўна-шавіністычнага, рэакцыйна-клерыкальнага напрамку. У ліку іх працы прафесара Маскоўскага ўніверсітэта І. Бяляева, прафесара Пецябургскай духоўнай акадэміі М. Каяловіча, <...> П. Бацюшкава, А. Сапунова і інш. Упраўленне Віленскай навучальнай акругі становіцца цэнтрам, які збірае вакол сябе сілы закаранелых рэакцыйных русіфікатараў на ніве гістарычнай навукі – «заходне-русаў»³. З іншага боку, на думку аўтара, «да пачатку 1860-х гадоў у гарадах Беларусі служылы элемент – дробныя чыноўнікі, службоўцы ўрадавых канцылярыяў, ведамасных і прыватных кантор – быў пераважна польскім»⁴.

Акрэсліўшы такім чынам «заходнерускае» і «польскае» пытанні, беларуская савецкая гістарыяграфія фактычна адмовілася ад іх даследавання. Тое ж можна сказаць і пра расійскую савецкую і польскую часоў ПНР гістарыяграфіі, якія дэ-факта не ставілі перад сабой пытанні «заходнерусізму» і «краёўства» як самастойнай навуковай праблемы. Пасля з'яўлення незалежнай Рэспублікі Беларусь на гістарычнай арэне, стаўленне даследчыкаў да «заходнерусізму» і «краёвасці» павінна было карэкціравацца і карэкціруецца ў розных кірунках. Інструментам гэтага карэкціравання, на нашу думку, патэнцыйна можа стаць паняцце «рэгрэсу ў нацыятварэнні». Дадзеную катэгорыю можна

¹ Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX стст. С. 148.

² Шчарбакоў В. Класавая барацьба і гістарычная навука на Беларусі. Гістарыяграфічныя нарысы. Менск, 1934. С. 17.

³ Карнейчык Я. І. Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс. С. 168.

⁴ Тамсама. С. 87.

прымяняць толькі пры ўмове правядзення параўнальнага аналізу фарміравання нацыі і нацыятворчых працэсаў у суседніх з беларусамі народаў.

Сучасны беларускі даследчык С. Токць спрабуе гэта зрабіць у першую чаргу на прыкладзе супастаўлення беларуска-ўкраінскага і беларуска-літоўскага нацыянальных рухаў¹. Гэты ж аўтар ставіць важныя тэрміналагічныя пытанні, такія як акрэсленне паняццяў «этнічная свядомасць» і «нацыянальная свядомасць» прымяняльна да беларускай гісторыі. Ён лічыць неабходным арганічна спалучыць заходнія тэарэтычныя напрацоўкі з айчыннымі даследаваннямі нацыятворчага працэсу ў Беларусі, хоць невялікі аб'ём аналізаванага артыкула не дазволіў аўтару разгарнуць гэту думку. С. Токць карыстаецца паняццем «рэгрэсу» ў нацыятворчых працэсах Беларусі². Сам тэрмін «рэгрэс у нацыятварэнні» ён падае як запазычаны з украінскай гістарыяграфіі. Але можна з упэўненасцю сцвярджаць, што яго прымяненне да беларускай гісторыі адкрывае ў нечым новы пункт гледжанне на «заходнерусізм» і «краёвасць», а таксама на ідэю «беларускага культурнага назаплення» ў «заходне-рускай» і «ліцьвінскай» традыцыях, якая даволі шырока ўжываецца ў айчынай гістарыяграфіі³. І хоць паняцце «рэгрэсу ў нацыятварэнні» яшчэ амаль не прымяняецца ў беларускай гістарычнай навучы, але відавочна, што ёсць магчымасці яго напаўнення ўласным зместам на беларускім матэрыяле.

Тут мы выходзім у яшчэ адно новае навуковае поле – маральнай ацэнкі нацыятворчых працэсаў, што ўяўляецца непазбежным у навуковым працэсе. Сучасная польская гістарыяграфія, якая мае значныя тэарэтычныя здабыткі, вялікую ўвагу надае менавіта гэтаму аспекту вывучэння гістарычнай рэчаіснасці XIX ст. Знаходжанне пэўнай нацыянальнай супольнасці пад уладай іншанацыянальнай дзяржавы прымушае гісторыкаў гэтай супольнасці ацэньваць такое становішча. Таму адной з важных праблем польскай гістарычнай навукі з'яўляецца адказ на пытанне, «як расійскія гісторыкі ацэньвалі ўплыў захопаў Расіяй значных іншаэтнічных тэрыторый на працэс гістарычнага развіцця сваёй радзімы»⁴.

Гісторык К. Блахоўская прааналізавала погляды В. Тацішчава, М. Шчарбатава, М. Карамзіна, М. Устралава, С. Салаўёва, В. Ключэўскага, Д. Ілавайскага, М. Пакроўскага. Галоўную ідэю аўтара можна сфармуляваць у пастулаце пра адсутнасць у расійскіх гісторыкаў *маральных* крытэрыяў ацэнкі расійскай экспансіі⁵. Адсюль вынікае, што расійская гістарыяграфія не мае адпаведных катэгорый для ацэнкі падзелаў Рэчы Паспалітай і русіфікацыі «нацыянальных

¹ Токць С. Праблемы даследавання працэсаў фармавання сучаснай беларускай нацыі // Гістарычны Альманах. 2001. Т. 4. С. 131–135.

² Токць С. Праблемы тэрміналогіі ў гістарычных даследаваннях нацыятворчых працэсаў у Беларусі // Гістарычны альманах. 2003. Т. 9. С. 108–112.

³ Напрыклад, Смалянчук А. Да пытання аб ролі палітычнай ідэалогіі ў развіцці беларускага нацыянальнага руху ў 19-пачатку 20 ст. // Гістарычны альманах. 1999. Т. 2. С. 9.

⁴ Włachowska K. Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku. Warszawa, 2001. S. 7.

⁵ Тамсама. S. 196.

ускраін», а таксама такіх з’яў як «заходнерусізм». Апошнія ўвогуле не можа быць і не ёсць праблемным полем для расійскай гістарыяграфіі. І гэтую выснову цяжка аспрэчыць.

Таму перайманне асобнымі прадстаўнікамі сучаснай беларускай гістарычнай навукі пэўных канцэпцый расійскай гістарыяграфіі і прымяненне іх да беларускай сітуацыі можа характарызавацца і характарызуецца як «вяртанне заходнерусізму»¹. Аўтар гэтага тэрміна Г. Сагановіч лічыць, што ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі ідзе паступовае адраджэнне «заходнерусізму», які грунтуецца на канцэпцыях М. Каяловіча і яго прынцыпе «расійскага суб’ектывізму». Для пацвярджэння гэтага тэзіса прыводзяцца канцэптuallyныя напрацоўкі В. Чарапіцы. На думку Г. Сагановіча, праблема значна перавышае маштаб беларускай гістарыяграфіі. Ён сцвярджае, што ў сучаснай Беларусі ідзе «востры канфлікт тоеснасці – беларусаў і «заходнерусаў» (расійцаў) – які быў закладзены рознымі поглядамі на гісторыю»². Сутнасць гэтага «вострага канфлікту» ў спрэчцы «заходнерусізму» з «беларускасцю», выкліканай розным стаўленнем да мінулага краю. Фактычна аўтар піша пра «няскончаную барацьбу», якая цягнецца з пачатку ХХ ст. і праходзіць праз усю беларускую гістарыяграфію, уключаючы і савецкі перыяд. Прадметам гэтай навуковай і не толькі навуковай спрэчкі з’яўляецца ўсё тое ж «фатальнае пытанне» – хто такія беларусы?

Трэба прызнаць, што ў сцвярджэннях Г. Сагановіча шмат праўды. Беларуская гістарыяграфія адрозніваецца ад польскай і шмат у чым ад украінскай менавіта наяўнасцю ў ёй праблемы «заходнерусізму» і «краёвасці» ў тым выглядзе, у якім гэтыя пытанні стаяць сёння. Таму неабходнасць новага, у параўнанні з пачаткам ХХ ст., асэнсавання гэтых з’яў відавочная.

«Заходнерусізм», «краёвасць» і беларуская нацыянальная ідэя. Вяртаючыся да пытання генезісу «заходнерусізму» і «краёўства», варта звярнуць увагу на папулярную ў гістарыяграфіі думку, выказаную польскім навукоўцам Р. Радзікам, што прычынай узнікнення гэтых феноменаў была слабасць беларускага руху і амаль поўная адсутнасць этнічнай свядомасці беларусаў як з’явы³. Іншыя гісторыкі, прадстаўнікі беларускай гістарычнай навукі, давялі гэтую ідэю (саму па сабе не новую) да лагічнага, на іх думку, завяршэння і пісалі, што «слабасць беларускага руху» сведчыць пра яго «штучнасць».

¹ Sahanowicz H. Źródła pamięci historycznej współczesnej Białorusi. Powrót zachodniorusizmu. Lublin, 2006; Sahanowicz H. Białoruska historiografia wczoraj i dziś // Przegląd Wschodni. T. 8, z. 3(31). S. 759–775.

² Sahanowicz H. Źródła pamięci historycznej współczesnej Białorusi. Powrót zachodniorusizmu. S. 29.

³ Радзік Р. **Паміж Расіяй і Польшчай: Нацыянальна-культурная эвалюцыя беларускага грамадства на працягу двух апошніх стагоддзяў** // Беларусіка=Albaruthenica 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнац., міжрэліг. і міжкультур. узаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Мінск, 1997. Ч. 1. С. 47–57; Радзік Р. Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у ХІХ–ХХ ст. // Беларускі гістарычны агляд. Т. 2. С. 195–226; Radzik R. Kim są Białorusini? Toruń, 2002; Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000.

«Заходнерусізм» жа паказваецца імі, як натуральны вынік развіцця беларускага грамадства ў другой палове XIX ст.¹

Увогуле тэзіс пра «штучнасць» беларускага руху быў агучаны яшчэ ў «нашаніўскі перыяд» у газеце «Окраины Россіи»². Пры гэтым варта адзначыць, што сярод «заходнерускіх» выданняў «Окраины Россіи» былі найбольш кваліфікаванай газетай і рэдакцыя імкнулася «навукова» даводзіць неіснаванне беларускай нацыі. Яна апелявала да аўтарытэту Я. Карскага, каб «пацвердзіць» думку, што беларускай мовы не існуе, а існуе «добры дзесятак беларускіх гаворак». І каб неяк выкарыстаць дадзеную сітуацыю супраць Расіі, «палякі», як сцвярджалася ў гэтай газеце, пачалі выпрацоўваць «хоць бы бачнасць агульнай беларускай літаратурнай мовы» і выпусцілі з гэтай мэтай «Нашу Ніву». Паводле таго ж выдання, «беларускі сепаратызм»³ падтрымлівалі польскія газеты «Kurjer Litewski» і «Gazeta Wileńska», што не зусім адпавядала праўдзе, але выглядала «навукова даказаным»⁴.

Іншай думкі прытрымліваецца сучасны нямецкі даследчык Р. Лінднэр. Ён выводзіць паходжанне «заходнерусізму» з расійскага гісторыяпісання, а менавіта з прац прадстаўніка так званай ахоўніцкай гістарыяграфіі М. Устралава. На думку Р. Лінднэра, «менавіта Устралаў увёў ва ўжытак паняцце «літоўска-руская дзяржава», ніяк не беручы пад увагу этнічных адрозненняў у межах «рускай нацыянальнасці». Ужываючы паняцце «Западная Русь», Устралаў папераджальна пазначыў ідэю «западно-русизма», што напрыканцы XIX ст. «мелася справакаваць на дыскусію беларускіх нацыянальных гісторыкаў»⁵. Сам жа тэрмін «заходнерусізм», на думку гэтага даследчыка, пачала ўжываць беларуская нацыянальная гістарыяграфія. У пытанні, які сэнс укладваўся ў паняцце «заходнерусізм», Р. Лінднэр цалкам салідарны з вышэйзгаданым вызначэннем «заходнерусізму» А. Цвікевічам.

У сучаснай гістарыяграфіі тыя гісторыкі, якія найбольш блізка канцэптуальна і метадалагічна стаяць да пазіцый «заходнерусізму», самога тэрміна «заходнерусізм» звычайна не ўжываюць. Так, А. Бендзін карыстаецца тэрмі-

¹ Бендин А. Ю. Граф М. Н. Муравьев Виленский и национальное пробуждение белорусского народа в 60-е годы XIX века // Церковь и ответственность за творение: IX Междунар. Кирилло-Мефодиевские чтения, посвященные Дням славянской письменности и культуры, Минск, 23–26 мая 2003 г. Минск, 2004. Ч. 1. С. 168–193; Яго ж. Проблемы этнической идентификации белорусов 60-х гг. XIX – начала XX в. в современной историографии // Исторический поиск Беларуси. С. 9–11; Чарапіца В. «Падручнік будзе цяжка чытаць нават студэнтам гістфака...» // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 3. С. 50–52.

² П. Б. К собранию народных учителей в Вильне // Окраины Россіи. 1908. 19–26 июля. С. 426–427; П. К. Новый вид сепаратизма – белорусофильство // Окраины Россіи. 1907. 19 мая. С. 306; П. К. Русские сепаратизмы // Окраины Россіи. 1912. 14 янв. С. 17; 18 фев. С. 98.

³ П. К. Новый вид сепаратизма – белорусофильство. С. 306.

⁴ Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. С. 207.

⁵ Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX стст. С. 125.

нам «беларускі інтэграцыйны рух»¹, які ён выкарыстоўвае ў супрацьвагу да «беларускага этнацыяналізму», які лічыць «дэструктыўнай альтэрнатывай» «інтэграцыйнаму руху». Выкарыстанне паняцця «заходнерусізм», на думку А. Бендзіна, азначае прызнанне навуковага статусу тэрміна «самастойны беларускі этнас»². Такім чынам, аўтар ускосна пагаджаецца з А. Цвікевічам у тым, што «заходнерусізм» не самастойная з’ява ў гісторыі Беларусі, а яго асноўныя пастулаты фактычна адмаўляюць само існаванне беларускай нацыі. Калі працягваць дадзеную логіку, то мы непазбежна прыйдзем да высновы, што «заходнерусізм» і беларуская нацыянальна-дзяржаўная ідэя гэта абсалютныя антыподы. І тут з А. Бендзіным цяжка не пагадзіцца. Бо калі, напрыклад, А. Луцкевіча можна справядліва назваць «краёўцам»³, то назваць яго або кагосьці з нашаніўскага кола «заходнерусам» абсалютна не выпадае.

Каб вызначыць генезіс «краёвасці», паводле А. Смаленчука, трэба ўвесці тэрмін *працэс беларускага культурнага наапапення*, які адбываўся ў межах «ліцьвінскай і заходнерускай культурных традыцый»⁴. Сам тэрмін «культурнае наапапенне» можа ўвесці ў зман сваёй шырынёй і мэтаскіраванасцю. Але ў гэтым выпадку, аўтар мае на ўвазе, што «наапапенне» адбывалася хутчэй неўсвядомлена, чым свядома. Фактычна ў «наапапенні» так ці інакш удзельнічала амаль уся польскамоўная гуманітарная інтэлігенцыя Беларусі XIX ст.

Таму для высвятлення сутнасці «краёўства» ключавое значэнне мае адказ на пытанне, якое значэнне ўкладвалі гісторыкі ў тэрмін «польскае пытанне» датычна «паўночна-заходняга краю» Расійскай імперыі ў XIX ст. Адным з вядучых даследчыкаў гэтай тэмы ў сучаснай Беларусі з’яўляецца А. Смалянчук. У рэцэнзіі на даследаванне расійскага гісторыка Л. Гарызонтава, ён зазначыў, што сутнасць «польскага пытання» ў разуменні расійскай гістарыяграфіі, якую ў дадзеным выпадку прэзентуе Л. Гарызонтаў, – гэта «ўсеабдымная інтэграцыя былых зямель Рэчы Паспалітай у імперскі арганізм, ператварэнне палякаў у верных падданных кіроўнай дынастыі. Менавіта гэтыя ўстаноўкі былі цэнтральнымі ва ўрадавым бачанні польска-расійскага суіснавання. Іх ажыццяўленне прымала розныя формы – ад сур’ёзных саступак дзеля забеспячэння палітычнай лаяльнасці палякаў да не менш сур’ёзнага імкнення асіміляваць мільёны людзей»⁵.

Разам з тым А. Смалянчук зазначыў, што ў айчыннай гістарыяграфіі вызначэнне «польскага пытання» ў яго дачыненні да беларускай гісторыі ад-

¹ Токць С. Абуджэнне заходнерусізму ў інтэграцыйным канструктывізме А. Бендзіна // Беларускі Гістарычны Агляд. 2006. Т. 13, сш. 2(25). С. 401.

² Бендин А. Ю. Граф М. Н. Муравьев Виленский и национальное пробуждение белорусского народа в 60-е гг. XIX в. // Исторический поиск Беларуси. С. 27.

³ Смалянчук А. Краёвец Антон Луцкевіч // Гістарычны альманах. 1998. Т. 1. С. 27–45.

⁴ Смалянчук А. Да пытання аб ролі палітычнай ідэалогіі ў развіцці беларускага нацыянальнага руху ў 19-пачатку 20 ст. С. 9.

⁵ Смалянчук А., Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). М., 1999 // Гістарычны альманах. 2000. Т. 3. С. 145.

сутнічае¹. Аўтар прапанаваў сваё азначэнне разумення тэрміна «польскае пытанне». Ён лічыць, што ў гісторыі Беларусі першай трэці XIX ст. «польскае пытанне» азначала «барацьбу палітычнай і культурнай эліты гістарычнай Літвы («палякаў») за адраджэнне Рэчы Паспалітай як незалежнай федэратыўнай дзяржавы»². У далейшым, на думку аўтара, пад «польскім пытаннем» трэба разумець у першую чаргу барацьбу культурнай палітычнай эліты гістарычнай Літвы супраць узмацнення курсу эліт Расійскай імперыі на дзяржаўную культурную ўніфікацыю.

З гэтага відаць наколькі розныя падыходы ў беларускай і расійскай гістарыяграфіях да адной і той жа праблемы. Нават пры ўжыванні аднолькавай тэрміналогіі могуць быць істотныя розначытанні паміж беларускімі і расійскімі гісторыкамі. Расійскія гісторыкі, у большасці сваёй, глядзелі і глядзяць на «польскае пытанне» звонку, з пункту погляду царскай адміністрацыі, беларускія гісторыкі бачаць каштоўнасць у поглядзе на «польскае пытанне» з сярэдзіны, з пункту гледжання мясцовых людзей (у першую чаргу эліт), якіх царызм безагаворачна лічыў «палякамі».

Як вынік такой сітуацыі, слухна адзначае А. Смелянчук, ствараецца ўражанне, што на канцэптэуальным і паняццёвым узроўні ў кнізе Л. Гарызонтава робіцца пэўная спроба рэабілітацыі нацыянальнай і канфесійнай палітыкі царызму ў адносінах да палякаў³. Разам з тым «факталагічны матэрыял не дазваляе гэта зрабіць. Факты сведчаць, што пасля разгрому паўстання 1830–1831 гг. урадавы курс быў вызначаны канчаткова – асіміляцыя палякаў і ліквідацыя польскага пытання як палітычнага, культурнага, рэлігійнага і эканамічнага фактару ўнутранага жыцця імперыі»⁴. На думку А. Смаленчука, застаецца фактам, што палітыка Расійскай імперыі ў нацыянальнай і канфесійнай галінах у XIX – пачатку XX ст. «змарнавала жыццёвы лёс некалькім пакаленням палякаў, затрымала развіццё польскай, украінскай, беларускай, літоўскай і інш. культур нярускіх народаў, спрыяла абвастрэнню міжнацыянальных канфліктаў і г. д.»⁵

З гэтай высновай аўтара цяжка не пагадзіцца. Сапраўды, «польскае пытанне» ў беларускай гістарыяграфіі адно з самых супярэчлівых. На нашу думку, тут праблема знаходзіцца ў тым, што гісторыкі часта блытаюць паняцці «польскі» і «рэчпаспалітаўскі». Ды і змест саміх тэрмінаў «паляк», «польскі», нават «Польшча», які ўкладваўся ў іх у XIX – пачатку XX ст. істотна адрозніваецца ад таго, што разумелася пад гэтымі назвамі ў 1920–1930-я гады.

¹ Смелянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. С. 48.

² Тамсама. С. 54.

³ Смелянчук А. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). С. 149.

⁴ Тамсама.

⁵ Тамсама. С. 150.

«Палякамі» або «асобамі польскага паходжання» ў Расійскай імперыі называлі практычна ўсіх «нярускіх» выхадцаў з «паўночна-заходняга краю». Гэта чымсьці нагадвае значэнне тэрміна «асоба каўказскай нацыянальнасці» ў сучаснай Расіі. Навуцы невядома «каўказская нацыянальнасць» (ёсць грузіны, армяне, чачэнцы і г. д.), гэта чыста палітычны тэрмін, які адлюстроўвае стаўленне расійскай грамадскасці да пэўнай сацыяльнай і нацыянальнай групы. Нешта падобнае было ў сярэдзіне XIX ст. у Беларусі, калі практычна ўся беларуская эліта была запісана ў «палякі», а значыць у апазіцыйную імперыі катэгорыю. Фактычна расійскія ўлады не аддзялялі «польскага» пытання ад «беларускага». Для беларускай эліты гэтыя пытанні таксама былі блізкія, але не тоесныя. «Польскае дзела гэтая нашае дзела, гэта вольнасці дзела», – пісаў К. Каліноўскі ў сваім палітычным тастаменце, знакамітых «Лістах з-пад шыбеніцы»¹.

«Заходнерусізм» і «краёвасць» у асвятленні сучаснай беларускай гістарыяграфіі: канцэптуальныя падыходы. Варта канстатаваць той факт, што навуковец, які займаецца «заходнерусізмам», вымушаны закранаць як беларускі нацыянальны рух, так і «краёвасць». Тое ж самае тычыцца і даследчыкаў, якія вывучаюць «краёвасць»: яны вымушаны звяртацца да «заходнерусізму» і беларускага руху, хоць бы для адлюстравання гістарычнага кантэксту.

Як прыклад тут можна прывесці канцэптуальны даклад М. Біча «Беларускае адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст.», прачытаны на XI Міжнародным з'ездзе славістаў і выдадзены асобнай брашурай. У параграфі «Барацьба за нацыянальнае Адраджэнне ў 1905–1917 гг.» аўтар канстатаваў, што «на выбарах у II Дзяржаўную думу ад Беларусі перамаглі 2 шавіністычна-клерыкальныя, контррэвалюцыйныя групы – руская акцыбрысцка-чарнасоценная і польская аўтанамісцкая»². Пакінуўшы па-за ўвагай вызначэнне тэрміна «контррэвалюцыйныя», як даніну савецкай метадалогіі ці хутчэй ідэалогіі, мы мусім канстатаваць, што тут маем справу з перакосам у бок атаясамлівання расійскіх чарнасоценцаў і мясцовай спаланізаванай эліты. Пры гэтым паміж імі практычна ставіцца знак роўнасці суадносна беларускага руху. Гэты падыход адлюстроўваў стан даследаванасці пытанняў «заходнерусізму» і «краёвасці» ў беларускай гістарыяграфіі на пачатак 1990-х гадоў.

Але і на сённяшні дзень мы маем фактычна толькі адну сінтэтычную манаграфію А. Цвікевіча, прысвечаную «заходнерусізму» і фактычна адну навуковую рэцэнзію на яе (калі не лічыць пасляслоўя А. Ліса да перавыдадзенай у 1993 г. кнігі). Рэцэнзія М. Біча на працу А. Цвікевіча – гэта ў пэўнай ступені этапная праца ў канцэптуальным асэнсаванні «заходнерусізму». Рэцэнзент вылучыў перспектыўныя кірункі даследавання гэтай тэмы, зыхо-

¹ Каліноўскі К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы. Мінск, 1999. С. 43.

² Біч М. Беларускае адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст. Гістарычныя асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі. Мінск, 1993. С. 19.

дзячы з праблем, пастаўленых А. Цвікевічам. Так, аўтар рэцэнзіі напісаў, што навуковае асэнсаванне дакладных запісак І. Сямашкі на імя міністра асветы Шашкова (1827 г.), Мікалая І (1830 г.) і Аляксандра ІІ (1859 г.), дзе «сфармуляваныя асноўныя палажэнні «заходнерусізму», яшчэ наперадзе. Трэба канстатаваць, што час гэты яшчэ не надышоў. М. Біч крытычна паставіўся да тэзіса А. Цвікевіча, што «заходнерусізм» канчаткова склаўся ў 1860–1870-я гады, і ўвесь далейшы час нічога новага ў ідэалогіі «заходнерусізму» не было выпрацавана. На думку гісторыка, перыяд 1905–1917 гг. быў прынцыпова новым у гісторыі гэтага грамадскага руху, калі пад «сцягам «заходнерусізму»» выступілі мясцовыя арганізацыі расійскай «чорнай сотні» (Саюза Рускага Народу) і Саюза 17 кастрычніка. Узгадаў аўтар і стварэнне ў 1906 г. «Русскаго крайнага саюза». Адначасова М. Біч фактычна атаясамліваў «заходнерусаў» з расійскімі чарнасоценцамі і акцябрыстамі¹.

Паводле М. Біча, А. Цвікевіч «недаацаніў прынцыпова важны момант» у эвалюцыі «заходнерусізму» ў канцы ХІХ – пачатку ХХ ст. А менавіта – выразнае размежаванне паміж «заходнерускімі» палітыкамі і навукоўцамі. Тут маюцца на ўвазе іх адносіны да каталіцкага беларускага насельніцтва і трактоўку паняццяў «беларускі народ», «беларуская культура». Гісторык адрозніваў погляды А. Сапунова, якому «да нашаніўскай пазіцыі заставаўся адзін крок» і пазіцыю «Бывалькевічаў, Кулакоўскіх, Кавалюкоў і Саланевічаў», якія лічылі беларусаў-каталікоў палякамі, і па-сутнасці былі расійскімі шавіністамі. Не пагадзіўся М. Біч і з высновамі наконт Я. Чачота, Я. Баршчэўскага, У. Сыракомлі, В. Дуніна-Марцінкевіча, якія на думку А. Цвікевіча, «імкнуліся адарваць Беларусь культурна і палітычна ад Расіі для Польшчы». А. Цвікевіч супрацьпастаўляў іх «беларусафілам расійскай культуры», такім як П. Шпілеўскі, які працаваў «для Беларусі».

Заслугоўвае ўвагі думка М. Біча, што ідэі «заходнерусізму» перажылі «заходнерускі» рух, бо пазней камуністы А. Мяснікоў, В. Кнорын, К. Ландар карысталіся гэтымі ідэямі ў барацьбе з беларускім рухам. Застаецца актуальнай і яго выснова, што даследаванне «заходнерусізму» з’яўляецца адной з прыярытэтных задач беларускіх гісторыкаў.

З прыведзенага вышэй матэрыялу відаць, што на час з’яўлення кнігі А. Цвікевіча (1929 г.), М. Біч не лічыў завершаным навуковае асэнсаванне і нават апісанне генезісу беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі. Пра гэта сведчыць і яго завочная спрэчка з А. Цвікевічам пра «ўпісанасць» у айчынную гістарыяграфію «ліцьвінаў» Я. Чачота, Я. Баршчэўскага і нават В. Дуніна-Марцінкевіча. Што тычыцца «льцьвінства», то варта адзначыць, што «льцьвінская» тэма ў 1990-я гады цікавіла многіх даследчыкаў. Былі спробы сцвяр-

¹ Біч М. «Заходнерусізм» і беларускі нацыянальны рух: Гістарыяграфічны аспект // Беларусіка=Albaruthenica 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнац., міжрэліг., і міжкультур. узаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Мінск, 1997. Ч. 1. С. 59–60.

джаць, што на тэрыторыі сучаснай Беларусі склалася нават самастойная «нацыя ліцьвінаў», асобная ад беларусаў, літоўцаў і палякаў*.

Відавочна, што ў XIX ст. на беларускіх землях адбывалася барацьба за цывілізацыйны выбар далейшага развіцця народаў былога Вялікага Княства Літоўскага, якая ў гістарыяграфіі акрэслена як руска-польскае супрацьстаянне. У гэтым змаганні мясцовая эліта часта звярталася да традыцый ВКЛ, каб даказаць прыналежнасць нашых тэрыторый да заходняй цывілізацыі. Таму «ліцьвінства» ўсё яшчэ патрабуе новага гістарыяграфічнага асэнсавання ў кантэксце цывілізацыйнай барацьбы і нацыятворчых працэсаў другой паловы XIX – пачатку XX ст. Такім чынам, на нашу думку, на сёння склалася пільная патрэба напісання параўнальнай гісторыі «заходнерусізму», «краёвасці» і беларускага руху ў XIX – пачатку XX ст.

Найважнейшым гістарыяграфічным матэрыялам, а адначасова і крыніцамі для вывучэння «заходнерусізму» з’яўляюцца працы М. Каяловіча¹. У маладосці М. Каяловіч належаў да так званага гуртка А. Кіркора. У нечым яго біяграфія падобна да біяграфіі А. Кіркора, які падчас «аляксандраўскай адлігі» 1856–1862 гг. заняўся адраджэннем грамадскага жыцця краю, стварыў вядомы гурток «ліцьвінаў», у які ўвайшлі В. Дунін-Марцінкевіч, У. Сыракомля, В. Каратынскі, А. Вярыга-Дарэўскі. Менавіта гэты асяродак віленскай інтэлігенцыі быў ініцыятарам прывітальнага адраса Аляксандру II у 1858 г.²

А. Кіркору і яго папличнікі спадзяваліся, што дэмакратызацыя грамадскага жыцця ў Расійскай імперыі пасля смерці Мікалая I будзе тычыцца і нацыянальнай сферы. Ён верыў у гэта нават падчас паўстання 1863 г., у час кіравання краем графам М. Мураўёвым. Яскравым прыкладам гэтай веры была выдавецкая дзейнасць А. Кіркора ў 1864–1866 гг., калі з яго віленскай друкарні выходзілі расійскія кнігі і перыёдыка. З-пад яго варштату, напрыклад, выйшлі «Сборник распоряжений графа М. Н. Муравьева»³, першы сшытак «Вестника

* Так, на думку І. Чаквіна, «нацыя літвінаў» пачала актыўна складвацца з другой паловы XVI ст. і праіснавала да пачатку XIX ст., пасля чаго трансфарміравалася ў шэраг зусім іншых этнасацыяльных утварэнняў. Літвінскую шляхту Ігар Чаквін адносіць да непасрэдных продкаў сучасных беларусаў у ідэйна-нацыянальным разуменні гэтай сувязі (Чаквін І. Нацыя літвінаў у этнагенезе беларусаў: Параўнальна-тыпалагічны і гістарычны аспекты // Беларусіка=Albaguthenica 6. Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнац., міжрэліг. і міжкультур. узаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. Ч. 1. С. 37).

¹ Коялович М. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. Минск, 1997; Яго ж. К предстоящему пятидесятилетию воссоединения западно-русских униатов 1839 г. СПб., 1889; Яго ж. Литовская церковная уния. СПб., 1859. Т. 1; 1861. Т. 2; Яго ж. Чтения по истории западной России. Минск, 2006 (упершыню апублікаваныя ў С.-Пецяярбургу ў 1884 г.).

² Найяснейшаму Яго Милосьци Гаспадару Императару Александру Миколаевичу, песня з паклонам. Адъ литовско-русинской мужыцкай грамады. Списаваъ Винцесь Коротыньски. Вильно, 1858.

³ Сборник распоряжений графа М. Н. Муравьева по усмирению польского мятежа в северо-западных губерниях 1863–1864. Вильно, 1866.

Западной России» і г. д.¹ Выданні А. Кіркора адзначаных гадоў вельмі хутка банкрутавалі, нягледзячы на прымусовую падпіску дзяржаўных службоўцаў і месцічаў. Хутка выдавец быў вымушаны з'ехаць у Пецябург, дзе заснаваў газету «Новое время». А праз дваццаць гадоў пасля паўстання ён канстатаваў паражэнне сваёй стратэгіі, якая была накіравана на тое, каб хоць нешта захаваць у руках «ліцьвінаў» і дачакацца лепшых часоў².

Падобна А. Кіркору, М. Каяловіч, які ў маладосці выказваў памкненні да «ліцьвінства», паступова перайшоў на прарасійскія пазіцыі і заснаваў адпаведную гістарычную школу, абвясціўшы беларускае насельніцтва былога Вялікага Княства Літоўскага «рускім народам». М. Каяловіч далёка выйшаў у сваіх інтэлектуальных пошуках за межы «Заходняй Расіі». У другой палове свайго жыцця ён спрабаваў даць сваё бачанне сусветнай місіі Расійскай імперыі, у якой «заходнія ўскраіны» займалі не апошняе месца. У гэтым дачыненні важнае значэнне мае яго праца «Историческая живучесть русского народа и ее культурные особенности». У брашурцы М. Каяловіч узяў найважнейшае «ракавое», карыстаючыся яго тэрміналогіяй, пытанне пра ўклад Расіі ў сусветную цывілізацыю і культуру (сам ён адзначыў, што ў яго працах гэтыя тэрміны выступаюць у якасці сінонімаў). Аўтар уступіў у спрэчку расійскіх заходнікаў і славянафілаў і імкнуўся даказаць «гістарычную жывучасць расійскага народа». Сярод аргументаў: 1) вялізныя прастора і насельніцтва; 2) расійскі народ вынес жахі Івана IV, Смуты і Пятра I і выжыў; 3) Расія «трымае свае заходнія ўскраіны» не толькі сілай, але і культурай; 4) расійскі народ асімілюе «іншародцаў» этнаграфічнымі спосабамі, натуральнай асіміляцыяй праз шлюбы, чым выгодна адрозніваецца ад Захаду; 5) расійцы маюць «абшчыну» – хрысціянскае брацтва, дзе ў адрозненне ад заходняга свету могуць атрымаць падтрымку і разуменне людзі абяздоленыя і малаадукаваныя; 6) прадстаўнікі «заходніх ускраін» самі цягнуцца да Расіі, якая дае ім вялізныя магчымасці самарэалізацыі. Свой час М. Каяловіч параўноўваў з часамі маскоўскіх князёў, якія збіралі расійскія землі ў адну дзяржаву, а цяпер, на яго думку, ішоў збор у адну культуру³.

Такім чынам, даследаванне «заходнерусізму» немагчыма без пэўнага вывучэння інтэлектуальнага кантэксту, які ў той час існаваў у Расіі. А гэтага якраз і не хапае беларускай гістарыяграфіі. Большасць гістарыяграфічных прац, прысвечаных «заходнерусізму», падае погляд на гісторыю Расіі нібыта «знутры» самой Расіі. Неабходна было б паглядзець на Расію звонку. Але гэтаму, на нашу думку, перашкаджае сур'ёзная залежнасць беларускай гуманітарнай думкі ад расійскага інфармацыйнага поля.

¹ Romanowski A. Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904. Kraków, 2003. S. 58–59.

² Тамсама. S. 60.

³ Коялович М. Историческая живучесть русского народа и ее культурные особенности. СПб., 1883. С. 26.

Напрыклад, беларускі даследчык А. Бендзін ставіць за мэту свайго даследавання высвятленне таго, чаму працэс рэфармавання (так аўтар называе мерапрыемствы М. Мураўёва ў Віленскім генерал-губернатарстве ў 1863–1865 гг.) набыў для манархіі «рэферэнтнае этнапалітычнае вымярэнне, якое прадвызначыла ў значнай ступені змест, дынаміку і выбар суб'екта працэсаў канструявання этнічнай ідэнтычнасці беларускага насельніцтва ў другой палове XIX – пачатку XX ст.»¹ У гэтым выпадку мы можам параўнаць погляды А. Бендзіна, які бачыць мадэрнізацыйныя працэсы ў беларускіх губернях Расійскай імперыі «з сярэдзіны», з пункту погляду расійскай імператарскай улады (нават кансерватыўнай, «ястрабінай» яе часткі), з пунктам погляду аўстрыйскага даследчыка А. Капелера. А. Капелер з пазіцыі «вонкавага» назіральніка пісаў, што Аляксандр II увайшоў у расійскую гісторыю як «вызвольнік сялянаў і рэфарматар. Аднак у нацыянальна-гістарычнай традыцыі пэўных нерасійскіх этнасаў імперыі мы сустракаем негатыўны вобраз Аляксандра II. У іхняй памяці ён застаўся не вызвольнікам, а тыранам»². Даследчык прыводзіць прычыны такога стаўлення. На яго думку, задушэнне паўстання 1863 г. было больш жорсткім, чым задушэнне Мікалем I паўстання 1831 г. А ў той час, калі ў Расіі праводзіліся ліберальныя рэформы, на беларусаў, украінцаў і літоўцаў абрынулася хваля рэпрэсій «у рамках змагання з паланізмам»³.

Адсюль лагічна выцякае розная ацэнка «заходнерусізму». У А. Бендзіна – як «інтэграцыйнага руху». А з логікі гістарыяграфічнай думкі А. Капелера вынікае, што «заходнерусізм» – гэта рух «калабарацыйны» і нават антымадэрнісцкі. У аснове крытэрыяў ацэнкі ляжыць розная метадалогія даследчыкаў прымяняльна да аналізу сітуацыі ў Расійскай імперыі і расійскай палітыцы ў нацыянальным пытанні, а таксама прызнанне ці непрызнанне нацыянальных правоў нерасійскіх народаў імперыі.

Асобныя расійскія даследчыкі прыходзяць да высновы, што так званае польскае пытанне ў расійскай гісторыі, гэта не толькі сфера расійска-польскіх стасункаў. На думку Л. Гарызонтава, далейшае даследаванне польскай праблематыкі ў Расіі будзе ажыццяўляцца з улікам дасягненняў украіністыкі і беларусістыкі⁴. З чым можна цалкам пагадзіцца, асабліва, гэта тычыцца даследаванняў «заходнерусізму» і «краёвасці». Што ўскосна пацвярджаецца і працамі А. Смаленчука, які лічыць што «ідэя (якая распаўсюджвалася ў Расійскай імперыі напрыканцы 60-х гадоў XIX ст. – А. У.) вызначаць этніч-

¹ Бендин А. Ю. Граф М. Н. Муравьев Виленский и национальное пробуждение белорусского народа в 60-е годы XIX века // Церковь и ответственность за творение: IX Междунар. Кирилло-Мефодиевские чтения, посвященные Дням славянской письменности и культуры. С. 170.

² Капелер А. Росія як поліэтнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005. С. 196.

³ Тамсама. С. 199.

⁴ Смелянчук А., Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). С. 144.

насць па мове, цалкам адпавядала інтарэсам расійскага афіцыёзу, які лічыў беларускую мову толькі дыялектам рускай. Апафеозам гэтай палітыкі стала выпрацоўка ў 70-я гады XIX ст. «тэорыі заходнерусізму». Паводле яе Беларусь з'яўлялася культурна і дзяржаўна часткай Расіі, а беларусы – адгалінаваннем рускага этнасу. Этнаграфічныя асаблівасці беларусаў тлумачыліся *польскімі ўплывамі і падлягалі ліквідацыі*¹. Хоць, як адзначана аўтарам крыху ніжэй, *тэорыя «заходнерусізму» істотна адрознівалася ад «заходнерускай» культурнай традыцыі*. Зрэшты, не ўсе «заходнерусы» падзялялі ідэю знішчэння этнаграфічных асаблівасцяў². Так, этнаграфічныя даследаванні, якія павінны былі давесці, што беларусаў не існуе як асобнага народа, давялі якраз адваротнае.

Такім чынам, А. Смалянчук слушна размяжоўвае афіцыйную расійскую палітыку ў краі і мясцовыя этнапалітычныя працэсы, якія хоць і праходзілі пад уплывам гэтай палітыкі, але ўсё ж мелі ўласнае вымярэнне. Для гэтага ён уводзіць два тэрміны «тэорыя «заходнерусізму» і «заходнеруская» культурная традыцыя». Першая з'ява ў яго выступае, як інспіраваная звонку, а другая – у большай ступені была мясцовым прадуктам. Адсюль і розная ацэнка. Калі прадстаўнікі «заходнерускай» культурнай традыцыі зрабілі даволі шмат для беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі, то «тэарэтыкі «заходнерусізму» рабілі ўсё, каб такая ідэя не з'явілася.

Такі падыход дазваляе, на нашу думку, растлумачыць феномен «заходнерусізму» значна больш поўна і прааналізаваць гісторыю грамадскай думкі Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. больш глыбока. Разам з тым гэта прывяло аўтара да нечаканых высноў. «У выпадку К. Каліноўскага і М. Каяловіча, – адзначае аўтар, – можна казаць пра пачаткі зараджэння ўласнабеларускага нацыянальнага руху, які ў той час праяўляўся ў выглядзе «заходнерусізму» (М. Каяловіч) і «ліцвінства» (К. Каліноўскі)»³. Тут перш за ўсё ўзнікае пытанне, наколькі правамерна параўноўваць і супастаўляць М. Каяловіча з К. Каліноўскім, погляды якіх былі дыяметральна супрацьлеглыя. Адзінае, што іх злучала, гэта ідэя заангажаваць беларускае сялянства ў палітычную барацьбу 1863–1864 гг. Але формы і мэты былі супрацьлеглыя. І, самае галоўнае, аўтары гэтай ідэі па-рознаму бачылі перспектыву. Нездарма адзін з іх быў павешаны, а другі атрымаў пратэкцыю расійскай улады і магчымасць пэўнага ўплыву на справы кіравання Віленскім генерал-губернатарствам.

Вялікае ўздзеянне на беларускую гістарыяграфію, на нашу думку, аказвае ўвядзенне паняцця «культурнае накапленне», пра якое было згадана вышэй. Вынікае, што дзве традыцыі «культурнага накаплення» павінны былі прывесці да суіснавання двух кірункаў развіцця нацыянальнага руху. Таму і ўзнікла

¹ Смалянчук А. Да пытання аб ролі палітычнай ідэалогіі ў развіцці беларускага нацыянальнага руху ў 19 – пачатку 20 ст. С. 8.

² Тамсама.

³ Смалянчук А. [Рэцэнзія] // Гістарычны альманах. 2004. Т. 9. С. 220. Рэц. на кн.: Kruczkowski T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności. Слонім, 2003.

гэтае нечаканае, думаецца нават для А. Смаленчука*, параўнанне М. Каяловіча з К. Каліноўскім. Спрашчаючы вышэйсказанае, можна сцвердзіць, што на думку многіх аўтараў, існавалі каталіцкая і праваслаўная традыцыі культурнага назапашвання капіталу для беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі.

Тут варта прывесці думку Р. Радзика, які лічыць, што беларускія праваслаўныя сяляне значна хутчэй русіфікаваліся, чым беларускія сяляне-каталікі паланізаваліся¹. Апошняя акалічнасцю польскі даследчык тлумачыць той факт, што ў беларускім руху на пачатковай стадыі пераважалі асобы каталіцкага веравызнання, або выхадцы з каталіцкіх сем'яў. У выніку – каталіцкае «накапленне» было «больш беларускім», чым праваслаўнае. З чым таксама ў пэўнай ступені можна пагадзіцца.

Разам з гэтым варта зазначыць, што роля «палякаў» у гісторыі Беларусі мае свае контраверсійныя моманты. У рэцэнзіі А. Смалянчука на зборнік артыкулаў Т. Кручкоўскага звяртаецца ўвага на «падабенства пазіцый В. Чарапіцы і Т. Кручкоўскага. Абодва настойваюць на стэрэатыпах «паляк=каталік» і «праваслаўны=расеец або беларус». Пазіцыя аднаго з'яўляецца быццам люстраным адбіткам пазіцыі другога. Міжволі згадваюцца «заходні і ўсходні вучоныя» з трагікамедыі Я. Купалы «Тутэйшыя» з іх ацэнкай беларускай нацыі»². Аўтар рэцэнзіі вымушаны канстатаваць, што старая спрэчка «нашаніўскіх часоў» фактычна працягваецца ў сённяшняй беларускай гістарыяграфіі, і галоўнае, што не змяніўся ні прадмет спрэчкі (генезіс беларускай ідэі), ні канцэптואльныя падыходы (тэорыя інтрыгі). На думку А. Смалянчука, В. Чарапіца «з'яўляецца прадстаўніком «заходнерусізму», які «знаходзіцца ў палоне стэрэатыпаў расейскай прапаганды XIX ст., якая не прызнавала існавання самастойнай беларускай нацыі і ацэньвала беларускі рух ужо (у адрозненне ад Т. Кручкоўскага) як антырасейскую польскую інтрыгу»³.

У выніку гісторык прыйшоў да высновы, што рэцэнзаваны «навукова-папулярны зборнік» не належыць ні польскай, ні беларускай гістарыяграфіі. Гэта хутчэй праява «крэсова-патрыятычнай» публіцыстыкі ў духу Польшчы 20–30-х гадоў XX ст.⁴

У сувязі з гэтым паўстае вельмі важнае пытанне, пытанне прыналежнасці тых ці іншых прац да *беларускай* гістарыяграфіі. На сучасны момант у гістарычнай навуцы ўжываюцца, часта ў якасці сінонімаў, тэрміны «беларуская», «айчынная» і «нацыянальная» гістарыяграфія. Хоць, на нашу думку, тут

* Нідзе, апроч вышэйзгаданага артыкула, А. Смалянчук такога параўнання не праводзіць, а як сведчыць яго дыскусія з А. Латышонкам (гл. тэкст ніжэй), выступае супраць такога роду паралелей.

¹ Радзiк Р. Памiж Расiяй i Польшчай: Нацыянальна-культурная эвалюцыя беларускага грамадства на працягу двух апошніх стагоддзяў. С. 47–57.

² Смалянчук А. [Рэцэнзія] Kruczkowski T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności. Слонiм, 2003. С. 220.

³ Тамсама.

⁴ Тамсама. С. 211.

справа не зусім простая, улічваючы старую спрэчку «заходнерусізму» і «беларушчыны». Наколькі сінанімічнымі могуць быць вызначэнні, напрыклад, «айчынная» і «нацыянальная» гістарыяграфія*. Безумоўна, працы В. Чарапцы і А. Бендзіна можна назваць прыналежнымі да айчыннай гістарычнай навукі, але ці магчыма іх ахарактарызаваць як даследаванні нацыянальнай гістарыяграфіі?

Звяртаючыся да параўнальнага аналізу нацыятворчых працэсаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе, гісторык П. Церашковіч паказаў узаемасувязь палітыкі расійскай адміністрацыі і «заходнерусізму». Найбольш эфектыўнай палітыкай царызму на беларускіх землях была «дэкаталізацыя – праваславізацыя». У выніку чаго ўтварылася «сітуацыя нестабільнасці, дакладней, *пластычнай ідэнтычнасці* (курсіў наш. – А. У.)»¹, якая дэвальвавала каштоўнасць этнічнай ідэнтычнасці. Да гэтага дадаецца надзвычай жорсткае для Еўропы абмежаванне грамадскай актыўнасці насельніцтва, што, з аднаго боку, перашкаджала распаўсюджванню нацыянальнага руху, а з другога – спрыяла з'яўленню «феномена «заходнерусізму»». П. Церашковіч пагаджаецца з думкай беластоцкіх гісторыкаў А. Латышонка і Я. Мірановіча, што «заходнерусізм» паспрыяў крышталізацыі беларускай нацыянальнай ідэі.

Сам П. Церашковіч ідзе яшчэ далей, пішучы, што мяжу паміж «заходнерускай» і ўласнабеларускай нацыянальнай пазіцыямі прымяняльна да 1870–1890-х гадоў правесці складана. Увогуле, на яго думку, «заходнерусізм» другой паловы XIX ст. адыграў ролю першага этапу нацыятварэння, этнаграфічнай фазы, згодна з класіфікацыяй М. Гроха. Робячы такія, у пэўнай ступені арыгінальныя, высновы аўтар спасылся на навуковую дзейнасць Я. Карскага, П. Шэйна, Е. Раманава, І. Насовіча і інш. І хоць П. Церашковіч ускосна адзначае, што спрыянне нацыянальнаму руху з боку «заходнерускіх» навукоўцаў было хутчэй «пабочным эфектам» іх дзейнасці, у тым сэнсе, што часта яны ставілі процілеглыя гэтаму мэты, але пра гэты нюанс аўтар не піша. Апошняя акалічнасць, на нашу думку, здольная прывесці да спрошчанага ўспрымання «заходнерусізму». Варта было б даць ацэнку – наколькі ўсё ж «заходнеруская» навуковая эліта дасягала тых мэт, якія яна перад сабою ставіла, або якія ставіліся перад ёй уладай? Як і дзе ўлада выкарыстоўвала напрацоўкі «заходнерусаў»?

Да найноўшых даследаванняў, у якіх закранаецца пытанне «заходнерусізму», адносіцца праца В. Булгава «История белорусского национализма». Аўтар прысвяціў «заходнерусізму» цэлы раздзел, які назваў «Нечаканы вынік канструявання новага імперскага рэгіёна: узнікненне беларускага нацыяналізму». Ён апісаў і прааналізаваў палітыку Расійскай імперыі на беларускіх

* Даследчык І. Марзалюк уводзіць яшчэ тэрмін «адраджэнская» гістарыяграфія (Марзалюк І. Міфы «адраджэнскай» гістарыяграфіі Беларусі).

¹ Терешкович П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004. С. 136.

тэрыторыях у рэчышчы канструктывізму. Характэрнымі з’яўляюцца думкі, што імперыя працягвала канструяванне і апісанне Беларусі, звязваючы яе з усім састарэлым сельскім, нізкім і прымітыўным¹. Ён лічыць, што «беларускі нацыяналізм узнік на наступны дзень пасля таго, як быў створаны новы імперскі рэгіён «Беларусь»². На думку даследчыка, галоўнай мэтай расійскай эліты ў дачыненні да Беларусі было *манапалізаванне ведаў пра яе*.

Аўтар адзначае імперскі характар расійскай палітыкі на беларускіх землях і піша пра «самаідэнтыфікацыю Беларусі як калоніі», што адбылося ў выніку расійскага інтэлектуальнага ўплыву праз супрацьпастаўленне Беларусі Польшчы. В. Булгакаў лічыць, што расійская палітычная эліта ўсяляк дыскрэдытавала беларускую мову ў вачах беларусаў, каб мець манапольнае права на голас ад імя беларусаў. Асобна ён спыняецца на поглядах П. Бяссонава, які, на думку аўтара, здолеў выйсці па-за «імперскі дыскурс», паказваючы самастойнасць і веліч Беларусі ў мінулым. Аднак, паводле П. Бяссонава, веліч Беларусі цалкам у мінулым.

Галоўнай высновай аўтара можна лічыць тое, што творчасць навукоўцаў «заходнерускага» кірунку, якія працавалі ў рэчышчы асіміляцыйнай палітыкі царызму, нечакана «заклала аснову беларускага нацыяналізму»³. Такім чынам, роля «заходнерусізму» ў артыкуляцыі беларускай нацыянальнай ідэі выключная. Хоць сам тэрмін «заходнерусізм» В. Булгакаў амаль не выкарыстоўвае, найчасцей замяняючы яго прыметнікам «імперскі».

У яго працы вялікая колькасць новых поглядаў, выкарыстанне сучаснага заходняга тэрміналагічнага апарату прымяняльна да беларускай рэчаіснасці, глыбокая прадуманасць высноў. Разам з гэтым аўтару, на жаль, не ўдалося пазбегнуць хібаў канструктывісцкай тэорыі, паводле якой рэчаіснасць канструюецца палітычнымі, інтэлектуальнымі ці рэлігійнымі сіламі і ідэямі. Зыходзячы з гэтых пазіцый, цяжка адказаць, чаму ўсё ж не ўдаўся асіміляцыйны «практ». Чаму даследаванні па беларусазнаўстве ў значнай ступені спрыялі ўзнікненню беларускага нацыянальнага руху? Чаму М. Каяловіч і А. Кіркор пайшлі на службу імперыі і г. д.?

Праца В. Булгакава выклікала ажыўленую дыскусію ў беларускай інтэлектуальнай прасторы. У рэцэнзіях на яго кнігу і ў адказах самога аўтара ўзнімаецца тэма «заходнерусізму» і «краёвасці»⁴. Што яшчэ раз даказвае – без аналізу гэтай з’явы немагчыма даследаваць гісторыю беларускай ідэі і беларускай дзяржаўнасці.

Звяртае на сябе ўвагу таксама завочная спрэчка паміж А. Латышонкам і В. Булгакавым з аднаго боку і А. Смаленчуком і Р. Радзікам – з другога. Прад-

¹ Булгаков В. История белорусского национализма. С. 162.

² Тамсама. С. 187.

³ Тамсама.

⁴ Казакевич А. Яшчэ адна гісторыя пра беларускі нацыяналізм // Arche. 2007. № 7. С. 5–22; Булгакаў В. Злыя дэмань беларускай гісторыі // Arche. 2007. № 9. С. 97–178; Ціхаміраў А. Гісторыя нацыяналізму без нацыяналізму // Беларускі гістарычны агляд. 2006. Т. 13, сш. 2(25). С. 420–440.

метам дыскусіі з'явілася вызначэнне падмурка для беларускага нацыянальнага руху пачатку XX ст. На думку першых, ім быў «заходнерусізм», другія лічаць, што ім была «краёвасць» у шырокім разуменні гэтага слова.

Вяртаючыся да дыскусіі вакол працы В. Булгакава, варта звярнуць увагу на аргументы яго апанентаў. Так, на думку палітолага А. Казакевіча, В. Булгакаў вельмі залежыць пры аналізе «заходнерусізму» ад А. Цвікевіча. Нават цытаты «заходнерускіх» аўтараў прыводзіць паводле яго кнігі¹. У дадатак В. Булгакаў, паводле А. Казакевіча, вельмі гіпертрафіруе ўплыў «заходнерусізму» на становленне беларускага руху і прыніжае ролю польскамоўнай мясцовай эліты XIX ст. Дарэчы, такую ж думку, як было зазначана вышэй, можна знайсці і ў А. Цвікевіча.

А. Казакевіч лічыць, што адной з цэнтральных тэз В. Булгакава з'яўляецца сцверджанне, што расійская імперская адміністрацыя разам стварыла «Беларусь» як рэгіён, праект народа і, адпаведна, беларускі нацыяналізм. У адрозненне ад В. Булгакава, А. Казакевіч перакананы, што «ўплыў заходнерусізму і, у пэўнай ступені, расійскае адміністрацыі, на беларускі нацыяналізм быў значны, але не вырашальны <...>. Руская адміністрацыя не сканструявала, але толькі па-новаму праінтэрпрэтавала «беларусаў» і нават у пераінтэрпрэтаваным выглядзе не кантралявала працэс нацыягенезу»².

З гэтага ж боку В. Булгакава крытыкуе і А. Ціхаміраў. Ён не можа прыняць сцвярджэнне аўтара «Гісторыі беларускага нацыяналізму» аб тым, што «заходнерусізм» быў глебай для беларускага нацыяналізму, а М. Каяловіч – «першы беларускі нацыяналіст»³.

Адстойваючы свае погляды, В. Булгакаў у адказе А. Казакевічу зазначыў, што «этнаграфічныя назвы замацоўваюцца ў якасці этнакультурнай або нацыянальнай катэгорыі і пачынаюць выклікаць узнёслыя пачуцці ў выніку інтэлектуальнага высілку. У беларускім выпадку такі высілак быў зроблены М. Каяловічам. <...> яго формула «Беларусь – гэта краіна, «дзе народ гаворыць па-беларуску» (1863 г.), была беспрэцэдэнтнай і азначала з'яўленне цвёрдага карэляту паміж катэгорыямі «беларуская мова», «беларусы», «Беларусь» (якая ўяўлялася як гістарычная і этнічная радзіма беларусаў). Так было выпрацавана ключавое для беларускага нацыяналізму ўяўленне пра беларускую нацыю»⁴. У якасці яшчэ аднаго аргумента на карысць сваёй тэорыі В. Булгакаў прыводзіць адсутнасць напісанай «Гісторыі Беларусі» ў XIX ст. у «межах польскага культурнага поля».

Тут даводзіцца сутыкнуцца з вельмі цікавай з'явай: з супадзеннем некаторых пазіцый датычна ролі «заходнерусізму» ў беларускай гісторыі А. Бендзіна і В. Булгакава, даследчыкаў дыяметральна розных канцэптуальных поглядаў. Адзначым, што абодва яны карыстаюцца канструктывісцкай метада-

¹ Казакевіч А. Яшчэ адна гісторыя пра беларускі нацыяналізм. С. 17.

² Тамсама. С. 20.

³ Ціхаміраў А. Гісторыя нацыяналізму без нацыяналізму. С. 431.

⁴ Булгакаў В. Злыя дэмані беларускай гісторыі. С. 116.

логіяй, згодна з якой нацыя – «уяўленая супольнасць»¹. Зыходзячы з гэта метаду, пры адсутнасці масавага грамадскага руху «ўяўляць» маглі тыя, хто меў рэсурсы, найперш дзяржаўныя. На што і спасылаецца В. Булгакаў – «заходнерусізм» меў лепшую рэсурсную базу (за польскамоўны культурны асяродак. – А. У.) і вызначаўся большай сістэмнасцю (г. зн. блізкасцю да ўлады. – А. У.): менавіта выбух прадукавання веды, звязанай з Беларусяй, стварыў спажыўнае асяроддзе для мыслення пра Беларусь. Можна сказаць сваім узнікненнем беларускі нацыяналізм абавязаны перавытворчасці веды і ўяўленняў аб Беларусі ў розных дыскурсах заходнерусізму»².

Зыходзячы з гэтай логікі, беларускі рух пачатку ХХ ст. павінны быў выкарыстоўваць напрацоўкі і «імёны» «заходнерусаў». Тым больш, што яны былі легальнымі ва ўмовах Расійскай імперыі. Але факты сведчаць пра адваротнае. Напрыклад, «Наша Ніва» выкарыстоўвала спадчыну Я. Баршчэўскага, якога назвала «першым беларускім пісьменнікам ХІХ ст.»³ В. Дуніну-Марцінкевічу рэдакцыя «Нашай Нівы» прысвяціла цэлы нумар у 1910 г.⁴ У гэтым жа нумары Я. Чачота і А. Рыпінскага называюць «беларускімі пісьменнікамі», а А. Ельскага «адным са старэйшых працаўнікоў на народнай ніве»⁵. Сваім лічыла газета і У. Сыракомлю⁶. Разам з гэтым нідзе ў «Нашай Ніве» няма падобных згадак пра М. Каяловіча і іншых «заходнерусаў». Затое ёсць спасылкі на «заходнерускую» гістарыяграфію ў «Окраинах Росіі». Дзе, са спасылкай на працу П. Бранцава⁷, сцвярджалася, што «ніколі і ніякіх тут беларускіх князёў не было, паколькі і назва гэта «Беларусія» з'явілася толькі пазней, а былі тут князі расійскія (русские)»⁸. М. Каяловіча згаданая газета характарызавала як «вядомага прафесара і публіцыста <...>, які змагаўся за расійскую справу на заходняй ускраіне і выхаваў цэлае пакаленне расійскіх змагароў»⁹.

Цікавую ў гэтым дачыненні думку выказаў А. Латышонак, які назваў «краёвасць» «ідэалагізаванай тутэйшасцю». На яго думку, тутэйшасць можна лічыць свядомасцю, а «краёвасць» – светапоглядам. Даследчык паспрабаваў

¹ Тэрмін належыць англа-амерыканскаму інтэлектуалу Бенедыкту Андэрсану (Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York, 1991. P. 5–7).

² Булгакаў В. Злыя дэмані беларускай гісторыі. С. 118.

³ Зямкевіч Р. Ян Баршчэўскі, першы беларускі пісьменнік ХІХ стагоддзя // *Наша ніва*. 1911. 22(4) снеж. (Факсімільнае выданне. Мінск, 2003. Вып. 4). С. 670–674.

⁴ У 25-летнюю гадаўшчыну смерці В. Дуніну-Марцінкевіча // *Наша ніва*. 1910. 25 лістап. (Факсімільнае выданне. Вып. 3. Мінск, 1999). С. 721–736.

⁵ Тамсама. С. 722–723.

⁶ Владыслаў Сыракомля // *Наша ніва*. 1908. 9(22) кастр. (Факсімільнае выданне. Мінск, 1992. Вып. 1). С. 4–5.

⁷ Бранцев П. *История Литовского государства с древнейших времён*. Вильна, 1891.

⁸ *Окраины Росіі*. 1912. 7 янв. С. 13.

⁹ Литвинский А., Карев Д. *Западноруссизм в российской историографии второй половины ХІХ – начала ХХ веков* // Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы. Гродна, 2004. С. 256.

таксама правесці паралелі паміж «краёвасцю» і «заходнерусізмам». Ён выказаў меркаванне, што «краёвасць» і «заходнерусізм» аднолькава не мелі «ўласнай палітыкі». Прыхільнасць многіх «краёўцаў» да ідэі «польска-літоўскай уніі» ён расцаніў як праяву таго, што гэтая ідэалогія з'яўлялася толькі варыянтам «польскай палітыкі». У той час як «заходнерусізм» быў варыянтам вялікарускай палітыкі.

На думку А. Смаленчука, з ацэнкай «заходнерусізму» А. Латышонка можна цалкам пагадзіцца. Аднак другі бок прапанаванага параўнання выклікаў у яго сур'ёзныя пытанні. «Справа ў тым, – адзначыў даследчык, – што польска-літоўская унія трактавалася краёўцамі як саюз роўных партнёраў. У ёй краёўцы бачылі неабходны і/або непазбежны сродак дасягнення самастойнасці Беларуска-Літоўскага краю»¹. Паводле А. Смаленчука, «заходнерусы» не ішлі далей за ўспрыманне беларускіх зямель як неад'емнай часткі Расіі. А «краёўцы» не разглядалі Беларусь як «усходнія крэсы». Іх мэтай было дасягненне яе самастойнасці. У адрозненне ад «заходнерусізму» «краёвасць» мела «ўласную палітыку». І таму параўнанне А. Латышонка А. Смаленчука лічыць досыць штучным яшчэ і таму, што гісторык не ўлічыў грамадска-палітычную дзейнасць «краёўцаў» на пачатку XX ст. Яна ні ў чым не нагадвала дзейнасць «заходнерусаў», якія фактычна спрыялі афіцыйнай палітыцы русіфікацыі.

У сувязі з гэтым узнікае пытанне залежнасці «заходнерусізму» ад расійскай ўрадавай палітыкі ў краі. Асабліва, што тычыцца часу пасля 1863 г. Сучасныя даследчыкі адзначаюць два кірункі палітыкі расійскай бюракратычнай сістэмы ў дачыненні да беларускіх зямель: 1) прагматычны (П. Святаполк-Мірскі, С. Вітэ), прадстаўнікі якога лічылі, што галоўнае – гэтая палітычная лаяльнасць эліты беларускага краю, а не поўная русіфікацыя яго; 2) шавіністычны (П. Курлоў, П. Сталыпін), прадстаўнікі якога выступалі за тое, што лаяльнасць да імперыі дасягаецца выключна шляхам поўнай русіфікацыі краю. Хоць разам з гэтым даследчыкі адзначаюць, што «мураўёўская» палітыка ў дачыненні Беларусі па-сутнасці не пераглядалася да канца існавання Расійскай імперыі².

Такім чынам, «заходнерусы», з аднаго боку, мелі значна менш, чым «краёўцы», прасторы для маневру, а з другога – «мураўёўская сістэма» была іх адзіным шанцам перамагчы польскамоўную эліту краю. Таму, на нашу думку, неправамерна праводзіць паралелі паміж «заходнерусізмам» і «краёўствам» датычна пачатку XX ст. На пастаўленае пытанне, параўнання ролі «заходнерусізму» і «краёвасці», гісторыкі павінны шукаць адказ, абавіраючыся на факт

¹ Смаленчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. С. 129.

² Міхедзька В. А. Расійская нацыянальная палітыка ў Беларусі ў пачатку XX ст. // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы. Гомель, 2006. С. 53–61; Rodkiewicz W. Russian nationality policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). Lublin, 1998; Romanowski A. Pozytywizm na Litwie. Krakow, 2003; Staliūnas Darius. Making Russians meaning and practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. New York; Amsterdam, 2007.

існавання беларускай дзяржаўнасці, а таксама на факт змагання за яе, якое вялося ў час існавання «заходнерусізму» і «краёвасці» ў класічным выглядзе.

Тут вельмі важным будзе разгляд яшчэ адной дыскусіі, якая пачалася рэцэнзіяй С. Рудовіча на першае выданне манаграфіі А. Смаленчука¹. С. Рудовіч зазначыў, што адной з пераваг працы А. Смаленчука з'яўляецца яго адмова ад моднага канструктывісцкага метаду даследавання, бо на аснове канкрэтна гістарычнага аналізу магчыма дасягнуць значна большай адпаведнасці гістарычнай рэчаіснасці².

Згодна з А. Смаленчуком, «краёвасць» узнікла на глебе так званага ліцвінства як адносна аўтаномнай часткі польскага (па-сутнасці «рэчпалітатэўскага») патрыятызму. С. Рудовіч лічыць, што ў межах «ліцвінскай культурнай традыцыі» адбывалася беларускае (як і літоўскае) «культурнае назапашванне»: з'яўленне беларускамоўных твораў Я. Чачота, Я. Баршчэўскага, А. Рыпінскага, У. Сыракомлі, В. Дуніна-Марцінкевіча і г. д. З іншага боку, царская палітыка русіфікацыі, скіраваная найперш супраць «польскасці» ў Беларусі, паспрыяла афармленню «заходнерускай традыцыі», у рамках якой таксама адбывалася беларускае «культурнае назапашванне»: дзейнасць І. Грыгаровіча, В. Турчыновіча, П. Шпілеўскага і інш. «Ліцвінства» мела цягу да каштоўнасцей заходнееўрапейскай каталіцка-пратэстанцкай культуры, «заходнерусізм» быў пэўным увасабленнем усходнееўрапейскай праваслаўнай цывілізацыі³. Такім чынам, у рэцэнзіі С. Рудовіча «краёвасць» і «ліцвінства» выступаюць фактычна як сінонімы. На яго думку, перамога ці «краёўцаў», ці «заходнерусаў» не давала шанцаў для беларускага руху. Шанс быў менавіта ў зацяжнай барацьбе паміж імі.

Надзвычай важным і актуальным з'яўляецца пытанне «палітычнай» і «этналінгвістычнай» нацыі, а таксама пытанне «стрыжнявой культуры» ў шматэтнічным утварэнні. На думку С. Рудовіча, «краёўцы» не былі здольнымі перайсці на «беларускія рэйкі», бо ў моц сваёй культурнай інерцыінасці не маглі адмовіцца ад польскасці.

У адказ А. Смалянчук зазначыў, што тэкст яго кнігі выразна сведчыць пра тое, што польская супольнасць на беларускіх і літоўскіх землях апошняй трэці XIX – пачатку XX ст. не страціла сувязі з Айчынай і не ператварылася ў «польскіх прыгнятальнікаў. Яна заставалася «мясцовым элементом», неад'емнай часткай культурнага і грамадска-палітычнага краягляду гістарычнай Літвы. Толькі Першая сусветная вайна спрыяла ўцягванню «краёўцаў» у працэс фармавання сучаснай польскай нацыі⁴. У якасці прыкладу прыво-

¹ Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 г.

² Рудовіч С. Пра месца палякаў у навачаснай гісторыі Беларусі // Беларускі гістарычны агляд. 2001. Т. 8, сш. 1–2 [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.lingvo.minsk.by/~bha/08/230.htm>.

³ Рудовіч С. Пра месца палякаў у навачаснай гісторыі Беларусі.

⁴ Смалянчук А. Пытанні на заўтра // Беларускі гістарычны агляд. 2001. Т. 8, сш. 1–2 [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.lingvo.minsk.by/~bha/08/243.htm>.

дзіцца постаць Р. Скірмунта, а таксама асобных прадстаўнікоў роду Вайніловічаў і Радзівілаў. Варта зазначыць, што Р. Скірмунта, як беларускага дзеяча разглядаў і сам С. Рудовіч¹. На яго думку, нацыянальная свядомасць Р. Скірмунта была шматузроўневай, што было характэрна для яго пакалення і людзей яго кола. Яе можна акрэсліць як «краёвы патрыятызм». Р. Скірмунт, у адрозненне ад большасці сваіх аднадумцаў, не «эвалюцыянаваў» у бок польскасці, яго самаідэнтыфікацыя пайшла ў іншым кірунку. Відаць, зыходнай пазіцыяй для яго было ўсведамленне свайго паходжання ад усходнеславянскай часткі даўнейшай Рэчы Паспалітай – «русінаў»². У апошнім выпадку С. Рудовіч спасылаецца на артыкул А. Смаленчука³. Такім чынам, як для С. Рудовіча, так у многім і для А. Смаленчука постаць Р. Скірмунта выступае своеасаблівым «апраўданнем» «краёвасці» з перспектывы гісторыі беларускай дзяржаўнасці.

Праблема класіфікацыі «заходнерусізму» і «краёвасці» ў межах універсальных палітычных ідэалогій. «Заходнерусізм» і «краёвасць» – гэта палітычныя ідэалогіі, якія ставілі за мэту ўплыў на беларускае грамадства і, пры спрыяльных акалічнасцях, меркавалі пераняць уладу на беларускіх землях. Таму лагічна паўстае пытанне акрэслення гэтых ідэалогій у катэгорыях палітыкі: «левыя», «цэнтрысты», «правыя», сацыялісты, лібералы, кансерватары і г. д.

Што тычыцца ўніверсальных палітычных ідэалогій і тэрміналогіі, якую ўжываюць гісторыкі, то характэрным тут з’яўляецца пункт погляду ўкраінскага аўтара І. Амелянчука, выказаны ў артыкуле, апублікаваным у расійскім часопісе «Славяноведение». Ён адзначаў, што тэрміны «кансерватыўны», «манархічны», «чарнасоцены» і «правы» з’яўляюцца сінонімамі, хоць «адзінай думкі пра семантычную абгрунтаванасць такога злучэння названых вышэй дэфініцый у адну катэгорыю ў дачыненні да пачатку ХХ ст. у айчынай гістарычнай навуцы не склалася»⁴.

У гэтым сэнсе варта звярнуць увагу на пункт гледжання аўтараў працы, прысвечанай «заходнерусізму», і, часткова, «краёвасці», якая выйшла ў выдавецтве Магілёўскага дзяржуніверсітэта⁵. Сама пастаноўка праблемы распрацавана даволі арыгінальна, што відаць ужо з назвы. Але яшчэ большае здзіўленне чакае чытача, калі ён даходзіць да апошняга раздзела і даведваецца, што разам з Саюзам рускага народа да манархічных партый залічана Канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі. Аўтары, аднак, на гэтым

¹ Рудовіч С. «Беларускі дзеяч з вялікіх паноў». Эпізоды палітычнай біяграфіі Рамана Скірмунта // Гістарычны Альманах. 1999. Т. 2. С. 20–57.

² Тамсама. С. 25.

³ Смалянчук А. Раман Скірмунт: шлях да Беларусі // Спадчына. 1994. № 6. С. 6–10.

⁴ Омелянчук И. В. Украинский и польский вопросы в контексте этнополитической составляющей идеологии консервативно-монархических партий России начала XX века // Славяноведение. 2006. № 5. С. 9–24.

⁵ Бондаренко К. М., Лавринович Д. С. Русские и белорусские монархисты в начале XX в. Могилёв, 2003.

не спыніліся і напісалі, што «гэтая арганізацыя істотна адрознівалася ад расійскіх манархічных партый паводле свайго складу і паводле праграмных устаноўак. Яна насіла апазіцыйны, нацыяналістычны і рэлігійны характар»¹.

Адсюль павінна вынікаць, што расійскія манархічныя партыі не мелі ні нацыяналістычнага, ні рэлігійнага характару. Але гэта супярэчыць усяму астатняму тэксту і дакументам, змешчаным у якасці дадатку. Варта таксама дадаць, што аўтары характарызуюць праграмныя ўстаноўкі ККПЛіБ на аснове публікацый газеты «Белая Русь», якая з'яўлялася органам «Северо-Западного Русского Веча». Да «манархічных» аднесена таксама Краёвая партыя Літвы і Беларусі Р. Скірмунта. Самі аўтары такую класіфікацыю патлумачылі тым, што ліберальныя прынцыпы, якія адстойвала партыя ў сферы палітыкі, дапаўняліся самымі кансерватыўнымі прынцыпамі ў аграрнай сферы². У цэлым у дадзенай манаграфіі не закранаецца пытанне навуковай тэрміналогіі, што, на нашу думку, з'яўляецца істотнай хібай. І гэта тычыцца не толькі аднаго-двух даследаванняў, гэта хутчэй агульная хвароба беларускай гістарычнай навукі.

Атрымліваецца, што калі характарызаваць «заходнерусізм» пачатку ХХ ст., зыходзячы з эканамічных устаноўак і патрабаванняў яго ідэолагаў, то можна прыйсці да высновы, што яны былі ледзьве не сацыялістамі ў сваім патрабаванні перадазелу зямлі. Прынамсі, іх цяжка назваць кансерватарамі, бо існы стан у беларуска-літоўскіх землях іх яўна не задавальняў. Таму, калі расійскія «манархісты» могуць з пэўнымі агаворкамі называцца кансерватыўнымі сіламі, то з «заходнерусізмам» сітуацыя была больш складаная.

Яшчэ адзін істотны момант. Каб паспяхова правесці аналіз беларускага нацыянальнага руху з тыпалагічна да яго падобнымі замежнымі нацыянальнымі рухамі, таксама патрэбны больш поўны і карэктны аналіз феноменаў «заходнерусізму» і «краёвасці». Так, М. Грох пісаў, што чэхі ў адрозненне ад беларусаў мелі значна большыя магчымасці атрымання неафіцыйнай інфармацыі праз царкву, школу і горад – «я спрабую правесці і даказаць тэзіс, што асноўная розніца паміж чэшскім і беларускім нацыянальнымі рухамі – па перыядызацыі, інтэнсіўнасці і характару – заключалася ў ступені інтэнсіўнасці і камплементарнасці сацыяльнай камунікацыі»³. І тут зноў паўстае пытанне пра асноўныя крытэры параўнання. Не такая простая справа і з неафіцыйнай інфармацыяй, царквой і горадам. На нашу думку, праводзячы менавіта параўнальны аналіз нацыянальных рухаў Усходняй Еўропы з беларускім, даследчык сустрэне найбольшыя праблемы, вырашыць якія можна толькі ўвёўшы ў каардынаты кампаратыўнага аналізу «заходнерусізм» і «краёвасць».

¹ Бондаренко К. М., Лавринович Д. С. Русские и белорусские монархисты в начале ХХ в. С. 115.

² Тамсама. С. 117.

³ Грох М. Нацыя як прадукт сацыяльнай камунікацыі? (да праблемы чэшскай і беларускай «мадэлей» нацыянальнага Адраджэння) // Гістарычны альманах. 2006. Т. 12. С. 5–21.

Такім чынам, прааналізаваўшы корпус гістарыяграфічных крыніц, можна зрабіць шэраг высноў.

Па-першае, праблематыка «заходнерусізму» і «краёвасці» сама па сабе з’яўляецца ўнікальным вынікам гістарычнага развіцця беларускага грамадства ў XIX – пачатку XX ст. Пэўнае падабенства, аналогіі з «заходнерусізмам» можна знайсці толькі ва ўкраінскім «маларасійстве». Таму, гэта тэма не была прадметам шырокай зацікаўленасці ў замежных гістарыяграфіях. Польская гістарыяграфія характарызуе праблему «краёвасці», як праблему «палякаў у гістарычнай Літве», «польскага землеўладання на ўсходніх крэсах» і інш. Тое ж можна сказаць і пра расійскую гістарычную навуку, якая найчасцей запазычвае фармулёўкі з польскай. «Заходнерусізм» расійская гістарыяграфія разглядае, як «расійскі элемент у Заходнім краі» ў рамках аналізу «палітыкі царызму».

Па-другое, у беларускай савецкай гістарыяграфіі пытанні «заходнерусізму» і «краёвасці» фактычна не ставіліся і не даследаваліся. Гэта сведчыць аб значнай ступені залежнасці тагачаснай беларускай гістарычнай навукі ад расійскай з аднаго боку, і аб ролі своеасаблівай лакмусавай паперкі «заходнерусізму» і «краёвасці» ў беларускай гістарыяграфіі – з другога.

Па-трэцяе, практычна ўсе буйныя даследаванні нацыятворчых працэсаў у Беларусі ў 1990–2000-я гады закранаюць «заходнерусізм» і «краёвасць». І тут пралягае самы сур’ёзны канцэптuallyны падзел у беларускай гістарыяграфіі. Адны даследчыкі лічаць «заходнерусізм» і/або «краёвасць» альтэрнатывай беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі, іншыя – тупіком і/ці «рэгрэсам» нацыятворчасці ва ўмовах Беларусі. Прычым прымяненне пэўных заходніх тэарэтычных напрацовак (канструктывісцкага метаду) на сённяшні момант не здольна само па сабе вырашыць гэту спрэчку. Наадварот, як у выпадку В. Булгакава і А. Бендзіна, гэта толькі заблытвае сітуацыю.

Па-чацвёртае, пазіцыі беларускай гістарыяграфіі ў гэтых пытаннях вызначаюць распрацоўкі двух даследчыкаў – А. Цвікевіча і А. Смаленчука. Таму ўзнікла неабходнасць напісання комплекснага, інтэгральнага даследавання гісторыі беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі, дзе былі б асэнсаваны ўсе плыні грамадскай думкі і грамадскія рухі Беларусі з пункту погляду гісторыка. Таксама неабходным з’яўляецца выданне хоць бы мінімальнай хрэстаматыі па гісторыі «заходнерусізму» і «краёвасці», што дало б магчымасць ацэньваць гэтыя з’явы шырокай навуковай аўдыторыі зыходзячы з першакрыніц.

Па-пятае, на сённяшні дзень надзвычай важным з’яўляецца пытанне генезісу беларускай нацыянальнай ідэі, яе вытокаў. Для яе вызначэння ў 1990-я гады быў уведзены тэрмін «культурнае накапленне», што дазволіла на пэўны момант «прымірыць» «заходнерусізм» і «краёвасць» (ці як варыянт «ліцьвінства»), паказаўшы іх як дзве крыніцы «культурнага накаплення» для беларускай ідэі. Аднак, як паказваюць шматлікія дыскусіі апошняга часу, гэта не зняло пытання «першаснасці», г. зн. вызначэнне таго, хто свядома працаваў

на беларускую нацыянальную і дзяржаўную ідэю, а хто толькі пабочна спрычыніўся да яе выхаду на гістарычную арэну.

Па-шостае, уведзены А. Смаленчуком тэрмін «тэарэтычны заходнерусізм» і «культурны заходнерусізм» быў пэўным адказам на папярэдняе пытанне, але ўзнікла новая праблема, як падзяліць, напрыклад, «культурную» і «тэарэтычную» часткі ў спадчыне М. Каяловіча ці Я. Карскага. Таму тут ёсць яшчэ поле для працы даследчыкаў у факталагічным і тэарэтычным плане.

Па-сёмае, пытанне «заходнерусізму» і «краёвасці» нярэдка выступае ў гістарыяграфіі, як пытанне цывілізацыйнага выбару грамадска-палітычнага развіцця Беларусі ў каардынатах Усход-Заход, пры гэтым часта аўтары зыходзяць больш з тэарэтычных устаноў, чым з канкрэтна-гістарычнага аналізу і не ўлічваюць спадчыны беларускага нацыянальнага руху пачатку ХХ ст. На нашу думку, менавіта лібералізацыя палітычнага рэжыму ў Расійскай імперыі на пачатку ХХ ст. і з'яўленне беларускага нацыянальнага руху стварыла сітуацыю, калі розныя тэарэтычныя напрацоўкі ХІХ ст. пачалі «працаваць». І без даследавання гэтага перыяду нельга даваць ацэнку «заходнерусізму» і «краёвасці», што, на жаль, часта робіцца (А. Бендзін, В. Булгакаў, А. Казакевіч і інш.).

Па-восьмае, як сама наяўнасць моцных плыняў «заходнерусізму» і «краёвасці» адлюстроўвала слабасць беларускага руху, так і дыяметральна супрацьлеглае стаўленне да гэтых з'яў у беларускай гістарыяграфіі сведчыць пра недафармаванасць нацыянальна-дзяржаўнай канцэпцыі гісторыі Беларусі.

З іншага боку, калі паглядзець на «заходнерусізм» і «краёвасць» з перспектывы існавання беларускай дзяржаўнасці, то можна прыйсці да высновы, што беларуская нацыянальна-дзяржаўная ідэя мела нашмат больш прыхільнікаў, чым гэта прынята лічыць.

3.4. Шляхі развіцця беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі ў перыяд Першай сусветнай вайны і Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.

Першая сусветная вайна – вызначальны час як для многіх еўрапейскіх імперый, так і для нацый. Паводле А. Луцкевіча, вайна – гэта «вялікі суд народаў», які здольны выявіць сапраўдную вартасць нацыянальнай ідэі і даць найбольш аб'ектыўную ацэнку ўсяму «нашаніўскаму перыяду». Адзін з галоўных лідараў беларускага руху меркаваў, што вайна дазволіць элітарную культуру перанесці на больш шырокія «масы», і бачыў у гэтым шанц для нацыянальнага руху і нацыянальна-дзяржаўнай ідэі¹.

Галоўнай, на нашу думку, гістарыяграфічнай праблемай згаданага перыяду, у параўнанні з перыядам, які папярэднічаў Першай сусветнай вайне, з'яўляцца праблема «беларускага пытання» ў самым шырокім значэнні гэтага слова. Высветліць, што навукоўцы разумелі і разумеюць пад «беларускім

¹ а-н-а. Жыцьцё дужэй за сьмерць // Наша Ніва. 1915. 25 чэрв. С. 1.

пытаннем», уключаючы дэфініцыі і канцэптуальныя падыходы гісторыкаў, і ёсць мэта гэтага гістарыяграфічнага даследавання. Варта таксама адзначыць, што па гісторыі беларускай ідэі перыяду Першай сусветнай вайны існуе даволі значная навуковая і навукова-папулярная літаратура¹. Аднак далёка яшчэ не вычарпаны патэнцыял нават чыста апісальнага даследавання згаданай тэматыкі, не кажучы ўжо пра канцэптуальныя падыходы.

Тэрміналагічнае пытанне. Змена геапалітычнага становішча Беларусі ў час Першай сусветнай вайны стала своеасаблівым выклікам для беларускіх гісторыкаў, асабліва, што тычыцца тэрміналагічнага апісання гэтай змены. Інакш кажучы, пытанне заключаецца ў тым, як характарызаваць статус беларускіх зямель пад нямецкай і расійскімі ўладамі: «акупаваныя/неакупаваныя», «занятыя/незанятыя», «вызваленыя/паняволеныя» і г. д.

А. Луцкевіч у дачыненні да тэрыторыі Беларусі падчас вайны выкарыстоўваў шэраг тэрмінаў у дыяпазоне «акупаваныя/вызваленыя»². Я. Канчар у сваёй працы з характэрнай назвай «Белорусский вопрос» пісаў, што Беларусь у гады Першай сусветнай вайны была падзелена на дзве часткі – «аку-

¹ Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху / укл., прадмова А. Сідарэвіча; Яго ж. Барацьба за вызваленне / укл., навук. рэдактура, перакл., камэнт. і прадмова А. Сідарэвіча. Вільня; Беласток, 2009; Канчар Е. Беларусский вопрос: Сб. ст. Петроград, 1919; Варонко Я. Беларускі рух ад 1917 да 1920 году. Кароткі агляд. Коўна, 1920; Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. Минск, 1994; Жылуновіч З. Два бакі беларускага руху // Польша. 1923. № 3–4. С. 69–74; Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. Минск, 1994; Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку XX стагоддзя. 2-е выд. Менск, 1926; Шчарбакоў В. К. Кастрычніцкая Рэвалюцыя на Беларусі і беларуская окупацыя. Менск, 1930; Белорусское национальное движение в 1917 г. М., 1930; Зюзькоў А. Крыжавы шлях беларускай нацдэмакратыі. Менск, 1931; Станкевіч А. З Богам да Беларусі: Зб. тв.; Ігнатенко И. М. Февральская буржуазно-демократическая революция в Белоруссии. Минск, 1986; Весялкоўскі Ю. Беларусь у Першай Сусветнай вайне (Гістарычны нарыс). Беласток; Лёндан, 1996; Рудовіч С. Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск, 2001; Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г.; Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4; Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі; Сідарэвіч А. Антон Луцкевіч: ад краёвасці да незалежнасці. Агляд крыніцаў // Arche. 2006. № 1. С. 80–91; Рудовіч С. Беларусь у час Першай сусветнай вайны: некаторыя аспекты этнапалітычнай гісторыі // Białogus w XX stuleciu. W kręgu kultury i polityki. Toruń, 2007. С. 99–112; Хоміч С. М. Беларускі нацыянальны рух ва ўмовах Першай сусветнай вайны (жнівень 1914 – люты 1917 гг.) // Октябрь 1917 года в судьбе мировой цивилизации (к 90-летию Октябрьской революции). Минск, 2008. С. 368–391; Щавлинский Н. Б. Государственно-политическое и национально-культурное самоопределение Беларуси в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). Минск, 2009; Михалюк Д. Революции 1917 года в России и белорусское национальное движение // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды. М., 2009. С. 93–124; Glogowska H. Białogus 1914–1929 (Kultura pod presją polityki). Białystok, 1996; Guthier S. The Belorussians: national identification and assimilation, 1897–1970. Part 1 (1897–1939) // Soviet Studies. 1977. Vol. XXIX, № 1. P. 37–61.

² Луцкевіч А. Барацьба за вызваленне. С. 124, 131, 132 (тэрмін «вызваленыя»), А. Луцкевічам ужываецца як цытата з іншых крыніц, але аўтар не выступае супраць такой характарыстыкі тэрытарыяльных змен у Беларусі, Літве, Украіне ў 1915–1918 гг.).

паваную» і «неакупаваную», а беларускі рух адпаведна падзяляўся на «расійскі» і «замежны»¹. У. Ігнатоўскі акрэсліў сітуацыю ў Беларусі напярэдадні Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. наступным чынам: «Беларусь была парэзана на дзве часткі: заходняя частка <...> была пад нямецкай акупацыяй, а ўсходняя была занята заходнім фронтам царскай рускай арміі»².

Сучасны даследчык С. Хоміч выкарыстоўвае два азначэнні падзелу тэрыторыі Беларусі ў 1915–1917 гг.: «акупіраваная» і «неакупіраваная» часткі Беларусі; «акупіраваная» і «неакупіраваная» тэрыторыі Расійскай імперыі (ці як варыянт Расіі)³. У 4-м томе «Гісторыі Беларусі», у раздзеле «Беларусь у гады Першай сусветнай вайны», напісаным С. Рудовічам, адпаведныя параграфы называюцца «Заходняя Беларусь пад нямецкай акупацыяй» і «Становішча ва Усходняй Беларусі». У самім тэксце гэтага раздзела аўтар так называе тэрытарыяльны падзел Беларусі ў часе Першай сусветнай вайны: «заходняя частка краю, акупаваная немцамі» і, адпаведна, «тэрыторыя Беларусі, што заставалася пад юрысдыкцыяй Расіі»⁴.

Такім чынам, даводзіцца канстатаваць, што беларуская гістарыяграфія да гэтага часу не выпрацавала агульнапрынятай тэрміналогіі для апісання геапалітычных змен адносна Беларусі, што адбыліся ў час Першай сусветнай вайны. За гэтым, на нашу думку, крыецца больш глыбокая праблема, праблема знаходжання беларускай гістарычнай навукі ў расійскацэнтрычным гуманітарным кантэксце, бо асноўным спрэчным момантам з’яўляецца менавіта статус «расійскай» часткі Беларусі ў параўнанні са статусам «нямецкай». І справа тут не ў тым, што няма адзіна прынятай тэрміналогіі, а ў тым, што такое пытанне па-сутнасці не ставіцца як навуковая праблема. Таму паўстае яшчэ адно важнае пытанне, пытанне нямецкага наступу, які пачаўся 18 лютага 1918 г., ці гэта была «акупацыя», «інтэрвенцыя супраць савецкай улады», ці «аб’яднанне этнічных беларускіх земляў, падзеленых ад 1915 гг., якое дало магчымасць адрадіць беларускую дзяржаўнасць», ці нешта іншае? Сітуацыя яшчэ больш завастраецца, калі ўлічыць разгон I Усебеларускага з’езда бальшавікамі і абвяшчэнне незалежнасці БНР пад нямецкай уладай.

Асноўныя канцэптualaльныя падыходы. Сучасны беларускі даследчык С. Рудовіч сцвярджае, што галоўнае пытанне, якое паўстае перад даследчыкам беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі эпохі Першай сусветнай вайны – гэта неабходнасць правядзення даследаванняў «на перасячэнні» «двух вялізных блокаў праблем» – па-першае, гэта гісторыя расійскіх рэвалюцый 1917 г., па-другое – «феномен нацый, нацыяналізму, праблем нацыянальна-культур-

¹ Канчер Е. Белорусский вопрос. С. 21–22.

² Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі у XIX і пачатку XX стагоддзя. С. 233.

³ Хоміч С. М. Беларускі нацыянальны рух ва ўмовах Першай сусветнай вайны (жнівень 1914 – люты 1917 гг.) // Октябрь 1917 года в судьбе мировой цивилизации (к 90-летию Октябрьской революции): материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 2 нояб. 2007 г. Минск, 2008. С. 373, 377.

⁴ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. С. 463.

нага і палітычна-дзяржаўнага самавызначэння народаў»¹. Пагаджаючыся з гэтай фармулёўкай, нам падаецца правамерным, побач з «расійскімі рэвалюцыямі» паставіць Першую сусветную вайну. Як піша А. Сідарэвіч, «для нас каштоўнымі з'яўляюцца два тэзісы. Першы гучыць так: «Вайна 1914 году ломіць старыя рамкі жыцця і пачынае новы перыяд гісторыі як Расеі, так і Беларусі». І належыць ён праф. Усеваладу Ігнатоўскаму. Другі тэзіс сфармуляваў у канцы 1918 г. праф. Фрыц Куршман, які пісаў, што беларусы, калі-небудзь не без падставаў будуць з удзячнасцю ўспамінаць нямецкую акупацыю 1915–1918 гг.»²

Варта падкрэсліць, што тэзіс Ф. Куршмана, упершыню прыведзены Ю. Туронкам³, адкрывае прынцыпова новую, для абсалютнай большасці беларускіх гісторыкаў пастаноўку праблемы. Сутнасць яе заключаецца ў тым, што Першая сусветная вайна, разбурыўшы імперскі еўрапейскі парадак XIX ст., давала пэўны шанц беларускаму руху, паколькі «вялікія дзяржавы» ва ўзаемнай барацьбе вымушаны былі шукаць саюзнікаў сярод насельніцтва падпарадкаваных ім тэрыторый. Паводле даволі слушнага сцвярджэння прафесара Ф. Куршмана, нямецкія эліты гэта зразумелі значна хутчэй і глыбей, чым расійскія, якія па інерцыі працягвалі палітыку «адзінай і непадзельнай Расіі» нават у дачыненні да тэрыторый, якія Расійскай імперыі ўжо не належалі.

Таму нават на сённяшні дзень перад даследчыкам гэтай тэматыкі застаюцца актуальнымі пытанні агульнага кантэксту, ці, больш дакладна, вызначэнні сутнасці «беларускага пытання» ў акрэсленым вышэй перыядзе. На працягу часу гэтая тэма ацэньвалася па-рознаму. Для А. Луцкевіча сутнасць «беларускага пытання» перыяду Першай сусветнай вайны (да Лютаўскай рэвалюцыі) заключалася ў спробе аднаўлення Вялікага Княства Літоўскага ў той ці іншай форме⁴. Для Я. Канчара – у тым, ці ўдасца беларускаму руху ў нямецкай і расійскай частках краю, прадухіліць падзел Беларусі⁵.

Такім чынам, можна даволі адназначна сцвердзіць, што Першая сусветная вайна звязвалася з новым этапам развіцця беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі. Пытанне застаецца толькі ў тым, наколькі прынцыпова гэты этап адрозніваецца ад так званага нашаніўскага перыяду, і калі гэты этап пачынаецца: у 1914 г., калі пачалася вайна і расійскія ўлады ўвялі сістэму надзвычайных законаў у Беларусі, ці ў 1915 г., калі заходняя частка нашага краю была занята немцамі.

Як зазначыў Ф. Турук, вайна 1914 г., якая напоўніла Беларусь мільёнамі чужых краю людзей і выгнала мільёны грамадзянскага насельніцтва, дала новы штуршок, новыя настроі і новы кірунак працы нацыянальных дзеячаў⁶.

¹ Рудовіч С. Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. С. 5.

² Сідарэвіч А. Антон Луцкевіч: ад краёвасьці да незалежнасці. Агляд крыніцаў. С. 81.

³ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. С. 24.

⁴ Сідарэвіч А. Антон Луцкевіч і гісторыя беларускага руху. С. 14–15.

⁵ Канчер Е. Белорусский вопрос. С. 22.

⁶ Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов. С. 25.

Паводле З. Жылуновіча, вайна «змяніла характар беларускага нацыянальна-культурнага руху, разбурыла віленскі цэнтр яго і разагнала беларускіх культурнікаў па ўсёй Расіі»¹.

А. Луцкевіч у красавіку 1916 г. у артыкуле «На зваротным пункце», апублікаваным у газеце «Гоман», пісаў, што нацыянальнае адраджэнне беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў пачалося прыкладна адначасова. Але вельмі няроўнымі былі ўмовы, у якіх гэтыя працэсы адбываліся. І тут беларусы апынуліся ў найгоршым сярод гэтых трох народаў становішчы. Асноўная прычына поспеху літоўцаў і галіцыйскіх украінцаў, на думку аднаго з галоўных лідараў беларускага руху, крылася ў тым, што «літвіны і ўкраінцы не ўсе жылі ў межах Расейскай дзяржавы»². Адсюль выснова, што ў выніку нефармальнага падзелу Беларусі паміж Германіяй і Расіяй, які адбыўся ў другой палове 1915 г.* «часць беларускай зямлі апынулася за межамі Расеі», г. зн. геапалітычная сітуацыя для Беларусі зрабілася падобнай да літоўскай і ўкраінскай. У сваю чаргу, гэта давала шанц для разгортвання нацыянальнага руху і рэалізацыі нацыянальна-дзяржаўнай ідэі – «і тут мы можам і павінны залажыць урэшце кузню беларускай вольнай думкі, беларускай навукі. Вось паадкрывалі нарэшце беларускія народныя школы, каторыя так сурова забаранялі маскалі, – і хоць у цяжкіх варунках ідзе наша культурная праца, бо мала рук да яе, а ўсё ж такі ідзе, развіваецца»³.

Такім чынам, А. Луцкевічам фактычна была закладзена пэўная перыядызацыя гісторыі беларускага нацыянальнага руху і нацыянальна-дзяржаўнай ідэі, у аснову якой пакладзены знешнія ўмовы (да якога дзяржаўнага ўтварэння належалі беларускія землі), у якіх рух і ідэя развіваліся. На думку А. Луцкевіча, Першая сусветная вайна не змяніла зместу «беларускага пытання», яна вывела яго на іншы ўзровень.

Такой жа перыядызацыі фактычна прытрымліваецца і сучасны беларускі даследчык М. Шчаўлінскі, які ў сваёй манаграфіі, прысвечанай у асноўным беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі ў гады Першай сусветнай вайны, падзяляе беларускую нацыянальную актыўнасць на два перыяды: 1914 – другая палова 1915 гг. і 1915–1917 гг.⁴

Важным момантам у беларускай гістарыяграфіі з'яўляецца пытанне ўплыву Першай сусветнай вайны на стан беларускага руху – ці, кажучы іншымі словамі, спрыяння або неспрыяння вайны беларускаму руху і дасягненню яго мэт, рэалізацыі нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі.

¹ Жылуновіч З. Два бакі беларускага руху // Польша. 1923. № 3–4. С. 70.

² Mielezka I. Na zwarotnym punkci // Homan. 1916. 11 krasaw. S. 2.

* Азначэнне «фактычны падзел Беларусі паміж Расіяй і Германіяй», які адбыўся ў 1915 г., трывала ўжываецца ў беларускай гістарыяграфіі (Игнатенко И. М. Февральская буржуазно-демократическая революция в Белоруссии. Минск, 1986. С. 42).

³ Тамсама. С. 42.

⁴ Щавлинский Н. Б. Государственно-политическое и национально-культурное самоопределение Беларуси в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). Минск, 2009. С. 13, 33.

Параўноўваючы ў 1920 г. палітычнае становішча беларускага руху паабпал лініі фронту А. Луцкевіч пісаў, што «кантраст паміж палажэннем у «паднямецкай» і «падмаскоўскай» Беларусі – дужа рэзкі, ды і зусім не на карысць царскае Расеі <...>. Дык нічога дзіўнага, што беларускія нацыянальныя дзеячы хутка перасталі ўзірацца на Маскву»¹. На думку А. Луцкевіча, які тады знаходзіўся ў Вільні, умовы для развіцця беларускага руху ў «паднямецкай» Беларусі былі непараўнальна лепшыя, і гэта было адной з прычын адмовы ад усялякай арыентацыі на Расію.

У 1924 г. першы кіраўнік урада, абвешчанага ў 1919 г. ССРБ, З. Жылуновіч, які ў час Першай сусветнай вайны знаходзіўся на тэрыторыі Расійскай імперыі, пісаў: «Заняцце немцамі заходняй Беларусі і гораду Вільні, які быў цэнтрам беларускага нацыянальнага руху, з’явілася прычынай, у сілу якой беларускі нацыянальны рух вымушан быў крыху спыніцца»². Але пазней ён зноў актывізаваўся ў бежанскіх камітэтах, якія арганізаваліся па ўсёй Расійскай імперыі. Паводле З. Жылуновіча, асноўнымі цэнтрамі беларускага руху зрабіліся «бежанскія» камітэты ў Расійскай імперыі, у той час як на захадзе Беларусі быў пэўны заняпад нацыянальнага жыцця.

Гісторык У. Ігнатоўскі, які ў 1915–1917 гг. жыў у Мінску, даў наступную ацэнку ўплыву падзей Першай сусветнай вайны на беларускі рух і беларускую нацыянальную і дзяржаўную ідэю: «у дэмакратычных, інтэлігенцкіх колах Віленшчыны нямецкае «вызваленне» абудзіла незалежніцкія думкі»³. Даследчык шырока апісаў беларускую актыўнасць пад немцамі і толькі некалькі радкоў прысвяціў беларускаму жыццю ў Расіі. Параўноўваючы дзве часткі Беларусі ў час вайны, У. Ігнатоўскі, як і А. Луцкевіч, адназначна сцвярджаў, што беларусы мелі значна больш магчымасцей у нямецкай частцы і прыводзіў факты. З. Жылуновіч, сцвярджаючы адваротнае, значна менш абгрунтаваў свае высновы і зводзіў іх у асноўным да слаба акрэсленай дзейнасці «бежанскіх камітэтаў».

На думку М. Доўнар-Запольскага, які пісаў сваю знакамітую «Гісторыю Беларусі» ў першай палове–сярэдыне 1920 г., «беларускі рух адразу ажывіўся, калі ў 1915 г. Беларусь апынулася падзеленай на 2 часткі нямецкімі акапамі»⁴. І гэта ажыўленне, як сцвярджаў аўтар, у першую чаргу тычылася Віленшчыны.

У пасляваенны савецкі час пытанням беларускага нацыянальнага руху і ідэі часу Першай сусветнай вайны ўвагі практычна не надавалася. Гэта тэма цалкам адсутнічае ў працы Я. Карнейчыка «Беларуская нацыя», і гэта ў той час, калі даследчык даволі падрабязна аналізуе «нашаніўскі» перыяд нацыянальнага руху і ўзгадвае «антысавецкі» Усебеларускі кангрэс 1917 г.⁵

¹ Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. С. 79.

² Жылуновіч З. Люты-Кастрычнік у беларускім нацыянальным руху // Беларусь. Нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. Менск, 1924. С. 184.

³ Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі у XIX і пачатку XX стагоддзя. С. 222.

⁴ Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. С. 468.

⁵ Карнейчык Я. Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс. С. 230.

Сітуацыя змянілася толькі ў другой палове 1980-х гадоў, калі ў беларускай савецкай гістарыяграфіі пачалося карэкціраванне поглядаў на беларускі рух перыяду Першай сусветнай вайны. Галоўны прарыў тут зрабіла манаграфія І. Ігнаценкі, прысвечаная падзеям Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. у Беларусі. Аўтар пісаў, што Беларусь была падзелена на дзве часткі заходнюю «акупаваную нямецкімі войскамі і ўсходнюю»¹. Але, як вынікае са зместу працы, беларускі рух быў і мог быць толькі на «акупаванай» тэрыторыі Беларусі, дзе быў створаны шэраг беларускіх арганізацый, выходзіла беларуская прэса і была арганізавана сістэма беларускай адукацыі. І, што самае галоўнае, пачала ўвасабляцца ў практычнае рэчышча геапалітычная канцэпцыя адраджэння беларускай дзяржаўнасці ў форме Вялікага Княства Літоўскага. Паводле І. Ігнаценкі, гэты час, пачынаючы з 1915 г., выразна адрозніваўся ад папярэдняга «нашаніўскага» перыяду беларускага руху, бо ўзнікла новая нацыянальна-дзяржаўная ідэя. Сутнасць яе ў тым, што былія «нашаніўцы», у першую чаргу браты Луцкевічы, адмовіліся ад ідэі аўтаноміі ў складзе Расіі і заявілі пра сваё імкненне да дзяржаўнай незалежнасці Беларусі. На думку гісторыка, у гэтым «сутнасць сур'ёзнай і небяспечнай памылкі»² лідараў беларускага руху ў Вільні.

Праца І. Ігнаценкі выйшла ў 1986 г., і відавочна, што ва ўмовах жорсткай цэнзуры аўтар не мог пісаць станоўча пра ідэю поўнага адасаблення Беларусі ад Расіі, але тое, што ён змясціў інфармацыю пра праекты адраджэння ВКЛ было сур'ёзным дасягненнем на тыя часы. На думку аўтара, сутнасць «беларускага пытання» заключалася ў намаганні беларускіх дзеячаў, якія засталіся ў Вільні, «прымусіць царызм паважаць нацыянальныя і культурныя правы» беларускага народа, выкарыстоўваючы для гэтага тую акалічнасць, што яны атрымалі, дзякуючы вайне, шырокую міжнародную трыбуну. Гэты ж аўтар пісаў, што на III з'ездзе народаў у Лазане (чэрвень 1916 г.) «беларусы ўпершыню за 120 гадоў заявілі цывілізаванаму свету пра сваё поўнае бяспраўе, ад якога яны цяпелі ў Расійскай дзяржаве»³. У той жа час для беларускай нацыянальнай эліты, якая апынулася на расійскім баку фронту, не было ніякай магчымасці выкласці свае ідэі адносна беларускай дзяржаўнасці – дзейнічала ваенная цэнзура. Таму, адзіным, што ўзгадваў І. Ігнаценка, было выказванне А. Бурбіса наконт паражэння Расіі, як пажаданага выніку вайны для беларусаў⁴. Важна таксама адзначыць, што выказаныя ў гэтай працы думкі І. Ігнаценкі надзвычай сугучныя з ідэямі А. Луцкевіча⁵.

Што тычыцца сучаснай беларускай гістарыяграфіі, то тут прысутныя, адрозныя ад пакалення даследчыкаў 1920-х гадоў і пазнейшага часу ацэнкі

¹ Игнатенко И. М. Февральская буржуазно-демократическая революция в Белоруссии. С. 38.

² Тамсама. С. 42.

³ Тамсама. С. 38.

⁴ Тамсама. С. 43.

⁵ Луцкевич А. Да гісторыі беларускага руху. С. 78–79; Яго ж. Барацьба за вызваленне. С. 121–124, 127–128.

ўплыву вайны на беларускі рух і дзяржаўную ідэю. Яны палягаюць ў дыяпазоне ад таго сцвярджэнняў, што «нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы, – увядзенне ваеннага становішча, фізічныя і матэрыяльныя страты – беларускі нацыянальны рух працягваў развівацца»¹, да таго, што «ўплыў вайны на развіццё беларускага нацыянальнага руху быў у вышэйшай ступені негатыўным...»² Падобныя думкі выказала і польская даследчыца Д. Міхалюк: «кажучы пра беларускі нацыянальны рух, наўрад ці можна пагадзіцца з тэзісам, што палітычная сітуацыя ў перыяд Першай сусветнай вайны зрабіла ўплыў на актывізацыю беларускага нацыянальнага асяроддзя. Абвастэрэнне ваеннай абстаноўкі паабпал фронту перашкаджала натуральнаму развіццю гэтага асяроддзя»³.

Што тычыцца беларускіх зямель, якія засталіся ў Расійскай імперыі, то ў гістарыяграфіі прызнаецца, што стаўленне царызму да беларускага руху пад уплывам ваенных дзеянняў фактычна не змянілася. Вымушаны былі зачыніцца беларускія выдавецтвы, а асяродкі нацыянальнага руху скараціцца фактычна да Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны, якое не атрымлівала, у адрозненне ад польскага, ніякіх дзяржаўных датацый. І нават больш за тое: «Беларускія бежанцы трактваліся ўладамі як прыналежныя да «агульнарускага» суперэтнасу і траплялі ў сферу дабрачыннай дзейнасці дзяржаўных устаноў і няўрадавых арганізацый «заходнерускай» скіраванасці: Заходне-Рускага таварыства, Усерасійскага таварыства апекі над бежанцамі, якія фактычна былі крэатурай крайне правых рускіх партый кшталту Саюза рускага народа, Саюза Міхаіла Архангела і г. д. Працу сярод беларускіх бежанцаў пад сцягам «заходнерусізму» вяла і Руская праваслаўная царква»⁴.

Найбольш істотным, на нашу думку, пытаннем перыяду Першай сусветнай вайны, было пытанне лёсу беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі паабпал нямецка-расійскай франтавой лініі, якая праіснавала каля двух з паловай гадоў. Праблема нацыянальна-дзяржаўнай будучыні Беларусі пасля нямецка-расійскага падзелу тэрыторыі краю даволі шырока дыскутавалася ў нацыянальных колах на захадзе і на ўсходзе Беларусі, выпрацоўваліся адпаведныя канцэпцыі. Гэтыя канцэпцыі мелі вялікі ўплыў на станаўленне беларускай дзяржаўнасці ў XX ст., таму гісторыкаў цікавіла і цікавіць як, калі і дзе яны ўзніклі, хто і як спрабаваў адказаць на «беларускае пытанне».

Паводле М. Доўнар-Запольскага, «члены Беларускай сацыялістычнай грамады, якія засталіся ў Вільні, з братамі Луцкевічамі на чале наладжваюць сувязь з мясцовымі арганізацыямі, літоўскімі, польскімі, габрэйскімі, і ўзні-

¹ Щавлинский Н. Б. Государственно-политическое и национально-культурное самоопределение Беларуси в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). С. 158.

² Хоміч С. М. Беларускі нацыянальны рух ва ўмовах Першай сусветнай вайны (жнівень 1914 – люты 1917 гг.). С. 388.

³ Михалюк Д. Революции 1917 года в России и белорусское национальное движение. С. 93.

⁴ Рудовіч С. Беларусь у час Першай сусветнай вайны: некаторыя аспекты этнапалітычнай гісторыі. С. 105.

маюць пытанне аб поўнай дзяржаўнай незалежнасці Беларуска-Літоўскага краю»¹. Тады як ва «ўсходняй Беларусі ... Лютаўская рэвалюцыя застала беларускі рэвалюцыйны кірунак у момант няяснасці яго праграмы і канчатковых мэт...»²

Ю. Туронак сцвярджае, што перад вайной і ў яе пачатку «ў палітычнай стратэгіі маладога беларускага руху пераважала прарасейская арыентацыя ... выразам гэтага былі дамінуючыя сярод палітычных дзеячаў спадзевы на здабыццё тэрытарыяльнай аўтаноміі Беларусі ў Расейскай дзяржаве»³. У іншай сваёй працы той самы аўтар сцвярджае, што беларускія лідары ў Вільні разумелі немагчымасць стварэння самастойнай беларускай дзяржавы пад немцамі і таму выступілі ў падтрымку адраджэння Вялікага Княства Літоўскага на правах аўтаноміі⁴.

Невялікая супярэчнасць аднак не зацямяе агульнага сэнсу канцэпцыі гэтага навукоўца, сутнасць якой у тым, што менавіта нямецкае панаванне на заходняй частцы Беларусі прымусіла лідараў беларускага руху канчаткова адмовіцца ад прарасійскай арыентацыі і зрабіць выбар на карысць «краёвай ідэі».

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі даволі распаўсюджаная думка аб тым, што ў час Першай сусветнай вайны беларуская палітычная ідэалогія пайшла двума альтэрнатыўнымі шляхамі: па-першае, шляхам рэалізацыі ідэі беларускай дзяржаўнасці ў межах адроджанага ВКЛ, па-другое – у межах аўтаномнай часткі гіпатэтычнай Расійскай дэмакратычнай рэспублікі⁵.

С. Хоміч адназначна стаіць на пазіцыі, што прапанаваная беларускай элітай на тэрыторыі Расіі аўтанамічная канцэпцыя была больш прымальнай, чым канцэпцыя адраджэння ВКЛ братаў Луцкевічаў. Хоць тут варта адзначыць, што, з аднаго боку, аўтар аналізуе канкрэтныя дакументы, такія як «Універсал Канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага», зварот «Грамадзяне» і г. д., а з іншага – спасылаецца на распрацаваныя пастулаты неарганізаванай яшчэ на той момант Партыі беларускіх народных сацыялістаў, не прыводзячы ніякай канкрэтыкі⁶. Таму ўзнікае пытанне, наколькі падобнае параўнанне геапалітычных канцэпцый карэктнае.

Аналізуючы беларускую гістарыяграфію, прысвечаную вывучэнню «беларускага пытання» ў 1917 г., С. Рудовіч вызначае як моцныя, так і слабыя яе бакі. Поспехам ён лічыць тое, што пытанні даследавання нацыянальнага руху, нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі сталі аднымі з прыярытэтных у параўнанні з савецкім часам, што запоўніліся многія прагалы, якія існавалі ў беларускай гістарыяграфіі. Да слабых жа бакоў адносіцца тое,

¹ Доўнар-Запольскі М. В. Гісторыя Беларусі. С. 468.

² Тамсама. С. 469.

³ Туронак Ю. Вацлаў Іваноўскі і адраджэньне Беларусі. С. 194.

⁴ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. С. 523.

⁵ Хоміч С. М. Беларускі нацыянальны рух ва ўмовах Першай сусветнай вайны (жнівень 1914 – люты 1917 гг.). С. 368–391.

⁶ Тамсама. С. 377, 382.

што «нацыя- і дзяржаватворчы працэс у Беларусі вывучаецца хоць і дэтальна, але часам без дастатковай увязкі з іншымі працэсамі ў краі і вакол яго, недастаткова выкарыстоўваецца магчымасць параўнальна-гістарычнага метаду, не выяўляецца агульнае і спецыфічнае ў аднатыпных з'явах у Беларусі ды іншых рэгіёнах або краінах, дзеля чаго тэарэтычны далягляд айчыннай гістарыяграфіі застаецца абмежаваным толькі ўласнабеларускім эмпірычным матэрыялам. Асобныя факты і падзеі беларускай гісторыі разглядаюцца ізалявана, не заўсёды ўлічваецца агульны гістарычны кантэкст, у прыватнасці, палітыка суседніх дзяржаў у дачыненні да Беларусі»¹. З высновай цяжка не пагадзіцца, асабліва што тычыцца стаўлення гісторыкаў да гістарычнага кантэксту, у якім афармлялася і рэалізоўвалася беларуская нацыянальная і дзяржаўная ідэя. Гэта тычыцца як вывучэння ідэалогіі беларускага нацыянальнага руху, так і вонкавых чыннікаў (прыкладам пазіцыі і палітыкі іншых дзяржаў у стасунку да «беларускага пытання»).

Разам з тым, пачынаючы з 1990-х гадоў беларускія даследчыкі пачалі распрацоўку новых канцэптואльных падыходаў да праблемы. Адною з найбольш цікавых і істотных канцэптואльных напрацовак з'яўляецца выснова, што гісторыя «беларускага пытання» і беларускага руху перыяду Першай сусветнай вайны і Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. далёка не тоесныя, хоць і вельмі цесна паміж сабою пераплеценыя. Гэта звязана як з падзелам Беларусі на дзве часткі, так і са з'яўленнем некалькіх геапалітычных канцэпцый рэалізацыі беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі, сутнасць якіх вызначаецца стаўленнем беларускіх эліт да Расіі.

Аднак, нягледзячы на з'яўленне даволі значнай, па нашых мерках, навуковай літаратуры, пытанні шляхоў развіцця беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі падчас Першай сусветнай вайны і Лютаўскай рэвалюцыі даследаваны далёка не вычарпальна. Шмат у чым застаецца адкрытай праблема «нямецкага фактару» ў «беларускім пытанні». Адсутнічае навукова абгрунтаваная перыядызацыя развіцця беларускага нацыянальнага руху і нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі ў гады Першай сусветнай вайны. Недастаткова даследавана пытанне беларуска-літоўска-польскіх адносін і, у сувязі з гэтым, канцэпцый геапалітычнага ўладкавання беларуска-літоўскага рэгіёна, якія былі вылучаны лідарамі беларускага нацыянальнага руху ў 1915–1917 гг.

Адкрытым застаецца і пытанне агульнапрынятай тэрміналогіі апісання знаходжання Беларусі ў складзе Расіі і Германіі ў 1915–1917 гг. У першую чаргу гэта тычыцца зямель усходняй Беларусі, якія засталіся пад уладай Расійскай імперыі. Калі даследчыкі часта называюць нямецкую ўладу «акупацыяй», то расійскую фактычна ніяк не характарызуюць. Што звязана, відаць, з тым, што ў беларускай гістарыяграфіі няма агульнапрынятай навуковай тэрміналогіі, якая б апісвала перыяд знаходжання беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі.

¹ Рудовіч С. Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. С. 12.

Такім чынам, праблеме развіцця беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі падчас Першай сусветнай вайны і Лютаўскай рэвалюцыі прысвечана больш шырокая навуковая літаратура, чым папярэдняму перыяду гісторыі беларускага нацыянальнага руху і развіццю ідэі. Уяўляецца лагічным звязаць дадзены факт як са значна большым уплывам у той час беларускага руху і ідэі на палітычныя працэсы ў краі, так і са зменай геапалітычнага становішча вакол Беларусі, што абумовіла цікавасць да гэтага перыяду гісторыкаў, якія займаюцца распрацоўкамі праблематыкі змешчанай на стыку глабальных гістарычных падзей і з'яў, такіх як Першая сусветная вайна і гісторыя нацыянальных рухаў і ідэалогій.

Разам з тым важна адзначыць, што ў савецкі час дадзенае пытанне было фактычна выключана з кола даследчых праблем, якімі займаліся беларускія гісторыкі ў БССР. Па нашым меркаванні, апошняе звязана з тым, што ў гады Першай сусветнай вайны адбыўся фактычны падзел Беларусі паміж нямецкім і расійскім бакамі. Асноўныя ж падзеі да Лютаўскай рэвалюцыі ў Расіі, падчас якіх адбылася актуалізацыя беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі (распрацоўка геапалітычных канцэпцый, стварэнне арганізацый, удзел беларусаў у міжнародных форумах і інш.) мелі дачыненне да «нямецкай» часткі тэрыторыі Беларусі. Беларускі нацыянальны рух у дадзены перыяд перайшоў з культурніцкага этапу развіцця да палітычнага, што, паводле меркавання шэрагу даследчыкаў, абумовіла перагляд з боку лідараў руху некаторых ранейшых палажэнняў нацыянальнай ідэалогіі. Гэта тычылася як геапалітычнай арыентацыі, так і поглядаў на ўнутрыпалітычнае жыццё ў Беларусі.

Да гэтага часу беларуская гістарыяграфія нацыянальнай і дзяржаўнай ідэі перыяду Першай сусветнай вайны знаходзіцца пад вялікім уплывам расійскацэнтральных поглядаў, як у галіне перыядызацыі гісторыі нацыянальнага руху, так і ў галіне ацэнкі геапалітычных канцэпцый распрацаваных у асяроддзі беларускага нацыянальнага руху ў той перыяд.

Аналіз навуковай літаратуры паказвае, што большасць даследчыкаў прама або ўскосна прыйшлі да высновы, што менавіта Першая сусветная вайна «вывела» «беларускае пытанне» з унутрырасійскага на міжнародны ўзровень. Менавіта ў гэты час «беларускае пытанне» канчаткова адсабляецца ад «польскага» і «расійскага» і становіцца самастойным фактарам міжнародных дачыненняў ва ўсходнеўрапейскім рэгіёне.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Характэрнай асаблівасцю сучаснай гістарыяграфічнай сітуацыі на постсавецкай прасторы з'яўляецца ўсплеск актыўнасці фарміравання нацыянальных гістарыяграфій, інстытуцыяналізацыі новых навуковых кірункаў, якія раней у сілу розных прычын не распрацоўваліся. Таму, думаецца, цалкам апраўдана тое, што ў апошнія дзесяцігоддзі гісторыкі былых саюзных рэспублік, вызваліўшыся ад дыктата дзяржаўна-імперскай вялікарускай гістарыяграфічнай традыцыі, звярнуліся перш за ўсё да праблем, звязаных з фарміраваннем нацый. Гэты працэс спалучаецца з ростам цікавасці да сучасных сацыялагічных, філасофскіх, тэарэтыка-метадалагічных падыходаў, спробамі выкарыстання іх для гістарычнага аналізу. З улікам гэтага галоўнай мэтай дадзенага даследавання ставілася не падрабязнае гістарыяграфічнае апісанне ўсяго корпуса прац, прысвечаных пытанням нацыятворчых працэсаў у Беларусі, а аналіз тэарэтычных падыходаў да асветлення ключавых аспектаў дадзенай праблемы.

Разам з тым гэта не азначае, што працэс фарміравання і далейшага развіцця нацыянальных гістарыяграфій і фарміравання нацыянальных гістарычных школ павінен ісці ізалявана ад такіх жа працэсаў у суседніх краінах. І перш за ўсё тых, з кім воляю гістарычных рэалій (хай нават і пры перавазе суб'ектыўнага фактару) былі звязаны адзінымі дзяржаўнымі межамі. Відавочна, што высветленне праблем, у сувязі з нацыятворчымі працэсамі беларусаў, не магчыма без агульнаімперскага і еўрапейскага кантэксту. Гэта спараджае навуковую неабходнасць вывучэння перш за ўсё расійскай гістарыяграфіі. Іншая справа, каб дадзеная навуковая неабходнасць не прывяла ізноў да ранейшай поўнай залежнасці ад поглядаў расійскай гістарыяграфіі з пазіцыі «старэйшага брата». Праўда, сучасная расійская гістарыяграфія не характарызуецца «савецкай (і дасавецкай) маналітнасцю» ў поглядах на гісторыю XIX – XX стст. Сучасныя расійскія гістарыёграфы, характарызуючы разгортванне працэсу канстытуіравання «ўласна рускай гістарыяграфічнай школы», вылучаюць у ёй дзве асноўныя тэндэнцыі. Першая аб'ядноўвае вучоных, схільных да падыходаў, што характэрны для ліберальнага мыслення. У гістарыяграфіі гэта праяўляецца ў арыентацыі на канцэптuallyны «трохвугольнік»: цывілізацыйны падыход – тэорыя мадэрнізацыі – ідэі «школы таталітарызму». Прыхільнікі другой у канчатковым выглядзе арыентуюцца на

расійскую кансерватыўную ідэалогію. Гэта гістарыяграфія ўяўляе сабой ні што іншае, як інварыянт вялікарускай традыцыі, той жа пазіцыі «старэйшага брата» ў «сям’і народаў»¹.

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі трэба канстатаваць наяўнасць разумення неабходнасці вывучэння расійскай гістарыяграфіі скрозь прызму крытычна-навуковай яе ацэнкі ў адносінах да беларускай гісторыі; інерцыйнага ўплыву расійскай гістарыяграфіі; прыхільнасці часткі даследчыкаў да яе дзяржаўна-імперскай традыцыі. Зразумела, што гэта абцяжарвае гістарыяграфічны аналіз, выпрацоўку навуковых падыходаў да даследавання тых ці іншых праблем, вызваленне ад ідэалагічных ідэалагем, палітызаваных міфаў. Перш за ўсё сказанае адносіцца да вызначэння статусу беларускіх зямель у ваенна-палітычных падзеях канца XVIII – пачатку XX ст.

Гістарыяграфічны аналіз дае падставы сцвярджаць, што незалежна ад абрання метадалагічнага падыходу да асвятлення ваенна-палітычных падзей канца XVIII – пачатку XX ст., вызначальнай падзеяй пры выбары канцэпцыі іх даследавання з’яўляецца ацэнка падзелаў Рэчы Паспалітай і ўключэння беларускай тэрыторыі ў склад Расійскай імперыі. Найбольш пераканаўчымі падаюцца навуковыя працы, якія грунтуюцца на трывалай дакументальнай базе, і даюць падставы сцвярджаць, што дадзеныя падзеі не былі самастойным выбарам беларускага народа, а сталі вынікам палітыкі Расіі, Прусіі і Аўстрыі ў адносінах да Рэчы Паспалітай. Гэта перакананне дазволіла аўтарам дадзенай манаграфіі прапанаваць навукова абгрунтаваны метадалагічны падыход трактаваць знешнепалітычныя падзеі XIX – пачатку XX ст. з пункту погляду, што беларускія землі не з’яўляліся суб’ектам гэтых дзеянняў, а толькі аб’ектам. Што тычыцца аналізу ўнутрыпалітычных падзей, то падобны метадалагічны грунт дае падставы сцвярджаць неабходнасць разгляду іх як імкненне часткі жыхароў былога ВКЛ (галоўным чынам шляхты), пад уплывам пачуцця згубленай дзяржаўнасці і агульнаеўрапейскіх працэсаў, аб’яднацца вакол польскага нацыянальнага руху, паступова адсунуўшы на задні план папулярны ў XVIII ст. «літвінскі» патрыятызм. Гэта выснова пацвярджаецца аналізам публіцыстычных работ і мемуарнай літаратуры эмігрантаў паўстання 1830–1831 гг. з беларускіх зямель, якая дае магчымасць прасачыць шматузроўневую структуру іх самавызначэння (еўрапеец – паляк – літвін)². І менавіта гэты, другі ўзровень (паляк – як фактар дзяржаўнай прыналежнасці), праяўляўся ў ходзе ўнутрыпалітычных падзей (паўстанняў канца XVIII–XIX стст.). У выніку *польскае пытанне*, якое стала асноўным у геапалітыцы Расійскай імперыі, паглынула і надалей стрымлівала праяву і самастойнае развіццё *беларускага нацыянальнага руху*.

¹ Бурдюгов Геннадий, Бухарев Владимир. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветском пространстве. М., 1999. С. 21.

² Падрабязней гл.: Матвейчык Д. Ч. Уздзельнікі паўстання 1830–1831 гг. – ураджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў: эміграцыя, гуртаванне, дзейнасць: Дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск, 2008.

Прапанаваны вышэй метадалагічны падыход даў магчымасць ажыццявіць гістарыяграфічны аналіз яшчэ адной даволі складанай і спрэчнай гістарыяграфічнай праблемы, што знаходзіцца ў непарыўнай сувязі з папярэдняй – палітыкі русіфікацыі, што праводзілася ўладамі Расійскай імперыі на землях былога ВКЛ. Некаторыя з аўтараў, як раней, так і сёння, разглядаючы гэта пытанне, сцвярджаюць, што дадзеныя працэсы на тэрыторыі Беларусі адбываліся на фоне і ў барацьбе супраць іншага працэсу – не толькі працягу, але і інтэнсіфікацыі паланізацыйных працэсаў. Не выпрацавала адзінага канцэптальнага падыходу да разгляду дадзенай праблемы і сучасная беларуская гістарыяграфія, якая да гэтага часу не мае спецыяльных даследаванняў па тэме.

Гістарыяграфічны аналіз дае нам падставы сцвярджаць, што як да выкарыстання тэрміналогіі, так і да вызначэння самога працэсу русіфікацыі/абрусення, што адбываўся на тэрыторыі Беларусі, трэба падыходзіць больш узважліва, засяроджваючы ўвагу не толькі, а можа нават і не столькі на агульнаімперскіх тэндэнцыях, колькі на вылучэнні і вывучэнні асаблівасцей. Да іх мы адносім у першую чаргу тое, што палітыка русіфікацыі на беларускіх землях праводзілася ва ўмовах інерцыйных працэсаў паланізацыі, што найбольш ярка праяўлялася ў першай трэці XIX ст. і накладвала адбітак, дакладней – вызначала палітычнае і грамадскае жыццё краю. Дададзены аспект, але ўжо ў іншым праяўленні, працягваў існаваць і надалей. У 60-я гады XIX ст. і да пачатку XX ст. адной з шматлікіх складаючых (і адначасова адной з адметнасцей) ажыццяўлення русіфікатарскай палітыкі Расійскай імперыі на тэрыторыі Беларусі стала рэлігійнае пытанне: дэпаланізацыя рымска-каталіцкага касцёла і выкарыстанне магчымасцей праваслаўнай царквы ў культурна-моўнай русіфікацыі насельніцтва.

Характэрнай адметнасцю ўнутранай палітыкі ў беларуска-літоўскіх губернях было і тое, што неабходны і ў цэлым станоўчы дзяржаўны курс на адміністрацыйную інтэграцыю, прававую сістэматызацыю, уніфікацыю дзяржаўнага і грамадскага ладу на далучаных тэрыторыях, што патрабавала ўкаранення рускай мовы ў сістэму кіравання і адукацыі, пераўтваралася на месцах ва ўціск правоў карэннага насельніцтва. У выніку працэсу фарміравання беларускай сучаснай нацыянальнай ідэнтычнасці быў падвержаны русіфікацыі і значна запаволены да пачатку XX ст.

Даследаванне этнаграфічнай ацэнкі тэрыторыі дало магчымасць вылучыць некалькі этапаў гістарыяграфічнага генезісу праблемы. Храналагічна і канцэптальна яны адпавядалі станаўленню і развіццю гістарыяграфічнай думкі па гісторыі Беларусі ў цэлым. Так, пасля далучэння беларускай тэрыторыі да Расійскай імперыі на працягу XIX – пачатку XX ст. у этнаграфічных даследаваннях (галоўным чынам расійскіх і польскіх даследчыкаў) насельніцтва ў большасці сваёй вызначалася як «рускае» або «польскае». Аднак ужо ў пачатку XIX ст. чэшскі даследчык П. Шафарык прапанаваў тэорыю, у адпаведнасці з якой першапачаткова тэрыторыя Беларусі была заселена велетамі або люцічамі. У канцы XIX – пачатку XX ст. з'яўляецца і навукова абгрунтаваная «крывіцкая» тэорыя паходжання беларускага этнасу.

У 1920-я гады (перыяд станаўлення беларускай нацыянальнай гістарыяграфічнай школы) панавалі дзве тэорыі паходжання і ацэнкі беларускага этнасу. Першая – «крывіцкая» канцэпцыя, у адпаведнасці з якой беларусы ў адрозненне ад рускіх і ўкраінцаў мелі іншага продка. Прыхільнікі яе іншы раз атаясамлівалі тэрміны «беларусы» і «крывічы»; «Беларусь» і «Крыўе». Згодна другой тэорыі, беларускі этнас сфарміраваўся на грунце агульнасці крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў. Прадпрымаліся спробы абгрунтаваць і «волатаўскую» тэорыю.

У далейшым матэрыялістычны падыход дыктаваў гісторыкам і этнографам неабходнасць выпрацоўкі новай канцэпцыі да разгляду дадзенай праблемы. Яе станаўленне і развіццё адбывалася ў сукупнасці са станаўленнем адзінай савецкай гістарыяграфічнай школы з панаваннем у ёй класавага падыходу, а таксама пад непасрэдным уплывам савецкай ідэалогіі. Выступленне І. Сталіна на XVI з'ездзе УКП (б) (1930 г.) паклала пачатак новай нацыянальнай палітыцы дзяржавы. У яе аснову была пакладзена канцэпцыя зліцця нацыянальных культур у адну агульную сацыялістычную (па форме і па змесце) культуру з агульнай мовай. Гэта прывяло да значнага звужэння кола крыніц. Даследаванні народных паданняў, гісторыі царквы, культуры і штодзённага жыцця вышэйшых слаёў насельніцтва апынуліся «за бортам» этнаграфічнай і гістарычнай навукі, а іх творцы былі залічаны да ворагаў савецкай улады. Вынікам дадзенага працэсу стала адраджэнне традыцыйнай канцэпцыі аб прызнанні існавання *рускага/усходнеславянскага* народа з часоў Кіеўскай Русі. Праўда, новая канцэпцыя мела некаторае адрозненне: пад старажытнарускім народам (народнасцю) разумелася этнічная агульнасць – агульны продак будучых усходнеславянскіх народаў, а не пачатковы этап развіцця «трыединого русского народа». У наступныя дзесяцігоддзі беларускія гісторыкі і этнографы мусілі працаваць менавіта ў рамках гэтага канцэптualaнага падыходу.

У выніку гістарыяграфічнага даследавання праблемы «Этнакультурнае ўзаемадзеянне славян» быў абгрунтаваны канцэптualaны падыход вылучэння трох самастойных этапаў гістарыяграфічнага вывучэння дадзенай праблематыкі, у аснову якога быў пакладзены дзяржаўна-храналагічны прынцып – дасавецкі, савецкі і постсавецкі (сучасны) перыяды – з вызначэннем іх агульных рыс і адрозненняў.

Выяўлены характэрныя для савецкай гістарыяграфіі метадалагічныя падыходы, якія заключаліся ў наступным:

даследчыкі былі аднадушны ў тым, што фарміраванне асноўных рыс культуры і этнічнай самасвядомасці ў беларусаў (як і ўкраінцаў) адбывалася ў складаных сацыяльна-палітычных умовах, ва ўмовах канфесійных канфліктаў, атмасферы падаўлення любых праяў нацыянальнай культуры;

метадалагічны падмурак даследаванняў складаў інварыянт вялікарускай традыцыі, у аснову якой была пакладзена канцэпцыя аб трыадзінстве рускага народа. У 1930-я гады гэта канцэпцыя была прадстаўлена ў выглядзе тэорыі «меньшого зла», адпаведна з якой уключэнне тэрыторыі былога ВКЛ у склад

Расійскай імперыі, нават калі і пярэчыла волі народаў, было меншым «злом», чым не ўключэнне. У 1950-я і да канца 1980-х гадоў пераважала канцэпцыя «дружбы народав». У яе падмурак была закладзена ідэя аб поліэтнічным альянсе супраць царскага рэжыму на чале з рускімі;

выходзячы з дадзеных устанолак, у работах, хоць і адзначалася культурная самабытнасць рускіх, украінцаў і беларусаў, але яна не павінна была пераважаць над «единством культурного развития». У рэчышчы гэтай канцэпцыі сцвярджалася, што ад узаемаўплыву культур выйграюць усе культуры, што ўступаюць ва ўзаемадзеянне. Нават калі ў нейкі момант адна культура пачынае аказваць больш моцны ўплыў. Гэты падыход праяўляўся і ў крытычнай ацэнцы нацыянальных гістарыяграфічных школ, прастаўнікі якіх, з пункту погляду савецкіх вучоных, перабольшвалі культурныя і этнічныя адрозненні усходнеславянскіх народаў.

Вызначаны асноўныя характарыстыкі, што адрозніваюць расійскую, украінскую, беларускую гістарыяграфіі постсавецкага перыяду з указаннем, што метадалагічным падмуркам гэтых адрозненняў стаў адказ многіх даследчыкаў ад дамінавання традыцыйнай канцэпцыі аб «триединстве» і «дружбе народов».

Абгрунтавана неабходнасць выкарыстання кампаратывісцкага падыходу ацэнкі сучаснай расійскай, украінскай, беларускай гістарыяграфіі дзеля ўстанаўлення іх агульных падыходаў і выяўлення кардынальных адрозненняў. У выніку высветлена, што расійскія даследчыкі пры выпрацоўцы новых падыходаў лічаць за лепшае не выходзіць за межы ўсходнеславянскага комплексу і ў значнай ступені адмаўляюць рацыянальнасць цывізацыйнага падыходу. А таксама выступаюць з крытыкай канцэпцыі Цэнтральна-Усходняй Еўропы; характэрнай рысай украінскай і беларускай сучасных гістарыяграфій стала відавочнае ўзмацненне этнацэнтрызму (разгляд культурнага ўзаемаўплыву праз прызму нацыятворчых працэсаў). Атрымлівае развіццё даследчыцкі метады, заснаваны на цывіліцыйным падыходзе, або ў межах Цэнтральна-Усходняй Еўропы.

Вызначаны асноўныя характарыстыкі культурных уплываў, што мелі месца на тэрыторыі Беларусі, якія можна назваць універсальнымі спецыфічнымі ўмовамі працэсу фарміравання беларускай культуры (прызнаваліся даследчыкамі ўсіх гістарыяграфічных школ): значны ўплыў польскай і рускай культур. Разам з тым выяўлены адрозненні ацэнак гэтых двух фактараў на развіццё беларускай культуры, якія заключаюцца ў наступным:

у дасавецкай і савецкай гістарыяграфіях уплыў польскай культуры разглядаўся пераважна ў якасці негатыўнага фактару для развіцця беларускай культуры. У адрозненне ад рускай, якая разглядалася як фактар, што супрацьстаяў паланізацыі і садзейнічаў фарміраванню беларускай культуры;

панаванне класавага падыходу ў савецкай гістарыяграфіі, побач з падкрэсліваннем станоўчага ўплыву прагрэсіўнай рускай літаратуры, перыядычнага друку на развіццё беларускай нацыянальнай літаратуры і гуманітарнай сфе-

ры, спараджала адначасова разгляд беларускай эліты ў межах польскай культуры (памешчыкі – палякі). У выніку беларускае грамадства размяжоўвалася не толькі па класавым прызнаку, але і супрацьпастаўлялася па этнакультурных крытэрыях;

сучасныя гістарыяграфіі (заможныя і айчынная), зыходзячы з прызнання неаднароднасці нацыянальных культур (адрозненні культур і культурных працэсаў розных сацыяльных страт), адзначаюць рознасць уплываў на гэтыя культурныя працэсы з боку іншых культур. Характэрнай асаблівасцю сучасных гістарыяграфій з’яўляецца ўзмацненне цікавасці да пытання культуры і самаідэнтыфікацыі нацыянальных эліт і вышэйшых слаёў грамадства.

Устаноўлена, што практычна ва ўсіх навуковых работах, прысвечаных этнакультурным сувязям паміж беларускім і іншымі славянскімі народамі, беларуская культура разглядаецца як аб’ект уздзеяння з боку іншых культур. Уплыў беларускай на развіццё славянскіх культур да гэтага часу не раскрыты. Не даследаваны працэсы культурнай асіміляцыі прадстаўнікоў іншых славянскіх этнасаў, што пражывалі на тэрыторыі Беларусі.

Вызначана даследчыцкае поле і магістральны кірунак, які патрабуе палібленага вывучэння і аналізу, перш за ўсё з боку айчынай гістарыяграфіі. Бясспрэчны факт: беларуская тэрыторыя і насельніцтва ўспрымаліся і працягваюць успрымацца даследчыкамі як «поле бітвы» польскай і рускай культур. У той жа час з поля зроку нярэдка выпадае галоўны аспект – фарміраванне беларускай нацыянальнай культуры і яе ўплыў на культуры суседніх народаў. Перад беларускімі даследчыкамі стаіць задача не толькі вызначыць фактары і ступень іх уздзеяння на развіццё беларускай культуры і нацыянальнага самавызначэння беларускага народа, але і выявіць асаблівасці працэсу развіцця нацыянальнай культуры ў параўнанні з нацыянальнымі культурамі суседніх народаў.

Даследаванне гістарыяграфіі, якая тычыцца вызначэння сацыяльна-эканамічнага становішча беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі скрозь прызму мадэрнізацыйнай парадыгмы, дало магчымасць высветліць, што дэдазена праблема не разглядалася ў беларускай і замежных гістарыяграфіях як комплексная і самастойная. Не вырашана гэта праблема ў якасці самастойнай і ў абмежаваных канкрэтных гістарычных рамках – у дачыненні да XIX – пачатку XX ст. І ўсё ж мы можам сцвярджаць, што навуковыя падставы для правядзення падобных даследаванняў маюцца.

Па-першае, створана тэарэтыка-метадалагічная база. Гэта перш за ўсё напрацоўкі расійскай гістарыяграфіі. У адрозненне ад беларускай расійская гістарыяграфія ў апошнія дзесяцігоддзі назапасіла шмат спецыяльных работ (у тым ліку і гісторыкаў), прысвечаных даследаванню сацыяльна-эканамічнага (і не толькі) развіцця Расійскай імперыі скрозь прызму мадэрнізацыйнай парадыгмы. У расійскую гістарыяграфію ўведзена шмат дэфініцый мадэрнізацыі, якія адрозніваліся і працягваюць адрознівацца паміж сабой, зыходзячы з таго, які фактар той ці іншы аўтар выводзіць на першае месца. Адным з параўнальна

новых напрамкаў расійскай гістарыяграфіі з'яўляецца распрацоўка тэарэтычных праблем мадэрнізацыйнай перспектывы, канкрэтна-праблемнай метадалогіі вывучэння прасторава-часовых асаблівасцей расійскай мадэрнізацыі. Менавіта гэтыя аспекты і напрацоўкі могуць садзейнічаць развіццю новых перспектывных кірункаў даследавання сацыяльна-эканамічнага стану беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі і СССР. Зыходным пунктам такога аналізу, думаецца, можа стаць метадалагічны падыход, у аснову якога пакладзена прызнанне, што працэсы развіцця могуць набываць своеасаблівасці ў залежнасці ад геапалітычнага палажэння рэгіёна, яго гістарычнай спадчыны, узроўню сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця на пачатак паскоранага росту, спецыфікі нацыянальнага менталітэту.

Па-другое – наяўнасць айчыннай гістарыяграфічнай спадчыны, у якой праз парадыгму фармацыйнага падыходу знайшлі адлюстраванне некаторыя працэсы мадэрнізацыі Беларусі: развіццё прамысловасці, гарадоў, трансфармацыя сельскай гаспадаркі пад уплывам буржуазных адносін, характарыстыка асноўных змяненняў у сацыяльным складзе насельніцтва, кірункаў урадавай сацыяльна-саслоўнай палітыкі, фарміраванне рабочага класа, эвалюцыя сялянства і яго міграцыі, эканамічны стан дваранства і інш.

Па-трэцяе, апошнім часам айчынная гістарыяграфія папоўнілася шэрагам навуковых артыкулаў, раздзелаў у калектывных працах па гісторыі Беларусі XIX – пачатку XX ст., аўтары якіх, адмовіўшыся ад фармацыйнага падыходу, спрабуюць выкарыстаць іншыя метадалагічныя падыходы, у тым ліку і мадэрнізацыйны. Маладое пакаленне гісторыкаў і прадстаўнікі сталага пакалення, якіх і раней не задавальнялі абмежаваныя ідэалагічныя рамкі, знаходзячыся ў пошуках новых метадалагічных падыходаў і пашырэння спектра даследаванняў, звярнуліся да замежных тэорый грамадскага развіцця (у тым ліку і тэорыі мадэрнізацыі) і новых або слаба распрацаваных праблем: гісторыі дваранскіх родаў, купецтва, прадпрымальніцтва, фарміравання інтэлігенцыі. Аналіз гэтых работ паказвае наяўнасць адзінага погляду на характарыстыку мадэрнізацыі як працэсу пераходу да індустрыяльнага грамадства, які ўяўляе сабой комплексную з'яву і закранае ўсе сферы грамадскага жыцця – эканамічную, сацыяльную, палітыка-прававую, культурную. З ёй шчыльна звязаны працэсы індустрыялізацыі, урбанізацыі, станаўлення нацыі, змен у менталітэце насельніцтва, фарміравання іерархічнай сацыяльнай структуры грамадства. Але тое, што дадзены кірунак беларускай гістарыяграфіі знаходзіцца толькі на першапачатковай стадыі, спараджае значную колькасць спрэчных пытанняў і разыходжанняў.

Пачынаючы з канца 80 – пачатку 90-х гадоў XX ст., гісторыкі ўсё больш актыўна звяртаюцца да праблемы ролі рэлігіі ў фарміраванні нацыянальнай (этнічнай) свядомасці беларусаў. Характэрна гэта і для сучаснай беларускай гістарыяграфіі. Але адзінства поглядаў не назіраецца. З аднаго боку, гістарычная думка Беларусі, абапіраючыся на славянскую гістарыяграфію розных перыядаў, аднадушна адзначае вялікую (нават вызначальную на пер-

шапачтковым этапе) ролю рэлігійнага фактару ў працэсе кансалідацыі беларускага этнасу. З другога – нявырашанасць праблемы іншай плоскасці (аб сутнасці самога гэтага фактару) не дае магчымасці ісці далей па шляху яе вырашэння. У выніку адказаць на пытанне – чаму і калі згубіўся былы ўплыў хрысціянства на духоўнасць беларусаў (сведкі, што прыязджалі ў Беларусь у XIX ст., адзначалі, як правіла, іх індыферэнтызм у адносінах да справы веры) на сённяшні дзень не прадстаўляецца магчымым. Большасць спецыялістаў XIX ст. выказваецца пра змяншэнне ролі рэлігійнага фактару ў XIX ст., але чаму гэта адбылося не высветлена. Бо дадзеная праблема яшчэ толькі пачынае ставіцца і цікавіць даследчыкаў. Той матэрыял, які маецца, не дае падстаў для адназначных высноў. Хоць можна прасачыць наступнае: рэлігійны фактар у беларускай мадэлі складвання сучаснай нацыі адыгрываў, відаць, большую ролю, чым у вялікарускай. Але не ў якасці кансалідуючага фактару, а ў якасці галоўнага маркера этнічнай ідэнтыфікацыі карэннага насельніцтва з боку ўрада і расійскага грамадства (першая палова XIX ст.). Што ж тычыцца самаідэнтыфікацыі карэннага насельніцтва з дапамогай канфесійнага фактару, то гэта пытанне практычна яшчэ не вывучана. Час абагульненняў яшчэ не надышоў, бо занадта ж мізэрныя і супярэчлівыя тыя веды, што накіпіла гістарычная навука на сённяшні дзень. Распрацоўка дадзенай тэматыкі патрабуе часу, аб'яднання сіл спецыялістаў розных перыядаў і тэматычных кірункаў.

У якасці перспектыўных напрамкаў даследавання дадзенай праблемы можна прапанаваць звярнуць увагу на рэгіянальны аспект у ацэнцы ролі ўніяцкай царквы ў фарміраванні этнічнага светапогляду ўсходнеславянскіх народаў. Вылучэнне трох асобных рэгіёнаў (Левабярэжнай Украіны, дзе ўнія не аказала значнага ўздзеяння па прычыне таго, што тэрыторыя гэта рана ўвайшла ў склад Расійскай імперыі; Беларусі, дзе канфесійныя адрозненні па шэрагу прычын не сталі падставай для ўзнікнення палітычнага сепаратызму, хоць там унія і зацвердзілася; тэрыторыі на захад ад Дняпра, асабліва на землях, што пазней адышлі ў склад Аўстрыйскай імперыі, менавіта там канфесійная прыналежнасць стала ў значнай меры маркерам палітычнай арыентацыі, лаяльнасці або сепаратысцкіх памкненняў) і аналіз рэгіянальных асаблівасцей праз прызму вывучэння праблемы на агульным усходнеславянскім фоне можа даць цікавыя назіранні.

Даволі актуальнай (магчыма, нават ключавой) для дадзенага даследавання з'яўляецца праблема гістарыяграфічнай ацэнкі фарміравання беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі ў канцы XIX – пачатку XX ст. Бясспрэчным і цалкам зразумелым з'яўляецца тое, што дадзеная праблема заўсёды цікавіла найбольш менавіта беларускіх даследчыкаў. Грунтоўны гістарыяграфічны падмурак быў сфарміраваны ў 1960–1970-я гады у БССР, дзякуючы высілкам, галоўным чынам філолагаў і філосафаў. Зразумела, што даследаванні савецкага часу, нягледзячы на іх вялікі факталагічны капітал, у значнай ступені састарэлі, а сама праблема зноў паўстала як даследчыцкая перад сучаснай беларускай гістарыяграфіяй.

У ходзе даследавання ўстаноўлена, што адным з асноўных кірункаў развіцця айчыннай гістарыяграфіі 1990 – пачатку 2000-х гадоў стала вяртанне ў гістарыяграфічны дыскурс метадалагічных напрацовак беларускай нацыянальнай і «западнарусскай» гістарыяграфічных школ. Адначасова ёсць шэраг прац, аўтары якіх застаюцца прыхільнікамі марксісцкай школы. Новай з’явай у айчыннай гістарыяграфіі пазначана наяўнасць даследчыцкага кірунку, прыхільнікі якога арыентуюцца на сучасныя тэорыі нацыі.

Гістарыяграфічны аналіз замежнай гістарыяграфіі паказаў, што найбольш цікавая дадзенай праблемай нашы суседзі – палякі. Распаўсюджаным навуковым падмуркам работ замежных даследчыкаў з’яўляецца канцэпцыя «выключнасці» беларускай ідэі і руху, або непадабенства нацыятворчых працэсаў беларусаў у параўнанні з іншымі суседнімі народамі. Гэта спараджае, як лічыць аўтар дадзенага гістарыяграфічнага даследавання, вяртацца даследчыкаў да звыклай схемы аналізу беларускага руху ў катэгорыях двух цячэнняў, якія ўмоўна можна пазначыць як «прапольскае» і «прарасійскае» і прыводзіць да высновы аб перамозе апошняга. Што і садзейнічала ў выніку выключнай слабасці нацыятворчых працэсаў беларусаў.

Разам з тэмай выключнасці і непадобнасці да іншых беларускага руху і беларускай ідэі прадметам спрэчак у гістарыяграфіі была і застаецца тэма пачынальнасці, а менавіта: з якога асяродку яны паходзілі з «польска-каталіцкага» ці з «расійска-праваслаўнага». Дадзена праблема (дакладней, яе вырашэнне) з’яўляецца крытэрыем выбару канцэптualaнага падыходу даследавання праблемы ў цэлым.

Важным пытаннем, якое ўплывала як на беларускі рух, так і на гістарыяграфію гэтага руху, пазначана пытанне пра «дэмакратызм» беларускай ідэі і беларускага руху. Выяўлена неадпаведнасць падыходаў да дадзенай праблемы з боку беларускіх нацыянальных дзеячаў пачатку ХХ ст. і даследчыкаў ХХ ст. беларускага руху, якія пасля Другой сусветнай вайны «дэмакратызм» пачалі называць толькі рухі і ідэалогіі блізкія да бальшавізму ці тоесныя з ім. З 1991 г. «дэмакратызм» пачаў вызначацца як антыманархізм і «краёнасць».

Даследаванне беларускай і замежнай гістарыяграфій развіцця беларускай нацыянальнай ідэі ў перыяд Першай сусветнай вайны і Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. і параўнанне яе з папярэднім перыядам паказала, што дадзенай праблеме прысвечана значна больш літаратуры, прычым створана яна галоўным чынам, пачынаючы з 1990-х гадоў. Для тлумачэння такой сітуацыі аўтар высювае наступную навуковую гіпотэзу. Перыяд Першай сусветнай вайны характарызуецца ўзмацненым уплывам беларускага руху на палітычныя падзеі ў краі, а таксама зменамі геапалічных абставін вакол Беларусі. На карысць гэтай думкі служыць увядзенне ў гістарыяграфічны інструментарый новага метадалагічнага падыходу класіфікацыі беларускага руху – у аснову якога закладзена не толькі ўніверсальна-палітычная прыкмета («рэвалюцыйныя дэмакраты», «нацыянальна-каталіцкі рух» і інш.), але і геапалітычная – прарасійскае, пранямецкае, прапольскае цячэнні.

Выяўлена, што ў апошнія дзесяцігоддзі даследчыкі пачалі распрацоўваць новыя канцэптualныя падыходы да разгляду праблемы. У якасці адной з найбольш цікавых і перспектыўных канцэптualных напрацовак вызначаецца кірунак разгляду гісторыі «беларускага пытання» і беларускага руху перыяду Першай сусветнай вайны і Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. не ў якасці тоесных, хоць і шчыльна звязаных паміж сабой.

Агульным у поглядах большасці даследчыкаў (незалежна якім шляхам яны прыйшлі да высновы прама ці ўскосна) вызначана прызнанне, што менавіта Першая сусветная вайна «вывела» «беларускае пытанне» з унутрыімперскай праблемы на міжнародны ўзровень. І менавіта ў гэты час «беларускае пытанне» канчаткова аддзяляецца ад «польскага» і «расійскага» і становіцца самастойным фактарам міжнародных адносін у ўсходнееўрапейскім рэгіёне.

У цэлым даследаванне паказала, што на працягу апошніх дзесяцігоддзяў айчынная і замежная гістарыяграфія не толькі пашырыла спектр пытанняў, звязаных з праблемай фарміравання нацыі, у тым ліку і беларускай нацыі, але і значна паглыбіла іх навуковую прапрацоўку, як з боку прымянення розных метадаў і метадалагічных падходаў, так і ўзмацнення доказнай базы.

Разам з тым вызначаны асноўныя характарыстыкі, якія адрозніваюць сучасную беларускую гістарыяграфію, сведчаць, што большая частка даследчыкаў (асабліва характэрна для 1990-х гадоў) прыняла метадалагічныя падыходы, прапанаваныя беларускай нацыянальнай гістарыяграфіяй 1920-х гадоў, паводле якіх, гісторыя «нацыянальнай дзяржавы» разглядалася ў ізаляваных адзін ад аднаго «вымярэннях»: гісторыя нацыянальнай культуры, гісторыя фарміравання нацыі, гісторыя юрыдычных інстытутаў. Пры гэтым часцей за ўсё на першы план выходзіць вывучэнне культурна-гістарычнай спадчыны (нацыянальнай ідэнтычнасці). А розныя палітычныя ўтварэнні на беларускай этнічнай тэрыторыі (што стала пазней тэрыторыяй сучаснай нацыянальнай дзяржавы – Рэспублікі Беларусь) разглядаюцца як культурна-гістарычная спадчына, якая забяспечвае магчымасць узнавіць бесперапынную агульную гісторыю для насельніцтва гэтай тэрыторыі.

Устаноўлена, што хоць рэалізацыя прынцыпу нацыянальнага самавызначэння ў выглядзе стварэння нацыянальнай дзяржавы ў рамках вызначанай этнічнай тэрыторыі і разглядалася як вынік фарміравання нацыі, гэтыя два працэсы да нашага часу не атрымалі комплекснага аналізу ў выглядзе сінтэтычнай калектыўнай працы, а засталіся прадметам цікавасці прадстаўнікоў розных акадэмічных дысцыплін, а ў рамках гістарыяграфіі – спецыялістаў розных перыядаў.

Відавочна, што распрацоўка і рэалізацыя міждысцыплінарнага даследавання гісторыі беларускай нацыі-дзяржавы – складаная задача, якая патрабуе высілкаў прадстаўнікоў розных акадэмічных дысцыплін. Але наяўнасць тэарэтычных падстаў і шэрагу эмпірычных даследаванняў будзе спрыяць ажыццяўленню падобнага даследавання.

ПАКАЗАЛЬНІК ІМЁН

- Абрамовічы 170
Абрантовіч Ф. 200
Абэцэдарскі Л. 168
Агінскі М. 65, 66, 118
Агурскі С. (гл. Агурский С.) 124, 219
Адынец А. 246
Акелайціс М. 69
Акінчыц І. (гл. Акинчиц И.) 129
Акінчыц Т. 205
Александравічус Э. (гл. Aleksandravičius E.) 197
Александровіч С. (гл. Александрович С.) 219, 231, 232, 241, 242
Альшанскі П. 67
Аляксандр I 64–66, 75, 86, 95–98, 103, 115, 117
Аляксандр II 68, 95, 143, 148, 214, 265
Аляксандр III 83, 84, 185, 262, 263
Аляксеў В. 135, 137, 144
Амелька С. 153
Амельянчук І. (гл. Омелянчук И.) 274
Анацэвіч І. 213
Андэрсан Б. (гл. Андерсон Б., Anderson B.) 27, 83, 271
Анішчанка Я. 72, 76, 114
Антановіч У. 216
Анціпенка А. 160
Аскеназі Ш. (гл. Аскенази Ш.) 122
Аскольдава С. 183
Астроўскі Р. 62
Ахрыменка П. 202, 203
- Бабровіч М. 21
Баброўскі М. 213
Баброўскі П. (гл. Бобровский П.) 225
Багдановіч А. (гл. Богданович А.) 134, 161, 220, 243
Багдановіч І. 134
Багушэвіч Ф. 193, 215, 219, 225, 231, 234, 237, 239, 247, 249
Бадэн Ж. (гл. Боден Ж., Bodin J.) 11, 12, 32
- Балінскі М. 217
Бандарчык В. 61
Бардах Ю. (гл. Bardach J.) 65, 93, 191
Барсегаў Ю. (гл. Барсегов Ю.) 50
Баршчэўскі Я. 223, 228, 262, 271, 273
Барысёнак Ю. (гл. Борисёнок Ю.) 203
Барэс М. 23
Баторый Стэфан 254
Баўэр О. (гл. Бауэр О.) 24, 25, 31
Бахтурына А. (гл. Бахтурина А.) 72, 75, 78, 87, 109, 134
Бацюшкоў П. 255
Безбародкі 117
Безпамятных М. (гл. Беспамятных Н.) 51
Бендзін А. (гл. Бендин А.) 89, 177, 184, 185, 200, 258, 259, 265, 268, 277
Бераніс В. (гл. Берянис В.) 217
Берг М. 122
Біллінг М. (гл. Биллинг М.) 39, 46
Бісмарк О. 34
Біч М. 85, 86, 124, 152, 220, 221, 225, 235, 236, 246, 247, 261, 262, 278
Блахоўская К. (гл. Błachowska K.) 256
Бобрык В. 174
Болбас М. 151, 152, 156
Брамлей Ю. (гл. Бромлей Ю.) 202
Бранцаў П. (гл. Брянцев П.) 271
Брыгадзін П. 124
Бубеншчыкаў В. (гл. Бубенщиков В.) 133, 192
Булгакаў В. 223, 247, 248, 253, 268–271, 277
Булгакаў С. 183
Бурбіс А. 251, 283
Бурдзье П. (гл. Бурдые П.) 43
Бывалькевічы 262
Бэйджгот У. 23, 24
Бэрд Т. 219
Бяляеў І. 255
Бярдзяеў М. 183
Бяссонаў П. 248, 269

Вадавозаў (гл. Водовозов В.) 22
 Вадоўскі Д. (гл. Wadowski D.) 206
 Вайніловічы 274
 Вакар Н. 62
 Валанчавічус М. 68
 Валерстайн І. (гл. Wallerstein I.) 39
 Валерстайн Э. 40
 Валовіч М. 126
 Валовічы 170
 Варанкоў І. (гл. Воронков И.) 67
 Варонін В. 166
 Варонко Я. 278
 Васілька Велікадушны 53
 Ваўжэцкі Т. 65
 Вахтомаў Г. (гл. Вахтомов Г.) 207
 Вебер М. (гл. Вебер М., Weber M.) 26, 31, 36, 37
 Веблен Т. 23
 Вежхоўскі М. (гл. Вежховский М.) 125
 Вернадскі Г. (гл. Вернадский Г.) 71
 Вернікоўская А. (гл. Верниковская Е.) 167, 169
 Весялкоўскі Ю. 278
 Вікс Т. (гл. Weeks T. R.) 79, 82
 Вінаградаў У. (гл. Виноградов В.) 16, 19
 Вітаўт 170
 Вітэ С. 272
 Волкаў У. (гл. Волков В.) 183
 Вольга Мудрая 53
 Воранава А. (гл. Воронова А.) 150
 Вяземскі П. 16
 Вярэга-Дарэўскі А. 223, 246, 263

Гаворскі К. 174
 Галаўчынскія 170
 Галембоўскі Л. 55
 Галенчанка Г. 160, 163–166, 170, 173, 176
 Галецкі А. 175
 Ганчарэнка М. (гл. Гончаренко Н.) 189
 Гарбачова В. 67, 126
 Гарбачоў М. 230
 Гарбінскі Ю. 221
 Гарчакоў А. 68
 Гарызонтаў Л. (гл. Горизонтов Л.) 52, 111, 183, 259, 260, 265
 Гарэцкі М. 187, 193, 223
 Гаўроў С. (гл. Гавров С.) 145, 198
 Гаўрыла з Полацка 215
 Гедзімін 214
 Гейштар Я. 68
 Георгіеўскі П. 30
 Герасімовіч З. 7
 Гердэр Ё. 8, 16, 17
 Гідэнс Э. (гл. Гидденс Э.) 40

Гізо Ф. (гл. Гизо Ф.) 14
 Гільфердзінг А. (гл. Гильфердинг А.) 71
 Глебовічы 170
 Гобіно Ж. А. дэ 23, 25, 31
 Гобс Т. (гл. Гоббс Т.) 11, 12
 Гол Я. 21
 Голубеў В. 113, 118
 Горлах Эдуард фон 19
 Грох М. 245, 268, 275
 Грыгаровіч І. 212, 225, 273
 Грыгор'ева В. (гл. Яноўская В.) 81
 Грыгор'ева Р. (гл. Григорьева Р.) 81, 190
 Грынблат М. (гл. Гринблат М.) 61
 Грыневіч А. 232
 Грынявіцкі І. 237, 239
 Грыцкевіч А. 93, 94
 Гуго Г. 32
 Гуленка М. (гл. Гуленко М.) 58
 Гумпловіч Л. (гл. Гумплович Л.) 24
 Гурыновіч А. 237
 Гурэцкі А. 99

Даброўскі Ё. 27
 Даву Л. 66
 Даленга-Хадакоўскі З. 54
 Дамарад А. 153
 Данеўскі В. (гл. Даневский В.) 50
 Даніловіч І. 213
 Данскіх С. 117, 118
 Дарагастайскія 170
 Дарвін Ч. 23, 31
 Даўбілаў М. (гл. Долбилов М.) 100, 112, 113, 128
 Даўгяла Г. 201
 Даўконтас С. 217
 Даўкша Я. 68
 Дзелуг'ян Г. (гл. Делугьян Г.) 36
 Дзідро Д. 12
 Дзюркгейм Э. 23, 36
 Дзялынскі Т. 68
 Дораш В. 169
 Доўнар-Запольскі М. (гл. Довнар-Запольский М.) 61, 96, 108, 151, 216, 220, 233, 234, 278, 282, 284, 285
 Драгаманаў М. 77, 78
 Дробаў Л. 187
 Дубянецкі Э. 102
 Дугін А. (гл. Дугин А.) 70
 Дудкоў Д. 149–151
 Дунін-Марцінкевіч В. 219, 223, 225, 230, 240, 241, 246, 249, 262, 263, 271, 273
 Дылянгова Г. (гл. Dylağowa H.) 129

- Елінек Г. (гл. Еллинек Г.) 37
 Ельські А. 224, 231, 237, 249, 271
 Ерашэвіч А. (гл. Ерошевич А.) 64–66, 115, 117
 Ермаловіч М. 234
 Ефімовіч А. 155
- Ж**лутка А. 162
 Жуковіч П. (гл. Жукович П.) 74
 Жылуновіч З. 221, 244, 278, 281, 282
 Жытко А. 134, 153
 Жыўчыньскі М. (гл. Żywczński М.) 128
- З**абаўскі М. 134
 Завальнюк У. 81
 Заікін М. 72
 Зайас К. (гл. Zajas К.) 206
 Зайкоўскі Э. 162, 163
 Запруднік Я. 62, 63, 219
 Зарубіна Н. (гл. Зарубина Н.) 147, 148
 Заштаўт Л. (гл. Zasztowt L.) 97, 191
 Заяц Ю. 162
 Зімель Г. 23
 Зорын А. (гл. Зорин А.) 198
 Зюзькоў А. 278
 Зямкевіч Р. 271
- И**ван IV 264
 Иванова Л. (гл. Иванова Л.) 171
 Іваноўскі В. (гл. Ивановский В.) 105, 200, 233, 249
 Івінскі В. 68
 Івінскіс З. 217
 Ігнатоўскі У. 44, 96, 124, 167, 219, 226, 230, 231, 232, 236, 278–280, 282
 Ігнаценка І. (гл. Игнатенко И.) 283
 Ілавайскі Д. 256
- К**абашнікаў К. 203
 Каваленя А. 2
 Кавалюкі 262
 Казакевіч А. 269, 270, 277
 Казбярुक У. 220, 221, 231
 Кайзл Ё. 21
 Кала Д. (гл. Кола Д.) 25
 Калайдовіч К. 27
 Калацэй В. 206
 Каліноўскі К. (гл. Kalinowski К.) 68, 119, 120, 124–126, 129, 220, 222, 224, 225, 230, 232, 234, 235, 239, 241, 249, 261, 266, 267
 Камзолава А. (гл. Комзолова А.) 91, 100, 112, 185
 Канстанцінаў Ф. 61
- Канчар Я. (гл. Канчер Е.) 47, 278, 280
 Капелер А. (гл. Каппелер А.) 83, 88, 91, 97, 108, 118, 119, 265
 Капыскі З. 4, 149
 Карабоў Х. (гл. Коробков Х.) 149
 Карамзін М. (гл. Карамзин Н.) 16, 53, 64, 187, 190, 256
 Каратынскі В. (гл. Коротыньски В.) 223, 246, 263
 Караў Д. (гл. Карев Д.) 65, 119, 254
 Карнейчык Я. (гл. Корнейчик Е.) 59, 96, 101, 110, 116, 149, 151, 159, 193, 232, 233, 251, 255, 282
 Карнілаў А. 78, 101
 Карпіевіч В. 155
 Карскі Я. (гл. Карский Е.) 28, 55, 58, 59, 95, 212, 220, 228, 249, 268, 277
 Касовіч К. 201
 Касцюшка Т. 120, 222
 Касцюшка-Буйніцкі С. 241
 Каткоў М. (гл. Катков М., Katkov М.) 19, 20
 Каўка А. 234
 Каўфман А. (гл. Кауфман А.) 30
 Каханоўскі А. (гл. Кохановский А.) 101, 139, 152, 155, 156
 Кахновіч В. 154
 Кахоўскі М. 75
 Кацярына II 70, 71, 74, 85, 86, 98, 108, 112, 117, 143
 Каяловіч М. (гл. Коялович М.) 57, 74, 96, 105, 115, 168, 192, 214, 215, 248, 249, 255, 257, 263, 264, 266, 267, 269, 270, 271, 277
 Кепен П. 27
 Кернажыцкі К. 149, 151
 Кіркене Г. 166, 175
 Кіркор А. (гл. Киркор А.) 57, 192, 213, 215, 233, 234, 246, 248, 263, 264, 269
 Кірыенка В. (гл. Кириенко В.) 207
 Кісялёў А. (гл. Киселев А.) 127, 128
 Кісялёў Г. 219, 231, 233
 Кітурка І. 113, 118, 140, 155
 Кішкі 170
 Кіштываў А. (гл. Киштымыв А.) 52, 76, 139, 151, 154, 155, 156
 Клаўзевіч К. 13
 Клемешаў А. (гл. Клемешев А.) 51
 Ключэўскі В. (гл. Ключевский В.) 92, 256
 Кнорын В. 241, 262
 Кныш Г. 175
 Когут З. 108
 Колас Г. 241
 Колас Я. 240, 241

Колінз Р. (гл. Collins R.) 37, 39, 40
 Конан У. (гл. Конон В.) 86, 87
 Кралюк П. 133, 192
 Красільшчыкаў В. (гл. Красильщиков В.) 145
 Краўчанка І. 4, 149
 Крупскі У. 241
 Кручкоўскі Т. (гл. Kruczkowski T.) 267
 Крыштаповіч Л. (гл. Криштапович Л.) 190
 Крэчэтнікаў М. 75
 Кудрынскі Ф. (гл. Кудринский Ф.) 70
 Кузняева С. (гл. Кузьяева С.) 56, 86, 98, 194, 195, 199
 Кулагін А. 194, 195
 Кулакаўскас А. (гл. Kulakauskas A.) 197
 Кулакоўскія 262
 Куль-Сяльверстава С. 187, 199, 200
 Купала Я. 240, 241
 Куркоў К. (гл. Курков К.) 137, 141, 147
 Курлоў П. 272
 Куршман Ф. 280
 Кутузава Н. (гл. Кутузова Н.) 173

Лабойка І. 212, 213
 Ландар К. 262
 Ланжэрон А. 66
 Ланская Н. (Якаўлева Н.) 102
 Лапо І. (гл. Лапо И.) 71, 74, 108, 109
 Ластоўскі В. (Власт) 44, 108, 167, 213, 215, 227, 232–234
 Латышонак А. 139, 140, 155, 222, 225, 227, 267–269, 271, 272
 Лаўроў П. (гл. Лавров П.) 23, 31
 Лемпіцкі А. 68
 Ленін У. (гл. Ленин В.) 25, 189, 230–232
 Лёсік Я. 184, 232
 Лескінен М. 196
 Леўкіеўская А. 197
 Лідке М. 171
 Лінднэр Р. 123, 211, 218, 230, 255, 258
 Ліпінскі Л. (гл. Липинский Л.) 152
 Ліс А. 231, 261
 Лісейчыкаў Д. 94
 Ліст Ф. 18, 23
 Лістава Т. (гл. Листова Т.) 209
 Літвінскі А. (гл. Литвинский А.) 254
 Лічкоў Л. (гл. Личков Л.) 28
 Лобач У. (гл. Лобач В.) 203
 Лок Дж. 12
 Лорыа А. 23
 Лотман Ю. (гл. Лотман Ю.) 198
 Лугаўцова С. (гл. Луговцова С.) 99, 153

Лукашова С. 176
 Лукашэвіч А. 118
 Лукашэвіч Ю. 171
 Луцкевіч А. 171, 223–225, 229, 230, 232, 233, 236–241, 243, 250, 251, 259, 277, 278, 280–283
 Луцкевічы браты (Луцкевічы І. і А.) 247, 249, 283, 284, 285
 Лучына Я. 231, 237
 Лыч Л. 80, 98, 179, 194
 Любаўскі М. (гл. Любавский М.) 121
 Любецкі (князь) 66
 Людовік XIV 78
 Люты А. (гл. Лютый А.) 151, 154
 Лявіцкі А. (гл. Ядвігін Ш.) 240
 Ляпкоўскі Т. 99
 Ляпуж Ж. 23

Мадзіні Дж. 17, 21
 Майзель Л. 134
 Макарэвіч В. 153
 Макіявелі Н. (гл. Макиавелли Н.) 11, 32
 Мальдзіс А. 110, 187, 194, 199, 231, 233
 Ман М. (гл. Манн М., Mann M.) 39–43
 Мантэск'ё Ш. (гл. Монтескье Ш.) 15
 Марас Ш. 23
 Марзалюк І. 163, 165–167, 222, 223, 268
 Маркс К. 23, 36, 232
 Марозава С. (гл. Полуцкая С. (Морозова С.), Marozawa S.) 131, 132, 164, 168–172, 174, 179, 195
 Марцуль Г. 174
 Марчанка А. 241
 Масарык Т. (гл. Масарик Т., Masaryk T.) 16, 20, 21
 Маслоўскі М. (гл. Масловский М.) 36
 Масценка В. (гл. Масненко В.) 218
 Масціцкі Г. (гл. Mościcki H.) 107, 149
 Матвейчык Д. 289
 Мацей Бурачок 215
 Мацкевіч А. 68, 69
 Мацяс І. 124
 Медычы Л. 32
 Мейнэке Ф. 26
 Мелішкевіч У. (гл. Мелишкевич В.) 189
 Мельнік У. (гл. Мельник В.) 120
 Мерэ Ж. (гл. Мере Ж.) 8
 Местр Ж. дэ 14
 Метэрніх 66
 Меяр А. 54
 Мікалай І 86, 112, 123, 127, 130, 131, 180, 262, 263, 265

- Мікешын М. 196
Мілер А. (гл. Миллер А.) 80, 84, 90, 100, 111, 197, 226, 227
Мілер С. 75, 78
Міль Дж. (гл. Милль Дж. Ст.) 18, 21
Мілюкоў П. (гл. Милуков П.) 22
Мілюцін Д. 106
Мірановіч А. (гл. Mirownowicz А.) 167, 180
Мірановіч Я. 268
Міронаў Б. (гл. Миронов Б.) 70, 83, 127, 145, 159
Міхайлец М. 202
Міхалюк Д. 284
Міхедзька В. 272
Міцкевіч А. 194, 209, 224
Мишле Ж. (гл. Мишле Ж.) 17
Мураўёў М. 29, 100, 101, 185, 215, 246, 263, 265
Мыльнікаў А. 189
Мялешка М. 232
Мяжкіс В. 99
Мяснікоў А. 262
- Навіна А. (гл. Новина А.) 28, 223, 224, 226
Навіцкі У. 81, 98
Напалеон (гл. Napoleon) 65, 66, 117, 118
Нарбут Т. (гл. Narbutt Т.) 212, 213, 248
Нарушэвічы 170
Наско М. 184
Насовіч І. 204, 268
Насовіч Л. 241
Нечкіна М. (гл. Нечкина М.) 67
Нікалаеў М. 200, 201, 212, 241
Нікольскі М. 59–61
Новік Я. 101, 174
Нольдэ А. (гл. Нольде А.) 123
Нямцэвіч С. 65
- Одэборн П. 165
Оргіш В. (гл. Orgisz W.) 209
- Пабярэжнікаў І. (гл. Побережников И.) 137, 140, 143
Павел І 75, 86, 98, 117
Пагодзін А. (гл. Погодин А.) 121
Падокшын С. 171, 173, 176
Пакроўскі І. 183
Пакроўскі М. 255, 256
Палацкі Я. 16
Палунаў А. (гл. Полунов А.) 183, 185
Палятаева Н. (Полетаева Н.) 153
Панюціч В. 151–153
Панятоўскі Ю. 66
Парсанс Т. (гл. Парсонс Т.) 37
- Парфенкоў В. 101
Паўлоўскі А. 72
Пацы 170
Пашкова Г. (гл. Пашкова Г.) 188, 189
Пекарж Ё. 21
Перцаў У. 4, 149
Пестэль І. 67
Пётр І 11, 143, 148, 177, 264
Петрыкаў П. (гл. Петриков П.) 85, 101, 112, 120
Піліпенка М. (гл. Пилипенко М.) 61, 62
Пінсэнт Р. (гл. Pynsent R.) 16
Пірсан Р. 79, 82, 87, 89, 91
Пічэта У. (гл. Пичета В.) 95, 116
Полард С. 138
Пухта Г. Ф. 32
Пушкарова Н. (гл. Пушкарева Н.) 62
Пыпін А. (гл. Пыпин А.) 56, 58, 76, 92, 96, 104, 201
Пяткевіч А. 205, 209
- Рагвалод 162
Рагнеда 162
Радван М. (гл. Radwan M.) 133
Радзівіл Руды Мікалай 214
Радзівілы 170, 274
Радзкі Р. (гл. Радзик Р., Radzik R.) 97, 133, 180, 183, 184, 197, 200, 204, 229, 242, 244, 245, 248, 257, 267, 269
Радзюк А. 155
Ракан С. (гл. Rokkan S.) 39, 40
Раманавы 112
Раманаў Е. 268
Раманоўскі А. (гл. Romanowski А.) 76
Рамнёў А. (гл. Ремнев А.) 51, 73, 75
Ратнер Х. 241
Ратцэль Ф. (гл. Ратцель Ф.) 34
Ратч В. 122
Рудовіч С. 246, 273, 274, 278, 279, 284–286
Румянцавы 117
Румянцаў М. 212
Рурыкавічы 112
Русо Ж.-Ж. 8, 12
Рыбер А. (гл. Рибер А.) 50
Рыгер Ф. 71, 72
Рыжанкоў І. 155
Рынкевіч Б. 241
Рыпінскі А. 55, 223, 228, 271, 273
Рэйхель Ё. 28
Рэнан Э. 21
Рэнер А. (гл. Renner А.) 20
Рэпнін М. 71

- Савельєў П. (гл. Савельев П.) 51
Савіны Ф. К. 32
Сагановіч Г. (гл. Sahanowicz H.) 94, 95, 165, 257
Сакалова М. (гл. Соколова М.) 52, 86
Сакальніцкі М. 66
Саламарэцкія 170
Саланевічы 262
Салаўёў У. 21
Салаўёва А. (гл. Соловьёва А.) 156
Салаўёў С. 256
Самбук С. (гл. Самбук С.) 152, 187
Самусік А. 99
Сапегі 170
Сапуноў А. 71, 220, 249, 255
Сарока С. 127, 174, 185
Сарокін П. (гл. Сорокин П.) 26, 31, 37
Свіб А. (гл. Свиб А.) 109
Свірыда І. (гл. Свирида И.) 197
Святаполк-Мірскі П. 272
Святаслаў Доблесны 53
Семашкевіч Р. 231
Сеняўскі А. (гл. Сенявский А.) 135
Сержпутоўскі А. (гл. Сержпутовский А.) 200
Сетан-Ватсан Х. (гл. Seton-Watson H.) 82
Сідарцоў У. 229
Сідарэвіч А. (гл. Сидаревич А.) 234, 236, 237, 278, 280
Скарына Францыск 166
Скірмунт Р. 253, 274, 275
Скопчал Т. 43
Слаўніскі М. (гл. Славнский М.) 28
Слепава В. (гл. Слепова О.) 147
Слуцкі Юрый 166
Смялянчук А. (гл. Смоленчук А.) 63, 64, 67, 80, 81, 89, 103, 105, 108, 127, 171, 172, 213, 233, 235, 236, 247, 250, 253, 254, 256, 258–260, 265–269, 272–274, 276–278
Сматрыцкі М. 173
Смірноў А. (гл. Смирнов А.) 122, 126
Смоліч А. 151
Смяховіч М. 126
Снапкоўская С. 102
Соркіна І. 154
Сосна У. 154
Сталін І. (гл. Сталин И.) 25, 60, 62, 108, 232, 291
Стальпін П. 76, 82, 107, 143, 147, 148, 272
Сталюнас Д. (гл. Staliūnas D.) 78, 91, 92, 128
Станкевіч А. (гл. Stankievič A.) 167, 222, 229, 237–239, 241, 242, 278
Станкевіч Я. 216, 227, 228
Старжынскі В. 68
Стацкевіч М. 241
Струве П. 22, 183
Стэльтама У. (гл. Стельмах В.) 188
Суворавы 117
Суднік С. 99
Суні Р. (гл. Суни Р.) 84
Сыракомля У. 225, 246, 249, 262, 263, 271, 273
Сямашка І. (гл. Семашко И., Siemaszko J.) 95, 262
Сяргеенкава В. 80
Тазбір Я. (гл. Tazbir J.) 93
Талерчык А. 126
Талкачоў В. 169
Тарасаў С. 160, 162
Тарашкевіч Б. 231
Тард Г. 23
Тацішчаў В. 256
Ткачоў П. (гл. Ткачев П.) 25
Токараў С. 62
Токць С. 81, 100, 127, 132, 256, 259
Торвальд (Торвальд Вандроўнік) 162
Трашчанка Я. 184
Троіцкі Я. 148
Туміловіч Г. (гл. Тумилович Г.) 153
Турунак Ю. 225, 248, 249, 278, 280, 285
Турук Ф. 224, 251, 280
Турцэвіч А. (гл. Турцевич А.) 215, 216
Турчыновіч В. (гл. Турчинович О.) 213–215, 228, 273
Тычынскі Е. 65
Тышкевічы 170
Тэрборн Г. 138
Уікс Т. 183
Уладзімір Манамах 92
Уладзімір Святы 92
Уласаў А. 233
Улашчык М. (гл. Улащик Н.) 126, 151, 165, 232
Ульяноўскі В. (гл. Ульяновський В.) 176
Усава Н. 196
Устралаў М. 177, 178, 256, 258
Ферры Э. 23
Фёдараў У. (гл. Федоров В.) 89, 130
Філатава А. (гл. Филатова Е.) 67, 81, 102, 110, 117, 127, 131, 154
Фіхтэ Ё. 16, 23
Фрыдман М. (гл. Фридман М.) 150
Фуко М. 27
Фядосава А. 116

- Хабермас Ю. (гл. Хабермас Ю.) 9
 Хадкевічы 170
 Хведзька Л. 200
 Хільдэрмайер М. (гл. Хильдермайер М.) 148
 Хлапоўскі Д. 67
 Хмельнікаў А. (гл. Хмельников А.) 175
 Хобсбаум Э. (гл. Хобсбаум Э.) 18, 25, 27
 Ходзін С. 80
 Хоміч С. 50, 279, 284, 285
 Хюбнер К. 15
- Ц**
 Цвікевіч А. (Цьвікевіч А.) 85, 89, 96, 100, 151, 167, 193, 215, 232, 244–246, 252, 253, 258, 259, 261, 262, 270, 276
 Целяпнёва А. (гл. Теплёнова А.) 53, 54
 Церашковіч П. (гл. Терешкович П.) 132, 158, 159, 196, 209, 235, 245, 268
 Цётка 215
 Цікоцкі М. 193
 Цілі Ч. 39–41
 Цімашэнка В. 151
 Цігоў В. 50
 Ціхаміраў Л. (гл. Тихомиров Л.) 49, 90, 270
 Цішкоў В. (гл. Тишков В.) 27
 Цыбенка Е. (гл. Цыбенко Е.) 189
 Цяплова В. 179
- Ч**
 Чаквін І. 263
 Чапко В. (гл. Чепко В.) 150
 Чарапіца В. 220, 226, 257, 258, 267, 268
 Чарнышоў З. 75
 Чарняўскі У. 173
 Чартарыйскі А. 65, 66, 95, 96, 118
 Чачот Я. 201, 223, 228, 262, 271, 273
 Чуракоў Д. 152
 Чычэрын Б. 106
- Ш**
 Шабуня К. 152
 Шалкаўскіс С. 217
- Шалковіч С. 92
 Шальмайер Ф. 23
 Шаўцоў Ю. 178
 Шафарык П. (гл. Шафарик П.) 27, 55, 290
 Швед В. 63, 64, 67–69, 97, 98, 114, 117, 118, 126, 178, 179
 Швец Л. (гл. Швец Л.) 84, 88
 Шлегель Ф. 15
 Шлецэр М. 28
 Шлюбскі А. 60
 Шпілеўскі П. (гл. Шпилевский П.) 56, 57, 262, 273
 Шчарбакоў В. 255, 278
 Шчарбатаў М. 256
 Шчаўлінскі М. (гл. Щавлинский Н.) 281
 Шыбека З. 97, 114, 115, 140, 152, 155, 172, 195
 Шэндрык Д. 61
- Э**
 Эберхардт П. (гл. Eberhardt P.) 68, 93
 Эйхгорн К. Ф. 32
 Эктан Д. (гл. Актон Д., Acton J.) 11–13, 16, 18, 19, 21, 26
 Энгельс Ф. 23, 31, 232
 Эпімах-Шыпіла Б. 200, 249
 Эркерт Р. 57, 101, 201
 Юнгман М. 16
 Юсава Н. 63
 Ядвігін Ш. 240, 241
 Якавенка Н. 77
 Якаўкіна Н. (гл. Яковкина Н.) 157
 Ялінская М. (гл. Елинская М.) 153
 Яноўская В. (гл. Грыгор’ева В.) 81, 121, 130, 246, 278
 Янушкевіч Я. 215
 Янчэўскі М. 241
 Яраслаў Мудры 92
 Ярашэвіч Ю. 213, 217, 228
 Яўрэінаў С. 29
 Яўсеева Т. (гл. Евсеева С.) 180

- Абалихин Б. 116
Абрамова И. 158
Аверин М. 105
Агабеков Г. 32
Агурский С. 219
Акинчиц И. 129
Акинчиц Т. 205
Актон Д. 11, 13, 21, 26
Александрович И. 214, 241
Александрович С. 214, 241
Алексеев В. 135, 137, 143, 144
Алексеева Е. 158
Альтерматт У. 26
Амосова О. 158
Андерсон Б. 39
Арапов Д. 106
Аскенази Ш. 122
Атрушкевич М. 155
- Балванович Я.** 104
Барсегов Ю. 50
Барышев Г. 187
Бауэр О. 15, 24
Бахтурина А. 72, 76, 78, 88, 109, 134
Баязитова Г. 32
Бендин А. 89, 177, 184, 185, 200, 227, 258, 259, 265
Берянис В. 217
Беспамятных Н. 51
Биллинг М. 39, 46
Блюменкранц М. 32
Бобровский П. 56, 130
Богданович А. 161, 162
Боден Ж. 32
Бодянский И. 55
Болбас М. 149, 156
Бондаренко К. 274, 275
Борисёнок Ю. 204
Бреская О. 42
Бреский О. 42
Бройи Дж. 46
Бромлей Ю. 202
Брянцев П. 121, 271
Бубенщиков В. 133
Булгаков В. 247, 248, 269
Бурдьё П. 43
Бурдюгов Г. 6, 289
Бурмистрова Т. 87
Бутов Я. 158
Бухарев В. 6, 289
Бухаров Е. 158
- Василькова В.** 38
Вахтомов Г. 208
- Вебер М. 141
Вежховский М. 125
Вернадский Г. 71
Верниковская Е. 167–169
Веселовский А. 53
Виноградов В. 16, 19
Вишневский А. 37
Водовозов В. 22
Волков В. 183
Володина Т. 177, 178
Воронич Т. 155
Воронков И. 67, 68
Воронова А. 134
Временко В. 158
- Гавров С.** 136, 145, 198
Геллнер Э. 39
Гидденс Э. 40
Гизо Ф. 14
Гильфердинг А. 72
Глубоковский Н. 130
Гоббс Т. 12
Гомулицкий В. 121
Гончаренко Н. 190
Горелов А. 38
Горизонтов Л. 28, 29, 52, 111, 183, 260, 265
Горючко П. 130
Гофман Б. 23
Григорьева Р. 190
Гринблат М. 61
Гринин Л. 44
Гуленко М. 53, 59
Гумплович Л. 24
Гурвич И. 149
Гурецкий А. 97, 99
- Даневский В.** 50
Данилов А. 136
Делугьян Г. 36
Державин Н. 61
Довнар-Запольский М. 44, 96
Долбилов М. 112, 113, 128, 158
Дораш В. 169
Дорожкин А. 141
Дорошевич Э. 193
Дубовец С. 102
Дугин А. 70
- Елинская М.** 153
Еллинек Г. 37
Ерошевич А. 66
Ерусалимчик Л. 117

- Жукович П. 75
- Загорульский Э. 61
 Заикин Н. 72
 Зарубина Н. 141, 148
 Захарова В. 158
 Зеленский И. 56
 Зорин А. 198
- Иванова Л. 171
 Ивановский В. 105
 Игнатенко И. 278, 281, 283
 Иоффе Г. 178
- Каменский А. 141
 Канчер Е. 47, 278, 279, 280
 Каппелер А. 83, 88, 91, 97, 108, 118, 119, 265
 Карамзин Н. 16
 Карев Д. 121, 254
 Карский Е. 44, 53, 54, 59, 95, 228
 Катков М. 20
 Кауфман А. 30
 Кашенко С. 158
 Киприанович Г. 130
 Кириенко В. 207
 Киркор А. 192
 Киселев А. 127, 128
 Кишенкова О. 158
 Киштымов А. 52, 76, 139, 151, 154, 155, 157, 168
 Клемешев А. 52
 Клинцова Н. 141
 Клочков М. 75
 Ключевский В. 92
 Кньш Г. 175
 Ковалёва Н. 120
 Козловский П. 149
 Кола Д. 25, 36
 Колосов В. 50
 Комзолова А. 68, 91, 92, 100, 112, 113, 185
 Кон Г. (гл. Kohn H.) 23
 Коновалова О. 158
 Конон В. 193
 Корев А. 56, 65, 271
 Корнейчик Е. 116
 Коробков Х. 149
 Коротыньски В. 263
 Корф С. 149
 Кохановский А. 97, 101, 152, 157
 Коялович М. 53, 57, 64, 74, 96, 105, 115, 130, 192, 214, 263
 Кралюк П. 133
- Красильщиков В. 141
 Крисань М. 158
 Криштапович Л. 190
 Крот М. 158
 Круглова Г. 183
 Кудринский Ф. 70
 Кудрицкий Ф. 53
 Кузнецова Т. 16
 Кузнецов А. 134
 Кузнецова С. 194
 Кукольник П. 192
 Кулагин А. 187
 Курков К. 137, 141, 147
 Курьсь Н. 141
 Кутузова Н. 173, 174
- Лавринович Д. 274, 275
 Лавров П. 24
 Ланская Н. 102
 Лаппо И. 71, 74, 80, 109
 Лаптева Л. 72
 Ленин В. 25
 Липинский Л. 134
 Липранди А. 105
 Листова Т. 209
 Литвинский А. 254, 271
 Личков Л. 28
 Лобач В. 204
 Лотман Ю. 187, 198
 Луговцова С. 99, 153
 Лукьянов Е. 134
 Любавский М. 121
 Лютый А. 149, 151
- Мазинг Г. 117
 Макаренко С. 41
 Макаров И. 30
 Макиавелли Н. 32
 Максимов С. 53
 Малинова О. 12, 15, 17–20, 22
 Мамут Л. 40
 Манн М. 36, 39, 41, 42
 Масарик Т. 20
 Масловский М. 36, 37, 40
 Матюхин А. 158
 Мелишкевич В. 189
 Мельник В. 120
 Мере Ж. 8
 Миллер А. 8, 80, 90, 95, 111, 197, 226
 Миллер С. 39, 75, 78, 84
 Милль Дж. Ст. 18, 21
 Миллюков П. 22

Милютин Д. 106
 Миньоло В. 42
 Мироненко Н. 50
 Миронов Б. 70, 83, 127, 145
 Миско М. 126
 Михалюк Д. 278, 284
 Михутина И. 187
 Мишле Ж. 17
 Монтескье Ш. 15
 Моро-Дефарж Ф. 34
 Морошкин М. 130
 Муравьев М. 185, 265
 Мусихин Г. 19
 Мыльников А. 189

Нечкина М. 67
 Никулин В. 158
 Новгородцев П. 32
 Новина А. 28
 Нольде А. 123
 Носко М. 185
 Носов Б. 111

Огинский М. 65
 Ольшанский Д. 177
 Ольшанский П. 67
 Омелянчук И. 274

Панютин В. 153
 Паркер Дж. 34
 Парсонс Т. 38
 Паскевич Эриванский И. 121
 Петриков П. 101, 113, 114, 120
 Пилипенко М. 61, 62
 Пирсон Р. 79, 82, 87, 89, 91, 188
 Пичета В. 61, 95
 Плешаков К. 34
 Побережников И. 137, 138, 141, 144
 Погодин А. 121
 Погодин М. 104
 Полетаева Н. 153
 Половец В. 207
 Полунов А. 177
 Полуцкая С. (Морозова С.) 171, 195
 Попов И. 53
 Попов Р. 53
 Поспеловский Д. 185
 Прокопович Л. 155
 Пузыревский А. 121
 Пушкарева Н. 62
 Пьянков А. 61
 Пыпин А. 55, 56, 58, 75, 76, 92, 96, 104, 202

Радзик Р. 242
 Ратцель Ф. 34
 Ремнев А. 51, 73, 75
 Репина Л. 38
 Рибер А. 51
 Розенбергс Р. 136, 137, 141, 143
 Романович-Словатинский А. 149
 Рязанов В. 141

Савельев П. 51
 Саид Э. 16
 Самбук С. 188, 232
 Свиб А. 109
 Свирида И. 197
 Семашко И. 135
 Семёнов П. 57
 Сенявский А. 135
 Сержпутовский А. 53
 Серова О. 19
 Сидаревич А. 234
 Синицкий Л. 34
 Славникий М. 28
 Слепова О. 147
 Смарагд Архиепископ 135
 Смирнов А. 121, 122, 124, 126
 Смирнова О. 141, 146
 Смит Э. 41, 121
 Смоленчук А. 105, 108, 218, 234, 260, 265
 Согрин В. 140
 Соколова М. 6, 52, 157
 Сокольников М. 66
 Соколыцкий И. 37
 Соловьев В. 22
 Соловьева А. 156
 Солоневич Л. 214
 Сорокин П. 27
 Сороко С. 127, 174
 Сперанский М. 123
 Ставрович Ф. 53
 Сталин И. 26, 60
 Сталюнас Д. 79, 91, 128
 Стегний П. 111
 Струве П. 22, 183
 Сунни Р. 84

Талеренок С. 97
 Талько-Гринцевич Ю. 53
 Тамазов М. 141
 Телпнева А. 53, 54
 Теплова В. 180
 Терешкович П. 61, 81, 132, 155, 158, 159, 196, 209, 235, 245, 268

Тилли Ч. 36
Тимошенко В. 151
Тихомиров Л. 49, 50, 90
Тихонравов Ю. 34
Тишков В. 27
Ткачѳв П. 25
Тумилович Г. 153
Турук Ф. 278
Турцевич А. 215, 216
Турчинович О. 214
Тягаенко Ю. 141
Тяжелов П. 86

Улащик Н. 149, 151, 212

Федоров В. 90, 130
Федосова Е. 67, 116
Фененко А. 14
Филатова Е. 131
Фридман М. 149, 150
Фуко М. 8, 27
Фюре Ф. 12

Хабермас Ю. 9, 10, 46
Хаусхофер К. 34
Хильдермайер М. 143, 148
Хмельников А. 175
Хобсбаум Э. 10, 18, 22, 25, 28
Хюбнер К. 12–14

Цыбенко Е. 189

Андерсон Б. 83

Бубенщиков В. 133, 192

Вовк Ю. 158

Глоговска Х. 278

Євссєва Т. 181, 182

Завальнюк К. 158

Игнатова Л. 158

Когут З. 108
Кравченко В. 218, 226
Кралуок П. 133, 192

Чантурия Б. 187
Чепко В. 149, 151
Черепнин Л. 61
Черменский Е. 134
Чернов В. 158
Чураков Д. 152, 153

Шабуня К. 134
Шавельский Г. 130
Шафарик П. 55
Швед В. 126
Швец Л. 84, 89
Шебальский П. 19
Шевцов Ю. 178
Шейн П. 53
Шильдер Н. 121
Шпарага О. 42
Шпилевский П. 53, 56, 57
Щавлинский Н. 278, 281, 284

Элиас Н. 36
Эркерт Р. 44, 53, 57, 101, 201

Яблочков М. 149
Яковенко Н. 77
Яковкина Н. 157
Якунин В. 11
Яновский О. 97
Янчук Н. 53
Яшкова Т. 141

Масненко В. 218
Мере Ж. 11, 12, 23
Михайлик О. 158
Морозов О. 158

Опанасенко В. 158

Пашкова Г. 188, 189, 203
Пославський І. 175
Приймак О. 158

Синявська Л. 158
Стельмах В. 188

Терещенко В. 158

Ульяновський В. 176

Шевчук А. 158

Acton J. 14, 17, 19
 Aleksandravičius E. 68, 69, 93, 123, 197
 Anderson B. 271

Bagehot W. 23, 24
 Bardach J. 191
 Barkey K. 38
 Błachowska K. 256
 Bobrzyński M. 106
 Bodin J. 12
 Brechtefeld J. 34
 Brunn S. 34
 Bystrom J. S. 187

Cadiot J. 28–30
 Charkiewicz W. 132
 Chotkowski W. 132
 Cohen S. B. 34
 Collins R. 37, 40
 Connor W. 11, 46

Darrow D. 28
 Deutsch K. 9
 Dylągowa H. 129
 Dyson K. 45

Eberhardt P. 69, 93
 Eisenstad S. 42

Fajnhaus D. 69, 122
 Flora P. 39
 Freeze G. 216

Giddens A. 216
 Głogowska H. 278
 Greenfield L. 9, 10, 46
 Guthier S. 278

Hall R. 11, 17, 18
 Hutchinson J. 11

Jaeger M. 67

Kalinowski K. 122
 Kantorowicz E. 11
 Katkov M. 19, 20
 Kemilainen A. 12
 Kharkordin O. 33
 Kieniewicz S. 122
 Klein J. 38
 Kohn H. 23

Kołbuk W. 132
 Koselleck R. 33
 Kraszewski J. 106
 Kristof L. 35
 Kruczkowski T. 266, 267
 Kuhnle S. 39
 Kulakauskas A. 68, 69, 123, 197

Lelewel I. 106
 Lewandowski J. 206
 Lieven D. 42
 Likowski E. 132
 Łaniec S. 122

Mann M. 36, 43
 Marozawa S. 131
 Masaryk T. 16, 20
 Maternicki J. 227
 Mattern J. 34
 Mieleszka I. 281
 Miller A. 187
 Mironowicz A. 167, 180
 Mościcki H. 66, 107, 149
 Motyl A. 42

Napoleon 64
 Narbutt T. 213
 Nawrot D. 64, 116

Orgisz W. 209

Parikh S. 38
 Peplowski F. 10, 16
 Philpot D. 45
 Poniatowski St. A. 106
 Pounds N. 34
 Pynsent R. 16, 21

Radwan M. 133
 Radzik R. 97, 198, 205, 257
 Renner A. 19, 20
 Rodkiewicz W. 272
 Rokkan S. 36
 Romanowski A. 76, 264
 Rosental C. 34

Sack R. 34
 Sahanowicz H. 257
 Schiller N. 45
 Schippers T. 13, 22
 Seton-Watson H. 82

Siemaszko J. 132
Skinner Q. 33
Smith A. 11
Smoleński W. 106
Staliūnas D. 79, 92, 272
Stankievič A. 226
Steinberger P. 37
Steinwedel Ch. 28, 29
Strausz-Hupe R. 34

Tazbir J. 93, 187

Urwin D. 39

Wadowski D. 206
Wallerstein I. 39, 40

Weber M. 26
Weeks T. R. 42, 79, 82
Wimmer A. 45
Winkler H. 18
Woolf S. 45

Yanarella E. 34

Zahorski A. 122
Zajas K. 206
Zajewski W. 122
Zamoyski A. 116
Zasztowt L. 97, 192
Żołądowski C. 206
Żywczyński M. 129

ЗМЕСТ

Уводзіны (Яноўская В. В.)	3
Раздзел 1. Метадалагічныя падыходы да даследавання гісторыі нацыі і нацыянальнай дзяржавы (Сакалова М. А.)	8
1.1. Эвалюцыя канцэптаў «нацыя» і «нацыянальны суверэнітэт»	8
1.2. Метадалагічныя падыходы да даследавання гісторыі нацыянальнай дзяржавы	32
Раздзел 2. Нацыятворчыя працэсы ў Беларусі: гістарыяграфічныя парадыгмы і навуковыя школы	49
2.1. Этнічная тэрыторыя, межы і рэгіёны Беларусі: уяўнае і рэальнае (Анофранка Н. В., Філатава А. М.)	49
2.2. Палітыка русіфікацыі на беларускіх землях ва ўмовах інерцыйных працэсаў паланізацыі (Філатава А. М., Яноўская В. В.)	77
2.3. Беларускія землі ў палітычных падзеях канца XVIII – пачатку XX ст.: калейдаскоп гістарыяграфічных контраверсій (Філатава А. М., Яноўская В. В.)	103
2.4. Сацыяльна-эканамічнае становішча беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі: гістарыяграфічны аналіз скрозь прызму мадэрнізацыйнай парадыгмы (Філатава А. М., Яноўская В. В.)	135
2.5. Ацэнка ролі канфесійнага фактару (Яноўская В. В.)	160
2.6. Этнакультурнае ўзаемадзеянне славянскіх народаў (Анофранка Н. В., Філатава А. М.)	186
Раздзел 3. Беларуская нацыянальна-дзяржаўная ідэя ў канцы XIX ст. – 1917 г. (Унучак А. У.)	211
3.1. Вытокі беларускай нацыянальнай ідэі	211
3.2. Афармленне і распрацоўка інтэлігенцыйнай беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі: ад народнікаў да канца «нашаніўскага перыяду»	229
3.3. «Заходнерусізм» і «краёвасць»: гістарыяграфія пытання	252
3.4. Шляхі развіцця беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі ў перыяд Першай сусветнай вайны і Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г.	277
Заклучэнне (Яноўская В. В.)	288
Паказальнік імён	298

Навуковае выданне

Яноўская Валянціна Васільеўна,
Анофранка Наталля Васільеўна,
Сакалова Марыяна Анатольеўна і інш.

**НА ШЛЯХУ СТАНАЎЛЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ
ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫЯ ЗДАБЫТКІ І ПРАБЛЕМЫ**

Рэдактар *А. М. Масухранова*
Мастацкі рэдактар *І. Т. Махнач*
Тэхнічны рэдактар *М. В. Савіцкая*
Камп'ютарная вёрстка *Л. І. Кудзерка, В. А. Тоўстая*

Падпісана да друку 16.02.2011. Фармат 70×100¹/₁₆. Папера афсетная. Друк цыфравы.
Ум. друк. арк. 25,35+2,3 укл. Ул.-выд. арк. 24,7. Тыраж 300 экз. Заказ 30.

Выдавец і паліграфічнае выкананне: Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі дом «Беларуская навука». ЛІ № 02330/0494405 ад 27.03.2009.
Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, г. Мінск.

Куратар Віленскай навучальнай акругі князь
Адам Ежы Чаргарыйскі (1770–1861)

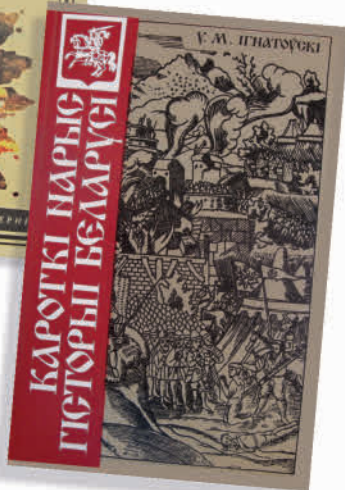
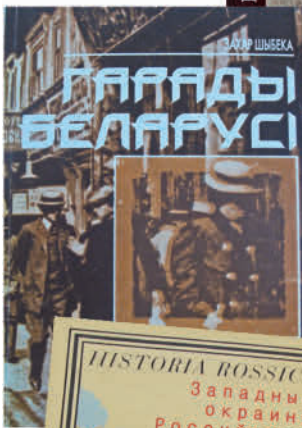
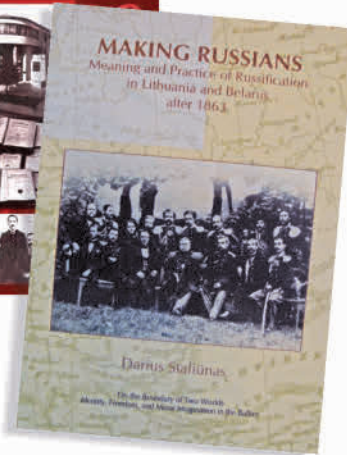
Харугва паўстанцаў. 1794 г.

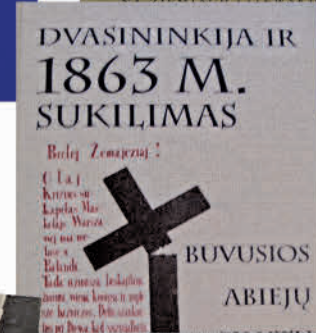

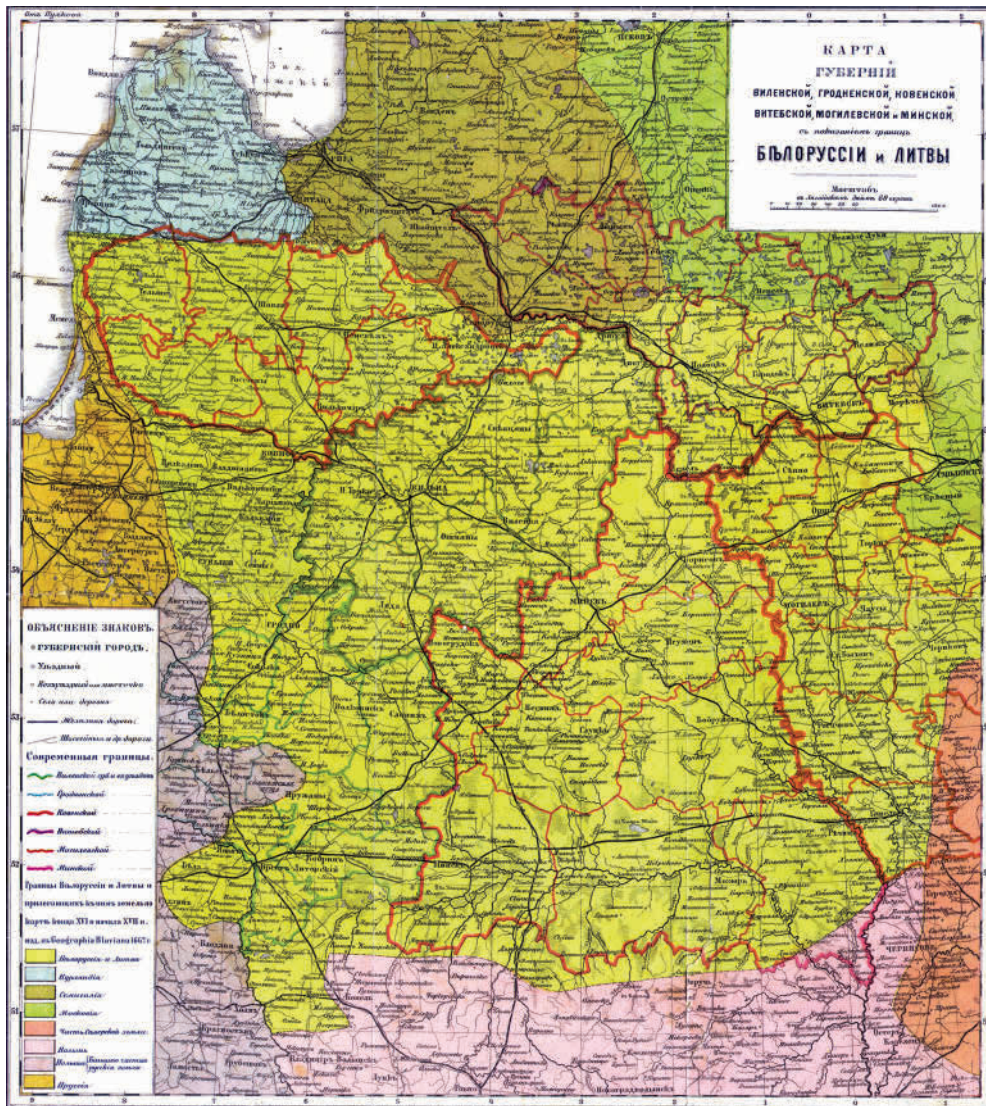
Харугва паўстанцаў. 1863–1864 гг.

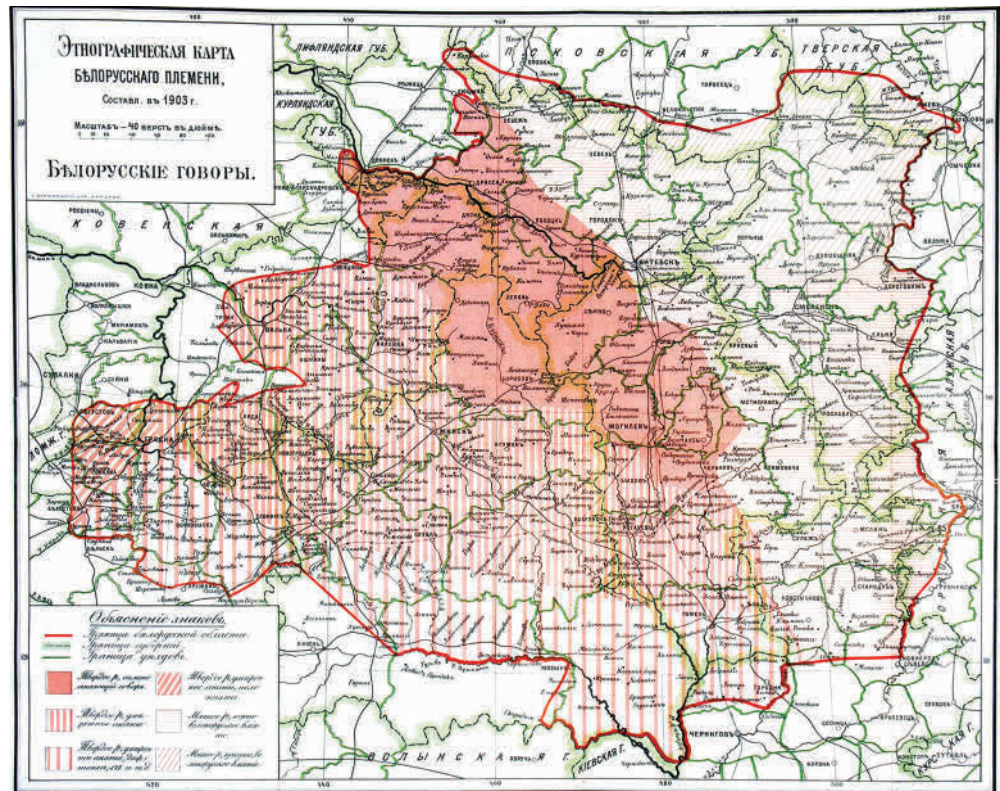
Мястэчка Глыбокае (пачатак XX ст.)

Російская карта Беларусі і Літвы. 1897 г.

Этнаграфічная карта беларускага племя Я. Карскага. 1903 г.